

ƏDUNYA ƏDƏBİYYATI

FRANSIZ ƏDƏBİYYATI ANTOLOGİYASI

FRANSIZ ƏDƏBİYYATI ANTOLOGİYASI

III CİLD

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Nəşriyyatı

“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKİ
2007

ISBN 978-9952-34-182-9

840.8-dc22

Fransız ədəbiyyatı – Antologiya

Fransız ədəbiyyatı antologiyası. III cild.

Bakı, “Şorq-Qorb”, 2007, 408 səh.

Bu cildə XVII-XX əsrlər Fransız ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Bualo, Onore dö Balzak, Prosper Merime, Şarl Bodler, Emil Zolya, Lui Araqon, Antuan dö Sent-Ekzüperi, Klod Avlin, Semyuel Bekket, Pyer Bul, Bernar Klavel, Lui Nəvir və başqalarının əsərləri daxil edilmişdir.

© “Şorq-Qorb”, 2007

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

**“Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında”**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

FRANSIZ
ƏDƏBİYYATI

XVII-XX ƏSRLƏR

BUALO

(1636-1711)

POEZİYA SƏNƏTİ

BİRİNCİ NƏÇMƏ

1. Nazımlar var ki, poeziya göylərinə qalxıb, onun ən yüksək zirvələrini fəth etmək, Parnasda özlərinə yer tutmaq xəyalı ilə yaşayırlar. Bəli, belələri aramızda çoxdur. Lakin bilmək lazımdır ki, o əlçatmaz zirvəyə qalxmaq səadəti yalnız dühası büllur dağ nurunun aydın və təmiz ziyası ilə şövlənən, Peqası özünə ram edən, Apollonun ilham şəfqətindən məhrum olmayan əsil şairlərə nəsib olur.

2. Siz isə, ey içi şöhrət hissi ilə alışıb yanan, yüngül qələbə üçün poeziyanın çətin yollarına can atan kəslər, birdəfəlik bilin ki, o yüksək zirvəyə çatmaq sizin işiniz deyildir: hər şeir quraşdıran qafiyəpərdədən şair çıxmaz! Quru şöhrətin boş və mənasız səsinə yox, ağıl və idrakın səsinə qulaq asıb fikirləşin, onda görürsünüz ki, şeir və qafiyə quraşdırmaq həvəsi hələ şairlik istedadı deyildir.

3. Səxavətli və qayğıkeş ana kimi təbiət hələyə bir qabiliyyət bəxş etmişdir, biri həcv ustasıdır, epigram yazmaqda hamını kölgədə buraxır; o biri qarşılıqlı məhəbbətdən yaranan eşq atəşinin tərənnümçüsüdür. Rəkan məşələrin və çobanların nəğməkarı, Malerb yüksək əməllərin şairi idi, qəhrəmanlığı vəsf edirdi.

4. Lakin özünə tələbkar olmayan şair bəzən həddini aşaraq, yolunu azır. Fərenin bir dostu var, peşəsi kabarcı divarlarına şeirlə cəfəngiyyət yazmaqdır; indi o, heç dərli olmadan mahnını dəyişib, özgə bir nəğmə oxumaq eşqindədir: səhraya qaçan bəni-İsrail tayfasının aqibətini tərənnüm edir. Firon kimi Musanın dalınca qaçır ki, batıb suyun dibinə getsin.

5. İstər faciəyə, istərsə də ballada və ya ekloqda qafiyə ilə fikir arasında ayrılıq olmamalıdır; onların arasında ədavət yoxdur və bir-birilə mübarizə etmirlər: fikir qafiyənin hökmdarı, qafiyə isə fikrin müti quludur.

6. Qafiyə tapmaq bacarığını vərdişə çevirmək istəyən şair görək aqlın səsini dinləsin, çünki qafiyə idrakın səsinə daha tez cavab verir, məmnuniyyətlə boynunu adət etdiyi boyunduruğa salıb ixtiyarındakı xəzinəni öz hökmdarına hədiyyə edir.

7. Lakin qafiyə adlanan bu qula "etinasız yanaşib, azacıq sərbəstlik versəniz, qul öz vəzifəsi əleyhinə üsyan qaldırar, itaətdən çıxar, aqlın isə onu tapıb ələ keçirməsi uzun çəkir. Elə buna görə də, qoy şeirdə fikir və məzmun sizin üçün hər şeydən qiymətli olsun, şəer cilanı da, gözəlliyi də o götirsin!

8. Bəziləri elə şeirlər yazırlar ki, şəer yox, sərəməlməyə bən-zəyir; bu cür şairlər üçün qayda-qanun və sağlam düşüncə adlı şey yoxdur. Beləsi uydurmuş olduğu əcaib misraları ilə sübut etməyə çalışır ki, hamının düşündüyü kimi düşünmək onun ruhuna yaddır və o bundan çimçişir.

9. Beləsinin ardınca getməyin. Boş və mənasız bəzək, parlıt qoy italyanlara qalsın. Mona hər şeydən vacibdir, ona meyil edin, lakin ona çatmaq üçün seçilən yol çətin və mənəvidir, bu mənəvləri dəf etmək, yoldan sapmamaq şortdır: çünki idrakın yolu çox zaman ensiz bir çıxırdan ibarət olur, azacıq sürüşdünmü, çıxırı itirərsən.

10. Çox zaman şair qələmə aldığı əhvalatə o qədər aludə olur ki, onu bütün təfsilatı ilə təsvir edib qurtarmayınca adamın yaxasından əl çəkmir: budur, o, bir sarayın təsvirini vermək üçün əvvəlcə onun fasadının gözəlliyini tərifləyir; birco-birco sənə bağın bütün xiyabanlarını gəzdirir; bir yanda qəsrin qülləsi, tağın gözəlliyi səni valeh edir; bir yanda zərli balkonlar nəzərini cəlb edir; tavanların dörd tərəfi girdə, yumru qabartmalarla haşiyələnmişdir: "Nə qədər işləmələr! Üstəlik nələr, nələr!" Sən isə səhifələri on-on, iyirmi-iyirmi çevirir və birco şeyi düşünürsən: kaş bu bağdan birco tez çıxım ki, canım qurtarsın.

11. Belə lüzumsuz sadalamalardan, görəksiz təfərrüatlardan, sicilləmə rəvayətlərdən uzaq olun! Görəksiz, artıq şeylər şeirdə həmişə səthi və gülünc görünür, adamı çimçişdirir və yorur. Ölçü hissi olmayan, əndazəni bilməyən, qələmi cilovlamayı bacarmayan şair yazıb yarada bilməz.

12. Bəzən müəyyən nöqsandan xilas olmağa çalışan şair başqa nöqsana yol verir və günahların sayını artırır. Birinin şəri əvvəl solğun və süst olur, sonra isə o qədər şitləşir ki, qulaqlarda cingildəyir, başqa birisi o qədər bəzək-düzəkdən qaçmağa çalışır

ki, axırda şəri quruyub qaxa dönür; o biri uzunçuluqdan yaxa qurtarmağa çalışır, amma aydınlığını da itirir; yerdə, xırdalıqlar içində sürünməkdən çəkinirsen, amma o qədər yüksəyə uçursan ki, bəzən bulud və dumanlar arasında görünməz olursan.

13. Oxucuların məhəbbətini qazanmaq istəyirsinizmi? Dilinizə fikir verin, yeknəşəqlikdən taundan qacan kimi qaçın. Bilin ki, həddindən çox ölçüb-biçilmiş, sürütlüb hamarlanmış misralar oxucuları əsnədir; eyni sözlərin təkrarından ibarət solğun şeirlər quraşdırən şair oxucuların məhəbbətini qazana bilməz.

14. Şəri həm canlı, həm oynaq olan, həm göz yaşlarını, həm təbəssümü təcəssüm etdirə bilən şair nə qədər xoşbəxtdir! Belə şairlər hörmət və məhəbbətlə əhatə olunurlar: onların şeirlərini Barben o saat satıb qurtarırlar.

15. Şeirdə iyrənc sözlərdən və ifrat çirkinliklərin təsvirindən uzaq olun. Ən aşağı üslubun özündə də bir nəəcilik və nəzakət olmalıdır. Burlesk yenico meydana çıxanda əvvəlcə hamını heyran qoymuş, hamının nəzər-diqqətini özünə cəlb etmişdi; onun dözülməz, kobud çığırılı ifadələri bir yenilik hesab olunurdu. Dildən ötkən, hazırcaavablıqda pərgar olan hər kəs şair sayılırdı. Elə onların ucbatından Parnas meydan və küçə adamlarının dili ilə danışmağa başlamışdı.

16. Hər yerindən qalxan, ağına-bozuna baxmadan, istədiyini yazır, ağzına gələn sözü qafiyələyirdi, Apollon Tabarenə tay olmuşdu. Bu təhlükəli və zərərli üslub hamıya sirayət etmiş, hamını xəstələndirmişdi: burjua da, saray əhli də eyni bir azara tutulmuşdu, hər yetən bu qondarma üslubda şeir yazırdı, vücudu heç nəyə dəyməyən yalançı dil pöhləvanları dahi yerinə qoyulur, hətta D.Asussi belə təriflənirdi.

17. Axır ki, bu axmaq cəfəngiyatdan doyub cana gəlmiş saray əhli soyuq və etinasız bir nifrətlə onu bir kənara tullayıb rədd etdi, çünki zara fəti təlxəklikdən ayırd etmişdi. İndi bu üslub yalnız Tifon əyalətində dəbdədir.

18. Siz Maro şerindən öyrənin, onun şəriyyotini nümunə kimi qəbul edin, poeziyanı burlesk üslubu ilə ləkələməyin, qoy bu üslubla Pon-Nef körpüsündə mürgüləyən avara təlxəklər yığını öyünüb lovğalansın.

19. Lakin Brebef də görək sizin üçün nümunə olmasın. Onun Farsale döyüşünün təsvirindəki şişirtmələr, "meyitlər dağ kimi

qalanmışdı, yaralıların iniltisi orşə çıxırdı” kimi mübaligələri yer-sizdir və inandırıcı deyildir.

20. Qələmə aldığın əhvalatı həmişə incə və qəşəng bir sado-liklə nağıl etməyə çalış. Elo et ki, bəzək-düzöksiz xoşa gələsən.

21. Bunun üçün şeirdə ahəngə diqqət yetir, vəznə pozma; mis-ranı iki yerə bölməli olsan, elə et ki, sözlər arasındakı fasilə mənaya xələl gətirməsin, onu daha da aydın nəzərə çatdırsın. Xüsusilə soy et və çalış ki, sözlərdəki saitlər dalbadal gəlib qarışmasın, ahəngi pozmasın.

22. Ahəngdar kəlmələrin münasib uyğunluğunu yarat ki, şeir bütünlükdə gözəl səslənsin; unutm ki, samitlərin kobud səslənməsi və nahamar düzlüshü ikrah hissənə səbəb olur. Şeirdə ki fikir oldu, söz gözəlliyi olmadı, sözlər və səslər qulağı dəldi, belə şəri heç kəs oxumaz və dinləmək istəməz.

23. Fransada əsrlərin qaranlıqları içərisindən ilk dəfə Parnas yaranarkən orada amansız, vəhşi bir özbaşınalıq hökm sürməkdə idi. Təqtiyə oməl eləməyən söz ələmi başına gətürmüşdü, axırı qafiyələnməmiş hər misraya poeziya deyilirdi!

24. O, vəhşilik zamanəsinin kobud və kələ-kötür şerini ilk dəfə şair Vilyon səliqəyə saldı, cilalayib pardaqlandırdı. Maronun qələ-mindən qəşəng, gözəl balladalar və trioletlər süzəlməyə başladı. Rondoda o, təkrar misranın gözəl və düzgün işlədilməsinin parlaq nümunəsini verdi, şairlərə qafiyədə yeni yol göstərdi.

25. Ronsar isə başqa şeyin arzusunda idi, o, yeni qaydalar düzəlt-məyə çalışdığı halda, hər şeyi yenidən dolaşdırırdı. Dilimizi latın və yunan sözləri ilə doldurub zibilləmişdi, bununla belə, yenə də şeirdə tərifi və mükafatlara nail olmuşdu.

26. Lakin vaxt gəldi, onun “alimano” şeir pərisinin gülünc tə-rəflərini fransızlar ayılıb başa düşdülər, o özü isə qalmış olduğu yük-səklikdən yerə düşərək məhv oldu, onun şeir pərisi yalnız Deport və Berto kimi şairlərə nümunə qaldı.

27. Sonradan Malerb gələrək bütün şeir pəriləri üçün hər cəhətdən münasib olan sadə, əndazəli, əsil şerini nə olduğunu fran-sızlara göstərdi, ahəngə ağıln ayaqları altına yığılmağı ömr etdi, sözləri nizama düzərək onların hökəmrənliyini birə-iki artırdı; dili-mizi kobud və alçaq ifadələrdən təmizləyərək, zövqümüzü tələb-karlıq və düzgünlük əsasında tərbiiyələndirdi, şerini oynaqlığına

diqqət yetirdi, cümləni misradan misraya keçirməyi qəti qada-ğan etdi.

28. O, bir şair kimi, hamı tərəfindən qəbul olunmuş və indiyə qədər də ustad sayılır; onun yıgcam və cilalanmış şerini, latif mis-ralarındakı dupduru aydınlığı, dəqiq və yerində işlənmiş sözlərini, nümunəvi üslubunu sevin!

29. Şerini fikri bizə çatdırsa, mənəsi qaranlıqdırsa, oxucu əsnə-yir, mürşü döyür və bu da qətiyyətlə təəccüblü deyildir, çünki boş və mənasız əsər bizi tez yorur, belə kitabları oxumur, qatlayıb bir kənara tullayırıq.

30. Bəziləri şerini ideyasını elə qaranlıq bir kölgə altında gizlədir-lər ki, elə bil qatı duman onun üstünə pərdə çəkmişdir və ağıln ziyası da o qalın pərdəni yarıb keçə bilməz. Görək əvvəlcə fikrin özü müəy-yən və aydın olsun, mənəni götür-qoy edəsən, sonra yazasan!

31. Nəyi demək istədiyiniz nə qədər ki sizin özünüzdə aydın deyildir, sadə və dəqiq sözlər axtarmayın, əbədsiz; əgər fikriniz ağıl-nızda cəm və aydın, mənalıdır hazırdırsa, lazım olan bütün sözlər ilk çağırışda özləri sizin yanınıza gələcəkdir.

32. Dilin qanunlarına itaətkarlıqla tabe olun və birdəfəlik möh-kəmcə bilin ki, bu qanunlar sizin üçün müqəddəsdir. Əgər cümlə-lərin qulağına yad, ibarən qeyri-adi və qəribədirsə, şerini ahəngi ilə mənə özünə cəlb edə bilməzsən.

33. Şeirdə özge dillərdən alınma yad sözlərdən qaç, xəstəlikdən qaçan kimi; çalış düzgün, aydın və səlis cümlələr qur. Dili görək yaxşı biləsiniz! Bilməklə yox, fəhmli misra quraşdırıb qafiyə axta-ran şair çox gülüncdür.

34. Sizə nə qədər ömr etsələr də, yazanda tələsməyin: həddini aşan süreti və tələsikliyi idrak təsvib etmir, tələsik yazılan şeir onu yaradan şairin ağıl və idrakının da kömliyini göstərir.

35. Bəhrəli tarlaların və zəmilərin yanı ilə azad və ahoştə axıb gedən dupduru bir arx, mənim üçün, bulamıq dalğalarında sahillərin tozunu-torpağını yuyub gətirən, köpürüb daşan başsız səldən daha xoş, daha əzizdir.

36. Tələsin, amma asta tələsin, cəsarəti birə-üç artırıb şəri zər-gər kimi işləyin, nə qədər ki səbriniz çatır -- işləyin, hər bir xətti təmizləyin, arıdın, cilalayın, iki xətt artıranda, altısını pozun.

37. Şeir ki saysız-hesabsız səhlə dolu oldu, onda ağır və zəka nişəsinəni axtarmağa kimin həvəsi gələr? Şair görək hər şeyi ağılla yerli-yerində işlətsin, sözləri öz iradəsinə tabe edərək, şerin ayrı-ayrı hissələrini ustalıqla bir-birinə bağlasın, əvvəllə axırı vahid bir axında birləşdirsin.

38. Şeirdə, qərnbə və kəskin bir fikrin həkiminə parlılığı ilə bizi bir anlıq heyrətə salmaq xatirinə, heç bir zaman təsvir olunan hadisənin əhəstə hərəkətini pozmayın, onu öz təbii yolundan çıxarmayın.

39. Əfkəri-ümumiyyənin verəcəyi hökmdən qorxursunuzmu? Əgər qorxursunuzsa, o halda, başqalarından daha çox özünü öz əsərlərinizin əsil tənqidçisi olun və bilin ki, öz-özündən razılıq və özünü tərifləmək yalnız axmaqların işidir.

40. Şerinizin ciddi və kəskin mühakiməsini və tənqidini dostlarınızdan xahiş edib istəyin, çünki üzə deyilən açıq tənqid, tutulan iradlar və edilən hücumlar sizin gözünüzü açar, öz nöqsanlarınızı görürsünüz.

41. Lovğa təkəbbür şairə yaraşmaz; dostu dinləyin, yaltaqlara qulaq asmayın və bilin ki, üzde sizə yaltaqlanan dalda sizə qara yaxır; tərif yox, həmişə ağıllı məsləhət axtarın!

42. Sizə qulluq göstərməyə tələsən dost bəzən həddini aşır, şerin hər xəttini, hər kəlməsini tərifləyib göylərə qaldırır, hər şeyin – hər sözün, hər kəlmənin nə qədər yerli-yerində olduğuna heyran qaldığını bildirir, sevincindən gözləri dolur, əsir, coşur, yaltaqlıq səllərini göz yaşı yerinə bol-bol axıdır, bu təriflərin köpüklü dalğaları isə sizi çaşdırıb azdırır. Bunu bilin və unutmayın ki, həqiqət həmişə sakit və təvazəkardır.

43. Bilin ki, tanışlarınız arasında yalnız həqiqətdən qorxmadan səhlələrinizi açıq göstərən, zəif şeirlərinizə diqqətinizi cəlb edən, bir sözlə, bütün qüsurlarınızı görən və qeyd edən adam sizin əsil dostunuzdur.

44. Əsil dost dəbdəbəli ibarələrə görə sizi danlayar, şerin bir yerində müəyyən sözə, başqa bir yerində qəliz ifadəyə diqqətinizi cəlb edər, anladır ki, şerinizdəki filan fikir qaranlıqdır, filan cümlə və ya ibarə isə oxucunu çaşbaş salar... Bəli, əsil poeziya sərrafı belə danışar.

45. Lakin ağzına su alıb danışmayan və inad edən müəllif bəzən bu sözlərin qabağında öz əsərini elə qoruyur və müdafiə edir ki, guya qarşısında dayanan adam onun dostu deyil, düşmənidir.

46. Dost deyəndə ki “mənə bu ifadənin kobud görünür”, inadkar müəllif o saat “sizo yalvarıram, ona toxunmayın”, – deyə cavab verər:

– Bu şerinin uzundur, özü də soyuq təsir bağışlayır.

– Yox, o hamısından yaxşıdır!

– Bu cümləniz aydın deyildir, onu dəqiqləşdirmək lazımdır.

– Yox, məhz elə onu daha çox tərifləyirlər! Söhbət beləcə davam edir və siz nə desəniz, cavab hazırdır, müəllif inad edib sizinlə mübahisəyə girişəcək, şeirdə isə hər şey əvvəldə olduğu kimi qalacaqdır.

47. Belə müəllif hələ üstəlik sizə eşitdirir və təkidlə xahiş edir ki, çəkinməyin, onu daha ciddi və kəskin tənqid edin... Lakin bütün bunlar sözdür, adətərkə də hiyləgərlikdir, öz şeirlərini sizə oxumaq üçün bir bəhanədir!

48. Beləcə, özündən razı halda, bu müəllif sizdən ayrılıb gedir və sadələh bir cahil tapıb gözüne kül üfünmək xəyalı ilə dolaşır. Bir də görürsən ki, doğrudan da cahilin biri onun toruna düşmüşdür, döşəyir bədəninə... Nəyləmək, əsrimiz doğrudan da cahillərlə zəngindir!

49. Bu utanmaz cahillər dəstəsi hər yerdə qaynaşır və heç bir təvazə gözləmir. Onlara knyazların evində süfrə başında, hersoqların qəbul otaqlarında – hər yerdə təsadüf etmək olar.

50. Əlbəttə, miskin bir qafiyopərdəz və ya saraylarda şeir quraşdırmaqla məşğul olan hər kəs bu cahillər guruhunda özünə porətişkar tapa bilər. Mən isə bu nəğməni qurtarmaq üçün axırda deyirəm: su axar çuxuru tapar, axmaq axmağa heyran olar!

İKİNCİ NƏĞMƏ

1. İdilliyə öz gözəlliyi ilə gah düzəngah, gah meşələr qoynunda gözib dolaşan, qıvrım saçlarını kəhrəbə ilə deyil, gül-çiçəklə bəzəyən füsunkar çoban qızlarına bənəyir, lovğa təkəbbür ona yaddır. Onda məlahətli və müti gözəlliyin tərəvəti vardır, başdan-başə ürəyə yatan bir sadəlik və təvazəkərliliklə doludur, dəbdəbəli misraları qəbul etmir, yüksək və təmtəraqlı ibarələrlə qulağımızı cingildətmir, ruhumuzu oxşayır, könlümüzü şad edir.

2. Lakin çox vaxt görürsən ki, bir qafiyopərdəz hirsənib özündən çıxır. Ekloqun lap ortasında fleytanı da, qaboyu da kənara tullayıb, yapışır şeypurdan və elə bir cəngi havası çalır ki, çomənləri

ləryəyə gotirir, meşə şahı qorxusundan qamışlığa çəkilib gizlənir, su pəriləri isə hürküb çayın dərinliklərinə çökülirlər.

3. Başqa birisi nəcib Ekloqun hörmətini onunla ləkələyir ki, qara camaatın sadə danışq dilini gotirib öz şeirlərinə daxil edir, noticəsi də bu olur ki, hər cür mələhətdən məhrum olan küylü, kobud misraların səriyyəti göylərə uçmur, ayaqlar altında sürünür.

4. Belə hallarda bəzən adama elə gəlir ki, hiddətlə çoban tütəyində bu mahnını çalan Ronsarın kölgəsidir: çalır, bizə rəhmi gəlmir, Filidani Tuanona çevirməyə çalışır, amma bilmir ki, onun bu mahnısı qulağımızı deşir, zəhləmizi tökür.

5. Yunan Feokrit və romalı Vergili şeirdə hər cür ifrat hallardan asanlıqla yaxa qurtara bilirdilər. Elə buna görə də siz həmişə – gecə də, gündüz də onların əsərlərini öyrənməlisiniz; unutmaq lazım deyildir ki, şairlik qabiliyyətini onlara ilham pərisinin özü bəxş etmişdir.

6. Onlardan öyrənsəniz bilərsiniz ki, şeirdə ahəstə axıcılığı və aydınlığı gözləməklə, kobudluğa yol vermədən, Floranı və onun talarlarını, Pomonanı və onun bağlarını, çəmənlərdə avazı göylərə ucalan neyin sədalarını, məhəbbəti, onun füsunkar və dadlı əzablarını, xumarlanan Nərgizi, min bir rəngə boyanan Dəfnənin dəyişən əhvalını necə qələmə almaq, necə tərənnüm etmək görəkdir; bunu öyrənsəniz, onda siz sübut edərsiniz ki, “talarların, çölün, çəmənin və sıx meşələrin ləyaqəti yüksək və alidir”, onları tərənnüm edən Ekloqun sadə və təvəzökar qüvvəsi də buna görə böyük və qüdrətlidir.

7. Matəm libaslı qəmli Elegiya başını aşağı salaraq, kədərli nəzərlərini tabuta dikib göz yaşları tökür. Aşıqların gülüşünü və göz yaşlarını, məhəbbətin doğurduğu şadlığı və kədəri, qısqanclığın belalarını tərənnüm edib bizə göstərmək onun vəzifəsidir. Lakin bilin və unutmayın ki, eşq və məhəbbəti yalnız eşq atəsinə düşmüş, məhəbbət bədəsini nuş etmiş olan şair düzgün təsvir edə bilər.

8. Qəlbi eşq atəsi ilə isinməmiş şairin eşqdən, məhəbbətdən dəm vurmaı, etiraf edirm, məni çimçişdirir; belələri şeirdə yalançı göz yaşları axıdır, məhəbbət əzabının qorxusundan danışır, cünunluqdan səhbət açırlar, halbuki özləri bütün bunların hamısına laqeyddirlər.

9. Bəli, bu üzsüz ikiüzlülər və naqqallar yalnız onu bacarırlar ki, öz riyakar məhəbbətlərinin əsarətini, zəncir və buxovlarını tərənnüm edir, göylərə qaldırır ilahiləşdirir və bu süni, yalançı hissləri tərəfləməklə ağıl və zəkani təhqir edirlər.

10. Xeyr! Bir zamanlar Amurun Tibulla söylədiyi o əsil və canlı məhəbbət pıçıldan gülünç deyildi. Ovidinin nəğmələrində də Amurun təranələri süni səslənmirdi. Elegiya qondarma yox, həqiqi hissləri tərənnüm etdikdə güclüdür.

11. Odanın yolu isə başqadır, o, sütüyüb yüksəklərə, dalğaların sıldırım zirvələrinə ucalır və orada allahlarla qarşılaşır, mordanəlikdən qüvvət alıb onlarla cəsarətlə danışır; qəhrəmanlar üçün Olimpo yol açıq və qaliblərə alqış töhfələri bəxş edir.

12. Oda gah Axillesi cəsarətlə çəkib İlionun döyüş meydanına gotirir, gah da Lüdoviklə birlikdə Esko çayı sahillərində şəhərlər fəth edir; bəzən sırıltı ilə axıb gedən bir çayın sahilində, zəhmətkeş arı kimi, çiçəklər arasında gəzib dolaşır; bayramları, şənlikləri və ziyafətləri tərənnüm edir, məhriban İridanı və axırda təslim olmazdan əvvəl dəcəllik edib busədən qaçan, hiyləgərcəsinə acıqlı görünməyə çalışan nəzənlərin məlahətli işvələrini təsvir edir.

13. Atəşin bir dillə yazılan odalarda fikir təzi bəzən qərībā də görünür, qoy olsun, bu qərībəliyin özü də sənətin kamilliyinin məhsuludur.

14. Yaradıcı təəyyəyüldən məhrum olan nöqtəbazlardan, hisso süslük, ehtirasa qurulmuş gətirən vasvası qafiyəpərdazlardan uzaq olun, beləsi şanlı döyüşləri və igidlikləri tərənnüm edəndə də həftələrin və illərin cansıxıcı hesabını aparmaqla məşğul olur; tarixin əsiri olan bu yazıqlar Lill və Kurtre alınmayınca, Dol şəhəri üzərinə qoşun göndərməyə cəsarət etmirlər. Sözlün qısaı, bu qafiyəpərdazlar da Mezəreyə kimi quru və cansıxıcıdırlar. Feb onlardan öz parlaq ziyasını əsirgəmişdir.

15. Yeri gəlmişkən söyləyim ki, şeirin bu məkrli allahı Sonctin ciddi qanunlarını da elə məhz şeir quraşıran qafiyəbazlara açıqlı tutduğu bir zamanda icad etmişdir.

16. Feb buyurmuşdur ki, sonctin əvvəlində bir-birilə həmqafiyə olan iki katren gəlməli, axırında isə iki terset olmalıdır, fikir bu hər iki tersetdə cəmlənib tamamlanmalıdır.

17. Apollon da sonct üçün ciddi qaydalar müəyyən etmişdir. Belə ki, o, vəzni göstərmiş, hecaların sayını müəyyənləşdirmiş, sözləri təkrar etməyi qadağan etmiş, zəif və solğun şeri pisləmişdir. Qoyduğu bu qaydalarla şeir allahı indi özü də haqlı olaraq fəxr edir: çünki gözəl və yıqcam bir Sonet bəzən yüz misralarla poemanı kölgədə qoya bilər.

18. Lakin sonet sahəsində də şairlər uzun illərdən bəri əbəz yəzə zəhmət çəkirlər: sonet çoxalmış, amma şeirdə bir yenilik yoxdur. Qombo, Menar və Malvil nə qədər sonet yazmış, lakin onların az bir hissəsi oxucuları əsir edə bilməmişdir. Biz yaxşı bilirik ki, Sersi bütün ilboyu kolbasaçılara Pelletyenin sonetlərini çəki hesabı ilə kağız yerinə satır. Yüksək və parlaq sonet indi şairlərə əl vermirlər: onlar gah həddən ziyadə qısa, gah da həddən ziyadə uzun olur.

19. Epiqramda şeir yığcam olur, lakin onun qaydaları asandır: verilən incə və kəsərlili fikir bəzən ikicə misra ilə ifadə olunur. Söz güləşdirmək italyan rübabının məhsuludur, fransızlar ondan bu yaxınlarda xəbər tutmuşlar.

20. Bu yeni, bərbəzlilik söz oyunu çoxlarını tələyə salmış, bekarçılıqdan dərindən çox veyillərin ağlına başından çıxarmışdır. Hər yerdə nəzakət və hörmətlə qarşılanan bir cinas oyunu Parnasın çıxıb lap başında oturmuşdu.

21. O, əvvəl madiqalı könlüllə özünə tabe etmiş, sonradan təşəxxüslü Sonet onun toruna düşmüşdü; faciə həvəslə qapılarını onun üzünə açmış, Elegiya məmnuniyyətlə onu bağrına basmışdır; qəhrəmanlar öz monoloqlarını oynaq və kəskin sözlərlə bəzəyirdilər.

22. İş o yerdə gəlib çatmışdır ki, cinas və kəskin söz işlətməyən aşiqlər göz yaş tökə bilmirdilər; çəmənləri dolaşan kədərli çoban, yanındakı sevgilisini danlayanda da qəşəng, hazır cavab sözlər işlətməyi unutmurdu.

23. Sözlər çox əntiqə bir ikiüzlülük xəstəliyinə tutulmuşdular, ikibaşlı sözlərin zəhəri danışıq dilimizdə də keçmişdi, məhkəmə hakiminin və ilahiyyətçilərin dilində o, qorxunc bir silaha dönüb əyrini də, düzü də, saği da, solu da doğrayıb tökürdü.

24. Nəhayət, ağır yuxudan ayılıb gözlərini açdı və hər şeyi dərk etdi: cinasla söz güləşdirməyin zövqsüz bir bayağılıq olduğunu bilib, ciddi mövzulardan onu birdəfəlik qovmağı əmr etdi və ona yalnız Epiqramda yer ayrırıb belə bir şərt kəsdi ki, orada hazır cavablıq və kəskin sözlər arasında yəndə də fikrin dərinliyi görünməlidir.

25. Bu islahatlar hamının üreyincə idi, lakin nə etmək olar, sarayda hələ də köhnə adətlərin tərəfdarları, zəhlətökən təlxəklər, pis və mənasız cinasla söz güləşdirməyin müdafiəçiləri – gülün və axmaq adamlar qalmışlar.

26. Qoy müdrik şeir pərisi bəzən öz incə və gözənlilməz zarafatları ilə, yeri gələndə lap söz oyunu və nəşəli laqırtısı ilə bizi gül-

dürüb öyləndirsin, eyib etməz; lakin qoy heç bir zaman zövq gözəlliyi və incəliyi ona xəyanət etməsin: axı epiqramdakı iynə və tikanların mütləq cinaslı olmasına meyil etmək sizin nəyinizə gərəkdir?

27. Hər bir poemanın öz sifəti, öz cizgiləri var, bu cizgilər isə onların hər birinə ayrıca gözəllik gətirir: "Balladın qafiyələrindəki qəribəliyə görə bəyonirik. Rondo əhənginin bəsitliyi və sadəliyi ilə bizi məftun edir, incə və səmimi məhəbbət madiqalı isə tərənnüm etdiyi hissələrin yüksəkliyi ilə qəlbimizi ələ alır.

28. Dünyada yamanlığı və şəri deyil, yaxşılığı və xeyirxahlığı yaymağa meyil etdiyinə görə həqiqətin saf və aydın mənası satirada əks edir. Satirəni mütəkəbbir Romaya ilk dəfə Lutsili gətirmişdir. O öz vətəndaşlarına həqiqəti söyləyirdi və güclülərin qarşısında titrəmədən, lovğa varlılardan namuslu yoxsulların intiqamını almağı bacarırdı.

29. Horatsi şən gülüşlə qəzəbi azaldırdı, ədəbazar və axmaqlar onun qarşısında titrəyir, ağırclarını açıb danışa bilmirdilər, şair onların hər birini öz adı ilə göstərməkdən qorxmamış, onları ədəblik bədnam etmişdir. Lakin bununla belə, şerir qayda-qanunlarını da heç bir zaman pozmamışdır.

30. Satirik Persi Flakın şeirləri çətin başa düşülsə də, fikirləri zəngin və dərin, həm də o, şeirdə artıq sözlər işlətmir. Yuvenalın qılinc qədər kəskin satiralarında Hiperbola qəzəblə bütün həddləri vurub keçir, onu cilovlamaq mümkün deyildir. Yuvenalın şəri tikanlıdır, qırır-tökür, yandırır; lakin bu yandırıcı şeirdə nə qədər həqiqət, nə qədər əsil gözəllik var!

31. Müstəbid Tiberinin əmrindən hiddətlənən şair öz şeirlərində qəddar Seyanın heykəlini uçurub dağıdır, qorxudan dənşətə gəlmiş yaltaqların hökmdarın çağırışı ilə dəstə-dəstə senata necə axışdığını bizə nəgillir; Messalinanın qarmaqçılarının ağuşuna ataraq, rəzil əxlaqsızlıq səhnələrini təsvir etməkdən çəkinmir... Elə buna görə də onun şəri kəskin, alovlu və yandırıcıdır.

32. Belə ustadlardan dərslər alan ədəbli və çalışqan şagird Renye də gözəl və kəskin satiralar yazmağa girişmişdi. Əlbəttə, oğər şair gözib dolağıcı münbit yerlərdə gördüklərinin hamısını yaxşılıq timsalı kimi verməseydi, ədəbsiz və nalayiq sözlərin cingiltisi ilə oxucuların qulaqlarını təhqir etməseydi, bəlkə onun da şəri müasir səsləndir.

33. Ədəb dairəsindən kənara çıxıb sərbəstliyə yol vermək latın şerinin şakəridir, bizim dilimizdə o, nifrətlə rədd edilmişdir. Ədəbsiz

sərbəstlik fikrin özündən gəlirsə, obrazlarınızda yüngüllük varsa, siz onu obrazlı kəlmələrin paltarına geyindirməlisiniz. Şeir dili ədəbsiz və bayağı olan şair, əxlaqsızlığı və pozğunluğu ifşa edə bilməz.

34. Satıra həmişə kəskin sözlərlə dolu olur; bu sözləri masqaraçı inadkar bir fransız götürüb, kupletləri daha cəsarətlə, yeni qaydada işlədərək Vodevili yaratmışdır. Azad təxəyyül oyunundan doğan bu qəbil şeirlər dildən-dilə keçərək asanlıqla özbərlənir, bizi güldürür və coşdurur, lakin bizdə kin və qərəz doğurmur.

35. Lakin üzsüz qafiyəpərdəzlər bilməlidir ki, heç bir zaman böyük yaradanı həzircavablığın və kəskin sözlərin hədəfinə çevirmək olmaz. Allahsızlıq fikrinə düşən masqaraçıların həyat yolu Qrev meydanında çox kədərli bir şəkildə başa çatır.

36. Həqiqi nəğmə uçuşu incə zövq və ağıl tələb olunur. Sərxoş olan şeir pərisi isə hay-küylə şerin mənasını da, vəznini də amsızcasına tapdalayıb puça çıxardır, sonra da Linyor kimi şairlərə kuplet diktə edir.

37. Az-çox babat kiçik bir şeir yazanda, müvəffəqiyyətdən başınız gicəllənməsin, heç bir qabiliyyəti olmayan hoqqabaz təlxəyin biri, bəzən peşman olur – bir kuplet quraşdırır, görürsən ki, daha yəro-göyö sığmır, özünü doğrudan da şair sayır. Beləsi sonet yazmamış yətib dincələ bilmir, oyananda isə bədahətən şeir quraşdırmaq həvəsinə düşür.

38. Biz isə yalnız onu deyə bilərik ki, belələri həyəcanlı çağlarımda isti-isti öz əsərlərini nəşr etmək xəyalına düşərkən külliyyatlarını müəllifin portreti, lira və çolənglə bəzəməyi gedib Nanteylədən xahiş etməsələr, çox sağ olsunlar!

ÜÇÜNCÜ NƏĞMƏ

1. Əgər bir tabloda canlı və gözəl rənglərlə nəhəng bir ojdaha və ya zəhərli bir əli təsvir edilmişsə, o tablo bizim də nəzərimizi cəlb edir, ona tamaşa edirik. Sənətin sirri belədir: həyatda bizə qorxunc və dəhşətli görünən şeylər sənətkarın fırçasında dəyişir, gözəlləşir.

2. Bizi heyran etmək üçün faciə qəmli Orestin əzablarını və keçirdiyi qorxuları təsvir edir, Edipi qəm dəryasının coşqun dalğaları qoynuna atır, beləliklə də bizim ruhumuzu sakitləşdirir, həm də ağlamağa məcbur edir.

3. Qəlbində teatra atəşin cəltirə bəsləyən şairlər, tamaşaçıların rəğbətini qazanıb, onların hisslərinə hakim olmaq istəyirsinizmi? Səhnəyə gözəl və yüksək bir əsər verib bütün Paris əhlinin onu alqışlamasını, uzun müddət tamaşaya qoyulmasını və ilbəil camaatın nəzərinə daha artıq cəlb etməsinə arzu edirsinizmi?

4. Əgər belə bir arzunuz varsa, onda qoy cəltirəslərin atəşi ilə yanan odlu misralarınızın hər bir kəlməsi ürəklərə yol tapsın, bizi coşdurub şadlandırınsın, sarsıdıb ağlatsın! Lakin bilin ki, əgər sizin qəhrəmanın mürd və xeyirxah hərəkətləri bizim qəlbimizdə şirin və xoş bir qorxu yaratmırsa, ürəklərdə mürəbbət və səfqət oymatmırsa, deməli, sizin əməyiniz hədəfə getmiş və bütün söyləriniz boş çıxmışdır.

5. Beyindən gələn və yalnız ağıl məhsulu olan şeir alqışlanmaz, sizin soyuq mühakimələrinizdə heç kim əl vurmaz. Bizim tamaşaçı boş ritorikani qəbul etmir: belə hallarda o, sizi ya tənqid edir, ya da laqəyd qalib mürğüləyir.

6. Tamaşaçının xoşuna gəlmək, onun rəğbətini qazanmaq istəyirsinizsə, ürəklərə yol tapın; müvəffəqiyyətin sirri bundadır, şeir görək tamaşaçını həyəcanlandırsın.

7. İlk misralardan başlanğıc bizi ahestə və usta yolla əsərin məzmunu ilə, baş verəcək hadisələrlə tanış etməlidir. Əhvalatı uzadan və bizi dolaşdırıb əsas hadisədən yayınandıran aktyor nə qədər maraqsız və cansıxıcı olur! O, baş mövzunu axtara-axtara özünü də yorur, tamaşaçını da yatmağa məcbur edir!

8. Uzun-uzadı mənasız danışqla bizi yorub, fikrimizi çaşdırmaqdasansa, ön yaxşısı budur ki, səhnəyə ilk gəlişində özü açıq söyləsin: "Mən Orestəm və ya Atreyom!"

9. Əsərin süjetini açmaqda yubanmayın, bizi ləngitmədən nə qədər tez süjetlə tanış etsəniz, o qədər yaxşıdır. Lakin bu işdə mütləq məkan vəhdəti gözəlməlidir.

10. Pireney dağlarının arxasında bir qafiyəpərdə var ki, bu işdə heç tənbellik eləmir, səhnədə bir günlük qısa zaman ərzində otuz ilin əhvalatını göstərir. Əsərin əvvəlində qıvrımsaçlı yeniyetmə olan qəhrəman, görürsən, axırda ağsaqqal bir qocaya çevrilir.

11. Şairlər görək ağıl və idrakı unutmasınlar: əsərdə baş verən hadisə bir gün ərzində və bir məkanda cərəyan edib başa çatmalıdır. Belə olarsa, əsər bizim də diqqətimizi cəlb edir və axıra qədər ona tamaşa edirik.

12. Ağlaşılmaz və fəvqəladə şeylər bizi həyəcanlandırır mütəəssir edə bilməz. Qoy həqiqət həmişə doğru və inandırıcı görünsün. Biz

mənasız möcüzələrə inanmır və soyuq yanaşırdı, yalnız mümkün ola biləcək həqiqət bizə inandırıcı görünür, xoşumuza gəlir.

13. Bilmək lazımdır ki, hər hadisəni səhnəyə çıxarıb göstərmək olmaz. Səhnədə gözlə görünən hadisələr nağıl edilən hadisələrdən təsirli olur. Lakin onu da yadda saxlayın ki, qulağın qəbul etdiyini də bəzən göz qəbul edə bilməz.

14. Hadisələrdəki gərginliyi son həddə çatdırmaq və sonra cəsarət və asanlıqla həll etmək görəkdir. Tamaşaçılar o zaman razı qalır ki, hadisələrin sürətlə inkişaf edib birdən dəyişən sonluğu süjet üzərinə gözlənilməz işıq salaraq onu aydınlaşdırır, işlədilon günahları, müəmmalları izah edir, bizə anladır.

15. Qədim zamanlarda *Facio* incəlikdən uzaq və kobud idi, xalq bayramlarında oyun və şadlığa xidmət edirdi: bayramda iştirak edənlər Vaxın şərafına oxuyur və oynayırdılar ki, bu şərəb allahı üzüm salxımlarını tez yetişdirsin, məhsulu bol ələsin. Bu bayramlarda on yaxşı müğənninin mükəfəti isə dəfnə budağından hörülmüş dəbdəbəli çələng deyil, adi bir keçisi olardı.

16. Bu qədim xalq oyunlarını ilk dəfə soyuyar tamaşaya çevirən, aktyorları arabaya mindirib şəhərbəşəhər və kəndbəkənd gəzdirərək camaata tamaşa göstərən xalqın hörmətini qazanan *Fespido* olmuşdur.

17. Xora iki iştirakçı *Esxil* artırmış, aktyorlara cürbəcür maskalar geyməyi də o, dəb salmışdır. Səhnəyə hündür dabanlı ayaqqabı ilə gəlməyi və lazımı qaydada hərhlənib dolanmağı da onlara məhz *Esxil* öyrətmişdir ki, tamaşaçı hadisələri yaxşı görüb hərəkəti izləyə bilsin.

18. Hələ *Esxil* sağ ikən *Sofoklun* dühası tamaşaların dəbdəbə-sini daha da artırdı, qədim xor dəstəsinin hərəkət və hadisələrin inkişafındakı yüksək mövqeyini bərqərar etdi. *Sofokl* *facio* əsərlərindəki şerhə kobud və nahamar üslubunu cillaladı və teatrı elə bir zirvəyə qaldırdı ki, Romanın bu sahədəki bütün sonrakı əndişələri əbəsdəyi ona çata bilməzdi.

19. Fransızlar bir zaman teatrı məqbul saymamış və onu təkdir etmişlər, çünki ovvəllər teatr onlara günah bir iş kimi görünmüşdü. Parisdə ilk teatr tamaşasını, deyildiyinə görə Allahı, müqəddəsləri və cin-şəyatini təsvir edən adi və sadələşmiş zəvvarlar göstərmişlər.

20. Lakin cəhalət pərdəsini yırtıb bir kənara tullayan ağıl və zəka həmin tamaşaları qadağan etdi. Qədim zamanların qəhrəmanları yenidən səhnəyə gəldi, lakin onlar üzlərinə maska geymədilər, xorun oxuduğu nəğmələri isə skripkanın axıcı melodiyası əvəz etdi.

21. Səadət, vicdan əzabının və qəlb çırpıntılarının mənbəyi olan məhəbbət hər şeyi – səhnəni də, romanı da özünə tabe etmişdir. Məhəbbəti ağıl və düşüncə ilə qələmə alsanız, ürəklərdə asanlıqla yol taparsınız. Qoy sizin qəhrəmanınız məhəbbət oduna yansın, lakin ədəb və cəvənlər kimi əzilib-büzülməsin! *Axillesin* məhəbbəti *Tirsis* və ya *Filenanın* məhəbbətinə bənzəməz, *Kir* qətiyyətlə *Artamena* deyildir! Vicdan əzabı ilə müşayiət olunan məhəbbəti siz qəçaqlıq yox, zəiflik olamətə kimi tamaşaçılara təqdim etməlisiniz.

22. Dayaz və sothi qəhrəmanlar yalnız roman üçün yararlıdır. Sizin qəhrəmanınız qoy cəsur və nəcib olsun, lakin unutmayın ki, bu cəsur və nəcib qəhrəmanın zəif bir cəhəti olmasa, xoşa gəlməz. Qızğın və cəld *Axilles* təhqir olunarkən ağlayıb göz yaşları tökür, elə buna görə də bizdə ona hüsn-rəğbət yaranır, bu təfərrüat artıq deyil, qəhrəmanı daha da inandırıcı göstərmək üçündür; *Aqamemnon* mütəkəbbir və lovğadır; *Eney* öz əcdadının əqidəsinə sadıq və möhkəmdir.

23. Öz qəhrəmanınızın xarakterini hər bir şəraitdə gözləyib saxlamağa çalışın. Qəhrəmanın mənsub olduğu ölkəni və zamanəni öyrənin, həmişə yadda saxlayın ki, bütün bunlar qəhrəmanın xarakterinə təsir edir, onun təbiətinə öz möhürünü basır.

24. "Kleliya"da olduğu kimi hərəkət etməyin, o sizə nümunə ola bilməz: Paris qədim Roma deyildir ki, bir-birinə oxşasın, qədim dövrün qəhrəmanları qoy öz görkəmində və libasında görünsün. Brutun qadın düşkünlüyü, Katonu isə ədəb və yüngültəhər göstərməyə ehtiyac yoxdur.

25. Müəyyən ağlabatmazlıqlar və uyğunsuzluqlar romanın yol yoldaşdır, biz isə bütün qüsurları bağışlayırıq; kaş ki onlar darıxdırıcı olmayıb, bizi əyləndirə bilsinlər. Belə romanları ciddi mühakimə etmək gülünc olardı. Teatrda ciddi məntiq gözləyirlər: belə ki, səhnədə hər şey möhkəm və ciddi qanunlara tabedir.

26. Səhnəyə yeni qəhrəman gətirməkmi istəyirsiniz? Gətirin, lakin onun hərəkətləri ilə xarakterini uyğun verin və elə edin ki, bu qəhrəman axıra qədər öz təbiətinə sadıq qalsın!

27. Şöhrətpərəst şairlər bəzən səhnədə iştirak edən surətlərdə onların səciyyəsinə deyil, öz səciyyələrini verir, öz surətlərini yaradırlar. Qaskoniyalı elə təsvir olunur ki, bütün aləm, Qaskoniya kimi görünür, Yuba isə bəzən cənilə *Qalpren* kimi danışır.

28. Lakin qüdrətli tobiot daha müdrik hərəkət etmiş və hər chti-rasın öz dilini yaratmışdır: qəzəb mütəkəbbirdir, sözünü saxlamaz; məyusluq iniltili hıçqırıq kimidir, qırıq-qırıq səslənər.

29. İlion şəhərinin yanğın bürümüş evləri və alovlanan qala divarları qarşısında dayanmış ələmlı Keykubədən biz dəbdəbəli sözlər gözləyə bilmərik, o yalnız ah çəkməli, kədərlənməlidir. Belə bir vaxtda coşqun Tanaisin hansı ölkədən keçib öz yeddi mənəbi ilə Evksin dalgalarına qarışdığını söyləmək onun nəyinə gərəkdir?

30. Dəbdəbəli, boş və mənasız sözlər yığını ilə bizi əyləndirmək istəyənlər cəfəng ibarələrin əsiridirlər. Kədər hissini ifadə edərkən səmimi olmaq lazımdır; məni ağlatmaq istəyirsinizsə – özünüz fəryad etməlisiniz; hissər dəbdəbəli sözlər və ibarələr içində itib-batırsa, tamaşaçıya təsir etməz, hədəfə gedər.

31. Səhnə üçün yazıb-yaratmaq qədər-qıyməti bilinməyən bir işdir: orada səhnə işini bilən yüzrlərə tamaşaçı dayanıb ov gözləyir. Onların hamısının xoşuna gəlmək çətin məsələdir; onlar bəhanə gəzirlər, sərtirlər, müəllifi fitə basmağa həmişə hazırırlar. Teatra daxil olmaq üçün bileət alan hər kəs iddia edir ki, biletlə bərabər, guya, müəllifi söymək, onu təlxək, cahil və çəşək adlandırıb təhqir etmək hüququnu da almışdır.

32. Tələbkər sərafların xoşuna gəlmək üçün şair həm məğrur, həm də təhəmmüllü olmalı, ali fikirlərin tənənsini göstərməli, məhəbbət, ümid, qüssə və əzabı təsvir etməli, əsəri, şəri ilhamla işləyib cilalamalı və incə duyğular ifadə edən dərın və sadə sözlərdən cəsərlə istifadə etməlidir; şerın cilası clə parlaq olmalıdır ki, həmişə yadda qalsın, insanın zəkasında nəqs bağlasın, bir çox günlər və illər unudulmasın. Fəciənin yüksək mənəsi bax, bundan ibarətdir.

33. Dəstan isə daha ülvı və daha gözəldir. Dəstanın yolu tənə-nəli və əhəstədir, onun kökü əsərlə bağlıdır, lakin əsərtərdən aldıqlarını uydurma və xəyalın gücü ilə daha da gözəlləşdirib yaşadır. Bizi məftun etmək üçün dəstandakı xəyalın hüdudları tükənməzdir. Bu xəyalın qanadlarında hər şey ağla, cana gəlir: Venera əbədi gözəl-lyin, Minerva isə aydın zəka və dəruni fikirlərin təcəssümüdür, leysan yağışının müjdəçisi olan göy gurultularını ıldırımlı buludlar deyil, Neptun yaradır; dənizdə dalgaları göyə qaldırıb köpükləndirən külək deyil, hiddətlənərək coşan Neptundur; dağlarda sizin çağırışınıza cavab verən oks-səda deyil, Nərgizin dördindən göz yaş tökən su pərisinin çəkdiyi ahın səsidir.

34. Dəstançı şair uydurma və xəyalın olvan ipərini sənetkarlıqla toxuyaraq hər şeyə gözəllik verib canlandırır bilər, hər şeyi istədiyi olvan boyalarla boyayır bilər: onun ətrafı solmayan güllər-çiçəklərlə doludur.

35. Əgər biz cəstəydik ki, Eney dənizdə fırtınaya qər q olmuş, külək onun gomisini Afrika sahillərinə aparıb çıxartmışdır, bu bizə təəccüblü görünməzdi və deyərdik: "Burada bir qəribəlik yoxdur, taleyin bundan da qəribə oyunları məlumdur!" Lakin biz cəsidəndə ki Troyanın oğullarına Yunona dəniz dalgalarının qoynunda da rəhm etmir, ilahənin ömrinə boyun oyan Eol onları İtaliya sahillərindən uzaqlara qovaraq qəzəbli burulğanların ağuşuna atır, Neptun dənizin dərınliklərindən baş qaldırır və sular sakitləşib durulur, bu təsvir bizə təsir edir, bizi həyəcanlandırır, təəssüfləndirir və nəhayət, son məqamda Eneydən ayrılmaq bizim üçün çətin olur.

36. Bu cür uydurma və xəyal olmayan yerdə poeziya ölüdür, bunsuz şerın nəfəsi kəsilir, sözlərin alovu sönür, şair özü isə soyuq natiq, dəridirici və səmərəsiz əhvalatları nağıl edən quru tarixçiyə çevrilir.

37. Şeirdən əsətir qəhrəmanlarını və allahları qovan, Allah-taalanı antik dövrün allahlarına bənzətməyi düz, ağıllı və ədəbli bir hərəkət hesab edən şairlər yanılırlar. Belələri oxucuları həmişə çəkib iblis və şeytanlar qaynaşan cəhənnəmə aparırlar... Onlar, görünür, anlamırlar ki, İsa dinindəki əsrar hər cür bəzək-düzəyə və boş uydurmalara yaddır, müqəddəs kitabda xəbər verilən dəhşətli sirlər yalnız bizim qəlbimizi qorxu hissi ilə doldurmaq və beləliklə də günlərdən tövbə etməyi bizə təlqin etmək üçündür!

38. Bu cür hərəkət edən şairlərin səyi onunla nəticələnir ki, müqəddəs kitab uydurmaya, həqiqət isə rəvayətə çevrilir! Daim göylərin böyük və qüdrətli yaradanı ilə vuruşan, Allaha müqabil durub, onunla bərabər hüquqlu bir varlıq kimi mübahisəyə girişən və sizin qəhrəmanı şərafət və ləyaqət yolundan sapdırmağa cəhd edən şeytanın təsvirinə səy göstərmək axı nəyə lazımdır?

39. Bilirəm, mənə etiraz edib Tassonu nümunə kimi misal çəkənlər. Mən burada onu tənqid etmək niyyətində deyiləm, lakin deməliyəm ki, Tasso doğrudan tərifi layiq olsa da, hər halda, əgər onun qəhrəmanı yalnız şeytani günah işləməkdən cəkındirməklə və onun düz yola dəvət etməklə məşğul olub qalsaydı, əgər Rinaldo və Tankredin məhəbbət macərəsinin sevinci və əzabı bəzən onun

süjetlərindəki darıxdırıcı və cansızıcı lövhələri bir qədər yumşaltmasaydı, çətin ki, şair öz ölkəsi İtaliyanın şərəf və ləyaqətini yüksəldə biləydi.

40. Əlbəttə, xristianları tərənnüm edən şair görək bütürəstlik təsirinə qapılmasın, lakin əsəri, zərərli bir şey kimi, hər yerdən qovub çıxarmağı tələb etmək, hökmdarları və yoxsulları öz qayığına mindirib dənizin dalgalarından keçirməyi Haruna qadağan etmək, meşə Şahını füsunkar neydən və ya parkları iy, qayçı və lifdən məhrum etmək – bütün bunlar cahillikdir, poeziyaya yalnız zərər gətirə bilən cəfəngiyat və sayıqlımadır!

41. Bu cür sərəsəmlərə elə gəlir ki, müharibəni parlaq mis dəbil-qədə, Femidani əlində tərəzi tutmuş olduğu halda, sürətli bir qaçıyla axan zamanı isə əlində saat təsvir etmək, bədii bir lövhədə və ya poemada göstərmək günahdır! Belələrinə ixtiyar versən, elan edərlər ki, alleqoriya yazmaq şairlərə qadağandır!

42. Nə olar, qoy desinlər, biz isə gəlin bütün bu cəfəngiyatı dinçilərin öhdəsinə buraxaraq, dönmədən öz yolumuzla gedək, əsətir və xəyal liramıza yar olsun və həqiqət tanrısını heç bir zaman bütə çevirməyək.

43. Qədim əyyamın rəvayətlərində gözəllik tükənməzdir; Eney, Hektor, Yelena, Paris, Axill, Nestor, Orest və Uliss kimi qəhrəmanların adlarında da bir məlahət və poeziya vardır. İstedad sahibi olan həqiqi şair bu qəhrəmanları qoyub, poemada heç bir zaman Hildebrantı tərənnüm etməz! Bu adı düzəldən səslərin özündə bir kobudluq vardır, bu isə şərəfə heyfətəməz bir sızıntı gətirmək üçün kifayətdir.

44. Əgər istəyirsiniz ki, sizi təntənəli alqış çəlgisi ilə qarşılayaq, bəyənək, onda elə qəhrəman axtarıb tapın ki, bizə təsir etsin, bizi həyəcana gətirsin. Siz öz qəhrəmanınızı ləyaqətsiz hissələrdən təmizləyib azad edin; elə edin ki, onun zəiflikləri də bizə nəcib və qüdrətli görünsün! Qoy sizin qəhrəmanınız böyük və şərəfli işlərlə məşğul olsun, Sezara və Lüdovikə bərabər görünsün, Polinikə və onun qardaşına bənzəməsin, xəyanətdən uzaq olsun, çünki tələbkar və ciddi oxucu alçaqlığın təsvir və tərənnümünü sevməz.

45. Əsərin süjetini lüzumsuz hadisələrlə doldurub ağırlaşdırma-yın: Homer Axillesin qəzəbini seçmiş və onu elə tərənnüm etmişdir ki, bu qəzəb hissi o möhtəşəm poemanı bağdan-başa doldurmuşdur. Artıq və lüzumsuz hadisələri əsərə yükləmək çox vaxt mövzunun özünü yoxsullaşdırır və soldurur.

46. Hadisənin nəqlindəki təhkiyə yığcam, təsvirləriniz isə dəbdəbəli və zəngin olmalıdır, lakin şairdə gözəlliyə və ülviliyə nail olmağa səy göstərin, heç bir zaman yüngül və bayağı xırdaçılığa yol verməyin.

47. Mənim bu məsləhətimə də dinləyin: yəhudilərin xilas olmaq üçün dənizdəki dalgaların arasında keçib getmələrini pəncərədə qoyulmuş balıqlara göstərən istedadsız sarsaqları təqlid etmək şairə yaramaz. Anasını görün kimi, yanına qaçıb öldükdəki daşı ona verən uşağın ağılsız hərəkətini təsvir etmək nəyə lazımdır? Belə xırda və lüzumsuz şeylər tez unudulur.

48. Əsərdə görək qırıqlıq olmasın, əsəri həddindən artıq uzatmağa da ehtiyac yoxdur. Əsər sadə başlanmalıdır, hadisəni nəql etməyə başlayanda öyünüb lovgalanmaq yersizdir. Heç bir zaman Peqası yöhərləyib çapmayın və bizi gurultuya basıb əsərin lap əvvəlində elan etməyin ki, indi mən qəhrəmanlar qəhrəmanını tərənnümə başlayıram! Ağlasığmaz vədlər verib onu necə doğrultmaq olar? "Məktublar" müəllifi olan şair haqlı imiş, belə hallarda deyərlər: gözümüz aydın, pişiyimiz oğlan doğub!

49. Öz əsərini sadə sözlərlə başlayıb qabaqcadan heç nə vəd etməyən romalı şair daha güclü, daha təsirlidir. O, sadəcə olaraq, sözüne belə başlayır: "Burada mən dəyişləri və öz doğma ölkəsinin allahlarına sadıq qalan ləyaqətli bir qəhrəmanı tərənnüm etmişəm. Frikiyanı tərk edən bu qəhrəman dənizləri gözib-dolaşmış, sularda azmış və Avzoniyağa gəlib çıxmış, həmişəlik orada qalmışdır".

50. Onun şəri ahəngdardır, sadədir; göy gurultusu kimi gurlamır, vədi kiçik, bəxşişi böyükdür. Burada səbir lazımdır, azacıq göz-ləyin, o sizə möcüzələr göstərəcək, latınların gələcək taleyindən xəbər verəcək, Axeron və Eliziun qaranlıq kölgələrindən söhbət açacaq, Sezarların nəslini Eneyə göstərəcəkdir.

51. Ahəngdar, incə və qəşəng əsər obrazlarla zəngin olmalı və zövq verəlidir. Şair görək özəmətlə məlahəti birləşdirsin, hay-küylü bir dillə yazılan əsəri oxumaq mümkün deyildir. Ariosto və onun gülüş doğuran dölisov və incə zarafatları, şairdə kiçik bir məzəli sözü və ya nəşəli gülüşün ön qorxunc günah elan edib pisləyən qışqabaqlı, məyus və soyuq qafiyəpərdazdan mənə daha əzizdir.

52. Yəqin, biz Homeri ona görə belə çox sevirik ki, Vencra özünü ona gözəllik kəmərinə bağışlamışdır. Onun yaratdığı əsərlər qiymətsiz bir xəzinə, bütün əsrlərə zövq verən tükənməz bir

mənəbər. O, bir cadugər kimi, əl vurduğu hər şeyi cavahirə çevirir və onun parıltısı ilə bizi daim şadlandırıb və məftun edir. Onun şərinə bir canlılıq və oynaqılıq vardır, bir özünə əsərlərində zəhlə-tökən uzunçuluğa rast gələ bilmirik.

53. Homerin əsərlərində süjet cansıxıcı qaydalara tabe edilməmişdir, təbii və səyyal bir yolla inkişaf edir, sakit və duru bir çay kimi ahestə axıb gedir. Onun əsərlərində hər şey öz yerindədir, söz də, misra da öz hədəfinə deyir. Homerin gözəl və yüksək əsərlərini ürəkdən sevin, o sizə gözəl bir nümunədir.

54. Düzgün qurulmuş, bitkin və ahəngdar olan gözəl poema yüngül bir həvəs və ya təsadüf nəticəsində deyil, böyük bir həyat təcrübəsi və zəhmət sayəsində yaranır: bunun üçün təcrübəsiz şagirdin zəif səsi yox, güclü sənətkar nəfəsi lazımdır.

55. Lakin bəzən belə də olur: görürsən ki, bir şair yetkinləşməmiş və təcrübəsi olmayan şagird kimi hərəkət edir, içində bir anlığa parlayan ilham qığılcımından vəcdə gəlib qəhrəmanlıq dastanının qüdrətli şəccirunu çalır və lovğa xeyallara qapılara göylərə səssalır; hürkmüş Peqas bu qəribə səsi eşidərək gah tələsir, gah asta gedir, haradan eşidildiyini bilmədiyi üçün səsin qarasına qoşur.

56. Zəhmətin və mühakimənin lazımı köməyi olmadan şair ilhamı uzun müddət yaşaya bilməz. Zəhmətsiz yaranan və yalnız müvəqqəti ilhamın məhsulu olan əsərləri oxucular pisləyir. Lakin bəzən, belə hallarda, şeir yazan öz-özündən razı qalır, lovğalıq və inad onun gözələrini yumur, özü heyranlıq buxurunu yellədikcə məst olur və deyir: "Homer ruhumuzu təhqir edir, Vergili köhnəlmişdir, quru və soyuq şairdir".

57. Belələrində qarşı azacıq bir etiraz səsi ucalan kimi cavabı hazırdır: "Gələcək nəsillər özü bizim qiymətimizi verəcəkdir!" Belə deyir, amma xəyalından keçir ki, bir imkan ola, müasirlərinin hamısı ona şöhrət çələngi toxuyub hazırlayalar.

58. Belələrini unudurlar ki, satıcıda qalmış əsərlərinin üstünü toz basmışdır, aları demirəm, heç üzünə baxan da yoxdur. Nə demək olar, indi ki üzünə baxan yoxdur, qoy elə tozun altında yatıb qalsın, biz isə yarımçıq qalmış söhbətimizə qayıdaq, onu davam etdirək!

59. Özünün şəhən gülüşləri ilə bizi valeh edən Komediya da Fəciənin qazandığı müvəffəqiyyətin gücünə Afina da doğulmuşdur. Komediyada məzəli oyunlarla çıxış edən yunan iynəli, tikanlı sözləri, zəhərli atmacaları və kinayələri ilə öz düşmənlərinə rixşənd

edir, onları qırmanclayırdı. Məharətlə deyilən kəskin sözlər mənliyə və zəkaya ağır yaralar vururdu. Gənc və məşhur bir şair bütün ləyaqət və xidmətlərə acı-acı gülməklə, lağa qoymaqla fəxri hörmət qazanmışdır; "Buludlar" əsərində bu şair Sokratı gülünc vəziyyətdə təsvir etmiş, camaatın qarşısında onu lağa qoymuş, ölən salmışdır.

60. Lakin fərman verilmiş, əsərlərdə adamların adlarını çəkməyin qarşısı alınmış, təhqir və böhtanlara son qoyulmuşdu, şairlər isə daha heç kəsə iftira deyər bilməmişdilər.

61. O zamandan Afina Menandrın ahestə və yumşaq gülüşü səslənməyə başladı. Bu gülüş tamaşaçılar üçün sevinc və təsəlli mənəbəyi oldu, ağillanmış Ellada başa düşdü ki, tündməzəcliyə göstərmədən və zəhərli iynələr batırmadan insanlara nəsihət etmək və onları tərbiyə etmək lazımdır.

62. Menandr heç kəsin xasiyyəti və əlamətlərinə isnad etmədən portret yaratmağın məharətli ustası idi. Onun yaratdığı ədəbazarların surətinə baxıb güldəndi, heç kəs bu ədəbazarlardakı eynəcorliyi özünə çıxırmı və özünün təhqir olduğunu düşünmürdü. Menandr üçün nümunə olan xəsis özü teatra gəlir və tamaşada gördüyü xəsis adamın surətinə baxıb ucadan güldürdü.

63. Əgər siz Komediyada şöhrət qazanmaq istəyirsinizsə, təbiəti özünü üçün məsləhətçi seçin, onun dediklərinə qulaq asın. Yalnız insanların qəlbinə dərindən nüfuz etməyi, onların daxili aləmindəki sirləri dərk etməyi bacaran, insanlardakı qəribəlikləri duyan, israfçı, tənəbli, sarsaq ədəbata və qoca qısqancı ayırd edən şair onların surətlərini də səhnədə yazdıq, bütün hiyləgər işləri və danışıqları ilə birlikdə bizə göstərə bilər.

64. Qoy bu obrazlar şair tərəfindən yenidən səhnədə bizim gözümüzün qarşısında canlandırılınsın, qoy bu surətlər öz sadə və parlaq boyaları ilə bizi məftun etsin, əyləndirsin. Təbiət öz tükənməz səxavəti ilə insanların hərəsinə bir xüsusiyyət, hər birinə başqa bir sifət və cizgi bəxş edir, lakin çox iti və nüfuzədi şair nəzərlərinə malik olmaq lazımdır ki, homin cizgiləri və xüsusiyyətləri adamların yerləşəndən, duruşundan və baxışından duyasan və göstərəsən.

65. Zamanın əli ilə biz günbəgün dəyişirik, hər yaşın öz xasiyyəti var, qocanın hərəkətləri cavanınkına bənzəməz. Cavan adam ipə yatmaz, ağılsız işlər görür, ehtirasa uyar, nəsihətə qulaq asmaz, yanlış addımlar atar, həvavü həvəsə qapılar, kəfə meyil edər, hədsiz-hüdsuz arzu və istəklər onu cəlb edər, elə buna görə də günahə batar.

66. Yaşa dolmuş, ahıl və təmkinli adam isə başqa işlərin qeydinə qalır: cəld və hiyləgər olur, oyanlara və kübarlara yaltaqlanmağı bacarır, gələcəyin qayğılarından özünü gözləmək üçün həmişə irəliyə baxmağa çalışır. Görürsən ki, zəifləyib öldən düşmüş bir qoca xəsislik ehtirasında yanib qovrulur, bu gün öldündən heç nə görmədiyi halda sabahkı günü üçün var-dövlət yığır, hər şeyin haqq-hesabına gedir, qənaət edir, keçən əsri tərifləyir, bu günü pisləyir, nəşə və ləzzətdən çoxdan ayrıldığı üçün hər cür öyləncəni rədd edir və yamanlayır.

67. Yadda saxlayın: hər bir qəhrəmanın danışığına yaxşıca diqqət edin ki, gəncin dili və danışığı tərz qocanınkindan fərqlənsin.

68. Şəhərlilərin, saray əhlinin həyatını öyrənin; onların arasında nümunə çoxdur, siz onların içindən xarakterlər axtarıb tapın. Molyer onların həyatını diqqətlə müşahidə edirdi; əgər o, camaatın xoşuna gəlsin deyə, bəzən surətləri təhrif etməsəydi, həqiqi şadlıq tələkliliklə özəz edib korlamasaydı, bizə yüksək sənət nümunəsi olan əsərlər verə bilərdi. Lakin əfsus! Bu müəllif öz əsərlərində Terensi ilə Tabareni cəyniləşdirmişdir! Kələkbaz Skapenin gizləndiyi kisədə mən yüksək şöhrət qazanmış "Mizantrop" müəllifini görmürəm.

69. Komediya sızılı və göz yaşı ola bilməz, bunlar gülüncülü-yün əbədi düşmənidir, faciənin yüksək əhvali-ruhiyyəsi də bunlarla uyuşa bilməz; lakin ciddi Komediya şit və qəbahətli atmacalarla kütləni güldürüb öyləndirməyə çalışarsa, onun da səviyyəsi alçalar.

70. Komediya özbaşınalıq edib zərəfatın cilovunu buraxmaq olmaz, əsas hadisənin canlı inkişaf rəttini dolaşdırmaq, əsas mövzu və məqsəddən yersiz konara çıxmaq, fikri yayındırıb boş və mənasız söhbətlərə uymaq olmaz.

71. Komediyanın dili, yerinə görə, bəzən sadə, bəzən yüksək və dəbdəbəli olmalıdır, qoy burada şerin hər bir misrası hər an zərəfatına atmacalarla parlansın, qoy əsərin bütün hadisələri bir-biri ilə bağlansın, qoy əsərdə verilən bütün ehtiraslar ustalıqla çarpazlaşıb bir kələfdə düylənsin!

72. Komediya müəllifi gərək hər şeydə təbiəti nümunə götürsün, təbiətə sadiq qalsın, bizi mənasız tələkliliklə yorub təhqir etməsin. Terensiya bu işdə sizə yaxşıca kömək edə; onun yaratdığı o məşhur səhnə yadınızdadırmı: ata öz oğlunu danlayır, çünki oğul atanın fikrincə düşünmədən, ölçüb-biçmədən ağılsızlıq etmiş, məhəbbətə düşmüş, aşiq olmuşdur. O, atanın bütün sözlərini dinləyəndən sonra, yenə də öz məşuqəsinin yanına qaçıb gedir. Bu səhnədə heç

kəsin surəti yaradılmamışdır, heç kəsə təqlid olunmamışdır, burada əsil ata və həqiqi aşiq verilmişdir.

73. Ağıl və idrakın göstərdiyi yolla gedən şair Komediya incə zövqü, gülünc hadisələrdə sağlam düşüncə və mənanı qoruyub saxlamağı bacarır. Belə şairlər hörmət və təqdirə layiqdirlər. Bayağı zərəfatları bir-birinin dalınca düzməkdən yorulmayan, səthi və ədəbsiz atmacalarda möharət göstərmək istəyən şairlər isə qoy Pon-Nef körpüsünün altında mürgüleyən sərxoşların yanına getsinlər: oradakı nökr və xidmətçi güruhu əl vurub belə şairlərə layiqi mükafatı verər.

DÖRDÜNCÜ NƏCMƏ

1. Bir zamanlar Florensiya da bir həkim yaşayırdı – həkim yox, məşhur gopçu və bütün xəstələrin cəlladı idi. Həkimdən çox onun taun xəstəliyinə oxşarı vardı, hamını qırıb-tökürdü: kiçik yaşlı uşaqları yetim qoyur, qardaşı qardaş cənazəsi üzərində ağladırı. Onun ucbatından vaxtsız qurban gədənləri sayıb qurtarmaq olmaz. Yüngüllə soyuqdoyməyə baxıb deyirdi ki, bu – plevritdir; başın bir tərəfində azacıq ağrı oldumu, o saat deyirdi ki, bu adamın beyni tər-pənib – dəlidir, tutması var.

2. Nəhayət, bu həkim, günlərin birində həmin şəhərdən izalə olub getdi. Həkim vaxtı ilə müalicə etdiyi və təsadüfən o biri dünyaya göndərmədiyi bir nəfər – sənət pərilərinə məftun, memarlığı sevən bir rahib öz sarayına qonaq dəvət etdi. Həkim bu sarayda hər şeyin incəliklərinə diqqət yetirdi, lap Mansar kimi ölçüb-biçməyə başladı: yox, bu fasad heç xoşuma gəlmir, başqa cür olsaydı yaxşı görünərdi, həm də fasadın yanında bir aynabəndi eyvan tikilə bilərdi, pilləkəni isə bir azacıq geri çəkmək lazım idi. Qonağın bu sözləri rahibin ağına batur, bənnanı çağırtdırır və qonağın dediyi qaydada sarayın qüsurlarını düzəldir. Sözü uzatmıram, bu əhvalatı qurtarıb mətləbə keçmək vaxtdır, mətləb isə budur ki, bizim bu təbib həmin gündən olinə xətkəç və karandaş götürdü, Qalenin ağır zəhmətini həmişəlik özgələrin öhdəsinə buraxdı və beləliklə, həkimliyə layiq olmayan bu adam çox gözəl bir memar oldu.

3. Buradan siz də çox asanlıqla özünüz üçün nəticə çıxara bilərsiniz: əgər qabiliyyətiniz çöhrəkçiliyədir, ən yaxşısı elə budur ki, gedib çöhrək bişirəsiniz; faydasız bir şair olub, pis şeirlər quraşdırmaq darsa, yaxşı çöhrəkçilik daha fəxrli işdir! Həm də unutmayın ki,

cörok bişirməyi, ev tikməyi və ya tikış tikməyi bacaran adamın hər yerdə və həmişə birinci olması şort deyildir, amma poeziyada iş özgə cürdür və bizim məqsədimiz də elə sizi başa salmaqdır ki, poeziyada babatlıq həmişə istedadsızlığın sinonimidir, soyuq qafiyəpərdəz – həmişə pis şairdir.

4. Penşenlə Buayyenin şairliyi arasında fərq yoxdur. Rəpəl, Menardyer, Manyon, Sue, Korben, Lamorlyer kimi şairlərin əsərlərini isə heç oxumağına dəyməz. Təlxək öz mənasız sözləri ilə, heç olmazsa, bəzən adamı güldürür, qafiyəpərdəzliklə məşğul olanın soyuq misraları isə adamı dərindən tənqəd edir. Berjerakin gülüşü mənim üçün Motenin adama mürgü gətirən buz kimi soyuq cəfəngiyyətdən daha xoş və əzizdir.

5. Yan-yörənizdə qaynaşan və bir ağızdan qışqırır "Necə də məstün edir! Lap anadangəlmə dahidir!" deyən yalançı pərestişkarların yaltaq təriflərinə inanmayın. Bəzən belə olur ki, şəri dinləyəndə qulağıma xoş gəlir, amma həmin şəri özümüz oxuyanda içindən yüzürlə səhv tapır. Buna misal da göstərə bilərəm: şair Qombonu bəzən tərifləyirdilər, amma onun yazdıqlarını indi dükanda toz bəmişdir.

6. Özgələrin mülahizəsini dinləyib fikirlərini öyrənməyə çalışın: çünki ən yüngül adam da bəzən ağıllı məsləhət verə bilər. Yox, əgər gözləmədiyiniz halda, qəflətən təbə gəlib şeir yazarsınızsa, onu hamıya oxumağa tələsməyin. Özünün pis şeirlərini gəlib keçən camaata oxuyan axmaqları təqlid etməyin, belə axmaqlar şeir oxuyanda camaat onun əlindən qurtarmaq üçün məbədə qaçıb gedir, lakin bu şairin şeir pərisi camaata orada da aman vermir. Yadımda saxlayın, təkər edirəm: ağıl başında olan, dərəkəli adamların ləyaqətli məsləhətlərinə və dəlillərinə qulaq asın, cahillərin söylədiyi mülahizələr isə qətiyyənlə sizi qorxutmasın.

7. Bəzən belə olur ki, axmaq bir adam özünü alim kimi göstərir, gözəl yaradıcılıq məhsulu olan əsərdəki obrazları və parlaq ifadələri istədiyi kimi vurub dağıdır. Siz beləsinə qətiyyənlə cavab verib deməyin ki, onun gətirdiyi sübutlara nifrət edirsiniz, siz ona deməyin ki, onun sözlərinə əhəmiyyət vermərsiniz, deməyin ki, o özünü yuxarı tutur, lovğalanır, sezici bir sərraf sayır. Siz ona belə desəniz, bütün bunların hamısı hədəf gedər. Ən yaxşısı budur ki, beləsinin məsləhətlərinə fikir verməyin, laqəy yanaşın, yox, əgər siz belə adamın məsləhətlərinə qulaq assanız, minmiş olduğunuz gəmi deşilər, su verər.

8. Sizi tənqid edən adam görək ağıllı və nəcib, hər cür paxıllıq hissindən azad, dərin və hər şeydən baş çıxardan adam olsun: belə olarsa, tənqidçi sizin əsərinizdə elə qüsurlar tapıb göstərə bilər ki, hətta siz özünüz də o qüsurları öz-özünüzdən bəlkə də gizlətməyə çalışmışdınız. Tənqidçi o saat əsərdəki gülməli dolaşlıqlı həll edər, sizdə ümid hissi əmələ gətirər, bütün şübhələrinizi dağıdır və sizə izah edər ki, yaradıcılıq təbi gələndə ilham insanın qəlbinə hakim olur, insanın ağıllı da qanadlandırır, yazmaq qaydalarının buxovlarını cəsarətlə və qəti surətdə sındırır kənara atır, poeziyanın üfqlərini genişləndirməyi bacır.

9. Lakin təəssüf ki, bu cür tənqidçilər bizdə, demək olar ki, heç yoxdur; bəzən ən məşhur şair, görürsən ki, cəfəngiyyət yazır, tənqidçi isə beləsinə qızgın tənqid edir, lakin əslində, o, bu şəri heç fərqləndirə bilmir, çünki belə tənqidçi Vergilini Lukandan ayırmağı da bacarmır.

10. İstəyirsinizmi ki, yüksək cəmiyyətdə sizi bütünlüklə təqdir etsinlər? Əgər istəyirsinizsə, mən sizə dostcasına bir məsləhət verə bilərəm: çalışın elə edin ki, canlı və oynaq şeirlə müdrikliyi öyrədin, çalışın ki, faydalı olanla xoşagələni bir-birinə qovaşdırmaqla bilsiniz. Yadda saxlayın ki, oxucular boş və mənasız quraşdırmalardan həmişə qaçıb yaxa qurtarmağa, əyləndirici şeydən də həmişə ağıl və zəka üçün qida almağa çalışsınlar.

11. Qoy sizin yazdığımız əsərdə gözəl bir qəlbin döyüntüsü duyulsun, əsərinizdə pis fikirlər və nəlayiq sözlər yer verilməsin: hər kəs öz əsərində əxlaq və namusa utanmadan xəyanət edərsə, hər kəs bizə pozğunluğu cəlbədedici və xoşagələni əziz bir şey kimi təsvir edərsə, belə adamlar kəskin və sər mühakiməyə layiqdir.

12. Lakin mən bu sözləri deyərək qətiyyənlə əlimi o cahillərə tərəf uzatmaram ki, onlar öz axmaqlıqları üzündən bir ağızdan qışqırır və deyirlər ki, şeirdən və nərdən hər cür məhəbbəti qovub çıxarmaq, səhnədə isə yalnız dərindən və insana mürgü gətirən əhvalatları göstərmək lazımdır. Belə adamlar Rodriqo ilə Ximenanı naqabil duyğular oyadıqlarına görə söyür və danlayırlar, lakin hissi aşımlar haqqında yüksək və nəcib bir dillə aparılan poetik səhbət adama pis fikirlər oyada bilməz! Mən insanı məst edən Didonanın günahlarını təqdir edirəm, həmçndə ki, onun çəkdiyi əhəllər, keçirdiyi əzəblər mənə həyəcanlandırır və göz yaşı tökməyə məcbur edir.

13. Məhəbbət haqqında yüksək və təmiz bir üslubda yazan şairin əsəri heç bir zaman bizim qanımızı çaşa gətirib, bizdə ləyaqətsiz hissələr doğurmur, heç bir zaman bizdə cinayətə aparıb çıxara biləcək, bizi məhv edə biləcək duyğular oyatmır. Elo buna görə də qoy xeyirxahlıq sizin üçün hər şeydən qiymətli və əziz olsun. Çünki ağıl aydın və dərin olanda belə ruhun və qəlbin pozğunluğu sətirlər arasında mütləq görünməlidir!

14. İnsanın qolbini didib dağdan paxıllıq hissindən həmişə uzağa qaçın. İstedadı olan şair heç bir zaman başqasına həsəd aparmaz, heç bir zaman paxıllıq hissini öz astanasına yaxın buraxa bilməz. Yalnız ortabab istedadla malik olan adamlar paxıllıq hissinə tutulurlar, yalnız belə adamlar dünyada istedadlı olan hər şeyi özlərinə düşmənin hesab edirlər, belə adamlar saray əhli içərisində qeybət qırmaqla məşğul olurlar, çalışırlar ki, camaatın arasında hamıdan uca görünsünlər; onlar dahi adamlara böhtan deyib ləkələyirlər ki, özlərini həmin dahilələrlə bir cərgədə tutub müqayisə etsinlər. Biz heç bir zaman namusu və ləyaqəti unudub, təriflərə və mükafatlara uyaraq özümüzü belə alçaq hissirlə ləkələmirik.

15. Siz heç bir zaman elə etməyin ki, hər şeyi unudub, yalnız şerin misraları arasında qurdalanasınız: unutmayın ki, şair kitabqurdu deyildir, şair – canlı insandır. Siz öz istedadlı şerinizlə bizi məftun etməyə çalışın, çalışın ki, cəmiyyət içində güllənc vəziyyətə düşüb burnunun ucundan irəlini görməyən adamlara oxşamayasınız.

16. Ey şair pərisinin gözəl şagirdləri! Qoy sizi heç bir zaman pul və qızıl deyil, əksinə, şöhrət və fəxri hörmət özünə cəlb etsin. Əlbəttə, siz uzun müddət zəhmət çəkib şair yazandan sonra onun gəlirindən mükafat ala bilərsiniz, bu sizin üçün ayıb deyildir, lakin mənim nifrət etdiyim o şairlərdir ki, onlar həqiqi şair şöhrətinə və fəxri hörmətə soyuq yanaşıb, şeirədən yalnız gəlir gözləyir! Belə şairlər özlərini naşirlərə xidmət etməyə məcbur edir və tamaha uyub həqiqi ilhamı şəərəfsiz bir vəziyyətə salırlar.

17. Bir zamanlar bizim ağılımız hələ yatmışdı, hafizəmiz dil bilmirdi, o zaman hələ insanlar birgə yaşamaq üçün heç bir qaydanı qanun çıxartmamışdılar, hamı meşələrdə təkbəşinə gözib dolanırdı, qəbilələr güc və zorakılıqla qanun sayır, başqa adamları öldürməyi haqlı hesab edirdilər. Lakin budur, başqa bir zaman gəlmiş çıxıdı. Söz və kəlamlar ucadan səsləndi, bütün gözəl qanunların əsası

qoyuldu, meşələrdə təkbəşinə gözib dolananlar bu qanunların gücünə bir yerə yığılıb birləşdi, cəmiyyət yarandı, insanlar çiçəkli və güllü vahələrdə gözəl şəhərlər tikdilər, çayların üzərindən möharətlə gözəl körpülər saldılar, sahillərə bəndlər çəkdilər, o zamandan başlayaraq cinayət qanunla cəzalandı. Deyirlər ki, insan həyatının bu cür dəyişməsində şair mühüm amil olmuş və biz bu dəyişiklik üçün şərə borcluyuq! Görünür ki, belədir. Elo buna görə də, köhnə bir rəvayətdə deyildiyi kimi, Frakiyanın pələngləri sakitləşmiş və qorxa-qorxa gedib mahnı oxuyan Orfeyin ayaqları altında sərilib yatmışlar; elə buna görədir ki, Fiv şəhərinin divarları yalnız Amfionun çaldığı liranın sədaları altında tikilib yüksəlmişdir. Bəli, belədir, şerin üzərinə çox qoribə və gözəl vəzifələr düşmüşdür! Dünyadakı insanlara gələcəyi xəbər verən allahlar həmişə şeirlə danışmışlar, həyocanlı kütəyə Feb allahının sərt və qəzəbli hökmlərini çatdıran kahinlər də həmişə şeirlə danışmışlar. Qədim zamanın böyük və məşhur qəhrəmanlarını Homer şeirlə tərənnüm etmiş və onların qəlbi də igitlik və qorxmazlıq hissini şeirlə alovlandırmışdır; şair Hesiod isə zəmiləri becərməyi, tənbel torpaqdan taxıl almağın qaydalarını insanlara şeirlə öyrətməmişdir. Beləliklə, şairlərin sözündə həmişə müdrik ağılın səsi eşidilmiş, insanlar isə həmişə şairlərin nəci və xeyirxah məsləhətlərinə qulaq asmış, poeziyanın şirin və axıcı ləzzəti ürəkləri fəth etmişdir.

18. Elo buna görədir ki, qədim Elladada yunanlar şair və sənət perilərini ilahiləşdirmiş, onların sənətə göstərdiyi qayğıya hörmət əlaməti olaraq gözəl məbədlər tikmişlər, bu məbədlərin məqsədi isə o idi ki, şair və sənət çiçəklənsin və bütün insanlar üçün faydalı olsun.

19. Lakin zəmana dəyişdi, kədərli və acı bir dövr gəldi, Parnas öz gözəl və nəci simasını itirdi. Bütün iyrənc qüsurların anası olan qudurğan tamah hissi insanların qəlbinə və şərə də öz möhürünü vurdu, şairlər öz xeyirləri üçün yalan sözlər qoşmağa başladılar, hamı utanmadan sözlə, şeirlə alver etməyə başladı.

20. Siz bu cür alçaq və rəzil ehtiraslara nifrət etməlisiniz. Yox, əgər qızıl əldə etmək hissi sizə qalib gəlmişdirsə, siz heç bir zaman bu hiss ümmətinin dalğalarına uyub şübhələnməyin: yadda saxlayın ki, var-dövlət özünə başqa sahillərdə ev tikir. Nəgəmkar olan şairlərə və qəhrəmanlara isə Apollon şöhrət və əbədiyyət çələngi bəxş edir.

21. Mənə etiraz edib deyəcəklər ki, səhv edirsiniz, şeir ilahəsinin özünə də səhər yeməyi, nahar, hətta axşam yeməyi lazımdır, əgər şair acqarına qələm götürüb yazmağa başlarsa, qarnı onu çaşdırar, Parnas heç onun yadına da düşmür, məlahət və zərflilik ilahələrini də unudar. Horatsi Menad haqqında yazanda qarnı da tox, özü də sərxoş idi, aqlıdan rahat olan və yazmazdan əvvəl həmişə nahar etməyi üstün tutan şair Koltedən fərqli olaraq, Horatsi heç bir zaman ac olmamış və sonetlərini yazanda da aclıq üzündən tələsməmişdir... Raziyəm; lakin bununla birlikdə, deməliyəm ki, belə yoxsulluğun yolu bizim üçün bağlıdır; bir halda ki bizdə şairə kralın özü hörmət edir, onun səxavəti və diqqəti sayəsində şair özizlənilir və özünü isti bir yuvada hiss edir, hər şeylə təmin olunur və bütün qayğıları özündən kənara qovur, bir halda ki belədir, nə üçün şair qorxmalıdır? Qoy şeir ilahəsinin yetişdirmələri ona mədhnə oxusunlar! Şairi səmərəli zəhmətə ilhamlandıran odur, qoy qəlbi bu ilhamla alovlanan Kornel bütün varlığı, bütün ruhu ilə ayağa qalxsın və qüvvə toplayaraq "Sidin" müəllifi kimi tanınsın! Qoy onun cizgilərini ilahi qüvvəyə malik olan Rasin bir çox səhnələrdə bizə yenidən canlandırır göstərsin! Qoy epigramlar dəstə-dəstə axışıb gəlsin! Qoy Seqre öz ekloqları ilə bizi məftun etsin! Qoy Benseradin yazdığı incə və məlahətli nəğmələrdə yalnız onun adı çəkilsin, onun adı tərənnüm olunsun!

22. Lakin bizdə ikinci bir "Encida" yazma biləcək adam varmı, Yeni Alkidanın ardınca Reyn çayının sahillərinə tələsən, şeirdə möcüzələr göstərən, meşələri, qayaları, dağları titrədən biləcək misrələr yarada bilən şair tapılsın? Kim bizə qorxu və həyəcan içində çırpınan Bataviyanın daşqın zamanı köməyə çağıran səsinə təsvir edəcəkdir? Kim Maastrixt döyüşündə yerə sorilon dəstələrin qəhrəmanlığını və fəlakətini tərənnüm edəcəkdir? Lakin mən burada başında tac gəzdirən padşahı təriflədiyim halda, o öz sürətli addımları ilə irəliləmiş və artıq Alp dağlarına gedib çatmışdır. İndi Salen ona tabe olmuş, Dol artıq möhv edilmişdir, partlayıb dağılan daşların və qayaların arasından Bezanson şəhərinin tütüsü göylərə ucalır... Onun ön uzaq məqsəddə doğru gedən yolunun ağzını kəsməyi bacaran qorxmaz və cəsarətli qəhrəmanlar indi haradadırlar? Onların dəstələri və qoşunları qorxudan hürküb qaçır və bu vəziyyəti də özləri üçün fəxr sayır, lovğalanıb deyirlər ki, guya üz-üzə gəlib vuruşmaqdan yaxalarını möharətlə qurtarmışlar. Gör nə qədər part-

ladılmış və dağılmış bəndlər vardır! Gör modh və tərənnüm üçün nə qədər ləyaqətli igidlilər vardır! Şairlər bütün bunların hamısını layiqi ilə nəzmə çəkib tərənnüm etmək üçün görək diqqətlə şeirin misralarını cılayıb parlatsınlar!

23. Mən isə – indi qədər yalnız satıra haqqında danışan və qəhrəmanlıq şeypuruna, incə səsli çalınan liraya yaxın düşməyə cəsarət etməyən mən isə, o vaxt orada, sizin yanınızda olacağam, mənim səsim və nəzərlərim o qəhrəmanlıq meydanında sizə ilham verəcəkdir. Mən hələ kiçik yaşlarımda Horatsidən öyrəndiyim məsləhətləri yenidən sizə danışacağam və sizin hər birinizin qəlbində şeir alovunu yandıracağam, sizi gələcəkdə gözələnən şöhrət çəlgini göstərəcəyəm.

24. Lakin əgər mən sizə ürəkdən kömək etmək arzusu ilə söz göstərib həqiqi qızılı və cavahiratı qum və torpaqdan ayırmağa çalışsam, əgər mənim tənqidim amansız, ciddi və sərt olsa, mənə danlamayın: çünki irad tutmağı, tənqid edib danlamağı sevirəm, mən bunu gizlədə bilmərəm, hərçənd ki, özüm də şeir yazanda çox günəhlərə yol verirəm!

ONORE DÖ BALZAK

(1799-1850)

QOBSEK

Baron Bartu dö Pengəna!

Mənə elə gəlir ki, Vandom kollecinin¹ müdavimlərindən yalnız ikimiz yenə ədəbiyyat yolunda bir-birimizə təsadüf etdik. Biz o zaman K.Nepotun² əsərlərini oxumaq avazına, sevä-sevä fəlsəfə ilə məşğul oluruq. Biz yenidən görüşdiyümüz zaman yaratdığımız hekayə budur; sən o zaman alman fəlsəfəsinə aid gözəl əsərlərini yazmaqla məşğul idin. Biz ikimiz də öz məsləkimizə sadiq qaldıq. Heç şübhəsiz, öz adını burada gördükdə, mən bu adı yazarkən məmnun olduğum kimi, sən də məmnun qalacaqsan.

Sənin köhnə məktəb yoldaşın dö Baltzak

1829-1830-cu ilin qışında, gecə saat birdə, vikontessa Qranlyenin salonunda ailəyə mənsub olmayan iki nəfər var idi. Saat zəngi vurur-vurmaz gözəl gənc oğlan getdi. Gəncin kolyaskası həyətdə səsləndikdən sonra yenicə piket³ oyununu bitirmiş qardaşı və ailə dostu ilə birlikdə qalmış vikontessa buxarının qarşısında dayanmış olan qızına yaxınlaşdı. Qızı kolyaskanın gurultusuna qulaq asdığı halda özünü elə göstərirdi ki, guya o diqqətlə ekrandakı şəffaf rəsmləri nəzərdən keçirməklə məşğuldur. Anası, üroyinə daman şübhənin doğru olduğunu hiss etdi.

¹ Kollec – Fransada orta məktəbə deyirlər.

² Korneli Nepot – Roma şairi və ədibidir (bizim tarixdən 100-27 il qabaq). Nepot bir sıra aşiqənə seçirlərdən başqa, məşhur yunanlı və romalıları aid (sərkərdələr, filosoflar və sairə) 16-ya qədər çox da etibarlı olmayan biografiyalar yazmışdır.

³ Piket – kart oyunudur.

Vikontessa qızına müraciətlə:

– Kamilla, – dedi, – əgər sən gələcəkdə də, gənc qraf Resto ilə bu axşamkı kimi rəftar edəcəksənsə, mən onu bir daha evimdə qəbul etməməyə məcbur olacağam. Mənə bax, əzizim, əgər mənim sənə qarşı olan məhəbbətimə etimad edirsənsə, həyatına rəhbərlik etməyimə icazə verməlisən.

On yeddi yaşında olanlar nə gələcəyi anlarlar, nə keçmiş, nə də cəhətləli olmaq lazım gələn bəzi ictimai münasibətləri başa düşürlər. Mən yalnız bir şeyi sənin nəzərinə yetirmək istəyirəm. Restonun anası bədxərc bir qadındır, o ən böyük bir sərvəti belə puç edə bilər. Bu qadının keçmiş şübhəlidir. Familiası qızlığında Qorio imiş, vaxtilə onun barəsində çox söhbətlər olmuşdur. O, atası ilə yaxşı rəftar etməmişdir, odur ki, belə yaxşı bir oğul sahibi olmağa layiq deyildir. Gənc qraf onu son dərəcə sevir və bir oğul sədaqət ilə ona yardım edir. Əlbəttə, onun bu hərəkəti ən yüksək bir təqdirdə layiqdir. Bundan başqa o daima bacısı və qardaşına dərin bir qayğı göstərir.

Bu sözlərdən sonra vikontessa incə bir mənə ilə əlavə etdi:

– Onun bu hərəkəti nə qədər gözəl olsa da, – hələlik anası sağ ikən – hər bir ailə öz gənc qızının gələcəyini və varidatını gənc Restoya etimad edə bilməz.

Ailənin dostu:

– Mən bir neçə kəlmə çitdim, – dedi, – odur ki, söhbətdə iştirak etmək istərdim. – Sonra o üzünü oyun yoldaşına doğru çevirərək:

– Mən uddum, qraf, – dedi, – indi də bacıqızınıza yardım etmək üçün sizi tərk etməyə məcburam.

Vikontessa:

– İşlər vəkiliyin qulağı nə qədər həssas olmuş, – dedi. – Mənim əzizim Dervil, Kamillaya lap yavaşcadan söylədiyim sözləri siz necə eşidə bildiniz?

Dervil buxarının yaxınlığındakı yasadıtlı kresloya əyləşərək:

– Mən sizi baxışlarınızdan anladım, – deyər cavab verdi.

Dayısı, bacıqızının yanında, madam dö Qranlye isə qızı ilə Dervil arasındakı yumşaq kreslodə əyləşdi.

– Vikontessa, məhz bu saat sizin üçün bir əhvalat nəgəl etməyi lap münasib görürəm. Zənn edirəm ki, bunu eşitdikdən sonra qraf Ernst dö Restonun varidatı haqqındakı fikrinizi dəyişərsiniz.

Kamilla:

– Əhvalatımı? – deyər səsləndi. – Tez söyləyin, tez söyləyin!

Dervil madam Qranlyeyə bir nəzər saldı və bu baxışla hekayənin onun üçün maraqlı ola biləcəyini anladı. Vikontessa dö Qranlye öz sərvəti və familiyasının qədimliyi ilə bərabər Sen-Jermen qəsəbəsinin ən məşhur qadınlarından biri idi; Paris vəkili onunda bu qədər açıq-saçıq danışması və özünü onun evində bu qədər səbəst aparması yaxşı anlaşılmasa da, bunu izah etmək asandır. Madam dö Qranlye kral ailəsilə birlikdə Fransaya qayıdaraq Parisdə yerləşmiş idi. Əvvəl vaxtlar, o, XVIII Lüdovik¹ tərəfindən, kralın şəxson iltiyarında olan vəsaitdən təyin edilmiş maaşla yaşayırdı. Madam dö Qranlyenin vəziyyəti ağır idi. Vəkil, vaxtilə respublika tərəfindən Qranlyenin malikanəsi satıldığı vaxt bəzi formal yanlışlıqlara yol verilmiş olduğunu təsədüfən kəşf etmiş və bu malikanənin ona qaytarılmasını tələb etmiş idi. O, işdə cinayət olduğunu təkid edərək məsələnin məhkəməyə vermiş və qalibiyyət qazanmışdı. Müvəffəqiyyətdən daha da cəsarətlənərək o, bir şofaxana ilə də davalı bir iş başladı və Linsey məşəsinin vikontessaya qaytarılmasına nail oldu. Bundan sonra o, Orlean kanalının bir neçə səhmini və imperatorun² ictimai müəssisələrə bağışladığı bəzi mülkləri də geri qaytardı. Bu surətlə, gənc vəkili məharəti sayəsində madam Qranlyenin öldürülmüş olan sərvəti ildə altmış min frank mədaxilə qədər artmış oldu. Ödəniş qanunundan asılı olmayaraq, ona xeyli pul qaytarmışdılar. Bu vəkili son dərəcə sədaqətli, hər şeyi bilən, təvəzökar və namuslu bir adam idi. Bu hadisədən sonra həmin vəkili madam Qranlyenin ailə dostu olmuş idi. Madam Qranlyenin işində göstərdiyi fədakarlıq Sen-Jermen qəsəbəsinin ən yaxşı evlərində onun üçün ehtiram və müştəri qazandırmış olduğu baxmayaraq, o, bu müvəffəqiyyətdən istifadə etmədi, halbuki başqa şöhrətpərəst bir adam bundan mütləq istifadə edərdi. Vikontessa onu öz idarəsini satıb məhkəməyə keçməyə məcbur etmək istəyirdi. Gənc vəkili onun himayəsi sayəsində məhkəmədə böyük vəzifələr tuta bilirdi. Lakin o, vikontessanın təkliflərini qəbul etmədi. O, bəzən axtam-

¹ XVIII Lüdovik (1814-1824) - XVI Lüdovikin qardaşıdır. Böyük Fransa inqilabı əsnasında Fransadan qaçmış, Napoleon taxtdan düşürüldükdən sonra (1814-cü il) çar I Aleksandrın köməyilə Fransa kralı taxtına qoyulmuş idi. Onun müttəce siyasəti, inqilabın son qalıqlarının qəti surətdə məhv edilməsinə yönəldilmişdi.

² İmperator - burada "bütün fransızların imperatoru" adını qəbul etmiş I Napoleonndan bəhs olunur.

larını madam Qranlyenin evində keçirirdi. Başqa məclislərdə isə yalnız əlaqə saxlamaq üçün görünürdü. Madam Qranlyeyə qarşı göstərdiyi sədaqət sayəsində, istedadının gözə çarpdığından son dərəcə məmnun idi. Bunun sayəsində o öz işini təhlükədən qurtara bilmiş idi. Dervil təbiəti ilə bərabər vəkili deyildi. Qraf Ernst Resto vikontessanın evinə gəlib-geddiyi və Kamillanın bu gəncdən xoşlanması Dervilin nəzərinə çarpdığı zamandan bəri, o, aristokrat qəsəbəsi məclisində yenicə qəbul edilmiş Şosse d'anten dendi¹ kimi, madam Qranlyenin evinə tez-tez qonaq gəlməyə başlamışdı. Bu axşamdan bir neçə gün əvvəl, bir baloda Kamillaya yaxınlaşmış, gənc qrafı qıza göstərmişdi:

- Bu uşağın iki-üç milyonu olsaydı, heç bəd olmazdı, deyilmi? Kamilla:

- Məgər bu bədbəxtlikdirmi? - deyə cavab vermişdi. - Mən başqa fikirdəyəm. - Cənab Resto olduqca istedadlı və təhsilli bir gəncdir. Cənab Restonun hamisi olan nazir onun haqqında yaxşı fikirdədir. Mən onun olduqca görkəmli bir adam olacağına əminəm. "Bu uşaq" hakimiyyətə keçdiyi zaman istədiyi sərvətə sahib ola biləcəkdir.

- Razıyam, lakin o elə indidən varlı olsaydı, pis olmazdı...

Kamilla qızaraq:

- Varlı olsaydı? - deyə soruşmuşdu. - Nə olar, o zaman burada oturan bütün bu gənc xanımlar onu bir-birinin əlindən qapmağa başlardılar.

Kamilla bu sözləri söylərkən cüt-cüt rəqs edənləri göstərmişdi.

Vəkili də öz növbətdə:

- O zaman, - demişdi, madmazel dö Qranlye onun diqqət yetirdiyi yeganə qız olmazdı. Siz bunun üçün qızardınız.

Siz onu bəyənlirsiniz, deyilmi? Etiraf edin!

Kamilla dərhal ayağa qalxmışdı.

Dervil isə: "Qız onu sevir" - deyə düşünmüşdü.

O gündən sonra Kamilla vəkili qarşı qeyri-adi bir diqqət göstərməyə başlamışdı. Gənc qrafa olan meylinin onun tərəfindən təsvib olunduğunu anlayırdı. Kamilla ailəsinin Dervilə borclu olduğunu bilirdi, o günə qədər ona qarşı həqiqi dostluqdan artıq hörmət hissi bəsləyirdi. Mehribanlıqdan artıq nəzakət göstərirdi; istər odayı, istərsə

¹ Dendi - hərfi mənəsi: zorif, kübar adamdır. Dendizm - geyimlə, oyalarda, münasibətdə incəlik mənəsidir.

səsinin ahəngi ədəb etibarilə aralarında olan mofəfəni hərə zaman Dervilə hiss etdirirdi. Təşəkkür və minnətdarlıq elə bir borcdu ki, uşaqlar bunu özləri üçün hərə zaman vəzifə bilməzlər.

Dervil bir az sükut etdikdən sonra davam edərək:

– Bu sərgüzəşt, – dedi, – mənə həyatımın yeganə romantik hədişlərini xatırladır. Siz vəkiliñ öz romanından bəhs edəcəyini gözləyərək, indidən gülürsünüz. O zaman mənim, hərə kəsin vaxtında olduğu kimi, iyirmi beş yaşım var idi, lakin artıq bu yaşda belə mən çox qəribə şeylər görmüşdüm. Mən öz hekayəmi sizin tanımadığınız bir şəxsiyyətdən başlamağa məcburam. Əhvalat bir nəfər sələmçiyə aiddir. Təsəvvürünüzə rəngi qatmış, solğun bir sima gətirməyə çalışınız. Mən Akademiyanın¹ icazəsilə buna aysimalı adam adını vermək istərdim. Bu sima üzünün qızılı tökülmiş gümüşə bənzəyirdi. Sələmçinin saçları dümdüz, diqqətlə daranmış boz kül rəngində idi. Üzünün xətləri Taleyranın² üzü kimi tuncdan tökülmiş kimi hissiz görünürdü. Balaca gözləri samur gözləri kimi sapsarı idi, işıqdan qorxardı, kirpikləri yox kimi idi, köhnə kartuzunun günəşliyi gözlərini işıqdan qoruyardı. Şiş burunun ucu o qədər çəpür idi ki, burğuya bənzəyirdi. Rembrandt, yaxud Metsunun³ təsvir etdiyi qocalar və kimyagorlər kimi incə dodaqları vardı. Yavaş, şirin bir səslə danışır və heç bir zaman özündən çıxmırdı. Onun yaşı müəmmalı bir şey idi: vaxtından əvvəl qocaldığını və yaxud hərə zaman cavanlıqdan istifadə etmək üçün gəncliyini mühafizə etdiyini anlamaq mümkün deyildi. Otağında hərə bir şey səliqə ilə yığılmış və tərtiblə silinmiş olardı. Yaşıl mahudlu yazı masasından başlayaraq, çarpayının önündəki xalçaya qədər, otağındakı hərə bir şey, səhərdən axşama qədər mebelin tozunu silən qarımış qızılın soyuq havalı hücrəsinə xatırladı. Qış günlərində, buxarıda kül yığını altında qalan kösövlər

¹ Akademiya – fransız elm soneti, odobiyyat akademiyası deməkdir. Dildə işlənilən sözlərin düzlüyünü təyin edirdi.

² Taleyrən Şarl Moris (1745–1838) – fransız dövlət xadimi və diplomatıdır. Əvvəlcə Napolconun yanında Napolconun süqutundan sonra isə XVIII Lüdovikin yanında, xarici işlər naziri vəzifəsində idi. Taleyranın adı, siyasi koləkbazlığı, hiyləgərliyi və prinsipsizliyi ilə məşhurlu olmuşdur.

³ Rembrandt və Metsu – Rembrandt (1606–1669) – məşhur holland rəssamı və qrafiyodur. Metsu Qabriel (təqribən 1629–1667) – holland rəssamıdır. İntim janrların ustadıdır. Rembrandt onun sonətində böyük təsir göstərmişdir.

yanmadan tütülürdü. Səhərlər ayağa durduğu dəqiqədən, axşamlar onu öskürək tutana qədər nə edirdisə, hərə bir şey saat qəribə kimi dəqiq olurdu. Müəyyən dərəcədə o, yuxu ilə qurulan avtomat bir adama bənzəyirdi. Kağızın üstü ilə sürünən məryəm qurduna toxunarsınız, o dayanar və hərəkət etməz; bu adam da cəmi surətlə, yoldan keçən bir kolyaska gürultu saldıqda, səsinə güc verməmək üçün səhəbətin arasını kəsər və susardı. Fontenel¹ təqlid edərkən o, qənaətlə hərəkət edərdi və bütün insan duyğularını öz mənliyində toplardı. Həyatı qədim qum saatlarının qumu kimi səssiz axırdı. Bəzən onun tələsinə düşənlər bar-bar bağırır, özlərindən çıxardılar, sonra isə hərə bir şey yenə dərin bir sükuta dalardı, sanki mətbəxdə çıxaran ördəyin başı kəsildirdi. Axşamüstü, assiqnasiyaya bənzəyən bu insan adı bir insana dönər, onun gümüş və qızılı isə – insan qəlbinə çevrilirdi. Əgər o başa vurduğu gündən məmnun qalmışsa, əllərini ovuşdurar və üzündəki qırıqlar arasından şən bir ısıltı parlardı: “Dəri Corabın”² hissiz gülüşü kimi bir duyğu əks edən əzələlərinin dilsiz hərəkətləri başqa bir sözlə tərif etmək mümkün deyil. Nəhayət, ən şiddətli sevinc duyduğu dəqiqələrdə belə onun səhəbəti qısa və qırıq olar, zahiri görünüşü isə heç bir şey ifadə etməzdi. Mən hələ balaca bir kargüzər olduğum və hüquq fakültəsinin üçüncü kursunu yenidən bitirdiyim vaxt, Qre küçəsində mənimlə bir evdə yaşayan qonşum belə bir adam idi. Bu, həyotsiz, rütubətli və məşum görünüşlü bir ev idi. Pəncərəyə işıq yalnız küçədən düşürdü. Ev monastıra bənzəyirdi. Otaqların hamısı bir boyda idi, hamısının qapısı uzun bir koridora açılırdı. Otaq qapılarının üstündə kiçik pəncərələr vardı. Koridor bu pəncərələr vasitəsilə işıqlanırdı. Bütün bunlar hamısı bu evin vaxtilə monastırın bir hissəsi olduğunu göstərirdi. Ailədə yaşayan bir gəncin bütün səhəliyi, qonşunun otağına hələ girmədən, bu ələmlə mənzərəni görür–görməz yox olub gedərdi, istər onun evi və istərsə özü cəmiyə bir–birinə bənzəyirdi. Siz deyə bilərsiniz ki, o öz qabığının içinə girmiş bir ilbizdir. Bəli, onun ülfət göstərdiyi yeganə bir adam vardısı, o da mən idim; o, od almaq üçün mənim yanıma gələr, kitab, qəzet istər və axşamüstü, kefi duru olduğu zamanlar mənə öz hücrəsinə

¹ Fontenel (1657–1757) – fransız ədəbi və alimidir. Dünya görüşü etibarilə XVIII əsrin “maarifçi fəlsəfəsinin” sələflərindəndir (bu fəlsəfə Böyük fransız inqilabı ideyaları üzərində böyük təsir göstərmişdir).

² “Dəri Corab” – Fenimor Kuperin cəmi sərləhvəli romanının qəhrəmanıdır.

dövət edər, mənimsə söhbət edirdi. Bu etimad olamətləri, dördillik qonşuluğun və pul qəhətliyi sayəsində ağıllı bir həyat sürməyimin nəticəsi idi. Mənim də həyatım bir çox cəhətdən onun həyatının eyni idi. Onun qohumları, dostları vardı. O zəngin, yoxsa yoxsul idi? Heç kəs bu suallara cavab verə bilməzdi. Heç bir zaman mən onda pul görməmişdim. Ehtimal ki, onun sərvəti Dövlət bankının zirzəmi-lərində mühafizə olunurdu. O, maral ayağı kimi qupquru ayaqları ilə Parisi dolaşaraq, veksəlləri üzrə öz borclarını özü topladı. Zəton o öz ehtiyatkarlığının fəlakətəbəsi idi. Bir dəfə təsadüfi olaraq onun üstün-də qızıl varmış; necə olmuşdusa, cibindən bir qızıl düşmüşdü; onun dalınca pilləkəndən düşən qonşu qızıl pulu qaldırır ona qaytarmışdı.

O heyrtlə:

– Bu mənim deyildir, – deyər – cavab vermişdi. – Məndə qızıl! Mən varlı olsaydım, heç belə güzəran keçirərdim?

Səhərlər o özü üçün dəmir qabın içində qəhvə bişirirdi. Bu qab həmişə buxarının qaranlıq bir küncündə saxlanılırdı; aspaz isə ona nəhar gətirirdi. Bizim qoca qapıçı qadın müəyyən saatda yuxarıya çıxıb, onun otağını yığırdı. Sternin¹ qəzavü-qədr deyər biləcəyi qərribə bir təsadüf ilə, bu adama Qobsek² adı vermişdilər. Sonralar, mən onun işlərini idarə etməyə başladığım zaman, bir-birimizlə tanış olan vaxt onun təxminən yetmiş altı yaş olduğunu öyrənmişdim. O, 1740-cı ildə, Antverpen qəsəbələrindən birində doğulmuşdu; anası yəhudi, atası isə hollandiyalı idi. Adı Jan-Ester van Qobsek idi. Xatırıңызdadır, bir zaman Paris “Gözəl holland qızı” ad ilə məşhur olan bir qadının öldürülməsi ilə maraqlanırdı? Bir dəfə mən təsadüfən bu barədə sabiq qonşumla söhbət etdikdə, o, heç bir maraq və heç bir heyrt belə göstərmədən:

– O mənim bacımın nəvəsi idi, – dedi.

Bacısının nəvəsi və yeganə varisinin ölümü onun dilindən yalnız bu sözləri qopara bilmədi. Mən qəzetlərdən öyrəndim ki, bu “Gözəl holland qızı” doğrudan da Sarra van Qobsek imiş. Nə cür olmuş ki, bacısının nəvəsi onun adını daşımışdır, deyər sual etdikdə, o gülüm-söyərək cavab vermişdi:

¹ Stern (1713-1768) – Avropa ədəbiyyatında görkəmli bir mövqe tutan məşhur ingilis yazıçısıdır. Ən əhəmiyyətli əsərləri: “Tristram Şendinin həyat və məsləki” ilə “Sentimental səyahət”dir.

² Qobsek – ingiliscə “Quru boğaz” deməkdir.

– Bizim ailəyə mənsub olan qadınlar heç bir zaman ərə getməzdi. Bu xariqələrdə insan dörd qadın nəslindən olan bir nəfər qohumu belə, bir dəfə də olsun görmək arzusunda olmamışdı. O öz varislərindən nifrət edir və ölümündən sonra belə, sərvətinin başqa birisinin əlinə keçəcəyi fikrili heç bir vəchlə razılaşa bilmirdi. On yaş tamam olduqda, anası onu Şərqi Hindistanın Holland hissəsinə gedən bir gəmidə işə qoymuş; bu sürətlə, o iyirmi il cürbəcür yerləri dolaşmışdı. Onun sarı alnındakı qırıqlar müdhiş hadisələrin, gözəlilməyən təsadüflərin, naghəni dəhşətlərin, romantik hadisələrin, saysız-hesabsız nəşələrin sirlərini mühafizə etmiş idi. Burada hər bir şey vardı: keçirilmiş aclıq, tapdalanmış sevgi, qazanılmış, itirilmiş və yenə öldürülmüş sərvət, dəfələrlə təhlükəyə düşmüş və bəlkə də, zülmə bəraət qazandıran kəskin bir zərurət və qətiyyətli xilas edilməsi olan bir həyat... O admiral Simezi, dö Lallini, dö Kargaru d'Esteni, Süfreni-Portandüeri, lord Kornuelisi, lord Qastingi¹, Tippo-Saibin atasını və Tippo-Saibin özünü tanıyırdı. Dehli² hökmdarı Məhəcc-Sindiolanın xidmətində olan və maxarrat hakimiyyətini qurmağa yardım edən həmin savoyar³ onunla birlikdə bir çox işlər görmüşdü. O, uzun bir müddət Sen-Tomada yaşamış olduğundan, Viktor Xu və bir çox başqa məşhur dəniz quldurları ilə əlaqə bağlamış idi. Varlanmaq üçün o bir çox vasitələrə əl atmışdı. Hətta Buenos-Ayres⁴ cəvarındakı məşhur vəhşilər tayfasının qızılını belə kəşf etmək üçün təşəbbüs etmişdi. Nəhayət, onun, istiqal uğrunda aparılan Amerika müharibəsinin bütün hadisələri ilə əlaqəsi var idi. Lakin o heç bir kəsə Hindistan, yaxud Amerika haqqında danışmazdı. Mənimlə də bu barədə çox az-az danışardı. Danışdıqda da elə bir təvazö göstərirdi ki, onun peşman

¹ Dö Lalli (1702-1766) – Hindistandakı fransız müstəmləkəsinin valisidir. İngilislərlə müharibədə məğlub olduğundan, dövlət xoyanətində itiham ilə edam edilmiş idi. D'Esten (1729-1794) – Sakit dənizdə fransız donanmasının komandanıdır. Amerika istiqalçılığı uğrunda mübarizədə ingilislərlə vuruşurdu. Süfren Per (1726-1788) – fransız admiralıdır. Kornuelis Şarl (1738-1805) – Hindistanda son müstəqil Misor sultanı Tippo-Saibin üzərində qələbə çalan bir ingilis generalı. Qastingis Fransis (1754-1826) – ingilis generalıdır.

² Dehli – Hindistanda yer adı və sultanlıqdır.

³ Savoyar – Fransada Savoyya əyalətindən olan adam

⁴ Buenos-Ayres – Argentina Respublikasının paytaxtı (Conubi Amerikadadır)

olduğunu zənn etmək olardı. Əgər boşəriyyə və cəmiyyət bir din kimi götürülsə, ona bir ateist kimi baxmaq mümkün idi. Mən onun sirrini açmaq fikrində idim, lakin etiraf etməliyəm ki, onun hissləri son dəqiqəyə qədər mənim üçün anlaşılmamış qaldı. Bəzən mən özümə belə bir sual verirdim: cavab o hansı cinsdəndir? Əgər bütün sələmçilər ona bənzəyirsə, mən əminəm ki, onlar nə kişidir, nə qadınlıq. Cavab o, anasının məzhəbinə sadıq qalmış idimi? Xristianlara öz şikari kimi baxmırdı ki? O, katolikmi, müsəlmanmı, birəhmənmi, yoxsa protestantmı idi? Mən heç bir zaman onun dini etiqadlarını öyrənə bilmədim. Onun dinsiz olmaqdan artıq, qeydsiz bir adam olduğu görünürdü. O bütün ömrünü qızıla həsr etmişdi. Müştəri adlanan qurbanları kinayə ilə, yaxud bir istehza olaraq, ona Qobsek baba deyirdilər. Bir axşam mən bu adamın yanına gəldim.

O kreslosunun üzərində, heykəl kimi hərəkətsiz oturmuş, gözlərini buxarının qapağına dikmişdi. Sanki o, bu qapağın üzərində veksellərin siyahısını oxuyurdu. Yaşıl dayaqlı hisli lampadan düşən işıq onun üzünü canlandırmaq əvəzinə, solğunluğunu daha da artırır. O dinməz-söyləməz mənə baxdı və oturmaq üçün kürsü göstərdi.

Öz-özümə: "Görəsən o, nələr düşündür? – deyə soruşdum. Görəsən o, tanrı, hiss, qadın, səadət varlığını bilirmi?"

İnsanın xəstəyə necə yazığı gəlsə, mənim də ona elə yazığım gəldi. Lakin eyni zamanda mən yaxşı başa düşürdüm ki, bankda milyonları olduğu halda, o, dolaşdığı, ölçüb-biçdiyi, qiymət verdiyi, istismar etdiyi bütün yer üzünə xəyalən malik olmağa hərisdir.

Mən:

– Xoş gördük, Qobsek baba, – dedim.

O, başını mənə tərəf çevirdi, sıx qara qaşlarını xəfifcə çatdı. Bu xarakter hərəkət onda bir cənub adamının ən son gülüşü kimi bir şey idi.

– O gün, sizə çox ziyan versə belə, məharəti qarşısında heyran qaldığınız nəşriyyatçının iflasını eşitdikdə qaşqabaqlı olduğunuz kimi, bu gün də sizi məyus görürəm.

– Mənə ziyan vurub? – deyə o təəccüblə soruşdu.

– Müqaviləni əldə etmək üçün o sizə iflas qanunu əsasında imzalanmış veksellər verib, canını qurtardıqdan sonra da, bu müqavilə-naməyə əsasən sizdən tənzil tələb etməmişdimi?

– O fırılacaq idi, bununla belə yenə də mən onu aldatdım.

– Yoxsa sizdə protest ediləcək veksellər vardır? Yanılırmısa, bu gün ayın otuzudur.

Mən onunla ilk dəfə idi ki, pul haqqında danışdım. O, istehlalı bir nəzərlə mənə baxdı, sonra bir tələbənin ambuşuru¹ olmayan bir fleytadan çıxardığı səs kimi dadlı bir səslə:

– Bu mənim oyloncumdur, – dedi.

– Demək, siz bəzən oylonursunuz?

O, çiynlərini oynadaraq:

– Yoxsa siz elə zənn edirsiniz ki, şair yalnız şeir çap etdirəndir? – deyə soruşdu və acıyırmış kimi bir nəzərlə mənə baxdı.

Mən onun həyatı haqqında heç bir şey bilmədiyim üçün: "Belə adamda şəriyyət!" – deyə düşündüm.

– Kimin həyatı mənim həyatım qədər parlaq ola bilər? – deyə o sözü davam etdi və gözləri sanki cana gəldi. – Siz gəncsiniz, sizin qanınız hələ istidir; siz buxarının içindəki köşəvləri qadın vücudu zənn edirsiniz, halbuki mənim üçün o yalnız kömür parçasıdır. Siz hər bir şeyə inanırsınız, mən isə heç bir şeyə inanmıram. İmkanınız varsa şirin xəyallarınızdan ayrılmayın! Mən sizə həyatın həqiqi hesabını çəkmək istəyirəm. Siz istər soyahət ediniz, istərsə öz evinizdə buxarın və arvadınızın yanında oturunuz, nə edirsiniz, ediniz, ancaq bir zaman gələcək; sizin bu həyatınız sevdiniz bir şəraitə vərdişdən başqa bir şey olmayacaqdır. O zaman səadətiniz, istedadınız real şeylərə təbii etmək təcrübələrindən ibarət olacaqdır. Bu iki qanundan başqa nə varsa, hamısı yalandır. Mənim prinsiplərim başqalarının prinsiplərindən asılı olaraq, hər zaman müxtəlif olmuşdur; mən bu prinsipləri hər bir iqlimdə dəyişməyə məcbur olmuşam: Avropanın heyret etdiyi şeyə Asiya cəza verir. Parisdə cəyib sayılan şey Azor adalarını² keçdikdən sonra zəruri hesab olunur. Bu yer üzərində müəyyən və qəti heç bir şey yoxdur, yalnız məşrut şeylər mövcuddur ki, bunlar da iqlimə görə dəyişməyə məcburdur. Öz arzu və iradəsindən asılı olmayaraq həyatın bütün girdəblərinə atılmağa məcbur olanlar üçün əqidə və əxlaq boş sözədən başqa bir şey deyildir. Bizdə yeganə doğru bir hiss qalır ki, bunu da bizə təbiət vermişdir: o hiss – insanın özünü mühafizə sövq-təbiisidir. Bizim Avropada bu hissə şəxsi mənafe deyirlər. Siz mənim qədər yaşamış olsaydınız,

¹ Ambuşur – fleytanın yuxarı ucuna deyilir.

² Azor adaları – Atlantik okeanında doqquz adadan ibarət bir qrup adalardır. Proteqizin ixtiyarındadır.

yalnız yeganə bir səadət olduğunu bilərdiniz ki, o da maddi səadət-dir. Bu səadətin qiyməti o dərəcədə dürüstdür ki, insan onunla məşğul ola bilər. O... o, qızıldır. Bütün insan qüvvəsi qızıl da mərkəzləşmişdir. Mən çox səyahət etmişəm, çox yerlər görmüşəm; hər yerdə vadilər, dağlar var; lakin insan vədlərindən yorulur, dağlardan canı sıxılmağa başlayır; demək, yerin heç bir mənası yoxdur. Adətlərə gəlincə, insan hər yerdə eynidir, heç bir istisna yoxdur: yoxsullar və varlıqlar arasında mübarizə gedir. Bu mübarizə hər yerdə labüd bir şeydir. Odur ki, istismar olunmaqdan, istismar etmək yaxşıdır; hər yerdə qüvvətli və zəif adamlar var, – qüvvətliyə çalışır, zəiflər isə əzab içində çırpınır; insan üçün bütün nəşələr birdir, duyğu və hisslərin də sonu var, yalnız bir hiss hər şeydən daha çox yaşar ki, o da şöhrət düşkünlüyüdür. Şöhrət düşkünlüyü hər zaman eyni şeydir ki, o da mən özüm. Şöhrət düşkünlüyü yalnız qızıl sellərlə təmin edilir. Bizim arzu və həvəslərimiz zaman, cismani vasitələr və yaxud qayğılar tələb edir. Qızıl isə hər bir şeyi mümkün edir, hər bir şeyi həqiqətə çevirir. Yalnız xəstələr, yaxud dəlillər axşamlarını kart oyunu ilə çürütməkdə, bir neçə quruş udub-udmamaq ixtirabı ilə çırpınmaqda səadət görə bilirlər. Yalnız axmaqlar, filan xanımın taxt üzərinə tək, yaxud birisi ilə xoşhal olaraq uzanacağını, bu qadında qan, yaxud limfanın¹, hərərət, yaxud ismətin çox olduğunu düşünməyə vaxt sərf edirlər. Yalnız gicbəsərlər, heç bir zaman irəliləmədən təyin edilə bilməyəcək hadisələri idarə etmək üçün vaxtlarını siyasi məqsədlərə həsr etməklə, özlərini insanlıq üçün faydalı hesab edə bilirlər. Yalnız boşboğazlar, aktyorlar haqqında gedən söhbətləri sevmə bilər və onların sözlərini təkrar edə; yalnız boş və sarsaq adamlar, heyvanlar öz təyiləsində gəzindiyi kimi, bir az daha geniş məsafədə hər gün gözib dolaraq; başqalarına göstərmək üçün libas geyinər; başqaları üçün yeyər, içər; başqa birisinin yalnız üç gün sonra ala biləcəyi bir at, yaxud kolyaska ilə qırurlar. Əcəba bizim parisililərin həyatı bir neçə cümlə ilə tərif ediləcək olursa, yalnız bundan ibarət deyildir! Həyat və varlığın onların baxa bilməyəcəyi daha yüksək bir görüşlə yanaşaq. Səadət, ya bütün həyatı qapayan qüvvətli hisslərdən, yaxud həyatı müəyyən fasilələrlə işləyən bir ingilis mexanizminə çevirən düzgün məşğələlərdən ibarətdir. Bu səadətdən başqa, ondan daha yüksək bir nöqtədə duran və nəcib bir

¹ Limfa – orqanizmin bütün ünsürlərini dolduran rəngsiz, yaxud sarımtıraq bir mayedir.

şey sayılan maraqlıdır. Bu maraqlı – təbiətin sirlərini öyrənmək, yaxud təbiət qüvvələrini işə salmağa çalışmaqdır. İki kəlmə ilə deyəcəklərsə, bu maraqlı – sonət, yaxud elm, ehtiras, yaxud sakitlik deyildir. Odur ki, sizin ictimai mənfəətlərinizin oyunu ilə şiddətləndirilmiş olan bütün insan ehtirasları mənim sakit məskənim qarşısından təntənə ilə gəlib keçirlər. Bundan başqa, sizin mübarizə kimi bir şey olan və hər zaman insanın məğlub olduğu elm maraqlınızı, mən bəşəriyyəti idarə edən bütün sövqədi səbəbləri anlamaqla və qavramaqla əvəz edirəm. Qısa deyəcəklərsə, mən yorulmadan bütün dünyaya sahibəm, dünya isə mənim üzərimdə heç bir hökmə malik deyildir. İndi isə qulaq asın, – deyə davam etdi, – mən sizə bu səhəri bir hadisəni nəql edəcəyəm, o zaman mənim nədən nəşələndiyimi anlırsınız.

Ayağa durub qapını sürməsinə çəkdi, halqalarını cırıqdadaraq, köhnə xalça pərdəni saldı və yenə öz yerində əyləşdi.

– Bu səhər, – dedi, – mən yalnız iki borcu geri almalı idim, qalan vekselləri isə hesablaşmaq üçün daha dənədən müştərilərimə verməmişdim. Hər halda bir qazançıdır! Xəcləri hesabladığı, pul dalınca gedərkən tutduğum minik arabasına verilən qırx suyu çıxıram. Çox qoribə şeydir! Mən heç kəsə tabe olmadığım, yalnız yeddi frank vergi verdiyim halda, altı franklıq hesab faizləri üçün bütün Paris küçələrini dolaşmağa məcburam! Birinci veksel min franklıq idi. Bunu mənə qəşəng jiletli, lometli, tülberisi və ingilis atı olan gözəl bir gənc gətirmiş və bu vekseli Parisin ən gözəl qadınlarından biri imza etmiş idi. Bu qadın varlı bir mülk sahibinin, bir qrafın arvadıdır. Hüquq cəhətdən etibarlı olması da, iş cəhətdən ola bir şey olan bu borc kağızını qrafınyanın nə üçün imzaladığını bilirsiniz? Bu bədbəxt qadınlar, veksel araya çıxarılsa əmələ gələ biləcək ailə biabırçılığından o dərəcə qorxurlar ki, bu borcu ödəməməkdənsə, özlərini borc əvəzinə təslim etməyə hazırırlar. Mən bu vekselin gizli qiymətini öyrənmək istədim. Bilirsiniz, o nə idi? Axmaqlıq, ehtiyatsızlıq, ehtiras, yaxud mərhəmət? Yenə min franklıq olan ikinci veksel "Fanni Malvo" deyə imzalanmışdı. Bunu mənə verən iflas etməyə başlamış bir bəzzaz idi. Bankda krediti olan heç bir kimsə mənim dükanıma gəlməz. Qapımdan kürsüyə doğru atılan birinci addım artıq bankirlərin pul verməkdən çəkinmələrini bildirir. Odur ki, mən yalnız kreditör sürüsü ilə əhatə olunmuş, təhlükədən qaçan marallara təsadüf edirəm. Qrafınya Gelder küçəsində, mənim Fannim isə – Monmartırdə yaşayırdı. Səhər buradan çıxarkən, ağıma qoribə-qoribə fikirlər

gəlirdi! Öz-özümə düşünürdüm ki, əgər bu iki qadının pulu yoxsa, mən öz atalarına göstərəcəkləri hörmətdən daha böyük hörmətlə qəbul edəceklər. Bu min frankın xatiri üçün qrafinyanın bir çox əyləncəli səhnələr yaradacağına əmin idim! O özünü səmimi göstərəcək, mənə vəkseli verməmiş olan gənc ilə danışdığı o, zərif və incə sözlə başlayacaq, nəvazişli sözləri əsirgəməyəcək, kim bilir, bəlkə, mənə yalvarmağa başlayacaq, mən isə (qoca burada dumanlı bir nəzərlə mənə baxdı), mən isə güzəştə gedən deyiləm. Mən oraya bir intiqamçı kimi gələcəyəm, bir vicdan əzabı kimi onun qarşısında yüksələcəyəm. Lakin xəyalatı bir kənara qoyaq. Nə isə gəlib çatdım.

Xidmətçi qız:

– Qrafinya yatır, – dedi.

– Onu nə zaman görmək olar?

– Saat on ikidə.

– Bəlkə qrafinya xəstədir?

– Yox cənab, ancaq o balodan səhər saat üçdə qayıtmışdır.

– Mənim adım Qobsekdir, ona söylərsiniz, mən saat on ikidə burada olacağam.

Bunu deyib, pillələrin üzərinə düşənmiş xalçada iz buraxa-buraxa çıxıb getdim. Mən varlıların xalçalarını zibilləməyi sevirəm, lakin bu mənim xırdaçılığımın deyildir. Mən onlara chtiyyənin cəynəqli pəncəsini hiss etməmək istəyirəm. Sonra Monmartrdakı görkəmsiz evə gəlib çatdım... Evin köhnə və aşağı hasarını itələdim. Bu heç bir vaxt gün görməyən qaranlıq bir həyat idi. Qapının otağı qapqaranlıq, pəncərəsi köhnə yırtıq pambıqlı paltonun qoluna bənzəyirdi. Şüşələri kirli, qapqara, çatlamış bir halda idi.

– Madam Fanni Malvo evdəmidir?

– O getmişdir; lakin siz veksəl üçün gəlmisinizsə, pul buradadır.

– Sonra gələm, – dedim.

Madam ki, pul qapıçıdadır, mən xanımın özünə baxmaq istədim; mən onun qəşəng bir qız olacağını təsəvvür edərdim. Bulvarda sərgiyə qoyulmuş qravürlərə tamaşa etməklə səhəri keçirdim; sonra saat on iki olar-olmaz, mən artıq qrafinyanın yataq otağının yanındakı salonda idim.

Xidmətçi qız:

– Xanım bu saat zəng etdi, – dedi, – zənnimcə o sizi hələ qəbul edə bilməyəcək.

Mən kresloya əyləşərək:

– Zərər yoxdur, gözləyərəm, – dedim.

Torlu pəncərə qapaqları açıldı. Xidmətçi qız sürətlə içəri girərək:

– Buyurun, müsyö, – dedi.

Səsinin mehriban olmasından, xanımın pulu olmadığını anlamış idim. Qarşımdakı nə qədər gözəl bir qadın idi! Cold, kişmir şalını çılpaq çiyinlərinə saldı. Şalın altında vücudunun formaları o qədər qabarıq idi ki, onu çıl-çılpaq belə təsəvvür etmək olardı. Əynində qar kimi ağpapaq rüslü bir pənuar var idi. Bu pənuardan onun ildə iki min frank paltaryuyana xərc verdiyini anlamaq olardı. Kreol¹ qadınları kimi, xəfifcə başına sarıdığı gözəl bir ipək yaylıq altından dalğalı qara və siyahı rükləri tökülürdü. Yatağı ehtimal ki, narahat bir yuxu keçirdiyindən dağınmış bir halda idi. Rəssam burada yalnız bir neçə daqiqə olmaq üçün nələr verməzdi! İşvə ilə bağlanmış pərdələrin altında, lacivərdi fon üzərində krujevası qabaran göy ipək döşəyin üstündəki yastıqda hələ də xəyalı cəzə edən qeyri-müəyyən bir iz qalmış idi. Yatağın şir pəncərələri şəkildə qırmızı ağacdən qayırılmış ayaqlarının yanında sərilmiş ayı dərisi üzərində, böyük yorğunluqdan sonra tələsik atılmış olan ağ sətir ayaqqabı parlayırdı. Masanın dalından asılmış əzinik paltarının qolları döşəməyə deyirdi. Xəfifcə bir külək əsməsilə uça biləcək qədər incə corablar qırıq-qırıq olaraq, kreslonun yanına atılmışdı. Ağ corab bağları balaca divanın üstündən sallanırdı. Yarıya qədər açıq, qiymətli bir yelpicə buxarının üstündə parlayırdı. Kamodun şümləri açılmış idi. Çiçəklər, brilyantlar, əlcəklər, dəmər, kəmərlər – hərəsi bir tərəfə səpələnmiş idi. Ətrafa incə bir ətir qoxusu yayılırdı. Hər bir şeydə dəbdəbə, intizam və gözəllik vardı. Bununla belə, hər bir şey ağılsız idi. Bütün bu ziynətin arxasında gizlənmiş olan yoxsulluq artıq başını qaldırır, ona və yaxud onun pərəstişkarına dişlərini göstərirdi. Qrafinyanın yorğun üzü ziyanət qırıntıları ilə dolu olan otağa bənzəyirdi. Otağın hər bir tərəfinə dağıdılmış oyuncaqlar mənə mərhəmət hissi oyadırdı: axı bütün bu şeylər yəqin dünən öz yerində idi və gözəlliyilə insanı sərməst edirdi. Vicdan əzabları ilə küllə çevrilmiş olan bu eşq izləri, əyləncələr, dəbdəbə və gurultu ilə dolu olan bu həyat səhnəsi, anı nəşələrə öldən buraxmamaq üçün çırpınan Tantal² əzablarını hiss etdirirdi.

¹ Kreol – geniş monada – məmləkətdə doğulan və başqa bir irqə mənsub olan adama deyilir. Xüsusi monada – Amerika müstəmləkələrində zəncilərə deyirlər. İspaniya – Amerika müstəmləkələrində də İspaniya mühacirlərindən törənmiş olan yerli əhaliyə “ağ kreollar” deyirlər.

² Tantal – əsatiri bir qəhrəmandır. O öz adi arzularını belə (yemək, içmək və s.) heç bir zaman yerinə yetirə bilmədiyi üçün daimi izzətlərə məhkum edilmiş idi.

Gənc qadının üzündə görünən qırmızı ləkələr onun incə bir vücudu olduğunu bildirirdi; lakin üzünün cizgiləri və gözünün altındakı dairələr bir qədər qabarmış idi. Bununla belə təbiət hələ onun varlığında qüvvətli idi və bu çılğın ehtiras işarələri onun gözəlliyini pozmurdu. Gözləri parlayırdı. Leonardo da Vinçinin İrodiadalarından¹ birinə bənzəməklə bərabər, o öz canlı təbiəti və qüvvətilə qəşəng bir mənzərə təşkil edirdi; simasının xətlərində və cizgilərində bir fəvqəladəlik var idi. Onun bütün vücudundan məhəbbət saçılırdı və insana elə gəlirdi ki, o məhəbbətdən də qüvvətlidir. Doğrusu, o mənim xoşuma gəldi. Qəlbim çoxdan bəri döyünməmişdi. Demək, mən haqqımı almışdım. Gəncliyimi xətrimə sala biləcək bir duyğuya mən min frank verməkdən çəkinməzdim.

O mənə əyləşməyi təklif edərək:

– Müsüvə, – dedi, – lütfən bir az gözləyə bilərsinizmi?

Mən ona təqdim etdiyim veksli bükərək:

– Sabah saat on ikiyə qədər; madam, – deyə cavab verdim. Mən onu sonra protesto göndərə bilərəm.

Öz-özümə düşündüm ki: “Bütün bu dəbdəbənin haqqını ver, nam və şöhrətinin, səadətinin haqqını ver, sahib olduğun bu müstəsna ixtiyarın haqqını ver. Varlılar öz sərvətlərini müdafiə etmək üçün tribunallar, hakimlər və dar ağacları icad etmişlər, bu dar ağacı elə bir şamdır ki, cahillər bunun oduna yanmağa məcburdurlar. Lakin siz, ey ipəklərdə yatanlar, siz vicdan əzabları ilə və təbəssümlərinizin altında gizlənmiş olan diş qıcırtıları ilə tanışı olunuz. Dişlərlə qəlbini ziyan gətirən əfsanəvi şirlər böyük ağızlarını sizə tərəf açmışlar”.

Xanım mənə baxaraq:

– Protesto göndərmək? – deyə soruşdu. – Məgər belə bir məqsədiniz var? Məgər sizin mənə hörmətiniz bu qədər azdır?

– Kral belə mənim borcolum olsaydı və borcumu vaxtında qaytarmasaydı, mən onun evini hər kəsdən tez yazdırardım.

Bu halda kimsə otağın qapısını xəfifcə döydü.

Gənc qadın amirano bir səslə qışqırdı:

– Mən evdə yoxam!

– Anastasi, mən yenə də sizi görmək istədim.

O yenə ciddi, lakin bir qədər yumşaq bir səslə:

– Lakin əzizim, indi yox, bir az sonra, – deyə cavab verdi.

İçəriyə bir kişi girdi:

– Bu nə zarafatdır, – dedi, – siz burada kiminlə söhbət edirsiniz?

Bu gələn yalnız qraf ola bilərdi. Qrafınyə mənim üzümə baxdı; mən onun nə demək istədiyini anlamıdım: o artıq mənim könüydü idi.

Gənc dostum, bir zaman vardı, mən o dərəcədə axmaq idim ki, vekselləri protesto göndərməzdim. 1763-cü ildə Pondişeridə¹ mən bir qadına mərhəmət etdim, o isə məni yaxşıca aldatdı. Mən buna layiq idim – nə üçün etimad edirdim?

Qraf məndən soruşdu:

– Cənab, nə buyurursunuz?

Mən bu qadının başdan-ayağa qədər titrədiyini, boynunun ağ atlas dərisinin kobudlaşdığını gördüm; qaba bir təbirlə deyəcək olursaq, o lap qaza dönmüşdü. Mən isə gülürdüm, lakin üzüm bəsbütün hərəkətsizdi.

Qrafınyə:

– Bu cənab, – dedi, – mənim todarükçülərimdən biridir.

Qraf qapıya doğru gəldi, mən veksli cibimdən yarıya qədər çıxardım. Gənc qadın mənim bu amansız hərəkətimi görüb mənə yaxınlaşdı və briyantu verdi.

– Alın, – dedi, – və buradan rədd olun.

O, briyantu mənə verdi, mən də veksli ona qaytardım. Sonra baş əyib çıxdım.

Briyantın, zənnimcə, düz on iki min frank qiyməti olardı. Höyət-də dəstə-dəstə lakeylər livreylərin təmizləyir, çəkmələrə vaxsə sür-tür, qəşəng ekipajları yuyurdular.

– Budur, – deyə düşündüm, – bu insanları mənim yanıma gətirən budur. Milyonları oğurlamağa, vətənə xəyanət etməyə məcbur edən budur. Aristokrat, yaxud özünü meymun kimi ona bənzətmək istəyən adam, küçədən piyada keçərkən palçıq bulaşmamaq üçün özünü başdan-ayağa qədər çirkab içərisinə atır.

Bu halda darvaza açıldı və içəriyə mənə veksəl gətirən gəncin kabrioleti girdi.

Ekipajdan düşdükdən sonra mən ona dedim:

– Cənab, rica edirəm bu iki yüz frankı qrafınyəyə verəsiniz və ona deyəsiniz ki, bu gün səhər mənə verdiyi əmanət bir həftə onun ixtiyarında qalacaqdır.

¹ Pondişeri – Hindistanda o zaman fransız müstəmləkəsi idi.

¹ İtaliya sənətkarı Leonardo da Vinçinin şəkillərindən biri olan “İrodiadaya” işə rodur. İrodiada yəhudi padşahı Böyük İrodun qızıdır.

O, iki yüz frankı aldı; üzündən istehzal bir təbəssüm parladı; sanki öz-özünə düşünürdü: – “Demək, borcu vermişdir? Namusuma and olsun, işlər çox yaxşıdır”.

Mən onun simasında qrafinyanın gələcəyini oxudum. Bu gözəl sarışın qoçaq oğlan, bu soyuq, vicdansız qumarbaz özünü, onu, onun orini, uşaqlarını iflasa sürükləyəcək, yetimlərin var-yoxunu yeyib puça çıxaracaq, bu salonları, bir top batareyası atəşinin bütün bir alaya vəro biləcəyi tələfatdan daha çox xərabəyə döndərəcəkdir.

Mən Monmartra Fanninin yanına getdim. Olduqca dik, balaca bir pilləkəni yuxarıya çıxdım. Beşinci mərtəbəyə çatdıqda, mənə iki balaca otaqdan ibarət bir mənzilə apardılar. Burada hər bir şey təzə bir pul kimi parlayırdı. Birinci otaqda şeylərin üstündə bir zorrə toz belə görmədim, burada hər şey təzə-təmiz idi. Fanni mənə bu otaqda qəbul etdi. O, sadə geyimli gənc parisi bir qız idi: tərəvətli incə bir siması, güllər üzü var idi; səliqə ilə darıxmış şabalıd rəngli saçları iki yuvarlaq hörük şəklində gicgahının üzünə düşürdü; göy gözlləri kristal kimi təmiz və açıq idi. Günəş şüaları pəncərələrin kiçik pərdələri arasından süzülürək, onun mütənasib vücuduna yumşaq bir nur saçırdı.

Ətrafına dağıdılmış olan biçilmiş kətan parçaları mənə onun sənətini başa saldı. Qız dərziliklə məşğul idi. O, burada yalnızlıq dühası kimi yaşayırdı.

Vəscəli ona təqdim edərək, səhər onu evdə tapmadığımı söylədim. O:

– Pullar ki qapıçıda idi, – dedi.

Mən özümü elə göstərdim ki, guya onun sözlərini eşitmədim.

– Siz səhərlər iş üçün evdən tezmi çıxırsınız?

– Mən evdən çox nadirən çıxıram. Lakin gecələr işləməyə məcbur olduqda, gündüz bəzən təmiz havaya çıxmaq lazım gəlir.

Mən onun üzünə baxdım. Bir baxışla mən hər bir şeyi başa düşdüm. Bu, – yoxsulluqdan çalışmağa məhkum edilmiş bir qız idi; o hər halda cəhərlə bir fermer ailəsindən çıxmış olacaqdı; üzündə adətən kəndli arvadlarında olduğu kimi, bir neçə çil var idi. Üzünün xətlərində ismətli bir şey hiss olunurdu. Mən özümü səmimiyyət və təmizlik məskənində hiss etdim, sərbəst və asan nəfəs alırdım. Yazıq və sadə dil qız! O, nəyə isə etiqad edirdi: rənglənmiş taxtadan qayrılmaz sadəcə çarpayısının baş tərəfindən, iki şimşad budağı ilə İsanın Çarmıxdakı surəti asılmışdı. Mən xeyli mütəəssir oldum. Gəlirlə bir müəssisəni satın almağı onun üçün asanlaşdırmaq məqsədilə, yalnız yüzə on iki faizlə ona borc verməyə hazır olduğumu hiss etdim.

“Lakin, – deyər düşündüm, – bəlkə də, onun gənc bir əmi oğlusu var. Bu zavallı qızın imzasından istifadə edərək pul olə keçirməyə başlayacaq və nəhayət, onu məhv edəcəkdir”.

Mən dəfələrlə, xeyirxahlığın, bunu edən üçün zərərli olmasa da, borc alan adamı məhv etdiyini görmüşdüm. Odur ki, öz əlicənab niyyətlərimdən qorxaraq, buradan getməyə qərar verdim. Siz buraya daxil olduğunuz vaxt, ağılıma belə bir fikir gəldi ki, Fanni Malvo yaxşı bir zövqə ola bilərdi. Mən onun pak, yalnız həyatını, veksellərə qədər yuvarlanan və daha uzaqlara, qəbahət uçurumunun dibinə qədər yuvarlanacaq olan, qrafinyanın həyatı ilə müqayisə etdim.

O, bir dəqiqə dərin bir sükuta daldı. Bu zaman mən diqqətlə onun üzünü nəzərdən keçirirdim. Sonra yenə sözsə başlayaraq:

– İndi, – dedi, – siz nə fikirdəsiniz, insan qəlbinin ən gizli bucaqlarına nüfuz etmək, insanların həyatını yaxından seyr etmək və onu boyasız-bəzəksiz bir şəkildə görmək o qədər də boş bir məşğələ deyil, eləmi? Daima dəyişən bir tamaşa: iyrənc və zəhərli yaralar, müdhiş bir ələm, sevgi, axırı Sena sularında intihara gələn çıxan bir yoxsulluq, bir gənci dar ağacına sürükləyən əyləncələr, yos və ümid-sizlik qəhqəhəsi, cəhəngşarlı ziyafətlər... Dünən bir faciə: məhrəbən bir ata öz uşaqlarını artıq dolandırma bilmədiyi üçün özünü asır. Sabah bir komediya: bir gənc mənimlə Dimanş¹ səhnəsi oynamağa çalışaraq, bunu zəmanəmizə görə dəyişir.

Yeni vaizlərin natiqlik məharətinin necə tərifi ediyini eşitməsinizmi? Bəzən onlara mən də qulaq asaraq vaxtımı itirirəm, bəzən onlar mənə rəyimi dəyişməyə məcbur edirlər, lakin necə deyirlər, onlar heç bir zaman mənim hərəkət və fərdiyyətimə dəyişə bilməzdilər. Bilirsinizmi, sizin bütün bu sevimli vaizləriniz, bu Mirabo, Vernoy² və başqaları – mənim natiqlərimin yanında pəltəkdən başqa bir şey deyildirlər. Sevgi atəşinə tutulmuş gənc bir qız, iflas ərəfəsində olan qoca bir tacir, oğlunun cinayəti gizlətmək istəyən bir ana, işsiz bir aktyor, hörmətini itirmiş və pulu olmadığından əməkklərinin məsulundan məhrum qalmış olan yüksək rütbəli bir adam – dəfələrlə mənə öz qüdrətli sözlərilə sarsıtmışlar. Bu yüksək ruhlu aktyorlar

¹ Dimanş – məşhur fransız dramaturqu Molyerin (1622-1673) “Don Juan” əsərində iştirak edən qohromanlardan biridir. Balzak burada Dimanşın borclu olduğu adamı nozakət, nəvaziş və al dil ilə yola gətirməyə çalışmasına işarə edir.

² Mirabo, Vernoy – Böyük Fransa inqilabının məşhur xadimləridir.

yalnız mənim üçün oynayırdılar, lakin məni aldada bilmirdilər. Mənim baxışım tanrının baxışı kimi bir şeydir. Mən insanların qəlblərindəkini oxuyuram. Mənim üçün heç bir şey gizli deyildir. Pul kisəsini açan və bağlayan adam üçün heç bir şeydə "yox" cavabı ola bilməz. Nazirləri idarə edən dəftərxana xidmətçilərinə başlayaraq, məşuqələrinə qədər hökm edənlərin vicdanını satın almaq üçün mən kafi dərəcədə varlıyam. Əcoba bu, hakimiyyət deyilmidir? Mən ən gözəl qadınlara hakim olmaq və onların nazlı nəvazişlərini duymaq iqtidarındayam. Əcoba nəşə bu deyilmidir? Hakimiyyət və nəşə – bütün ictimai quruluşumuzun zirvəsi bu deyilmi? Bizim kimiləri Parisdə olsa-olsa on nəfərdir. Lakin dilsiz, susqun və tanınmayan bizlər sizin müqəddəratınızın amirləriyik. Bəs həyat? Əcoba həyat, hərəkəti pulla idarə olunan bir məşin deyilmi? Biliniz ki, səbəb hər zaman nəticəyə çevrilir: siz heç bir zaman can və vücud, ruh və maddə arasında hədd cızı bilməyəcəksiniz.

Qızıl – sizin həyatı idarə edən siniflərinizin mədəni fəlsəfəsidir. Biz cəmi maraqlarla bir-birimizə bağlıyıq. Biz həftənin müəyyən günlərində yeni körpü yaxınlığındakı "Femida" kafesinə toplaşırıq. Biz orada bir-birimizə maliyyə aləminin sirlərini açırıq. Heç bir sərvət bizi aldada bilməz. Bütün ailələrin sirri bizim əlimizdədir. Bizim əlimizdə bir növ qara bir kitab vardır ki, ictimai kredit, bank ticarət haqqındakı ən mühüm məlumatı buraya qeyd edirik. Birja finandaçıları olan bizlər elə bir müqəddəs ittifaq təşkil etmişik ki, orada az-çox sərvəti olanların ən əhəmiyyətsiz hərəkətləri belə müzakirə və müqayisə edilir. Həm də biz hər zaman hər bir şeyi düzgün təhlil edirik. Biri məhkəmə prosesinə, digəri maliyyə işlərinə, o birisi – inzibati idarələrə, dördüncü isə ticarət nəzarət edir. Oğullar, rəssamlar, yüksək cəmiyyət adamları, Parisin ən nadir sakinləri olan qumarbazlar da mənim nəzarətim altındadır. Hər birimiz qonşumuzun sirrini xəbər veririk. Aldanmış ehtiraslar, aldanmış şöhrətpərəstlik – çorənçi olur. Qəbahətlər, narazılıqlar, intiqam hissləri – polis idarəsinin ən yaxşı agentləridir. Mənim peşə yoldaşlarım da mənim kimi, hər şeyin ləzzətini çəkmiş, hər şeydən doymuş və nəticədə hakimiyyət və pul xətinə hakimiyyət və pulu sevməyə başlamışlar.

Sonra boş və soyuq otağını göstərərək:

– Burada, – dedi, – başqalarının yanında bir sözlə özündən çıxan, boş bir şey üçün qılıncını siyirən ən çılgın bir məşuq, qollarını büküb doli kimi mənə yalvarmağa başlar. Ən vüqarlı bir kommersant, gözəl-

liyindən məğrur bir qadın, təşəxxüslü bir zabıt – hər kəs burada özab, yaxud acı göz yaşları ilə ağlayaraq yalvarırlar. Adları gələcək nəsil-lərin dilində əzbər olacaq bir rəssam və ədib burada yalvarmağa başlar. Nəhayət, burada, – dedi və ölü almasına toxundu, – burada bir tərəzi var ki, bununla bütün Parisin irs və mülk işləri çəkilir.

Sonra gülmüşə çalan göyümsov, solğun üzünü mənə doğru uzadaraq əlavə etdi:

– Siz yenə də bu fikirdəsiniz ki, hərəkətsizliyi ilə sizi hər zaman həyretə salan bu ağ və solğun maskanın altında sevinc yoxdur?

Mən öz otağıma qayıdanda lap sərşəp kimi idim. Bu balaca boylu, quru vücudlu qoca gözələrimin qarşısında böyümüş idi. O, mənim gözələrimin qarşısında, qızılın hökmünü təcəssüm etdirən fantastik bir xəyala çevrilmişdi. Həyat və insanlar mənə dəhşət oyadırdılar.

Öz-özümə soruşurdum: "Doğrudanmı, hər bir şeyi həll edənlər puldur!"

Xatirimdədir, o gecə mən çox gec yatdım.

Ətrafımda qızıl yığınları gördüm. Gözəl qrafinya mənə maraqlı oymuşdu. Utana-utana etiraf etməliyəm ki, qrafinyanın fikri, zəhmət və məchuliyyətə məhkum edilmiş sadə və ismətli qızın xəyalını bütöbütün mənə unudmuş idi. Lakin səhər təzədən oyanar-oynamaz mehriban və nazlı Fanninin xəyalı gözələrimin qarşısında bütün gözəlliyi ilə canlandı. Artıq yalnız onu düşünməyə başladım...

Vikontessa Dervilin sözünü kəsərək:

– Sərvət içmək istəyirsinizmi? – deyər soruşdu.

– Məmnuniyyətlə, – deyər o cavab verdi.

Madam Qranlye zəngi çalaraq:

– Lakin, – dedi, – zənnimcə bütün bunların bizə dəxli yoxdur.

Dervil:

– Lənət şeytana! – deyər bağırırdı. – Mən Kamillanı oymatmaq və səadətənin bir az əvvəl Qobsek babadan asılı olduğunu ona söyləmək istəyirdim; lakin bu möhtərəm qoca səksən doqquz yaşında ikən öldüyü üçün dö Resto yaxın zamanda böyük bir sərvət sahibi olacaqdır. Bu, izah tələb edir. Fanni Malvoya gəlincə, siz onu tanıyırırsınız: o mənim arvadımdır.

Qrafinya:

– Biçarə, – dedi, – adətən ürəyi açıq olduğundan, böyük məclis-lərdə belə bunu etiraf etməyə hazırdır.

Vəkil:

– Mən bu barədə bütün dünyaya car çəkə bilərəm, – dedi.

– İçiniz, içiniz, mənim yazıq Dervilim. Siz hər zaman ön xoşbəxt və ön yaxşı adam olacaqsınız.

Bir az mürgülemiş olan dayı başını qaldıraraq:

– Mən sizi Gelder küçəsində bir qrafınyanın yanında buraxdım, – dedi, – siz orada nə edirsiniz?

Dervil yenə sözü başlayaraq:

– Qoca hollandiyalı ilə olan söhbətimizdən bir neçə gün sonra mən diplom əsərimi müdafiə etdim, – dedi. – Mən lisensiat¹ dərəcəsinə, sonra isə vəkil adını aldım. Qoca xəsisin mənə olan etimadı daha da artdı. O, dolaşqı işlərində pulsuz olaraq mənimlə məsləhətləşərdi; bu işlər hansı bir hüquqşünasa olduqca şübhəli görünə bilse də, şöksiz sənədlər əsasında idi. Kimsənin zərər qədr təsir edə bilmədiyi bu adam, mənim məsləhətlərimə müəyyən bir cəhətlə qulaq asırdı. Doğrudur, o bu məsləhətlərdən hər zaman çox ustahla istifadə edərdi. Nəhayət, üç il xidmət etdiyim bir idarənin müdiri təyin olunduğum gün, mən Qre küçəsindəki evi tərk edərək, mənə mənzil, yemək və yüz əlli frank maaş verən sahibkarımın evinə köçdüm. Bu, məsəd bir gün idi. Qoca sələmçi ilə vidalaşdığım zaman, o mənə qarşı nə səfəhət, nə narazılıq göstərmədi, o mənə onu ziyarət etməyə məcbur etmədi, lakin mənim üzümə qeybdən xəbər verən bir adam nəzərlə baxmışdı. Bir həftə sonra qoca qonşum yanıma gəldi və mənə xeyli ağır bir mülk işi gətirdi; o yenə də haqqını verən bir adam kimi sıxılmadan, əvvəlki kimi məndən pulsuz məsləhətlər alırdı. İkinci ilin sonunda, yəni min səkkiz yüz on doqquzuncu ildə, mənim sahibkarım kef çəkməyi sevən və yaman israfçı bir adam olduğundan, çətin vəziyyətə düşərək, idarəsini satmağa məcbur oldu. O zaman vəkillik haqqı indiki kimi həddindən artıq bahalı olmasa da, o yenə də öz idarəsini yüz əlli min franka satdı. Fəal, oxumuş, bilikli bir adam yalnız etimad və etibar qazana bilseydi, yaxşıca dolanar, bu məbləğin faizlərini verər və on il ərzində borcundan qurtula bilərdi. Lakin mən xırda Noyon burjuasının yeddinci uşağı idim, bir quruşluq mayam belə yox idi, tanıdığım bir kapitalist vardısı, o da Qobsek baba idi. Şan–şövkət arzusu və bir ümid işığı mənə onun yanına gəlmək üçün cəsarət verdi. Nəhayət, bir axşam yavaş addımlarla mən Qre küçəsinə çatdım. Qaranlıq evin qapısını döydüyüm zaman qəlbim bərk–bərk çırpınırdı. Vaxtilə bu qoca xəsisin mənə söylədiklərini bir–bir xatırlama gətirdim. O zaman bu qapının astanasından başlayan

müdhış iztirabları təsəvvürümə gətirə bilməzdim. İndi isə bir çox başqa adamlar kimi, mən özüm də yalvarmağa gəlmişdim.

Öz–özüm dedim ki, yenə də belə deyil. Həqiqi adam heç bir yerdə öz ləyaqətini itirməməlidir. Pul xatirinə alçaqlıq etməyə cəhətyac yoxdur; biz də onun kimi ağılımızı başımızda saxlamalıyıq.

Qobsek baba mən köçdükdən sonra qonşusu olmasını istəməyə–rək, mənim otağımı da kirayə tutmuşdu; bundan başqa qapının ortasından balaca torlu bir pəncərə açdırmışdı. Qapını o, yalnız mənə tanıdıqdan sonra açdı.

Zərif, ahəngdar bir səslə:

– Çox gözəl, – dedi. – Sizin sahibkarınız öz idarəsini satır.

– Bunu haradan bilərsiniz? O, bunu məndən başqa kimsəyə söyləməmişdir.

Qocanın dodaqları ağzının bucaqlarında pərdə kimi yığılırdı və dilsiz bir təbəssümlə gülümsəyərək, soyuq bir nəzərlə mənə üzümə baxdı.

Bir az sükut etdi. Mən özümü bəsbütün itirmişdim. Sonra sözü başlayaraq, quru bir səslə:

– Əgər belə olmasaydı, – dedi, – mən sizi evimdə görməzdim.

Qoca, kabus parıltısı ilə işıldayan soyuq bir nəzərlə mənə baxırdı. Bu qocanın qarşısında müqtədir ola bildiyim bir sakitliklə sözü başlayaraq:

– Mənə qulaq asın, – dedim.

O hərəkət etdi. Bu hərəkət “danışın” demək idi.

– Sizi mütəəssir etməyin çətin bir şey olduğunu biliyəm. Odur ki, yalnız sizə ümid bəsləyən və öz gələcəyini yalnız sizin anlaya biləcəyiniz, cibində bir qəpiyi olmayan, xırda bir məmurun halını təsvir etmək üçün çox da uzun danışmayacağam. Lakin mərhəməti bir kənara qoyaq. İş cürbəcür sentimental cəfəngiyyatla dolu romanlar kimi deyil, bir iş kimi həll olunur. Məsələ bu yerdədir. Mənim sahibimin idarəsi ona ildə iyirmi min frank mədaxil gətirir. Lakin zənnimcə, bu idarə mənim əlimə keçərsə, qırx min mədaxil verər. O öz idarəsini əlli min eküyə satmaq istəyir!

Əlimi alnına vuraraq əlavə etdi:

– Mən burada belə hiss edəyəm ki, əgər siz bu idarəni almaq üçün mənə borc pul versəydiniz, mən on il içində bu borcdan xilas ola bilərdim.

¹ Lisensiat – fransız dərəcələrinin ən aşağı elmi dərəcəsidir.

Qobsek baba əlimi sıxaraq:

– Bax, danışmaq buna deyərəm, – dedi. – Mən bu işlə məşğul olduğum gündən bəri, kimse heç bir zaman nə üçün buraya gəldiyini mənə bu cür dəqiq olaraq izah etməmişdir.

Məni başdan-ayağa qədər ciddi bir baxışla ölçdü və soruşdu:

– Zəmanət necə? – Sonra bir az sükut edib əlavə etdi, – zəmanət lazım deyil. Sizin neçə yaşınız var?

– On gündən sonra iyirmi beş yaşım tamam olacaq, – deyər cavab verdim. – Ayrı cür olsaydı, mən sizinlə bu barədə danışmaq apara bilməzdim.

– Doğrudur.

– Yaxşı, indi necə olsun?

– Bu mümkün bir şeydir.

– Namusuma and olsun ki, bir az tələsməlidir, yoxsa mənim rəqiblərim ola bilər.

– Sabah səhər mənə metrik kağızınızı gətirərsiniz. Sonra sizin işiniz haqqında danışarıq; mən bunu fikirləşərəm.

O biri gün, saat səkkizdə, mən yenə qocanın yanında idim. O rəsmi sənədi aldı, cənəyini taxdı, öskürdü, haykırdı, qara xələtinə büründü və mülki vəziyyət aktlarının təliqəsini başdan ayağa qədər diqqətlə oxudu. Sonra sənədi çevirib dalına baxdı, bir də mənim üzümə baxdı, yenə öskürdü, stulun üstündə qurдалandı və dedi:

– Biz bu işi düzəltməyə çalışırıq.

Mən tir-tir titədim.

O yenə:

– Mən adətən yüzə əlli, bəzən yüzə yüz, iki yüz, beş yüz alıram, – dedi.

Bunu eşitdikdə, mən sapsarı oldum.

– Lakin tanışlığımız xatirinə on iki yarım ilə kifayətlənə bilərəm...

O hələ tərəddüd edirdi.

– Yaxşı, – dedi, – sizin üçün ildə yüzə on üç faiz edəərəm. Bu sizin üçün münasibmidir?

– Bəli, – deyər cavab verdim.

– Əgər bu lap çoxsa, Qrotsi¹, özünü müdafiə edin! (O məni zərəfatla Qrotsi deyər çağırırdı). Sizdən yüzə on üç faiz tələb etməklə,

mən öz sənətimlə məşğulam; bunu verib verə bilməyəcəyinizi düşünün. Mən hər bir şeyə razı olan adamları sevmərəm. Bəlkə bu çoxdur?

– Yox, – deyər cavab verdim, – bir az çox işləsəm, biz hesabımızı çəkə bilərik.

Mənə yanaki hiyləgər bir nəzərlə baxaraq:

– Nə olacaq, – dedi, – müştəriləriniz verər.

Mən bağırdım:

– Yox, and olsun, yox! Mən özüm verəcəyəm! Mən qolumu kəsəməyə razı olaram, amma müştərilərin dorisini soymağa razı olmaram.

Qobsek baba:

– Xoş gəldiniz, – dedi.

– Fəqət qonorar taksaya görə verilmirmi? – deyər etiraz etdim.

– Mülki sazişlər, müqavilələr, borcu qaytarmaq təxirləri üçün belə şeylər mövcud deyil. Belə hadisələr olduqda, siz işin əhəmiyyətinə görə öz məsləhətiniz, gediş-gəlişiniz, əməli təsəvvürləriniz, məruzələriniz və boşboğazlığınız üçün min frank, hətta altı min frank belə təyin edə bilərsiniz. Bu cür işləri tapa bilmək lazımdır. Mən sizi ən mahir və bilikli bir vəkil kimi tövsiyə edəəcəyəm, sizin üstünüzə o qədər iş yığacağam ki, kolleqalarınız paxıllıqlarından çərrəyə-cəklər. Verbrust, Palma, Jigonne, mənim yoldaşlarım, sizə məcburi mülk davalarına aid işlərini tapşırıcaqlar. Qobsek isə onlarda bu cür işlərin olub-olmadığını yaxşıca bilir. Bu surətlə sizin iki dərəcə müştəriləriniz olacaq: bir qismini siz satın alacaqsınız, o biri qismini isə özünüz yaradacaqsınız. Əslini axtarsanız, siz mənim bu əlli minim üçün yüzə on beş faiz verməli idiniz.

Artıq heç bir şeydə güzəştə getmək istəməyən bir adam qətiyyətli:

– Qoy belə olsun, – dedim, – lakin bundan artıq mümkün deyil.

Qobsek baba yenə yumşaldı. Məndən razı qaldığı görünürdü.

– Pulı idarəninizin sahibinə mən özüm verəcəyəm ki, əlimdə girov və dəyər etibarilə müəyyən imtiyazlar olsun.

– Ah, zəmanət məsələsinə gəlincə, – nə arzu edərsiniz.

– Bundan başqa siz bütün məbləği on min frank miqdarından on beş veksellə mənə verəcəksiniz.

– Bu iki qat qiymətin təsdiq olunmasını nəzərə alaraq...

Qobsek sözümlə kəsərək:

– Yox, – dedi. – Nə üçün siz istəyirsiniz ki, mən sizə qarşı sizin mənə etdiyiniz etimaddan daha çox etimad göstərim?

¹ Qrotsi Quqo (1583–1645) – hüquq fəlsəfəsinə aid əsərlərlə məşhur olan bir holland hüquqşünasıdır.

Mən sükut etdim.

O xeyirxah bir səsle sözünə davam edərək:

– Bundan başqa, – dedi, – nə qədər ki, mən sağam, mükafat tələb etmədən, siz mənim bütün işlərimi idarə etməlisiniz. Elə deyilmi?

– Raziyam, ancaq bu şərt ilə ki, xərçi olmasın.

– Doğrudur, – dedi. – Hə, bir də yadıma düşdü, sizin evinizə gəlməyə icazə verərsinizmi? – deyərək davam etdi. Qocanın üzü çətinliklə mülayim bir görünüş aldı.

– Hər zaman sizi görməyə məmnunam.

– Bəli, ancaq səhərlər gəlmək çətin olacaq. Sizin öz işləriniz, mənim də öz işlərim var.

– Aşaqlar gəliniz.

– Yox, yox, – dedi, – siz cəmiyyət məclislərində olmalı, müş-tərilərinizlə görüşməlisiniz. Mən isə aşağıda dostlarımla görüşürəm.

“Dostlarımla!” – deyərək düşündü.

– Yaxşı, bəs nə üçün biz nahar edərkən görüşməyək?

Qobsek dedi:

– Bu mümkündür. Birjadan sonra saat beşdə. Siz mənimlə hər salı və şənbə günləri görüşəcəksiniz. Biz iki dost kimi işlərimiz haqqında söhbət edəcəyik. Xo–xo! Bəzən mənim kefim çox duru olur. Siz mənə köklük qanadı, bir stəkan şampan şərabi təklif edərsiniz, biz doğrudan söhbət edərik. Mən söylənməli olan çox şeylər bilirəm. Bu söhbətlər sizə insanları və xüsusilə qadınları yaxşı tanıdır.

– Raziyam! Köklük, bir stəkan da şampan şərabi!

– Axaqlıq etməməlisiniz, yoxsa mənim etibarımı itirərsiniz. Çox da dəbdəbəli həyat sürməməlisiniz. Qoca bir təsərrüfatçı qadın tutarsınız, vəssalam. Mən sizin yanınıza gələcəyəm, səhhətinizi xəbər alacağam. Mən sizin başınıza böyük bir sərmayə qoymuşam. Xə–xə, mən hər halda sizin işlərinizə bələd olmalıyam. Bu axşam sahibkarınızla birlikdə yanıma gələrsiniz.

Qısaoblu qoca ilə birlikdə qapıya qədər gedərək:

– Mənim bir sualıma, eyib olmasa, cavab verə bilərsinizmi? – deyərək soruşdu. – Mənim metrik kağızım sizin nəyinizə gərəkdir?

Jan–Ester van Qobsek ciyinlərini atdı, hiyləgər bir təbəssümlə mənə baxdı və cavab verdi:

– Gənclik nə qədər axmaqlıq! Cənab vəkil, siz aldanmamaq üçün bunu bilməlisiniz ki, otuz yaşına qədər sədaqət və istedad

hələ bir növ zamanot ola bilər. İnsan bu yaşı keçdikdən sonra artıq etibarını itirir.

Bu sözlərlə qapını bağladı. Üç ay sonra mən vəkil oldum. Bir az sonra da, xanım, mən sizin mülkünüzü qaytarmaq işlə məşğul oldum. Bu işlərin müvəffəqiyyətlə qurtarması mənə şöhrət yaratdı. Qobseko verməyə məcbur olduğum faizlərin çoxluğuna baxmayaraq beş ildən az bir müddətdə borcunu ona qaytardım və səmimi bir məhəbbətlə sevdiyim Fanni Malvonu aldım. Taleyimizin bir–birinə bənzəməsi, iş və müvəffəqiyyətlər bir–birimizə qarşı ülfətimizi daha da artırdı. Onun əməllərindən birisi varlanmış bir fermer imiş. Bu fermer vəfat etdikdə ona yetmiş min frank miras buraxmışdı. Borcunu tamamilə qaytarmaq üçün bu pulun böyük köməyi oldu. O gündən sonra mənim həyatım sevinc və səadətlə doldu. Artıq mənim bərdə danışma–yaq, xoşbəxt adamdan da artıq zəhlə tökən bir şey tapılamı... Hekayəmizin digər iştirakçıları üzərinə qayıdaq. İdarəni aldıqdan bir il sonra mən öz arzumu xilafına, subaylar məclisinə düşmüşdüm. Mənim gənc bir dostum vardı. Yüksək məclislərdə böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı. O, mənim dostlarımdan birindən mərc udmuş və bunun nəticəsində həmin subaylar ziyafəti təşkil edilmişdi. Bu gənc, cənab dö Trayldır. O zamankı “dendilərin” zinəti idi, böyük müvəffəqiyyətlər əldə edirdi.

Qraf dö Born vəkilin sözünü kəsərək:

– Onun indi də böyük müvəffəqiyyəti var, – dedi.

– Heç kəs onun kimi frak geyinə bilməz, heç kəs onun kimi at sürə bilməz. Maksimin oynamaqda, içməkdə, yeməkdə böyük bir incəlik və qabiliyyəti var. Bu işdə kimsə ona tay ola bilməz. At tanımaqda, şlyapa seçməkdə, şəkil bəyənməkdən onun bərabəri yoxdur. Qadınlar ona dəli kimi aşiq olurlar. O yəni də əvvəlki kimi ildə yüz min franka qədər pul sərf edir. Onun ömləki, qiymətli kağızları olub–olmadığını kimsə bilmir. Qraf Maksim dö Trayl bizim salonlarımızın, buduarlarımızın, bulvarlarımızın səyyar cəngavəridir. O, həm erkək, həm dişi cinsindən olan bir amfibiyadır¹. Qraf tamamilə başqa cür adamdır; o hər cəhətdən həm yaxşıdır, həm də bir təhər adamdır; ondan həm qorxurlar, həm nifrət edirlər; o hər bir şeyi həm bilir, həm də cəhəl bir adamdır; həm alıcınab, həm də rəzildir; qandan artıq,

¹ Amfibiya – adətən suda yaşayan, lakin quruda da yaşaya bilən heyvan növüdür (qurbağa kimi).

çirkaba bulaşmışdır; vicdan özabından çox qayğısı var; düşüncədən artıq mədəsini doldurmaqla məşğuldur, hiyləgərlik edərək cəhirlərə malik bir adam olduğunu göstərir, halbuki həqiqətdə heç bir hissi yoxdur. O elə parlaq bir halqadır ki, katorqanı yüksək cəmiyyətə birləşdirə bilər. Maksim dö Trayl son dərəcə arif olan bir təbəqəyə mənsubdur ki, oradan bəzən Mirabolar, Pittlər Rüşeylər, lakin daha çox qraf dö Qronlar¹, Fukye-Tenvillər² və Kuanyarlar³ meydana çıxır.

Dervil vikontessanın qardaşını dinlədikdən sonra yenə sözbəşləyaraq:

– Yaxşı, – dedi, mən bu şəxsin barəsində müştərilərimdən, zəvalli Qorio atadan⁴ çox şeylər eşitmişəm. Lakin məclisdə bir neçə dəfə ona təsadüf etdiyimə baxmayaraq, hər zaman onunla tanış olmaq kimi qorxulu bir şərəfdən çəkinməyə çalışırdım. Bununla belə, dostum mənə o qədər ısrarla nahara çağırırdı ki, mən monasız bir lovğabazlıq göstərməmək üçün onun bu ricasını rədd edə bilmədim. Bu subay naharını təsəvvür etmək sizin üçün çətin olar, xanım. Bu nahar şöhrətpərəstlik məqsədilə bir dəfə parlaq istəyən xəsis bir adamın cəhəngşar və son dərəcə incə və zəngin bir naharı idi. Adam içəri girər-girməz, süfrənin üstündəki səliqəyə, gümüş qabların parıltısına, büllurlara və bəzəkli süfrələrə heyrət edirdi. Həyat burada bütün parlaqlığı ilə açılmışdı. Zərif gənclər gülümsəyərək yavaş-yavaş danışır və yeni adaxlanmış adamlara bənzəyirdilər. Hər şeydən məsumiyyət yağırı. İki saatdan sonra bu süfrəyə baxmırsınız, vuruşmadan sonra dava meydanı xatirinizə gəlirdi; hər tərəf sınımış stəkanlar, özilmiş, bükülmüş səlfetkalar, adamda dənə oyaqdan alt-üst edilmiş qablar ilə dolmuşdu; hər tərəfdə səssizlik və gürultü, öyləncəli tostlar, alovlu epiqramlar⁵, kinli və zəhərli zarafatlar eşidilirdi, qıpqırmızı qızarmış üzler, od kimi parlayan və artıq heç

bir şey ifadə etməyən gözlər, uzun və müxtəlif nitqlər, danışqlar... Bu cəhənnəm gürultusunun arasından şüşə sındıranların səsi, oxuyanların nəğməsi eşidilirdi. Hamı öpüşür, savaşıq, qızırdı; otağı minlərcə qoxulardan ibarət iyrənc bir iy tutmuşdu; səslər bir-birinə qarışmışdı; heç kəsə nə yediyindən, nə içdiyindən, nə danışdığından xəbəri yox idi. Kimisi məyus oturmuş, kimisi də boşboğazlıq edirdi. Budur bu monoman¹ yırgalanan bir zəng kimi cəmiyyəti təkrar edə-də qalmışdır; o biri bu qarğışıq arasında ömr etmək istəyirdi, ağılı on çox başında olanlar orqiyaya² düzəltməyi təklif edirdi. Soyudqanlı bir adam buraya girmiş olsaydı, vakxanaliya³ məclisinə düşdüyünü zənn edərdi. Həmin bu qarışıqlıq arasında, dö Trayl mənim hüsn-rəğbətimi qazanmaq istəmişdi. Mən demək olar ki, düşünmək qabiliyyətini büsbütün mühafizə etdiyimdən, özümü cəhəngşar saxlayırdım. Ona gəlincə özünü sərxoşlaşdırsa da, yenə də özünü büsbütün idarə edə bilər və öz işlərini düşündü. Həqiqətən, necə olduğunu bilmirəm, lakin axşam saat doqquzda Qrinyonun qonaq otağından çıxdığım zaman, mən artıq büsbütün ona məftun olmuşdum və sabahı gün onu Qobsek baba ilə görüşdürməyi vəd etmişdim. Danışığının zərifliyi sayəsində “namus, sədaqət, qrafıya, ismətli qadın, bədbəxtlik” sözləri söhbətində bir şərhlər kimi görünürdü. O biri gün səhər yuxudan oyanıb dünən etdiklərimi yada salmaq istədikdə, böyük bir çətinliklə fikirlərimi bir-birilə bağlaya bilməmişdim. Nəhayət, ağılıma belə bir fikir gəldi: günortaya kimi on beş min frank tapılmazsa, müştərilərimdən birinin qızının namusu, ərinin ona qarşı bəslədiyi hörmət və məhəbbəti təhlükə altındadır. Qumar borcları, kareta qayırının təqdim etdiyi hesablar, kimin isə sərf etdiyi məlum olmayan pullar, bu məbləği təşkil edirdi. Mənim bu qoribə tanışım o qadının kafi dərəcədə zəngin olduğuna və bir neçə illik qənaət sayəsində yenə öz sərvətini bərpa edə biləcəyinə mənə inandırılmışdı. Yalnız o zaman dostumun bu qədər təkid etməsinin səbəbini anlamağa başladım. Utanaraq etiraf etməliyəm ki, bu “dendi” ilə sazişin Qobsek baba üçün nə kimi bir

¹ Monoman – monomaniyaya düşər olmuş şəxs, bir əşyaya, bir fikrə və i.ə., dolıcısına vurulmuş adama deyilir.

² Orgiya – pozğun, qızgın bir kef və ziyafət. Qədim yunanlar şərəf və öyləncə allahı vakxin şərəfinə düzəldikləri tənənli bayramlara “orgiya” deyirdilər.

³ Vakxanaliya – burada məcazi mənada işlənmişdir, orgiya, haldan çıxmaq, qızgın nəşə məclisi deməkdir.

¹ Qori Antuan (1698–1720) – adam öldürdüyü üçün dar ağacından asılmışdır.

² Fukye-Tenvil – Böyük Fransa inqilabı dövründə inqilab məhkəməsinin ictimai müddəisi olmuşdur; 1795-ci ildə edam edilmişdir.

³ Kuanyar Pyer (1779–1831) – oğru və quldur dostosinin başçısı olmuşdur; bir sıra saxtakarlıqlar sayəsində aristokrat cəmiyyətində görkəmli bir vəziyyət sahibi olmuşdur; sarayda belə qəbul edilər və vəziyyətdən istifadə edərək oğru dostosinə rəhbərlik edirdi.

⁴ Qorio ata – Balzakın “Qorio ata” adlı romanının baş qəhrəmanıdır.

⁵ Epiqram – kiçik gülməli şeir, yaxud iti satirik ifadələr.

əhəmiyyəti olduğunu ağılıma belə gətirməzdim. Mən yenidən qalmaq istəyirdim ki, bu halda dö Trayl içəri girdi.

Bir-birimizlə salamlaşdıqdan sonra:

– Qraf, – dedim, – mənə sizin van Qobseko təqdim olunmağınız üçün mənə heç bir ehtiyacınız yoxdur. Qobsek bütün kapitalistlər arasında ən nəzakətli bir şəkildə dördü çarə tapan adamdır. Əgər onun pulu varsa, yaxud daha doğrusu, siz ona kafi dərəcədə girov verə bilərsiniz, o sizə pul verməkdən çəkinməz.

– Cənab, – dedi, – mən qətiyyənlə sizi mənə xidmət göstərməyə məcbur etmək niyyətində deyiləm. Hərçənd siz bunu mənə və dənə bilərsiniz...

Öz-özümə: “Lənət şeytana!” – deyər düşündüm. “Əcəba, mən bu adama vədimi pozduğumu düşünməyə yol verə bilərəmmi?”

– Mən hələ dünən, Qobsek baba ilə savaşırdım üçün pis vəziyyətə düşdüyümü sizə söyləmişdim, – deyər o sözü davam etdi. Lakin bütün Parisdə yüz min frankı çıxarıb verməyə yalnız onun imkanı olduğunu nəzərə alaraq, mən onunla barışdırmağınızı rica edirəm. Ancaq bu barədə bir daha danışmayaq...

Dö Trayl təhqiredici nəzakətli bir görünüşlə mənə baxdı və gətməyə hazırlaşdı.

– Mən sizi müşayiət etməyə hazıram, – dedim.

Qre küçəsinə çatdıqda dendi o qədər diqqət və təşvişlə ətrafına boylanmağa başladı ki, mən heyratə düşdüm. Üzü ölü kimi gah sapsarı saralı, gah da qızarırdı. Qobsekin evinə çatdıqda, alında bir neçə tər damcısı göründü. Biz kabrioletdən çıxdığımız zaman, Qre küçəsindən bir fiakr keçdi. Gəncin qırğı gözləri karetanın içindəki qadını dərhal seçə bilmişdi. Üzində sanki heyvani bir sevinc parladı; yaxından keçən bir uşağı çağıraraq, atı saxlamağı tapşırırdı. Biz içəri daxil olduq.

– Cənab Qobsek, – dedim. – Mən sizin yanınıza ən yaxın dostlarımdan birini gətirmişəm (qocanın qulağına doğru əylərək, – “mən ona şeytana inandığım kimi inanıram” deyər pıçıldadım). Məni tanıdığınız üçün ona (adi taksa üzrə) himayət göstərməkdən çəkinməyəcəyinizə və (münasib görərsiniz) düşdüyü bələdan çıxmağa yardım edəcəyinizə əminəm.

Cənab dö Trayl sələmcə ilə salamlaşdı və onu dinləməyə hazır bir halda əyləşdi. Onun oturuşundakı ətəli nəzakət sizi belə məftun

edə bilirdi; lakin mənim Qobsekim hərəkətsiz və qeydsiz bir halda buxarının yanındakı stulun üstündə oturmuşdu. O, fransız komediyasının peristili¹ üzərindəki Volter heykəlinə² bənzəyirdi. O, salam verən bir adam kimi, başındakı yıpranmış kartuzunu bir qədər qaldırırdı. Açılmış sarı kəlləsi onu mərmər heykələ daha çox oxşadırdı.

– Mənim pulum yalnız mənim müştərilərim üçündür, – dedi.

Qraf gülərək:

– Demək, siz mənim, sizdə deyil, başqa yerlərdə iflasa uğradığım üçün mənə bərk hislənmisiniz? – deyər soruşdu.

Qobsek kinayə ilə:

– İflas! – deyər təkrar etdi. – Heç bir şeyi olmayan bir şəxsin iflas edə bilməyəcəyini söyləmək istəyirsiniz?

Sonra lovğa gənc ayağa durub, dabanları üstündə dönərək:

– Mən sizdən, Parisdə bundan daha qiymətli bir sormayə tapmağınızı rica edərdim! – dedi.

Bu zərəfatda ciddi bir ahəng var idi. Bununla belə, Qobseko təsir etmədi.

– Mən Ronkrolun, Marsenin, Frankşessinin, Vandnessin, Axud Pintonun, nəhayət, Parisdə modada olan bütün gənclərin yaxın dostu deyilməyən? Mən sizin tanıdığınız bir prins və səfir ilə kart oynamaşam. Mənim Londonda, Karlsbadda³, Badendə⁴, Basedə⁵ mədaxilim var. Bundan da parlaq bir maya ola bilirmi?

– Doğrudur.

– Siz məni süngər halına salırsınız! Ağır zamanda məni əzib sıxışdırmaq üçün bu cəmiyyətin pullarını içərimə doldurmağa məcbur edirsiniz. Lakin siz də bir süngərə bənzəyirsiniz, bir gün ölüm sizi də əzib sıxışdıracaqdır.

– Ola bilər.

¹ Peristil – bir tərəfdən sütunlar sırası, o biri tərəfdən isə divarla əhatə edilən qapalı bir qalercaya deyilir.

² Fransız komediyasının peristili üzərindəki Volter heykəli – Volter (1694–1778) istər kilsə və istərsə kral despotizmi ilə mübarizə aparan məşhur fransız yazıçısıdır. Fransız burjuaziyasının ideoloqudur.

³ Karlsbad – Çex şəhərlərindəndir. Avropanın məşhur kurortudur.

⁴ Baden – Baden əyalətində bir alman kurortudur.

⁵ Base – Fransada bir kurortdur.

– Əgər pul israf edənlər olmasaydı, siz nə edərdiniz? Biz bir yerdə ruhla bədən kimi bir şeyik.

– Doğrudur.

– Elə isə mənim qoca Qobsek babam, olinizi veriniz. Əgər mənim bu dediklərim doğru, düz və mümkünsə, alıcınab olunuz!

Sələmçi soyuq bir səslə cavab verdi:

– Sizin mənim yanıma gəlməyinizə səbəb odur ki, Jirar, Palma, Verbrust və Jiqonne¹ qarnlarını sizin veksellərinizlə doldurmuşlar və hər yerdə bu vekselləri yarı qiymətə təklif edirlər, lakin həqiqətdə onlar sizə bu veksellərin yalnız yarı məbləğini borc vermiş olduqları üçün vekselləriniz dördə bir qiymətə də dəyməz. Həç ola bilmə ki, mən üç yüz min frank borcu olan və cibində bir santimi belə olmayan bir adama bir quruş belə pul borc verim? Dünən baron Nüsinjenin² balosunda on min frank uduzmuşsunuz, deyilmi?

Qraf qocanı başdan-ayağa qədər süzərək nadir təsadüf edilən bir arsızlıqla:

– Cənab, – dedi. – Mənim işlərimin sizə dəxli yoxdur. Əgər bir şəxsin borcunun müddəti hələ keçib qurtarmayıbsa, demək, o həç bir şey borclu deyildir.

– Doğrudur.

– Mənim veksellərim ödəniləcəkdir.

– Ola bilər.

– Burada məsələ yalnız bir şeyin üzərindədir: sizdən borc almaq istədiyim məbləği təmin edəcək bir girov verə bilərəmmi, yoxsa yox!

– Düzdür.

Əşik qapısının yanında dayanan fiakrın gürultusu otaqda eşidildi. Gənc dedi:

– Mən bu saat gedib bir şey axtarım, bəlkə sizi razı sala bildim.

Qraf otaqdan çıxar-çıxmaz, Qobsek ayağa durdu və əllərini mənə tərəf uzadaraq:

– Ah, mənim oğlum, – dedi, – əgər onun yaxşı bir girovu varsa, sən mənim həyatımı xilas etmiş olacaqsan. Mən bu əhvalatdan çərçəyib öldürdüm. Verbrust və Jiqonne mənimlə əyləncəli bir oyun

oynamaq istəmişdilər. İndi sənin sayında bu axşam mən doyunca onlara güləcəyəm.

Qocanın sevincində nə işə qorxunc bir şey vardı. Bu onun, mənim yanımda ruhi həyəcana gəldiyi yeganə bir hadisə idi. Sevincin anı olmasına baxmayaraq, o həç bir zaman mənim xatirimdən silinməyəcəkdi.

– Lütfən, – dedi, – burada qalınız. Doğrudur, vaxtilə poləng ovunda olan və gəminin göyərtəsində qalib gəlmək, yaxud ölmək lazım gəldiyini bilərək işə girişən bir adamın olinin indi də titrəməyəcəyinə əminəm, həm də silahım vardır, lakin yenə də bu zərif dələduza çox da etimad etmirəm.

O yenə də yazı masasının qarşısındakı kresloya əyləşdi. Üzü yenə solğun və sakit idi.

Üzünü mənə tərəf çevirərək yenə sözü başladı və dedi:

– Oho... Ehtimal ki, indi siz vaxtilə sizə danışdığım həmin gözəl mürdar məxluku görəcəksiniz. Koridorda aristokrat ayaqlarının səslərini eşidirəm.

Doğrudan da, gənc qraf bir qadınla qol-qola qayıtdı. Bu qadın, vaxtilə Qobsekin mənə təsvir etdiyi qrafıya idi; o hörmətli Qorio-nun qızlarından biri idi.

Mən üzümü pəncərəyə doğru çevirib dayandığımdan, qrafıya məni əvvəlcə görmədi. Sələmçinin rütubətli, qaranlıq otağına girdikdən sonra, Maksimə etimadsız bir nəzər saldı. Qrafıya o qədər gözəl idi ki, bir çox günahları olmasına baxmayaraq, ona yazığım gəldi. Qəlbini müdhiş bir qorxu bürümüşdü; üzünün nəcib, məğrur xətlərində gizlədilə bilməyən əsəbi bir ifadə vardı. Bu gənc onun dərdi və fəlakəti idi. Mən, hələ dörd il əvvəl birinci veksələ görə bu iki adamın taleyini anlayan Qobseko heyret etdim.

Düşündüm ki, ehtimal ki, bu mələküzü əjdaha, müxtəlif vasitələrlə bu qadını idarə edir; burada hər bir şey var: şöhrət düşkünlüyü, qısqanclıq, nəşə, yüksək cəmiyyət həyatına alışqanlıq...

Vikontessa çıxıraraq:

– Lakin, – dedi, – bu qadının isməti belə onun əlində bir silah olmuşdu; o, zavallı qadını fədakar göz yaşlarıyla ağlamağa məcbur edir, onda bizə məxsus olan alıcınablıq hissi oyadır, cinayətkar nəşələri ona daha baha qiymətlə satmaq üçün onun məhəbbətindən sui-istifadə edirdi.

¹ Jirar, Palma, Verbrust və Jiqonne – bankir və sələmçilərdir.

² Baron Nüsinjen – Balzakin digər əsərlərində iştirak edən şəxslərdən biridir.

Dervil madam Qranlyenin etdiyi işarələri anlamayaraq:

– Etiraf edirəm, – dedi, – mən bu bədbəxt qadının yüksək comiyyətini nəzəri ilə parlaq, onun qəlbindəkini oxuya bilənlər üçün isə müdhiş olan taleyinə çox da acımadım; yox, mən onun qatlinə, bu gəncə bəxdə qəhşətdən titrəyirdim; onun alnı təmiz və şəffaf, dodaqları xoş və tərəvətli, təbəssümü cazibədar, dişləri göz qamaşdıracaq dərəcədə parlaq idi: o, həqiqətən, mələyə oxşayırdı... Bu dəqiqə onlar hakimləri qarşısında dayanmışdılar. Qobsek isə müqəddəs inkvizisiyanın zirzəmilərində iki əsrin əzablarına tamaşa edən XVI əsrin qoca bir dominikçisi¹ kimi onları seyr edirdi.

Qrafıya cavahırat mücrüsünü Qobsekcə uzadaraq, titrək bir səslə:

– Conab, – dedi, – bu brilyantların, bahasını, sonra geriye qaytarmaq şərtilə, almaq olarmı?

Mən burada olduğumu göstərməklə söhbətə qarışaraq:

– Bəli, xanım, – dedim, – olar.

Qrafıya mənə baxdı, tanıdı, ixtiyarsız olaraq diksindi və cəld mənə bir nəzər atdı. Bu baxışın hər yerdə yalnız bir mənası var: “Susunuz”.

Sözümə davam edərək:

– Buna, – dedim, – geriye qaytarmaq şərtilə beh qoymaq deyərlik. Bunun şərti belədir ki, mənqul, yaxud qeyri-mənqul əmlakın ixtiyarını müəyyən bir müddətə başqasına verirlik. Bu müddət keçdikdən sonra borcu qaytararaq beh qoyulmuş şeyi geri almaq olar.

Qrafıya sərbəst bir nəfəs aldı. Qraf Maksim qaşlarını çatdı. Brilyantın qiyməti sonra düşə bilərdi. Odu ki, qraf sələmçinin brilyant üçün az pul verəcəyini qətiyyətlə etmişdi.

Qobsek zərrəbini götürüb dinnəz-söyləməz qutunu tamaşa etməyə başladı. Yüz il daha yaşasam belə, mən onun üzündəki ifadəni unutmam. Solğun yanaqları qızarmış və qana gəlmişdi, qiymətli daşların parıltısını əks edən gözləri xariquladə bir alovla yanırdı. Ayağa durub brilyantları bu saat yeyəcək kimi ağzına yaxınlaşdırdı və pəncərəyə doğru yönəldi. Öz-özünə anlaşılmaz sözlər söylənir, qolbaqları, çarqatları, boyunbağıları, baş bəzəklərini bir-bir çıxarır, xalisliyini, şəffaflığını, cilasını təyin etmək üçün

¹ Dominikçilər – katolik rahib ordenidir. Onun təşkilatçısı Dominiko (1170-1221) görü adlandırılmışdır.

ışığında tamaşa edirdi. Qutudan bir-bir onları çıxarır, yenə geri qoyur, yenə çıxarır, bu daşlardakı gizli işıqları parıldadırdı. İndi sanki o, qoca deyildi, o bir uşaq idi, daha doğrusu, cəmi zamanda, həm uşaq, həm də qoca idi.

– Çox gözəl brilyantlardır. İnciləbdən əvvəl bunların qiyməti üç yüz min frank olardı. Suyuna diqqət ediniz! Bax bu Qolkondadan¹, yaxud Vizapurdan götürülmüş əsil Asiya brilyantlarıdır. Bunların qiymətini bilirsinizmi? Yox, yox, bunların həqiqi qiymətini bütün Parisdə yalnız Qobsek bilir. Hələ İmperiya dövründə² bu cür cavahırat almaq üçün iki yüz min frank lazım gələrdi.

Sonra həqarətli bir ədə ilə əlavə etdi:

– İndi brilyantların qiyməti gün-gündən düşür; sülh illəri başlandıqdan bəri bunların da qiyməti düşmüşdür. Braziliya brilyantları yağış kimi üzümüzə səpələnir. Həm də bu brilyantlar Hindistan daşlarından daha az şəffafdır. Qadınlar onları yalnız sarayda taxırlar. Qrafıya sarayda olurmu?

O, bu dəhşətli sözləri saçarkən, ifadə edilməyəcək bir sevinclə daşların bir-bir nəzərdən keçirirdi.

– Heç bir ləkəsi yoxdur, – dedi, – burası bir az zədələnmişdir... Budur, cızılmış yeri var. Gözəl brilyantdır...

Qobsekin ölü kimi sapsarı üzü bu qiymətli daşların parıltısından rəng almışdı. Mən onu əyalət mehmanxanalarında işıq parıltısını inikas etdirməyən köhnə, yaşıl çalan aynalarla müqayisə edirdim. Bu cür aynaya baxmağa cürət edən səyyahlar güzgüdə iflic vurmuş adama bənzərlər.

Qraf Qobsekin çiyininə vuraraq:

– Demək, razısınız? – dedi.

Qoca uşaq səkəndi. Oyuncuqları öləndən buraxdı, yazı masasının üstünə qoydu, oturdu və yenə mərmər bir sütun kimi möhkəm və soyuq sələmçiyə çevrildi.

– Sizə nə qədər lazımdır?

Üç il müddətinə yüz min frank, – deyərək qraf cavab verdi.

Qobsek qırmızı qutudan olduqca dəqiq bir çəki çıxararaq:

¹ Qolkonda – Şərqi Hindistanda Muza çayının sahilində Haydabasar nizamına daxil olan bir şəhərin xarabalığı və qalasıdır; Qolkonda almazları bütün dünyada məşhurdur.

² İmperiya dövrü, yəni “bütün fransızların imperatoru” Napoleonun hökm sürdüyü dövr deməkdir.

– Olar, – dedi.

Bu çöki onun qiymətli bir ələti idi. Yalnız baxmaqla cavahirin ağırlığını təyin edərkən çəkdi. Birja işgüzarının üzündə bu əsnada sevincəli sərtliyin mübarizəsi görünürdü. Qrafıya düşdüylə uçuşunun dərinliyini ölçürmüş kimi donub qalmışdı. Onun qadın ruhunu hələ də vicdan əzabı sıxırdı. Kim bilir, bəlkə də, onu xilas etmək üçün yalnız bir kolmə, mərhəmətlə uzanmış bir əl kafi idi. Mən təşəbbüs etdim.

Ucadan ondan soruşdum:

– Brilyantlar sizinmidir?

Mənə məğrur bir nəzərlə baxaraq:

– Bəli, – deyə cavab verdi.

Qobsek ayağa durdu və yazı masasının yanındakı yeri mənə təklif edərkən:

– Girov kağızını yazınız, boşboğaz, – dedi.

Mən yenə qrafınyaya müraciətə:

– Sizin öriniz var, deyilmi? – soruşdum.

O cold başı ilə təsdiq cavabını verdi.

– Mən müqaviləni yazmayacağam! – dedim.

Qobsek:

– Lakin nə üçün? – deyə soruşdu.

– Nə üçünmü? – dedim və izah etmək üçün qocanı pəncərənin yanına çəkdim. – Bu qadın öridən asılıdır; müqavilədə belə göstəriləcək olan bu amildən, xəbərsiz olduğunuzu iddia edə bilməyəcəyiniz üçün girov kağızının heç bir əhəmiyyəti olmayacaqdır. Odur ki, sizdə girov qoyulmuş olan və çəkisinə, yaxud cilasına görə hesab alınmış brilyantları üzə çıxarmağa məcbur olacaqsınız.

Qobsek başı ilə təsdiq etdi və mənim sözümü kəsərək üzünü canilərə doğru çevirdi:

– Haqlıdır, mən şərtləri dəyişirəm. Nəqd olaraq səksən min frank verirəm, – dedi və sonra boğuş şirin bir səslə əlavə etdi:

– Siz isə brilyantları qoyub gedərsiniz. Mənzil əmlaka həqiqətə sahib olmaq, hüquqə sahib olmaq deməkdir.

Gənc qraf dili dolaşa-dolaşa:

– Fəqət... – demək istədi.

Qobsek qutunu qrafınyaya qaytararaq:

– Götürün, yaxud qoyun qalsın, – dedi, – mən son dərəcə böyük bir riskə gedirəm.

Mən qrafınyanın qulağına doğru əylirərək:

– Örinizin ayaqlarına düşərək yalvarsaydınız, daha yaxşı olardı, – deyə pıclıdım.

Sələmçi, şübhəsiz, dodaqlarımın hərəkətindən nə dediyimi anlamış idi. Soyuq bir nəzərlə mənə baxdı.

Gəncin üzü ölü üzü kimi səpərsi saraldı. Qrafınyanın tərəddüd etdiyi aydınca görünürdü. Qraf ona yaxınlaşdı və çox yavaş bir səslə olsa da, bu sözləri söylədiyini eşitdim:

– Əlvida, əziz Anastasiya, məsud qalınız, mənim üçün artıq sabah heç bir çətinlik olmayacaqdır.

Gənc qadın Qobsekə müraciətə:

– Cənab, – deyə bağırdı, – mən sizin təklifinizi razıyam.

– Çox gözəl, – deyə qoca cavab verdi. – Sizin razılığınızı almaq nə qədər çətin bir iş imiş.

O, əlli min franklıq bank çekinə qol çəkərək qrafınyaya verdi. Sonra Tolbert təbəssümünü xatırladan bir təbəssümlə:

– İndi isə, – dedi, – mən sizin bu məbləğinizi tamamilə etibarlı olan otuz min franklıq veksellərlə tamamlamaq istəyirəm. Bu veksellər qızıl külçəsi bərabərindədir. Cənab qraf mənə: “Veksellər geri qaytarılacaqdır”, – demişdi.

Bu sözlərlə Qobsek qrafın imzalamış olduğu vekselləri qrafınyaya uzatdı. Bu veksellər daha dünən Qobsekin bir yoldaşı tərəfindən protestə göndərilmiş və ehtimal ki, ucuz bir qiymətə buna satılmışdı.

Gənc qrafın yağırdığı lənətlər arasında aydınca “Qoca fırladaqçı!” sözləri eşidilirdi. Qobsek baba heç də müəssir olmadı, futlyardan bir cüt tapanca çıxararaq, sakitcə dedi:

– Təhqir edilən mən olduğum üçün birinci mən atəş açacağam.

Ayaq üstündə titrəyən qrafıya yalvarış dolu bir səslə:

– Maksim, – deyə bağırdı, – siz üzr istəməlisiniz!

Gənc qraf:

– Mən sizi təhqir etmək niyyətində deyildim, – deyə mırıldandı.

Qobsek sakitcə cavab verdi:

– Mən bunu çox yaxşı bilirəm. Sizin yeganə niyyətiniz yalnız öz vekselləriniz üzrə olan borcu verməmək idi.

Qrafıya ayağa durdu, xudahafizləşdi və otaqdan, ehtimal ki, dəhşət içində bayıra çıxdı. Dö Trayl onun dalınca getməyə məcbur idi. Bununla belə, hələ otaqdan çıxmamışdan:

– Möhtərəm ağalar, – dedi, – əgər siz nəzakətdən kənar bir hərəkət göstərsəniz, ya sizin qanınız axmalı olacaq, ya mənim.

Qobsek tapançaları öldündə sıxaraq: – Amen¹, – deyər cavab verdi.
– Mənim özizim, öz qanını axıtmaq üçün adamın qanı olmalıdır.
Halbuki sizin damarlarında axan qan deyil, ancaq çirkəbdır.

Qapı taqqıltı ilə örtüldükdən və hər iki kolyaska uzaqlaşdıqdan sonra Qobsek evin ortasında oynamağa başladı:

– Brilyantlar mənimdir, brilyantlar mənimdir, gör nə qədər gözəl brilyantlardır! Ucuz ələ keçirdim. O-ho-ho, Verbrust və Jiqonne, Qobsek babaya kölək gəlmək istəyirdilər. Amma baş tutmadı. İndi siz hər ikiniz mənim olindəsiniz. Sizinlə haqq-hesabımı çürüdəcəyəm. Bu axşam domino oynadığınız zaman məsələni açıb onlara dedikdə hər ikisi eşşək kimi qulaqlarını sallayacaqlar.

Bu müzlim sevinc, bu vəhşiyyə məxsus qızgınlıq və hərislik, bir neçə qiymətli daşı ələ keçirdiyinə görə ömələ gəlmişdi. Mən heyvət içində heç bir söz demədən ona baxırdım.

– Ha-ha, sən buradasan özizim? – deyər Qobsek sözüünə davam edirdi: – Biz bir yerdə nahar edirik. Sənin evində oturub bir qədər oylənərik. Restoranların zəhorli yeməklərindən zəhləm gedir.

Mənim üzümün ifadəsi dərhal onu əvvəlki soyuq cəhərsiz vəziyyətinə qaytardı.

O, domir qabdakı südü manqal üstünə qoyaraq buxarının qarşısında oturdu və dedi:

– Siz bunu başa düşmürsünüz. Mənimlə bərabər səhər yeməyi meyl edirsinizmi? Mənə elə gəlir ki, hər ikimizə çatar.

– Sağ olun, mən elə indicə, günorta vaxtı çörək yemişəm.

Bu zaman koridorda sürətli ayaq səsləri eşidildi.

Gözlənilmədən gələn bu adam Qobsekin qapısı qabağında dayanmışdı və əsəbi bir halda qapını döydü. Sələmçi kiçik pəncərədən baxıb qapını açdı; içəriyə otuz beş yaşlı bir adam girdi; bu adamın hiddətli olmasına baxmayaraq, ehtimal ki, Qobsekə qorxulu görünməmişdi. İçəriyə girən sadə geyimli, mərhum hersoq Rişelyeyə² bənzərən bir adam idi: bu, ehtimal ki, sizin tanıdığınız qraf idi; mən məzər tutun, onda sizin möhəlləninizin dövlət xadimlərinə məxsus aristokrat görünüşü vardı.

O susub durmuş Qobsekə müraciətlə:

¹ Amen (lat.) – “amin” mənasındadır.

² Hersoq Rişelye (1766-1822) – XVIII Lüdovikin zamanında nazir olmuş Rişelye Armand Emmanuel nəzərdə tutulur.

– Cənab, – dedi, – mənim arvadım bir az bundan əvvəl burada idi.

– Mümkündür.

– Bu nədir, siz mənə başa düşmürsünüz?

Sələmçi cavab verdi:

– Mən sizin zövcənizi tanımaq şərafinə nail olmamışam. Bu gün mənim yanıma bir çox müştərilər gəlmişdi: qadınlar, kişilər, gənc oğlanlara bənzərən gənc qızlar, gənc qızlara bənzərən gənc oğlanlar... Mənim üçün çox çətin bir iş olardı ki...

– Zərafət yetər, cənab, mən bir az əvvəl buradan çıxan qadınlardan bəhs edirəm.

Sələmçi soruşdu:

– Mən nə bilim ki, bu qadın doğrudan da sizin arvadınızdır? Mən indi də qədər sizi görmək şərafinə nail olmamışam, deyilmi?

Qraf dərindən bir kinayə ilə:

– Siz səhv edirsiniz, cənab Qobsek, – dedi. – Bir dəfə səhər mənim arvadımın yataq otağında bir-birimizi görmüşük. Siz onun imzalamış olduğu vekseli təqdim etmək üçün gəlmişdiniz. O, bu veksəl üzrə sizə borclu deyildi.

Qobsek hiyləgər bir baxışla qrafa baxaraq:

– Onun vekseli nə vasitə ilə işə keçirdiyini təyin etmək mənim vəzifəm deyildir, – deyər cavab verdi. – Mən bir nəfər tanışımın ricasına görə bu vekseli vaxtında təqdim etmişdim.

Kapitalist süd kasasına bir qədər qəhvə tökərək, səsinə ucaltmadan sözüünə davam etdi:

– Bundan başqa, cənab, müsaidonizlə xatırınıza salmalıyam ki, öz evimdə mənə təhdid etməyə sizin nə haqqınız olduğunu mən qətiyyənlə anlamıram; mən keçən əsrin altmış birinci ilində həddi-büluğa çatmışam.

– Cənab, siz bir az əvvəl mənim arvadıma məxsus olmayan ailo brilyantlarını vicdansızcasına ucuz bir qiymətlə satın almısınız.

– Cənab qraf, mən sizi öz işlərimlə tanış etməyə borclu deyiləm, bununla belə, sizə bildirməliyəm ki, əgər sizin brilyantlarınız zövcəniz tərəfindən oğurlanmışdırsa, siz bilatəxir bütün zərgərlərə məktub yazaraq bildirməli idiniz ki, onlar bunu satın almasınlar. Zövcəniz brilyantları hissə-hissə də sata bilərdi.

Qraf dedi:

– Lakin siz mənim arvadımı tanıyırdınız.

- Doğrudur.
- O, ərinə tabedir, deyilmi?
- Ola bilər.
- Onun bu brilyantları satmağa haqqı yox idi.
- Düzdür.
- Demək?
- Demək, mən sizin arvadınızı tanıyıram, onun ərinə tabe olduğunu bilərəm, mən buna tamamilə razıyam, o, bir çoxlarına tabedir, lakin brilyantlarınıza gəlincə, mən bunları tanımıram. Əgər mədam qrafinya vekseli imza edərsə, demək, o ticarətlə məşğul olmaq haqqına malikdir; o, brilyantları ala da bilər, satmaq üçün götürə də bilər. Belə şeylər çox olur.

Qraf hirsindən sapsarı saralaraq:

- Əlvida! - deyər bağırı, - biliniz ki, məhkəmə də var.
- Doğrudur.

Sonra qraf məni göstərərək əlavə etdi:

- Bu cənab brilyantların satıldığına şahiddir.
- Mümkündür.

Qraf qapıya tərəf addım atdı. İşin ciddi bir şəkllə düşdüyünü görüb, mən dərhal iki düşmən arasında vasitəçi oldum.

- Qraf, - dedim. - Siz də haqlısınız, Qobsekin də heç bir təqsiri yoxdur. Siz arvadınızı məhkəməyə cəlb etmədən, brilyantları alan adamı məhkəməyə verə bilməyəcəksiniz, bu surətlə, məhkəmənin bütün biabırçılığı təkcə arvadınızın üzərinə düşəcəkdir. Mən vəkilməm, rəsmi bir şəxs olmaqdan artıq, öz vicdanıma görə etiraf edirəm ki, sizin bəhs etdiyiniz brilyantlar mənim hüzzurmda Qobsek tərəfindən satın alınmışdır; lakin zənnimcə, siz bu satışın qanuni olmadığını iddia etməklə səhv edirsiniz. Xüsusilə bunu nəzərə alınız ki, satış obyektini cənilə təyin etmək çətin bir şeydir. Ədalətə siz haqlısınız, qanuna gəlincə, siz müvəffəqiyyət qazanma bilməyəcəksiniz. Cənab Qobsek çox namuslu adamdır, odur ki, o bu satışın onun üçün mənfəətli olduğunu danmayacaq, xüsusilə mənim vicdanım və vəzi-fəm bunu təsdiq etməyi lazım bilir. Lakin siz məhkəmə prosesi başlayacaq olursanız, çox ehtimal ki, bunun nəticəsi şübhəli olacaqdır. Mən Qobseklə düzəlişməyinizi məsləhət görürəm. O hər halda əməli düz adamdır. Lakin siz heç şübhəsiz onun brilyant üçün verdiyi məbləği geri qaytarmalısınız. Onları yeddi-səkkiz ay, hətta bir il müddətində geri almaq şərtlə girov qoymağa razı olunuz. O zamana qədər,

qrafinyanın borc götürdüyü pulu qaytara bilərsiniz. Yaxud istəənsiz, brilyantları, pulunu vermək şərtlə bu gün belə götürə bilərsiniz.

Sələmçi qəhvə kasasına çörək batırır, qeydsiz bir görünüşlə yeyirdi; lakin saziş haqqında dediklərimi eşidib diqqətlə mənim üzümə baxdı; sanki o bu sözləri söyləmək istəyirdi: "Qoçaq oğlan, görünür mənim nəsihotlərim sənə üçün faydalı olmuşdur". Mən də onun üzünə baxdım. O mənim bu baxışla nə demək istədiyimi gözəlcəsinə anladı. İş şübhəli, murdar bir iş idi, odur ki, nə olursa olsun, məsələni sülh yolu ilə qurtarmalı idi. Qobsek mənim doğru danışdığımı inkar edə bilməzdi. Qraf xeyirxah bir təbəssümlə mənə təşəkkür etdi. İşə başladıqda mübahisə və müzakirədə Qobsekin göstərdiyi hərislik və möharət bir çox konqreslərin bütün diplomatlarını yəvəra bilirdi, lakin nəhayət, məni akt düzəlttdim. Bu akta görə qraf sələmçidən faizləri daxil etmək şərtlə səksən beş min frank aldığını təsdiq edirdi; Qobsek isə bu məbləği aldıqdan sonra brilyantları qrafa qaytarmalı idi.

Qraf aktı imza edərək:

- Belə də israfçılıq olar? - dedi. - Bu uçurumdan necə körpü salmaq mümkündür?

Qobsek mənalı bir ifadə ilə soruşdu:

- Qraf, sizin uşağınız çoxmudur?

Bu sual qrafı diksinməyə məcbur etdi. Sanki sələmçi təcrübəli bir həkim kimi onun ağrılan yerinə toxunmuş idi. O cavab vermədi.

Qobsek qrafın ağır sükutunu anlayaraq sözüno davam etdi:

- Məsələ burasındadır ki, - dedi, - mən sizin macəranızı qabaqcadan bilərəm. Bu qadın bir iblisdir; bəlkə, siz onu hələ də sevirsiniz; bu tamamilə mümkün bir şeydir, o məni də mütəəssir etmişdi. Ola bilsin ki, siz öz var-yoxunuzu xilas etmək, onu bir və ya iki uşağınız üçün mühafizə etmək istərdiniz. Odur ki, məsləhətim budur, özünüzü yüksək cəmiyyətin fırtınasına təlim edin, qumar oynayın, sərvətinizi göyö sovrurun, israf edin, lakin tez-tez Qobsekin yanına da gəlin. Başqaları mənim cühud, ərəb, sələmçi, dəniz qulduru olduğumu və sizi soyub talan etdiyimi söyləyəcəklər. Cəhənnəmə söyləsinlər. Əgər məni təhqir etsələr, mən bunun əvəzini özümlə çıxara bilərəm, - bəndəniz kimi heç kəs tapanaq atmağı, qılınc oynatmağı bacarmaz. Bunu hamı bilir. Sonra mümkünə, bir dost adam tapıb, mülkünüzü saxta surətdə ona satın.

Mənə müraciətlə soruşdu:

– Siz buna saxta satış deyirsiniz, deyilmi?

Qraf tamamilə öz fikirlərinə dalmış kimi görünürdü. Gedərkən bizo dedi ki:

– Brilyantları hazırlayın, sabah pulları alacaqsınız.

Qobsek, qraf getdikdən sonra soyuq bir səslə:

– Mənə elə gəlir ki, – dedi, – bu, namuslu bir adam kimi axmaqdır.

– Ehtirasa qapılmış bir adam kimi axmaqdır, desəniz daha yaxşı olardı, – dedim.

Qobsek mənim getməyə hazırlaşdığımı görüb:

– Qraf aktı düzəltməyinizin haqqını sizə verməlidir, – dedi.

Aristokrat bir qadının müdhiş sirlərini mənim gözlərim qarşısında açan bu hadisədən bir neçə gün sonra qraf bir səhər mənim kabinetmə daxil oldu.

– Cənab, – dedi, – mən sizin yanınıza ciddi bir iş üçün məsləhətəlməyə gəlmişəm. Bunu da etiraf etməliyəm ki, sizə qarşı böyük bir etimadım var və bunu işdə sizə isbat edə biləcəyimə ümidvaram. Sizin mənim Qranlyeyə qarşı münasibətiniz böyük təqdirə layiqdir (vəkil vikontessaya müraciət: “Görürsünüz mü, – dedi, – mənim çox adi bir xidmətimin özünü siz dəfələrlə vermişsiniz”).

Mən hörmətlə başımı əyərək, yalnız namuslu bir adam kimi vəzi-fəmi ifa etdiyimi söylədim.

Qraf dedi ki:

– Mən sizin bugünkü vəziyyətinizi öldə etmək üçün borclu olduğunuz həmin qərribə adam haqqında ətraflı məlumat toplamışam. Mənim öyrəndiyimə görə, Qobsek sizin və məsləki filosofudur¹. Onun sədaqəti haqqında nə fikirdəsiniz?

– Qraf, – deyə cavab verdim, – Qobsek mənim hamimdir... – Sonra gülərək əlavə etdim:

– Ancaq yüzə on beş faiz şortilo. Lakin onun hərisliyi yad bir adama onu düzgün xarakterizə etməyə imkan vermir.

– Danışın, – dedi, – Sizin açıq danışmağınız nə Qobseke zərər verə bilər, nə sizə. Mən girov götürən bir adamın mələk olacağına heç bir ümid bəsləməirdim.

– Qobsek baba, – deyə, – cavab verdim, – hərəkətlərini idarə edən yeganə bir prinsipə tabedir. Onun fikrinə görə pul elə bir əmtəədir ki,

onu vəziyyəyə görə, heç bir vicdan əzabı çıkmadan ucuz, ya baha qiymətə satmaq olar. Onun nəzərində kapitalist elə bir adamdır ki, yaxşı qazanc üçün gəlirli işlərdə və möhtəkirlikdə iştirak edir. Onun maliyyə prinsipləri və insan təbiəti üzərində etdiyi fəlsəfi müşahidələr sələmciliyə yol verir. Əgər bu prinsipləri bir tərəfə qoyacaq olursaq, pul məsləhətindən xaricə olan hər bir şeydə onun Parisdə ən nəzakətli və namuslu bir adam olduğuna dərin bir etimadım vardır. Onun təbiətində iki insan yaşayır: o həmişəlik, həmişəlik filosofdur, həmişəlik heç, həmişəlik qeyri-adi bir adamdır. Əgər mən öləndən sonra yetimlərim qalsaydı, Qobsek onların qayğısını olardı; təcrübəyə görə, mən Qobseki bu cür təsəvvür edirəm. Mən onun keçmiş həyatına bələd deyiləm. O bəlkə dəniz qulduru olmuş, bəlkə də brilyant, yaxud insan, qadın, yaxud dövlət sirri ilə alver edərək bütün dünyanı dolaşmışdır. Bununla belə and içə bilərəm ki, heç bir insan qəlbi onunki qədər müsibətlərdə bərkiməmiş və böyük imtahanlardan keçməmişdir. Mən ondan aldığı borcu qaytaracağım gün, natiqlik ehtiyatkarlığı ilə bəzi sözlər söyləyərək, ondan xəbər aldım ki, nə məqsədlə mənə bu qədər böyük faiz tələb etdi və nə niyyətlə mənə, öz dostuna tam bir yaxşılıq göstərmədi. O dedi ki: “Oğlum, mənim sənə heç bir şey etmədiyimi düşünmək haqqını sənə verməklə, mən səni borc hissi və təşəkkürdən xilas etdim”. Bu surətlə biz onunla on yaxşı dost olduq. Bu təcrübə sizə insanın təbiətini bir çox məlahizələrdən daha yaxşı izah edə bilər.

Qraf mənə dedi ki:

– Mənim qərarım möhkəmdir. Mülkümün ixtiyarını Qobseke vermək üçün lazım olan aktları hazırlayın. Gəriyə qaytarmaq qəbzini yazmağı mən yalnız sizə tapşırıram. Qəbzə satışın saxta olduğunu göstərməlidir. O mənim mülkümü istədiyi kimi idarə edə bilər, ancaq böyük oğlum həddi-büluğa çatdıqdan sonra mülki ona qaytarmaq haqqında iltizam verəcəkdir. Bundan başqa sizə bir şeyi də bildirmək istəyirəm: mən bu qiymətli sənədi öz yanımda saxlamağa qorxuram. Oğlumun anasına olan məhəbbəti mülkü geri qaytarmaq qəbzini ona etibar etməyə yol vermir. Cəsarət edib, bu qəbzi saxlamağınızı sizdən rica edə bilərdim? Əgər Qobsek ölərsə, sizi mənim mülkü-mün varisi təyin etməlidir. Bu surətlə hər bir şey nəzərə alınmış olar.

Qraf bir dəqiqə susdu; o çox həyəcanlı görünürdü. Bir az sonra:

– Rica edirəm, mənə öfv edin, – dedi, – Mən böyük iztirab içindəyəm və səhhətimin qorxulu olduğundan ehtiyat edirəm. Son dərd

¹ Sizin məsləki – bizim tarixdən IV əsr əvvəl təsis edilmiş qədim yunan fəlsəfi məsləkidir; yeganə idrak mənbəi olaraq hissi intibah qəbul edir və həyatın bütün xarici təşkilini lüzumsuz sayırdı, dini sitayışı əleyhinə də çıxırdı.

mənim həyatımı şiddətlə sarsıtmışdır. Mən mühüm bir qərara gəlməli idim. Artıq mənim qərarım budur.

– Qraf, – deyə cavab verdim, – hər şeydən əvvəl müsaidə edin, mənə göstərdiyiniz etimad üçün sizə təşəkkür edirəm. Lakin bu etibar doğrultmağın üçün sizə bildirməliyəm ki, bu tədbirlərlə siz başqa uşaqlarınızı irdən irdən tamamilə məhrum edirsiniz... Halbuki onlar da sizin adınızı daşıyırlar. Qoy bu uşaqlar, sizin vaxtilə sevdiyiniz və bu gün tərksiz etdiyiniz bir qadının uşaqları olsun, lakin onların da müəyyən dərəcədə yaşamağa haqqı vardır. Mən sizə bildirməliyəm ki, o uşaqların da taleyi aydın təyin edilməzsə, bir şərafət olaraq öhdəmə götürməli olduğum vəzifəni mən qəbul edə bilməyəcəyəm.

Bu sözlər qrafı titrətmiş idi. Kirpiklərində gözyaşı göründü və əlimi sıxaraq:

– Mən sizi hələ axıra qədər tanıya bilməmişəm, – dedi. – Siz mənə həmişə sevindirdiniz, həmişə də qəlbimə toxundunuz. Biz geriye qaytarış qəbzində bu uşaqların payını xüsusi maddələrdə göstəririk.

Mən onu lap idarəmin qapısına qədər ötürdüm. Onun üzünə bu ədalətli işdən doğmuş bir sevinc və razılıq hissilə ruhlanmış görünürdü.

– Görürsünüzmü Kamilla, gənc qadınlar nə cür uçurum kənarına gəlib çıxırlar. Bəzən müdhiş bir müsibətin doğması üçün yalnız bir rəqs, royal yanında oxunan bir romans, şəhər civarında bir gəzinti kafidir. Şöhrət düşkünlüyü və qürurun vüqarlı səsi, birisinin təbəssümünə qarşı etimad, çılğınlıq, yaxud dəlilik insanı cəzb edir. Bütün qadınlar müəyyən həddi keçərlərsə, zəruri olaraq üç furiyanın¹ pəncəsinə düşəcəklər ki, bunlar da – həya, vicdan əzabı və səfalətdir...

Vikontessa Dervilin sözünü kəsərək:

– Mənə zavallı Kamillam yatmaq arzusu ilə çırpınır, – dedi, – get qızım yat, pak və ismətli qalmaq üçün sənin bütün bu dəhşətləri bilməyin lazım deyildir.

Kamilla dö Qranlye anasını başa düşərək getdi. Qrafıya dedi ki:

– Özüm Dervil, siz bir az həddindən artıq coşmusunuz. Vəkillər nə ana ola bilər, nə də vaiz...

– Lakin qəzetlər min dəfə bundan artıq...

Vikontessa vəkilin sözünü kəsərək:

– Yazıq Dervil, – dedi, – mən sizi heç tanıya bilmirəm. Siz mənə qızımın qəzet oxuduğunu xəbərdar edirsiniz? – Sonra bir az sükut edib əlavə etdi:

– Davam edin.

– Qraf öz mülkünü Qobseko rəsmi sərəfə satdıqdan üç ay sonra...

Vikontessa:

– Madam ki, qızım getmişdir, qraf Restonun adını açıq söyləyə bilərsiniz.

– Çox gözəl. Bu hadisədən uzun bir müddət sonra mən hələ də mənə qalmalı olan qaytarış qəbzini almamışdım. Parisdə vəkillərin başı o qədər qarışır ki, ayrı-ayrı müstəsna hallar nəzərə alınmazsa, demək olar ki, onlar müştərilərinin işi üçün onların özlərindən çox çalışmağa imkanları olmur. Bununla belə, bir dəfə sələmçi bizim evdə nahar etdiyi zaman, süfrədən durarkən, nə səbəbə görə də Restodan heç bir xəbər olmadığını ondan soruşdum.

O cavab verdi ki:

– Bunun çox ciddi səbəbləri var. Qraf ölüm yatağındadır. Onun qəlbə çox yumşaq olduğundan dərddə təbii gətirə bilmir və dərddən onu məhv etməsinə yol verir. Həyat elə bir iş, elə bir peşədir ki, bunu çox çətinliklə öyrənmək mümkündür. İnsan bir çox müsibətlərdən sonra həyatı dərk etmişsə, onun sinir sistemi möhkəmlənir və öz hissiyyatını idarə etmək üçün onda müəyyən bir qıvrıqlıq vardır. O zaman onun sinirləri polad bir yay kimi sınmadan əyilir. Əgər onun mədəsi yaxşıdırsa, bu sərəfə bismiş olan adam, Livanın məşhur sidr ağacları kimi uzun müddət yaşayacaqdır.

– Qraf can verir? – deyərək soruşdum.

Qobsek cavab verdi:

– Bəlkə də. Onun mirası sizin üçün yağlı bir işdir.

Mən bu adamın üzünə baxdım və onu sona qədər anlamamağın arzusu ilə soruşdum ki:

– Rica edirəm söyləyin görüm, nə üçün sizin nəvazişinizi oyadan yalnız qrafı mən oldum.

– Çünki, – dedi, – yalnız siz ikiniz mənə hiyləsiz olaraq etimad etdiniz.

Bu cavab, mülki geri qaytarmaq qəbzini itirərək, Qobsekin öz ölinəki imkanlardan sui-istifadə etməyəcəyinə inanmağa mənə imkan versə də, lakin buna baxmayaraq, mən qrafı görməyi qəti etdim. İşim

¹ Furiya – qədim Roma əsasında inqilab ilahəsi, məcazi mənada – kinli qadın deməkdir.

olduğunu söylədim, ikimiz də evdən bərabər çıxdıq. Tez Gelder küçəsinə çatdım. Məni qonaq otağına apardılar. Qrafına burada uşaqları ilə oynayırdı. Mənim gəldiyimi eşitdikdə, cold yerindən sıçradı, mənim qabağıma gəldi və heç bir söz demədən, buxarının yanındakı boş kreslonu əlilə mənə göstərərək, yenə əyləşdi. Üzü nüfuz edilməyən bir maska altında gizlənmişdi. Bu maska sayəsində aristokrat qadınlar öz ehtiraslarını gözəlcə gizlədə bilirlər. Onun üzü dörd və müsibətdən solmuş idi; yalnız üzünün vaxtilə onu başqalarından fərqləndirən qəşəng xətləri yenə də qalmış və gözəlliyini xatırladırdı.

– Çox mühüm bir məsələ üçün qrafıla görüşə bilsəydiniz...

Sözümü kəsərək:

– Elo olsaydı, sizin bəxtiniz mənimkinə nisbətən daha çox gətirmiş olardı, – deyə cavab verdi. – Cənab dö Resto heç bir kəsi görmək istəmir, o doktorun belə yanında qalmasına dözmür. Heç kəsin qayğısını, mənim belə yardımımı qəbul etmir. Xəstələrin qərribə fantaziyaları olur. Onlar uşaq kimi nə istediklərini özləri belə bilmirlər.

– Bəlkə, – dedim, – onlar istediklərini uşaq kimi çox yaxşı bilirlər.

Qrafına qızardı. Bu sözü Qobseksayağı söylədiyim üçün peşman oldum.

Söhbəti dəyişmək üçün yenə sözsə başlayaraq:

– Lakin, – dedim, – ola bilməz ki, dö Resto otaqda həmişə yalnız qalsın.

– Böyük oğlu yanındadır, – deyə cavab verdi.

Mən qrafinyaya nə qədər diqqətlə baxdımsa, o bu dəfə qızarmadı. Mənə elə gəldi ki, o, möhkəm niyyətlə öz sirrini mənə gizlətmək arzusundadır.

– Qrafinya, siz başa düşməlisiniz ki, mən buraya boş bir maraq üçün gəlməmişəm. Mənim ziyarətəm olduqca mühüm maraqlarla əlaqədardır...

Yanlış bir yola düşdüyümü hiss edərək, dodağımı dişlədim. Doğrudan da, qrafinya o saat mənim bu başısoyuqluğumdan istifadə etdi:

– Mənim maraqlarım ərimin maraqlarından ayrı deyildir, – deyə cavab verdi. – Siz mənə də müraciət edə bilərsiniz.

Mən qəti bir surətdə etiraz edərək:

– Mənim buraya gəlməyimə səbəb olan iş, yalnız qrafıa aiddir, – dedim.

– Mən tapşırıram, görüşmək istədiyinizi ona söyləsinlər.

Bu cümləni söylərkən onun göstərdiyi nəzakət məni qətiyyənlə aldada bilməzdi; onun heç bir zaman məni ərinə yaxın qoymayacağını anladım. Bir müddət qrafinyanı seyr edərək məsələyə dəxli olmayan söhbətlər etdim. Lakin o, özü üçün müəyyən bir hərəkət planı təyin etmiş olan bütün qadınlar kimi, bu gözəl cinsin təbiətində xəyanətin son dərəcəsi olan bu halı mükəmməl surətdə pərdələyə bilirdi. Cəsarət edirəm, ancaq mən ondan hər bir şey, cinayət belə gözləyə bilərdim. Hərəkətlərində, baxışlarında, ədalərində, hətta səsinin ahəngində belə onun gələcəkdəki məqsədi hiss olunurdu. Mən onu tərk edərək, çıxdım...

İndi mən sizə bu sərgüzeştə tamamlayan hadisələri söyləmək istəyirəm. Bunların təfəsilatı, Qobsekin və mənim əvvəlcədən hiss etdiyimiz kimi olmuş idi. Qraf dö Resto sanki öz sərvətini tələf etmək məqsədilə guya nəşə və kəfə qapıldığı gündən, orla arvad arasında sirri məlum olmayan səhnələr olmuşdu. Bu səhnələr qrafın öz arvadı haqqında bu vaxta qədər olan mənfəi fikrini daha da dərinləşdirmişdi. Qraf xəstələnməyə yatmağa məcbur olduğu gündən, onun qrafinyaya və qrafinyanın iki son uşağına qarşı nifrəti aydın olmuşdu; onlara otağına girməyi qadağan etmişdi; lakin onlar itaətsizlik göstərdikdə xəstənin vəziyyəti o qədər ağırlaşdı ki, doktor qrafinyaya, ərinin ömrünü pozmaması üçün yalvarmağa məcbur olmuşdu. Madam dö Resto mülklərin, hətta içində yaşadığı evin belə yavaş-yavaş Qobsekin əlinə keçdiyini görürdü. Qobsek onun nəzərində fantastik bir vampir möcəssəməsi idi. Qrafinya, əlbəttə, ərinin niyyətini duymuş idi. Bərcəlu olduğu adamlar tərəfindən şiddətlə təqib olunan cənab dö Trayl İngiltərədə soyahot edirdi. Qobsekin təsiri altında qrafın qrafinya əleyhinə göstərdiyi sirli cəhətkarlığın mənasını yalnız o xəbər verə bilirdi. Qanunlarımız üzrə mülk satışının kağızını möhkəmlətmək üçün qrafinyanın da imzası lazım gəlirdi. Deyirlər ki, qrafinya uzun müddət sonədi imza etməkdən çəkinmişdi, bununla belə, qraf arzusuna nail ola bilmişdi. Qrafinya ərinin öz mülkünü pula keçirdiyini və əmlakı təcəssüm etdirən kiçik pul yığınının notariusunun dolabında, yaxud bankda saxlandığını zənn edirdi. Onun mülahizəsinə görə, dö Restoda mütləq bir sonəd olmalı idi ki, böyük oğlu buna əsasən onun üçün təyin edilmiş mülkə olan haqqını asanca bərpa edə bilirdi. Buna görə

qrafinya örinin otağını ciddi bir nəzarət altında saxlamağa qərar vermişdi. O, qadın casusluğuna tabe edilmiş öz evində tam bir hakimiyyət sürürdü. Bütün gününü örinin otağının yanındakı salonda keçirirdi, buradan örinin hər bir sözünü eşitmək, hər bir hərəkətini duymaq mümkün idi. Gecə yatmaq üçün yenə həmin otaqda onun üçün yer salardılar. Gecənin çox vaxtı oyaq olardı. Doktor bütöün qrafinyanın tərəfində idi. Belə bir fədakarlıq insanda heyret oyada bilirdi. O, xain təbiətlərə məxsus olan bir hiyləgərliklə, dö Restonun ona qarşı bəslədiyi nifrəti başqa cür yozur və özünü mükomməl bir surətdə məyusluğa vururdu. İşi o dərəcəyə gətirmişdi ki, artıq ondan bəhs etməyə başlamışdılar. Bəzi riyakarlar onun öz günahlarını artıq yuduğunu belə iddia edirdilər. Lakin qarfinyanı, lazımı tədbir görməzsə, qraf öldükdən sonra düşüncəyi yoxsulluq fikri hər zaman təqib edirdi. Bu surətlə, örinin inlədiyi otağa, ölüm yatağına buraxılmayan bu qadın, qrafın ətrafında təlsimli bir dairə cızmış idi. O qrafdan həm uzaq, həm də yaxın idi; heç bir hüququ yox idi və eyni zamanda hər bir şeyin hakimi idi; vəfalı bir zövcə rolunu oynayır və eyni zamanda, spiral şəkildə dəşmiş olduğu torpağa girərək, səpələnən hər bir qum dənəsinin səsinə qulaq asa-asa, öz məhkum edilmiş şikarının gəmiron bir həşərat kimi, ölüm və pulu güdürdü. Ən ciddi bir müddəi belə qrafinyada dərin bir ana hissi olduğunu etiraf etməyə məcburdu. Deyirlər ki, atasının ölümü onun üçün bir dərs olmuşdu. Uşaqlarını dərinləndirən sevdindən, sürdüyü səfahət həyatını onlardan gizlədirdi; uşaqların yaşlarının az olması da bunu asanlaşdırırdı; qrafinya isə özünü onlara sevdire bilmişdi; o uşaqlarına ən gözəl, ən parlaq bir təhsil vermişdi. Etiraf etməliyəm ki, mən özümü bu qadına qarşı heyrat və mərhəmət hissindən xilas edə bilməmişdim, hələ bir az bundan əvvəl Qobsek belə mənə bu hissimə istehza ilə gülürdü. Maksimin bütün alçaqlığını anlamış qrafinya, qanlı göz yaşları ilə keçmiş xətlərinin günahını yuyurdu. Mən buna inanıram. Örinin mülkünü ələ keçirmək üçün gördüyü tədbirlər nə qədər iyrənc olsa da, onu buna məcbur edən məgər ana məhəbbəti və uşaqları qarşısında öz günahlarının övəzini çıxarmaq arzusu deyildimi? Bundan başqa, bəlkə də, o, ehtiras firtınası keçirmiş bir çox qadınlar kimi, yenə ismətli olmaq ehtiyacını hiss edirdi. Bəlkə də o, yalnız səhvlər üzərində yetişdirilmiş kədərli məhsulu topladıqdan sonra ismətin qiymətini anlamışdı. Hər dəfə Ernst atasının otağından çıxdıqda,

qrafinya inkvizitorcasına onu istintaqa çəkir, qrafın nə danışdığını, nə etdiyini soruşurdu. Uşaq anasının bu arzularını atasına qarşı bir məhrəbançılıq zənn edərkən onun bütün suallarına cavab verirdi. Mənim ziyarətini qarfinyanı qorxuya salmışdı; o bu nəticəyə gəlmişdi ki, mən – qrafın intiqam alıyıam. Buna görə mənə can üstə olan qrafın yanına buraxmamağı qərar etmişdi. Məşum bir qəbəlövüq hissi ilə, nə olursa olsun, mən qraf ilə danışmaq istəyirdim, çünki geri qaytarmaq qəbzlərinin təleyinə heç də əmin deyildim. Bu qəbzlər qarfinyanın ölinə keçərsə, o bunların mənasını anlayar və onunla Qobsek arasında ağır bir çəkişmə başlaya bilərdi. Mən sələmçinin xasiyyətini yaxşıca öyrənmişdim, odur ki, onun heç bir zaman mülkü qarfinyaya verməyəcəyini yaxşı bilirdim; yalnız mənim icra etməyə haqqım olduğu bu sənədlərin mətnində isə məhkəmə çəkişmələri üçün bir çox əsaslar var idi. Mən bütün bu müsibətlərin önünü almaq məqsədilə, ikinci dəfə qarfinyanın yanına getdim.

Dəril xüsusi bir etimad ilə vikontessaya müraciət edərkən: – Bəzi mənəvi məsələlər var ki, yüksək cəmiyyət mühitində adətən onlara biz kafi dərəcədə əhəmiyyət vermirik, – dedi. – Təbiət etibarilə müşahidəçi adam olduğumdan, məşğul olduğum mülk davalarını qeyri-ixtiyari bir surətdə təhlil edirdim. Bu cür davalarda isə ehtirasların oyunu daha parlaq bir şəkildə alır. Odur ki, hər dəfə iki düşmən tərəfin qarşılıqlı olaraq bir-birinin niyyətlərini və fikirlərini anlamaları zaman, mən buna yenidən təəccüb edirdim. Bəzən bir-birinin qəlbinə oxuyan iki məşuq kimi, iki düşməndə də eyni fikir aydınlığı, eyni mənəvi bir bəsiyyət qüvvəsi özünü büruzə verir. Odur ki, biz, yeni qrafinya ilə mən, üz-üzə gəldikdə, onun mənə qarşı olan ədəvətinin səbəbini, o öz hisslərini ən füsunkar bir nəzakət və dostluq pərdəsi altında gizlətməsinə baxmayaraq, dərhal anladım. Mən ona vəkil edilmiş bir adam sifətilə calanmış idim, qadın isə qarşısında qızarmağa məcbur olduğu bir adama nifrət etməyə bilməz. O, örinin məni vəkil etsə də, hələ bütün sərvəti mənə təslim etməmiş olduğunu hiss edirdi. Səhəbtimiz (mən bunu dinləməkdən biri kimi xilas edirdim) iştirak etdiyim ən qorxulu vuruşmalardan biri kimi xatırlanmışdır. Təbiət etibarilə, müqavimət göstərilə bilməyəcək bir cazibədarlığa malik olan qrafinya gah güzəştə gedir, gah yola gəlmək istəmir, gah nəvəzişkar, gah da somimi olurdu. Məni özünə təslim

üçün o mündə marağ doğurmaq, məhəbbət oymatmaq belə istədi, – lakin bu baş tutmadı.

Ayrılarəkən, mən onun gözələrində nifrət və çılğın bir kin ifadəsi oxudum. Bu mənəzərə mənə tütərdi. Biz bir-birimizdən düşmən kimi ayrıldıq. O mənə məhv etmək istərdi, mənə isə ona yazığım gəlirdi. Bəzi insanlar üçünə bu, ən ağır təhqir kimi bir şeydir. Bu acı, ona mürciət edərək söylədiyim son sözlərimdə hiss olunurdu. Zənnimə, mənə ona nə edirsə etsin, yenə də mütləq iflasa uğrayacağını söyləməyim, onun qəlbinə dərin bir dəhşət saçmışdı.

– Əgər mən qrafı görəşə bilsəydim, heç olmasa uşaqlarınızın vəziyyəti...

Qrafıya sözümlə nifrət ilə kəsərək:

– O zaman, – dedi, – mən büsbütün sizdən asılı olardım.

Məsələ tamamilə açıq qoyulduğundan, mən bu ailəni düşəcəyi yoxsulluqdan xilas etməyə qərar verdim. Qeyri-qanuni bir hərəkətə belə yol verməyə hazır olduğumdan, mən aşağıdakı hazırlıq tədbirlərini tökdüm. Mən qraf Restonun saxta olaraq Qəbələdən borc aldığı bir məbləğ münasibətilə məhkəmədə onun öləyinə iş başlayıb, bu barədə qərar çıxartdırı bildim.

Qrafıya, əlbəttə, bu məhkəmə prosesini ondan gizləmişdi, lakin mən qraf öldüyü zaman şeylərini möhürləmək haqqını qazandım. O zaman mən lakeylərdən birini rüşvətlə yola gətirdim. O, qraf can verərkən, gecə vaxtı olsa belə, mənə xəbər verəcəyini vəd etmişdi. Bu surətdə mən dərhal işə qarışaraq, şeyləri möhürləmək təhdidilə qrafıyanı qorxudar və geriyyə qaytarma qəbzini xilas edə bilərdim. Sonralar, bu qadının, can verən örinin iniltilərində qulaq asa-asa qanun məəcəlləsini öyrəndiyini bilmis idim. Doğrudan da əgər ölümlə yatağını əhatə edən insanların ruhlarını oxumaq mümkün olsaydı, bu insanların ruhunda nə qədər dəhşətli şeylər görünərdi... Və hər zaman hazırlanan fitnələrin, düzəldilən planların, qəsd edilən xəyanətlərin mühərriki puldur.

İndi bu təfəsilatı bir tərəfə qoyaq. Bunlar öz-özlüyündə eyib işlər olsa da, bu qadınla örinin çəkdiyi əzabları anlamağa imkan verir. Bununla sizin qarşınızda bu ailəyə bənzər başqa ailələrin də sirri açılmış olur. Qraf Resto öz qismətinə tabe olaraq, iki ay müddətində otağında tək yatdı. Öldürücü xəstəlik yavaş-yavaş onun ruhunu və vücudunu gəmirirdi. Əcayibliyi izah edilə bilməyəcək xəstə fanta-

ziyaların birinə uyaraq, otağın yığışdırmağa icazə vermir, hər bir köməkdən çəkinir, yatağını belə düzəltməyə qoymurdu. Bu cür ifrat bir qeydsizlik onun ətrafındakı hər bir şeydə əks etmiş idi: məbel intizamı bir halda idi; toz, hörümçək hər bir şeyin üstünə basmışdı. Vaxtilə zəngin və vasvası bir adam olduğu halda, indi o, bu otağın hüznü mənəzərosində sanki həzz alırdı; buxarı, yazı masası və stulların üstü xəstəyə lazım olan şeylərlə dolmuş idi: burada boş, yaxud dolu bulaşmış şüşələr, dağıdılmış çirkli alt paltar, sınıq qablar, buxarının qarşısında ağzı açıq bir qızdırıcı, içi mənə suyu ilə dolu ləyən var idi. Bu pintlilik xaosunun ən xırda bir şeyi belə tar-mar təsiri bağışlayırdı. Ölüm insanı olo keçirməkdən əvvəl şeyləri işğal etmişdi. Qraf işıqdan qorxurdu, pəncərələrin pərdələri salınmışdı. Qaranlıq bu qəmgin binanın müzlim görünüşünü daha da artırmışdı. Xəstə çox arıqlamışdı. Yalnız gözələri parlayırdı. Sanki həyat orada gizlənməmiş idi. Üzünün ölü sarılığında müdhiş bir şey hiss olunurdu. Son dərəcə uzanmış saçlarını qırxdırmağa qoymurdu. Uzun birçəkləri yanaqlarının üzünə düşmüş, bu hal onun pərişan vəziyyətini daha da şiddətləndirirdi. O, fanatik bir zahidə bənzəyirdi. Bütün Parisin bu qədər parlaq və məsud bildiyi, əlli yaşına belə çatmamış olan bu adamın bütün insanı duyğularını dörd və ölmə yuyub aparmışdı. 1824-cü il dekabr ayının əvvəlində səhər vaxtı, qraf oğlu Ernstin üzünə baxdı. Ernst yatağın ayaq tərəfində oturmuş və hüzn ilə atasına baxırdı.

Gənc qraf atasından:

– Siz əzab çəkirsinizmi? – deyə soruşdu.

O müdhiş bir təbəssümlə:

– Yox, – deyə cavab verdi, – “*hər şey burada, qəlbim yanında*”.

– Bu sözlərlə qraf başını qaldırdı və qurumuş əllərini köksünə o qədər bərk sıxdı ki, Ernst ağladı.

Qraf olduqca vəfalı zənn etdiyi, həqiqətdə isə büsbütün qrafıyanın tərəfində olan kamerdinə müraciətlə:

– Nə üçün Dervil görünür? – deyə soruşdu. Xəstə bir az yatağından qalxıb yenə ağı başına gəlmiş kimi: – Necə ola bilər, Moris! – dedi. – Bu iki həftə ərzində altı, yaxud beş dəfədir ki, mən vəkilimin yanına adam göndərirəm, o isə gəlmir. Siz nə zənn edirsiniz, mənəmlə bu qədər əylənmək olar? Gedin, bu saat onu axtarıb tapın və yanıma gətirin. Mənə ömrümlə yerinə yetirməmişiz özüm ayağa durub getməyə məcbur olacağam...

Kamerdiner salona keçərək:

– Qrafinya, – dedi, – qrafın ömrini çətdinizmi? Nə buyursunuz.

– Özünüzü elə göstərin ki, guya vəkilin yanına getmişiniz, qayıtdıqdan sonra Dervilin mühüm bir iş üçün Parisin qırx l'yo uzaqlığında bir yerdə getdiyini söylərsiniz. Bundan başqa ona söyləyin ki, vəkilin həftənin axırında gələcəyini gözləyirlər.

“Xəstələr hər zaman öz vəziyyətlərinin nə yerdə olduğunu başa düşməzlər”, – deyər qrafinya düşündü və xidmətçinin qayıtmasını gözləməyə başladı.

Qabaqkı gün doktor qrafın bu gündən artıq yaşamayacağını söyləmişdi. Kamerdiner iki saatdan sonra qrafa ümidsiz bir cavab gətirdikdə, ölməkdə olan qraf böyük bir həyəcana gəldi.

O bir neçə dəfə təkrar edərək:

– Aman ya rəbb, aman ya rəbb! – dedi, – mən yalnız sizə inanırdım.

O uzun bir müddət oğlunun üzünə baxdı və nəhayət, zəifləmiş bir səsle dedi ki:

– Ernst, övladım, sən çox gəncsən, lakin sənin rəhmli qəlbin var, odur ki, can üstə olan atana verdiyin vədin müqəddəs olduğunu anlırsan. Bir sirri gizlətməyə özündə qüvvə hiss edirsənmi? Elə gizlətməliyənsə ki, anan belə bir şey başa düşməsin. Oğlum, bu gün, bu evdə mənim etimad edə biləcəyim yalnız sənsən. Mənim etimadımı puça çıxarmazsan ki?

– Yox, ata.

– Yaxşı, Ernst, bir az sonra mən sənə möhürlü bir zərf verəcəm; bu zərf Dervilə çatmalıdır; bunu elə gizlətməliyənsə ki, sənə olduğunu heç kəs bilməsin, xəlvətcə evdən çıxaraq, küçənin küncündəki poçt qutusuna salarsan.

– Yaxşı, ata.

– Mən sənə əmin ola bilərəmmi?

– Bəli, ata.

– Yaxın gəl, oğlum, öp məni. İndi mən artıq asudə və arxayın ola bilərəm, mənim əziz oğlum... Altı, yaxud yeddi ildən sonra sən bu sirrin mənasını anlırsan, o zaman sən öz məharətinin və sədaqətinin hədiyyəsini alarsan və mənim səni nə qədər sevdiyimi başa düşərsən. Məni bir dəqiqəlik yalnız burax və buraya kimdəni qoyma.

Ernst çıxdı və anasının salonda durduğunu gördü.

Qrafinya:

– Ernst, – dedi, – buraya gəl!

Oturub uşağı özünə tərəf çəkdi, sinəsinə sıxdı və öpdü.

– Ernst, atan səninlə danışdı?

– Bəli, ana.

– O sənə nə dedi?

– Mən bunu söyləyə bilmərəm.

Qrafinya hərəkətlə onun üzündən öpərək:

– Ah, mənim əziz balam, – dedi, – sən bu qədər təvazö göstərməyincə çox sevinirəm. İnsan yalan danışmamalı və verdiyi sözə əməl etməlidir. Bu iki qaydanı heç bir zaman unutmamalısan.

– Ah, anacan, sən nə yaxşı adamsan! Mən əminəm ki, sən heç bir zaman yalan danışmamışsan.

– Bəzən, oğlum danışmışam. Bəzi hadisələr olur ki, adam vədini pozmağa məcbur olur. Bu hadisələr hər bir qanunun fəvqındadır. Qulaq as, Ernst, sən artıq böyük və ağıllı oğlansan. Özün görürsən ki, atan məni rədd etmişdir, mənim qayğılarımdan çəkinmişdir. Bunu mən özüm də başa düşürəm. Mənim onu nə qədər sevdiyimi sən özün yaxşı bilirən.

– Bəli, ana.

Qrafinya ağlayaraq:

– Bicarə oğlum, – dedi, – bu bədbəxtliyə səbəb xainanə söhbətlərdir. Pis adamlar öz ağgözlüklərini doyuzdurmaq üçün məni atandan ayırmaq istəyirdilər. Onlar bizim var-yoxumuzu alıb mənimləmək istəyirlər. Atanın canı sağ olsaydı, bizim bu ayrılığımıza tez son verilərdi, o mənim sözümə qulaq asardı; o rəhmli, məhraban bir insandır; öz səhvini dərhal başa düşərdi; lakin indi o ağılı itirmişdir, məndən çəkinməsi tamamilə xəstə, dəli halı almışdır; bu onun xəstəliyinin nəticəsidir. Atanın indi sənə bu qədər əhəmiyyət verməsi də ağılı itirməyincə bir sübutdur. Heç sən o xəstələnmədən ovvəl, Polinanı və Jorju səndən artıq sevdiyini görmüşdünmü? Onun bütün halı dəyişmişdir. Səninlə məhraban olması, onda sənə bir tapşırıq vermək fikrini oyada bilər. Mənim mələk balam oğor sən öz ailənin evini yıxmaq və ananın bir parça çörək üçün dilənməyini istəmirsənsə, hər şeyi mənə söyləməliyənsə.

Bu halda qraf qapını açaraq:

– A-a! – deyər bağdırdı.

O qapının qabağında skelet kimi qupquru, cansız bir halda, yarı çılpaq dayanmış idi.

Bu boğuc bağırır qrafınıyanı dəhşətə saldı. Daş kimi donub mat qalmış idi. Əri o qədər zəif və solğun idi ki, qəbirdən xortlamış bir ölüyə bənzəyirdi.

Qraf xırıltılı bir səslə:

– Siz mənim həyatımı dərd və müsibətlə zəhərlədiniz, – deyə bağırdı, – indi isə məni sakit ölməyə qoymursunuz, oğluma yanlış fikirlər öyrədirsiniz, siz onu alçaq bir adam etmək istəyirsiniz.

Qrafıya can verən xəstənin ayaqları altına düşdü. Son həyat həyəcanlarından onun üzü dəhşətli bir rəng almışdı. Qrafıya ağlamağa başladı.

– Mənə yazığın gəlsin! – deyə bağırdı.

Qraf soruşdu:

– Bəs sizin mənə yazığınız gəldimi? Siz öz sərvətinizi tələf etdiniz, indi də mənim sərvətimi tələf etmək, oğlumu səfil və avara qoymaq istəyirsiniz?

– Nə olar, – deyə qrafıya sözə başladı, – mənə yazığınız gəlməsin, mənə qarşı amansız olun, lakin uşaqlar? Dul arvadınıza əmr edin monastıra getsin, mən tabe olmağa hazıram, günlərimizi yumaq üçün monastıra gedərəm; mənə nə əmr edərsiniz, əməl etməyə hazıram, lakin uşaqlar məsud olmalıdır. Ah, uşaqlar, uşaqlar!

Qraf ümitsiz bir halda qupquru qurumuş əllərini oğluna doğru uzadaraq:

– Mənim yalnız bir uşağım var, – dedi.

Qrafıya ərinin ayaqlarını qucaqlayaraq:

– Bağışlayın... – deyə bağırdı. – Tövbə edirəm, tövbə edirəm.

Hıçqırıqlar onu danışmağa qoymurdu. Qurumuş boğazından dolaşıq, anlaşılmaz sözlər çıxırdı.

Xəstə ayaqlarını azad edib qrafınıyanı itələyərək:

– Ernstə söylədiyiniz sözlərdən sonra siz hələ tövbə etməyə də cəsarət edərsiniz, – dedi.

Sonra dəhşətli bir qeydsizliklə əlavə etdi:

– Sizdən soyuq bir ruzgar əsir. Siz pis bir qız, pis bir arvad idiniz, pis də ana olacaqsınız.

Zavallı qadın huşsuz yerə yığıldı. Xəstə zorla yatağına qədər süründü, uzandı və bir neçə saat sonra özündən getdi. Dini mərasim

icrası üçün keşişlər gəldilər. Xəstə öldüyü zaman gecə yarı idi. Səhəri səhəri onu son qüvvədən məhrum etmiş idi.

Mən gecə yarısı Qobsek baba ilə birlikdə gəlib çıxdım. Ev qarıncaşmış olduğundan ölünün otağının yanındakı kiçik salona keçdik. Burada üç uşaq ağlayırdı. Yanlarında isə iki keşiş dayanmışdı. Keşişlər gecəni cənəzin yanından keçməli idilər. Ernst mənə yaxınlaşdı və anasının qrafın otağında tələ qalmaq istədiyini söylədi.

Qoribə bir baxış və səslə:

– Oraya girməyiniz, – dedi, – anam orada ibadət edir.

Qobsek, özünə məxsus olan səssiz bir qəhqəhə ilə güldü. Mən bu xəsis adamın istehzası ilə razi ola bilməzdim: Ernstin gənc üzündə aydınca görünən bir hissə mənə həyəcana gətirmişdi. Uşaq bizim qapıya doğru yönəldiyimizi görüb, özünü qapıya verdi və bağırdı:

– Ana, burada iki qara geyimli kişi var, səni axtarırlar!

Qobsek uşağı tük kimi qaldırdı və qapını açdı. Qarşımızdakı mənzərəni görəydiniz! Otaq dəhşətli bir qarışıqlıq içində idi. Qrafıya saçları dağınıq bir halda, alovlu gözlərilə otağın ortasında, cürbəcür şeylər, kağızlar, pərakəndə əşyalar, paltarlar arasında dayanmışdı. Ölünün hüsurunda belə bir qarışıqlığı görmək dəhşətli bir şey idi. Qraf ölür-ölməz, arvadı bütün qutuları və yazı masasını sındırmışdı. Masanın qırıqları xalının üstünə səpələnmişdi. Portfellər, bəzi başqa şeylər də darmadağın edilmişdi. Hər yerdə onun yırtıcı əllərinin izini görmək olardı. İlk axtarışları bihəddə olsa da, onun indiki görünüşündən və həyəcanından, nəhayət, sirli kağızları tapmış olduğunu anlamaq olardı. Mən yatağın üstünə baxdım və peşədən, ciddi möşğələdən doğan şüursuz bir fəhm ilə burada nə olduğunu dərhal başa düşdüm. Qrafın cənəzi yatağın pərdəsi yaxınlığında, döşəyin eninə, başaşağı, ehməlsiz bir şəkildə atılmışdı. Sanki o da döşəmənin üzərinə səpələnmiş kağız zərfləri kimi bir şey idi. Doğrudan da, indi o, quru bir qabıqdan başqa bir şey deyildi. Onun əyilib bükülmüş, qurumuş əzaları ona gülcünə və dəhşətli bir görünüş verirdi. Şübhəsiz, ölü, geriye qaytarış qəbzini ölənə qədər hər cür sui-qəsdədən mühafizə edə bilmək üçün balıncının altında saxlayırdı. Qrafıya ərinin fikrini anlamışdı. Zira bu fikir ölünün son hərəkətində, əsəbi bir şəkildə bükülmüş barmaqlarında əks olunmuş idi. Balınc döşəmənin üzərinə atılmışdı. Qrafıyanın ayağının izi hələ də balıncın üstündə görünürdü. Qrafıyanın ayaqlarının altında isə bir kağız gördüm, bir neçə yerinə qrafın möhür-

lori basılmış idi. Mən dərhal kağız götürüb üstündəki yazını oxudum. Məktub mənə çatmalı idi. Müqəssiri danışdıran ciddi bir hakim nəzərlə qrafinyanın üzünə diqqətlə baxdım... Buxarıda, odun içində kağız yanırdı. Qrafinya bizim gəldiyimizi eşidib kağızı oda atmışdı. Sonəddə birinci maddələri mən onun uşaqlarının xeyrinə yazdırmışdım. O isə bu maddələri oxuyarkən, uşaqlarının irsindən məhrum edildiyini zənn edərək kağızı puç etmişdi. Natəmiş vicdanı və clədiyi cinayət qarşısında ixtiyarsız dəhşətə gəlməsindən ağlını itirmişdi. Bəlkə də, o bizim tərəfimizdən tutulmuş olduğunu görürük, artıq dar ağacını və cəlladın odda qızmış damğasını təsəvvürünə gətirirdi.

Bu qadın bizim danışmağımızı gözəlçirdi: o boğulurdu, gözləri sorsəm kimi o yan-bu yana dolayırdı.

Odun içindən hələ tamamilə yanmamış bir kağız parçasını çıxararaq:

– Ah, xanım, – dedim, – siz uşaqlarınızı sofalətə saldınız. Bu sənəd onların sərvətini təmin edirdi.

Qrafinya bu saat huşsuz yıxılacaq kimi ağzı ayrıla qaldı.

Qobsek cırıldayan bir səslə:

– O-xo-xo! – dedi.

Mis bir şamdan mərmər daşın üstündən çökilərkən necə bir səs çıxarırsa, bu səs də eyni təsiri bağışlayırdı.

Qoca, bir az sükut etdikdən sonra sakit bir səslə mənə dedi ki, qrafın mənə satdığı mülkünün qanuni sahibi olmadığını qrafinyaya isbatını etmək istəyirsiniz? Bu dəqiqədən etibarən bu evin sahibi mənəm.

Başlama gözənilmədən dəyənək vurulsaydı bu mənə daha az əzab verər və mənim üçün daha az gözənilməz olardı. Qrafinya mənim sələmçiyə təəccüblü bir nəzərlə baxdığını görmüşdü.

O danışmağa söz belə tapmayaraq, yalnız:

– Cənab! Cənab! – dedi.

– Saxta satış sənədi sizdəmidir? – deyərək mən Qobsekdən soruşdum.

– Mümkündür.

– Siz qrafinyanın clədiyi cinayətdən istifadə edə bilərsiniz?

– Bəli.

Qrafinyanı oğrının yatağı yanında ağlar bir halda qoyub getdim. O hıçqıra-hıçqıra ağlayırdı. Qobsek də mənimlə gəldi. Kükəyə çıx-

dıqdan sonra mən ondan ayrılmaq istədim, lakin o mənə yaxınlaşdı və qəlbin içinə sancılan dərin bir baxışla mənə baxdı, bu dəfə daha kəskin çıxan şirin bir səslə:

– Sən mənə mühakimə edirsən? – dedi.

O gündən sonra biz gec-gec görüşdük. Qobsek qrafın evini kirayəyə verdi, yayı malikanədə keçirdi, ağa kimi dolanır, ferma tikdirir, dəyirmanları təmir etdirir, yol çəkdirir, ağac əkirdirdi. Bir gün mən ona Tülri xiyabanlarında rəst gəldim.

– Qrafinya özünü qohrəməncasına aparır, – dedim. – O özünü uşaqların torbiyəsinə həsr etmişdir, həm də yaxşı torbiyə verir. Böyüyü – çox yaxşı uşağıdır.

– Mümkündür.

Sözümə davam edərək:

– Siz Ernstə kömək etməyə borclu deyilsinizmi? – dedim.

– Ernstə kömək etmək? – deyərək Qobsek bağırdı. – Yox, bədbəxtlik – yaxşı bir müəllimdir, bədbəxtlik ona dərs verər, pulun, kişilərin və qadınların qiymətini ona öyrətdir. Qoy o Paris dənizində bir qədər üzsün. O yaxşı üzücü olduğdan sonra biz ona yaxşı bir gəmi verərik.

Mən onun sözlərinin mənasını anlamağa çalışmayaraq ayrıldım.

Qrafinya gənc də Restoda mənə qarşı nifrət oyatdığından, o mənimlə məsləhətləşməyi lazım bilməsə də, mən yenə də keçən həftə Ernstin Kamillanı sevdini və öhdəsindəki vəzifəni yerinə yetirmək üçün tələsmək lazım gəldiyini xəbər vermək məqsədilə, Qobsekin yanına gətdim. Belə ki, gənc qraf artıq həddi-büluğa çatmışdı. Qoca dollal onu bu dünyadan aparacaq olan bir xəstəliklə çoxdan xəstələnərək yatağa düşmüşdü. O, cavabı yataqdan durub işlərlə məşğul olana qədər təxiro saldı. Şübhəsiz, özündə bir qətrə belə həyat hiss edincəyə qədər, heç bir şeyi öləndən çıxarmaq istəmirdi. Onun iki-başlı cavabının başqa mənası ola bilməzdi. Zənn etdiyindən daha artıq xəstə olduğunu görüb, qocalığı ilə dölilik dərəcəsinə gəlmiş olan xəstəliyinin dərəcəsini bilmək məqsədilə xeyli zaman onun yanında oturdum. Yaşadığı evdə özündən başqa kimsə olmasın deyərək, bütün evi icarəyə götürmüş və otaqların hamısını boş qoymuş idi. Tutduğu otaqda isə hər bir şey əvvəlki yerində idi. On altı ildən bəri yaxşıca tanıdığım şeylər o dərəcədə eyni vəziyyətdə qalmışdı ki, onların şüşə altında saxlandığını zənn etmək olardı. Onun sədi qapı-

cısı olan qadın ölib bir kişiyo öro getmişdi. Arvad yaxarı mərtəbəyə Qobsekin yanına getdikdə, bu ölib kişi qapını qoruyardı. Həmin bu arvad yenə də onun evini idarə edir, gələnləri xəbər verir, onunla söhbət edir, xəstənin yanında otururdu.

Qobsek zəif olduğuna baxmayaraq, müştərilərin bəzilərinə özü qəbul edir, faiz alır. Öz işlərini o dərəcədə sadələşdirmişdi ki, bayırda bir işi düzəltmək lazım gələrsə, yalnız ölib kişiye tapşırıq vermək kifayət edirdi.

Fransa Haiti Respublikasını təsdiq etdikdən sonra¹ Qobsek, San-Domingodakı əski mülk işlərini bildiyi, oradakı kolonistləri, yaxud mülkəfat almaqlı olan şəxsləri tanıdığı üçün mülk iddialarını ləğv etmək və Haitidən çatacaq olan pulları təqsim üçün təşkil edilmiş komisiyonun üzvü təyin edilmişdir. Qobsekin dühası kolonistlərin, yaxud varislərinin iddialarını hesaba götürmək üçün "Verbrust və Jiqonne firması" adlı bir agentlik düzəltmişdi. Qobsekin bu agentliyə qoyduğu maya yalnız təcrübəsindən ibarət olduğu üçün o, ancaq öz şərik-lərlə gəliri bölüşürdü. Bu agentlik təcrübəsiz, etimad etməyən, yaxud haqları şübhə altında olan adamların iddiaları üçün filtr kimi bir şey idi. Qobsek bir təsviyəçi kimi iri mülk sahiblərlə danışıq aparırdı. Bu mülk sahibləri öz haqlarını artırmaq, yaxud tez təsdiq elətdirmək üçün sərvətlərinin böyüklüyünə uyğun bir miqdarda ona peşkəş gətirirdilər. Bu surətlə bu hədiyyələr ölinə keçirə bilmədiyi məbləğlərdən aldığı hesab faizi kimi bir şey idi; bundan başqa, agentlik pulun hamısını birdən almağı, respublikanın şübhəli pul verişlərinə tərcih edən adamların xırda, yaxud davamlı mülklərini ucuz qiymətlə ona verirdi. Qobsek bu böyük işin qarnı doymayan bir əjdahası idi. O hər gün səhərlər öz hədiyyəsini alar və asılmağa məhkum edilmiş bir adamı bağışlamaq məsələsini həll edən bir nabob² naziri kimi, bu hədiyyəni naz ilə nəzərdən keçirirdi. Qobsek hər şeyi: bir yoxsulun təqdim etdiyi içi ov quşu ilə dolu səbətləri, qənaətkar adamların göndərdiyi şamları, varlıların qab-qacağı, möhtəkirlərin qızıl tütün qablarını qəbul edirdi. Bu şeyləri qoca sələmçinin nə etdiyini kimse

bilməzdi. Hər şey onun evində gözəndən itər və heç bir şey oradan bayıra çıxmazdı.

Mənim köhnə tanışım qapıçı qadın mənə deyirdi ki, namuslu bir qadın kimi and içirəm ki, mən onun bu şeyləri boğazından keçirib udduğuna inanıram, ancaq bu onun heç də xeyrinə deyil, – görmüşsünüzmü, mənim divar saatının qızu kimi qupquru qurumuşdur.

Nəhayət, keçən bazar ertəsi günü Qobsek ölib kişini mənim dalıma göndərmiş idi. Ölib kabinəmə girərək:

– Tez olun, cənab Dervil, – dedi. – Sahibkar öz son haqq-hesabını çəkir, lumu kimi saralmışdır, sizinlə yaman danışmaq istəyir; ölümün onun canını alha-aldadı, boğazında son xırıltı səslənir.

Mən Qobsekin otağına girdikdə, o buxarı qarşısında dizi üstə dayanmışdı. Buxarıda ocaq yanmasa da, bir yığın kül var idi. Qobsek çarpayıda düşərək oraya qədər sürünmüş, lakin yenə geriye qayıdıb yatağına uzanmaq üçün gücü çatmamış, səsi də çatmamışdı ki, köməyə çağırınsın.

Onu qaldırıb yenə yatağına uzanmağa kömək etdikdən sonra:

– Mənim köhnə dostum, – dedim, – siz üşüyürsünüz. Bəs nə üçün buxarını qalatmamışsınız?

O son, sönən bir baxışla məni seyr edərkən:

– Mən üşümürəm, – dedi, – ocaq yandırmıq lazım deyil. Mən gedirəm, əzizim, haraya getdiyimi özümdə bilmirəm. Lakin mən buradan gedirəm. Budur bu mənim karfologiyamdır¹. – Bu istilahlı işlətməsi ağlının aydın olduğunu və düz işlədiyini göstərirdi. – Mən otağın içinə qızıl yağdığını zənn etdim, onu yığmaq üçün ayağa durdum. Mənim bütün bu sərvətim kimə çatacaqdır? Mən onu xəzinəyə verməyəcəyəm. Mənim vəsiyyətim var... Qrosi, axtar, onu tap. "Gözəl hollandiyalı qadının" bir qızı vardı, onu mən bir axşam Biven küçəsində görmüşdüm. Yanılmıramsa, onun adı Skat idi. O, sevgi ilahəsi qədər gözəl bir qızıdır. Onu taparsan, Grosi. Sən mənim vəsim-sən, nə istəyirsənsə götür: burada qaz böyrüyindən hazırlanmış paş-tetlər, qəhvə qutuları, şəkər, qızıl qaşıqlar var. Odionun² qayırdığı servizi arvadına verərsən. Lakin brilyantları kimə verim? Sən onlara qiymət qoyarsanmı, əzizim? Mənim bir çox çeşidli tütünü var,

¹ Fransa Qaiti Respublikasını təsdiq etdikdən sonra – sabiqdə koloniya olan Qaitinin (Böyük okeanda bir qrup adalardır) istiqlaliyyəti 1825-ci ildə Fransa tərəfindən təsdiq olunmuşdu.

² Nabob – Hindistanda varlı knyazlara deyirlər.

¹ Karfologiya – can üstə olan bir adamın əllərinin son hərəkətidir.

² Odio – saray zərgərinin adıdır.

onları Hamburqda satarsan, orada qiyməti iki dəfə artıqdır. Mənim hər bir şeyim var və hər şeydən mən ayrılmalıyam.

Sonra özünə müraciətlə:

– Gedək, Qobsek baba, – dedi, – mötənzil ol, toxta; itirmə özünü...

Yatağına uzandı, üzü bürüncdən qayrılmış kimi balıncın üzərində aydınca görünürdü; sümük barmaqlı qurumuş əlini yorğanın altından çıxarıb sanki yubanıb burada qalmaq üçün nədənsə bərk-bərk yapışdı, öz metal baxışı kimi soyuq olan buxarıya baxdı, Letyerin¹ “Bruton uşaqlarının ölümü” adlı şəklindəki konsulların dalında durmuş ciddi üzlü qoca romalıları kimi, qapıçının, əlil kişinin və mənim gözlərimizin qarşısında, ağlını belə itirmədən öldü.

Qoca əlil əsgər şivəsi ilə mənə müraciət edərək:

– Qoca Lazar kimi, özəmətlə öldü, – dedi.

Can verən qocanın cavahıratı fantastikcəsinə sayması hələ də qulağında cingildəyirdi. Onun baxışını təqib edən gözlərim, həcmi cəhətlə mənə heyfətə salan kül yığınının üzərində dayandı. Maşını götürüb kül içinə soxdum, orada bir yığın qızıl və gümüş var idi. Ehtimal, bu qızılar xəstə olduğu vaxt yığıldığı hədiyyələr idi; zəifliyindən bunları gizlədə bilməmiş, heç kəsə inanmadığından banka göndərmişdi.

Qoca əlilə:

– Tez hakim çağırın, – dedim, – tez hər şeyi möhürləmək lazımdır.

Qobsekin son sözlərindən və qapıçı qadının söylədiyindən heyran qalaraq, birinci və ikinci mərtəbədəki otaqların açarlarını götürüb, evi görməyə gətdim. Elə birinci otaqda, bir az əvvəl mənə mənasız görünen sözlərin mənasını anladım; əyalət xəsislərinə məxsus olan ağlısız bir hiss ilə əmələ gələn xəsisliyin səmərəsini gördüm. Qobsekin öldüyü otağın qonşuluğunda çürümüş pəstətlər, bir çox yeməli şeylər, balıq qulaqları, zəhərli iylərilə mənə az qala boğmuş olan saqqallı balıqlar var idi. Hər yerdə qurd və haşərat qaynaşırdı. Bir az əvvəl almış olduğu bu hədiyyələr arasında müxtəlif həcmli çay, qəhvə tayları yığılmışdı. Buxarının üstündəki gümüş sup qabında Qavrdan onun adına göndərilmiş pambıq tayları, şəkər qutuları, rom

boçkaları, qəhvə, indiqo, tütün, bir çox xırdavat malların səndələri var idi. Bu otağın içi mebel, gümüş şeylər, lampalar, şəkillər, vazalar, kitablar, çərçivəsiz bükülmüş gözəl qraflar, nadir şeylərlə dolu idi. Kim bilir, bəlkə də bütün bu qiymətli şeylərin hamısı yalnız hədiyyələrdən ibarət deyildi. Bəlkə də bunun bir qismi girov qoyulub da, sonra geri götürülməmiş şeylərdən ibarət idi. Burada sikkəli və şifəli cavahir qutuları, gözəl bir kotana bükülmüş servizlər, qiymətli silahlar, yarlıqsız bir çox şeylər var idi. Nədənsə ələ götürüldüyünü zənn etdiyim bir kitabı vərəqlədikdə, içində min franklıq əsənəklər vardı. Mən hər şeyi əsaslı nəzərdən keçirməyə qərar verərək hər şeyi alt-üst elədim: Rembrandtın fırçasına layiq olan bu hollandiyalının bu qədər hərisçəsinə sevdiyi qızilları tapmaq üçün döşəməni, tavanı, karnizləri, divarları araşdırdım. Bütün hüquqşünaslıq təcrübəmdə bu dərəcədə xəsislik və orijinallıq səmərəsi görməmişdim. Onun öz otağına qayıtdıqdan sonra getdikcə artan bu xırdacılığının və sərvətinin çoxalmasını səbəbini yazı masasında tapdım. Kağız presi altında Qobsek ilə, onun bu hədiyyələrini alan alverçilərin məktubları var idi. Ya bu adamlar Qobsekin məharətinin qurbanı olmuşdular, ya da o öz malı və şeyləri üçün çox pul istədiyindən, sazişlər natamam qalmışdı. Şəvə yeməli şeyləri otuz faiz tənizlə almaq istədiyi üçün, Qobsek mallarını ona satmağa razı olmamışdı. Qobsek bir neçə frank üçün mübahisə edir və bu mübahisə zamanı mallar tələf olub gedirdi. Gümüş şeylərin satılmamasına səbəb, onun nöqliyyat xərcini vermək istəməməsi idi. Məsələn qəhvəyə gələndə, o qəhvənin səpələnə biləcəyini nəzərə almaq istəmirdi. Bir sözlə, hər şey mübahisəyə, çəkişməyə səbəb olurdu. Bu çəkişmələrdə ağlının zəiflədiyi və qüvvətli cəhətlərinin ağlından çox ömür sürən bütün qocaların düşüncəyə əsaslanmadan tərsliyin ilk əlamətləri görünürdü. Özümü onun yerinə qoyub öz-özümdən soruşdum: “Bütün bu sərvətlər kimə çatacaqdır?” Yeganə varisi haqqında mənə verdiyi bu qəribə göstəriş mülahizə etdikdə, bir fahişənin qabağına böyük bir sərvət atmaq üçün Parisin bütün şübhəli cəhətlərini araşdırmağa məcbur olacağını düşündüm. Lakin hər şeydən əvvəl, bunu bilməlisiniz ki, şəksiz sərvətlərə əsasən qraf Ernst dö Resto yaxında öz mülkünü sahib olacaq, bunun sayəsində Kamilla ilə evlənə biləcəkdir. Bundan başqa, o öz anası qrafinya Restonu, bacısını və qardaşını kafi dərəcədə cəhizlə və sərmayə ilə təmin edə biləcəkdir.

¹ Letyer (1750-1832) – David məktəbinə mənsub fransız rəssamıdır. Burada adı çəkilən şəkil Luvrda.

Madam Qranlye:

– Yaxşı, əzizim Dervil, – dedi, – biz bu barədə fikirləşərik. – Bizim ailəmiz kimi bir ailənin Ernstin anasını qəbul etməsi üçün o çox zəngin olmalıdır. Sizə məlum olsun ki, mənim oğlum bir neçə gündən sonra Qranlye ailəsinin iki budağını birləşdirərək hersoq Qranlye olacağından mən onun münasib bir qayını olmasını istərdim.

Qraf dö Borm:

– Lakin, – dedi, – Restonun gerbi – gümüş haşiyəli və dörd ədəd üstü qara xaçlı qızıl qalxandan ibarətdir, bu isə gözəl bir gerbirdir.

Vikontessa:

– Doğrudur, – dedi, – bir də ki, Kamilla öz qayınanasilə görüşməyə də bilər.

Qoca dayı yenə dedi:

– Madam dö Bosean madam dö Restonu öz evində qəbul edirdi.

– Ah, yalnız raut¹ aşaqlarında, – deyər vikontessa cavab verdi.

Paris, yanvar 1830-cu il

PROSPER MERİME

(1803-1850)

MƏHƏBBƏT İLAHƏSİ

*Bələ məğrur heykəl qoy lütflər
və müləyim olsun.*

Lukian

Kaniqu dağının axırını aşırıdım. Günəş artıq batsa da, qarşıda uzanıb gedən düzənlikdə İl qəsəbəsinin evləri aydın görünürdü; mən də elə həmin evlərə tərəf irəliləyirdim.

Dünəndən bəri mənə bələdçilik edən katalanliya dedim:

– Siz yəqin ki, müsyo dö Peroradın hansı evdə yaşadığını bilirsiniz, eləmi?

– Əlbəttə, biliyəm! – o ucadan cavab verdi. – Onun evini öz evim kimi tanıyıram, hava belə qaranlıq olmasaydı, həmin evi elə buradan sizə göstərərdim. Bu, İl qəsəbəsində ən gözəl evdir. Bəs necə, müsyo dö Peroradın pulu var, bəli, özü də oğlunu özündən də varlı birisinin qızı ilə evləndirir.

Onand soruşdum:

– Bu toy ziyafəti yaxın günlərdə olacaqmı?

– Lap bu yaxınlarda! Çox güman ki, çağlğıclar artıq toyin olunmuşdur, bəlkə, sabah, nə bilim, bəlkə də, birisi gün başlanacaq. Ziyafət Püiqariqdə olacaq, çünki oğlının sevdiyi qız Püiqariqdəndir. Eh, bir dəm–dəsgah olacaq ki!

Məni müsyo dö Peroradın yanına püiqariqli dostum M. dö P. göndərmişdi. Dostumun dediyinə görə, bu, qədim mədəniyyəti dərin-dən bilən, savadlı, hər bir işdə adamın harayına çatan, qeyri-adi, misli-bərabəri olmayan bir şəxs idi. O, qəsəbədə on lyölük məsafədə yerləşən xarabalıqları mənə yəqin ki, məmnuniyyətlə göstərəcəkdə. Çünki qədim və orta dövrlərə aid tarixi abidələrlə zəngin olan İl qəsəbəsinin ətrafını gozmək və məlumat toplamaqda bütün ümidimi ona bağlamışdım. Ancaq haqqında ilk dəfə bələdçimin mənə danışdığı bu toy ziyafəti bütün planlarımı alt-üst edirdi.

¹ Raut – geniş tanışlar dairəsi üçün verilən münasib

“Mən çağırılmamış qonaq olacağam” – öz-özüm düşündüm. Ancaq burası vardı ki, orada mənə gözləyən olacaqdı. Mənim gəlişimi müsyö də Püiqariq xəbər vermişdi və mən mütləq toya getməli idim.

– Mərc gələk, müsyö, – biz hələ düzənlikdə yolumuzla irəliləyəndə bələdçim mənə dedi, – bir siqardan mərc gələk, mən sizin müsyö də Peroradgildə nə iş görəcəyinizi indidən deyim, razısınız mı?

– Bunu bilmək bir o qədər də çətin deyil, – dedim və ona siqar uzatdım. – Kaniqudan bəri altı lyö yol getdikdən sonra, gecənin bu vaxtında on böyük işimiz, yəqin ki, şam etmək olacaqdır.

– Burası belədir, bəs sabah?.. Bax, mərc gəlişim ki, siz ilə öz бүтүнүзə baxmağa gedirsiniz, yoxsa düz demirəm? Mən bu fikri siz Serrabona müqəddəslərinin şəklini çəkəndə duydum.

– Büt? Nə büt? Hansı büt? – Bu söz mənə daha da maraqlandırdı.

– Necə? Sizə Pertinanda danışmadılar ki, müsyö də Perorad yerin altından necə büt tapıb?

– Bəlkə siz bişmiş gildən hazırlanmış heykol demək istəyirsiniz?

– Hər halda clə demək istəmirəm. Xeyr. Bəli, xalis misdən və hələ deməsən, ondan böyük sular¹ kəsib qayıрмаq olar. Kilsə zəngi ağırlığında olar. Biz bunu zeytun ağacının altından qazıb çıxartmışıq.

– Onu qazıb çıxaranda siz orada idiniz?

– Bəli, müsyö. M. də Perorad on beş gün bundan qabaq bizə, yəni Jan Kol ilə mənə dedi ki, qoca bir zeytun ağacını kökündən çıxaraq, çünki həmin ağacı keçən il soyuq almışdı. Bildiyiniz kimi, havalar çox pis keçdi. Hə, iş başladıq, Jan Kol şıdırgı işləyirdi ki, birdən qulağına səs dəydi: zarañq!.. Elo bil zəng çalırıldı. “Bu nədir belə?” – özüm-özüməndən soruşdum. Biz qazdıq, qazdıq və birdən bir qara əl çıxdı, ölü əlinə oxşayırdı. Qorxumdan matım-qutum qurudu. Oradan düz müsyö də Peroradın yanına qaçdım və dedim: – Müsyö, zeytun ağacının altında ölü basdırıblar. Keşiş çağırmaq lazımdır! – Nə, ölü? – onu təəccüb бүрүdü. M. də Perorad gəldi və torpaqdan bayıra çıxan əli görən kimi: – Əntiqə! Əla! – deyə qışqırdı. Görseydiniz, deyərdiniz ki, o, xəzinə tapıbdır. Hə, M. də Perorad əl-ayağa düşdü; gah bellə, gah da əlləri ilə torpağı qazıb atdı, olloşdı, qurdalandı, düz bizim ikimiz qədər işlədi.

– Sonra nə tapdınız?

Yekə bir qara qadın... Bədəninin yarısından çoxu çıpaq, özü də xalis misdən... M. də Perorad bizə dedi ki, bu, бүтдүр, бүтпөрəstlik dövüründən... Böyük Karlın dövüründən, səkkizinci əsrdən, nə bilim, nə vaxtdan qalır.

– Başa düşürəm nə deməkdir. Yəqin, vaxtilə nə vaxtsa uçulub dağılmış kilsənin yerindən tapılmış бүрүnc madonnadır.

– Elo бүтдүр ki var! Бүрүnc madonna!.. Madonna olsaydı, mən tanıyardım! Ağzımda deyirəm ki, бүтдүр. Bu, onun sifətinin ifadəsindən bilinir. Böyük, iri ağ gözlərini sanki adamın gözlərinə zilləyib. Baxsan, deyərsən ki, clə o da sənə baxır. Ona baxanda istər-istəməz baxışlarını onun baxışlarından ayırıb gözlərini yerə dikirsen.

– Deməli, ağ gözləri var? Yəqin o gözləri бүрүncclə naxışlayıb işləmişlər. Bu, şübhəsiz, Roma heykəllərindəndir.

– Roma heykəlidir, clədir ki, var! Müsyö də Perorad da onun Roma heykəli olduğunu dedi. Ah! Mən indi görürəm ki, siz də onun kimi alimsiniz.

– Бүтөвдүрмү? Yaxşı qalıbdır mı?

– Oh! Müsyö, salamatdır, öyər-əskiyyə yoxdur. Bu tapdığımız, bələdiyyə idarəsində saxlanılan Lui-Filippin naxışlı, gipsdən tökülmüş бүстүндən daha gözəl və daha yaxşı qalıbdır. Бүтүн bunlara baxmayaraq, bu бүтүн sifəti nəşə mənim xoşuma gəlmir. Pis, sərt sifəti var... Özü də clə pis adama oxşayır.

– Pis! O, sizə nə pislilik edibdir ki?

– Дүзүнү axtarsan, mənə heç bir şey. Eşidin görün, bir nə oldu! Biz дөрдүмүз də həmin бүтү ayaq üstə qaldırmaq üçün işə başladığımız. Bir toyuq qədər gücü olmasına baxmayaraq, müsyö də Perorad da ipdən yapışmışdı və o da çəkirdi. Çox çətinliklə onu dikəldib ayaq üstə qoyduq. Əlimi aub yerdən bir saxsı parçası götürmüşdüm və istəyirdim onun ayağının altına qoyam ki, düz dursun, birdən: taraq! Bir də gördüm ki, heykol tırtap uzandı. “Özünü gözle!” – mən qışqırdım, ancaq mənim qışqırmağım nəşə gec oldu, çünki Jan Kol macal tapıb ayağını çəkməmişdi...

– O yaralandı?

– Yazığın ayağını tamam üzüb saldı! Vay-vay! Yazıq! Onu belə görəndə cın vurdu başıma. Əlimdəki toxə ilə bir istədim бүтү vurub sındıram, ancaq M. də Perorad mənə tutub saxladı. O, Jan Kola pul verdi, əhvalatın iki həftə bundan əvvəl olmasına baxmayaraq Jan Kol hələ də yorğan-döşəkdədir, clə indi də yatur və həkim deyir ki,

¹ Su (sou) – Fransada pul vahidi

daha bundan ona ayaq olmaz, bu ayaqla o birisi ayağı kimi yeriye bilməz. Çox təəssüf! O, yoldaşlar içərisində ən yaxşı qaçan idi, futbol oyununda da müsyö dö Peroradın oğlundan sonra ən mahir, fəndgir oyunçu idi. Məsələn burasındadır ki, M. Alfons dö Perorad – M. dö Peroradın oğlunu deyirəm, çox məyus olmuşdu, çünki o, Jan Kol ilə birlikdə oynamayı sevirdi. Onların oyununa baxanda kirşən ləzzət verirdi; ikisi birlikdə oynadı ey, top yerə düşməzdi: tap–tap!

Bələ söhbətlərlə yolumuza nərdivan atıb İl qəsəbəsinə daxil olduq və çox çəkmədi ki, mən M. dö Peroradın hüsurunda hazır oldum. Bu, alçaqboy, hələ də canisulu, cəld, sir-sifətinə kirşən çəkilmiş gümrəh, sağlam və cəhtrəslı bir kişi idi. M. dö N.–in məktubunu açmamışdan əvvəl o, mənə hər cür yemək düzülmüş stolun başında oturtdu və indiyə kimi alimlərimizin laqeydliyi üzündən tarix boyu unudulub yerin altında qalan Rüşiyon qraflığını çəkib üzə çıxaracaq bir arxeoloq kimi mənə oğluna və arvadına təqdim etdi.

Böyük ləzzətlə yeyə–yeyə, – çünki heç bir şey təmiz dağ havası kimi adamı iştaha gətirməz – düşdüym evin adamlarına diqqət yetirirdim. Mən M. dö Perorad haqqında artıq danışmışam. Bunu da əlavə etməliyəm ki, o, son dərəcə cəld idi. O danışır, yeyir, oturduğu yerdən dik qalxıb qonşu otaqdakı kitabxanasına qaçır, kitab götürüb, səhifələrindəki yağlı boya ilə çəkilmiş qravüraları mənə göstərir və şərab süzürdü. İki dəqiqə yerində rahat otururdu. Katalan camaatının əksəriyyəti kimi qədərindən artıq kök olan, artıq qırx yaşını keçmiş arvadı mənə bütün hərəkətlərlə əsil əyalət, kənd arvadı təsirli bağışlayırdı. Arvad yalnız ev işləri ilə məşğul olmasına baxmayaraq, o yenə mətbəxə qaçdı, çoxlu göyərçin kəsdirdi, yağda qızartdı, nə bilim neçə qab mürəbbə açdı. Stolun üstü bir anda ləzzətli yeməklərlə, içki ilə doldu. Əgər süfrəyə qoyulmuş təamlardan doyunca yeməyim bir yana dursun, hamısının yalnız dadına baxsaydım, yəqin ki, qarnım partlardı. Bununla belə, qarşıma tutulan xörək dolu boşqabdan imtina etdikdə evin adamlarından üzr istəməli olurdum. Qorxurdular ki, İldə mən özümü yaxşı hiss etməyəm. Əyalətdə əyləncə o qədər azdır ki... parisililər də ki, bilirsiniz də, ərköyünlər!

Valideynlərinin narahat olduqları, tez–tez içəri girib–çıxdıqları bir vaxtda M. Alfons dö Perorad yerində mıxlanıb qalmış nəzarətçini xatırladırdı. Bu, iyirmi altı yaşında hündürboy, qədd–qamətli, sifətdən yaraşıqlı cavan bir oğlan idi. Boyu və bədən quruluşu onun

bu yerlərdə adlı–sanlı lapta¹ oynayan olduğunu sübut edirdi. Həmin gecə o, qəşəng geyinmişdi... Lap elə “Modalar jurnalı”nın son nömrəsindəki şəkillərdəki kimi... Ancaq mənə elə gəlirdi ki, əynindəki paltarları onu sıxır. Qaməti dümdüz idi, elə bil şiş udmuşdu, o tərəf–bu tərəfə dönəndə bütün bədənini döndərirdi. Onun iri, görünür, açıq havada çox olduğundan mis rənginə çalan əlləri və qısa dirnaqları oynındakı geyimi ilə qərībā ziddiyyət təşkil edirdi. Bu əllər, əslində, bir modabaz köynəyinin qollarından çıxmış zəhmət–keç əlləri idi. Bununla belə, o, mənə Parisdən gələn bir adam kimi başdan–ayağa çox maraqla süzdü. Bütün gecə ərzində tək birco dəfə mənəmə kəlmə kəsdı, dediyi də bu oldu ki, mən saatımın qayığını haradan almışam.

Şam qurtarhaqurtarda M. dö Perorad mənə dedi:

– Hə, deməli, belə! Mənim hörmətli qonağım, indi ki, mənim qonağımsınız, deməli, mənim ixtiyarımdasınız. Nə qədər ki, bizim dağlarda olan görməli yerlərin hamısını görməmişsiniz, sizi heç bir yerə buraxdı yoxdur. Görək bizim Rusiyyonu yaxşı–yaxşı gözib tanıyasınız və onun əsil qiymətini, nəyə layiq və qadir olduğunu özünüzlə söyləyəsınız. Ancaq sizə göstərəcəyimiz şeylərə şübhə etməyəsınız. Finikiyalıların, ərəblərin, vizantiyalıların abidələrinin hamısını, böyüyündən kiçiyinə qədər, öz gözələrinizlə görəcəksınız. Mən sizi hər yerə aparacağam, kiçik bir kərpici də sizdən əsirgəməyəcəyəm.

Aramsız öskürək onun sözünü yarımcıq kəsdı. Mən bu fürsətdən istifadə edib ona dedim ki, ailəsi üçün xoş bir məqamda qiymətli vaxtını əlaqla onu narahat etməyəcəyəm. Əgər dostum mənim gözintilərim barəsində qiymətli məsləhətlərini əvvəlcədən mənə deyərdisə, onu mənə müşayiət etməkdən azad edərdim.

– Hə, siz deyəsən axı, bu oğlanın toy məclisindən danışmaq istəyirdiniz? – deyə o mənim sözümü kəsdı. – Boş şeydir! Bu işi birisi günə də saxlamaq olar. Siz də bizim ailə ilə birlikdə toyu yola salarsınız. Toy sadə olacaqdır, çünki qız ona miras qoyub gedən xələsinə hələ də yas saxlayır. Buna görə də nə bal, nə də tənənəli ziyafət... heç nə olmayacaq. Təəssüf. Heç olmazsa, bizim katalanlı qızların toylarda necə oynadıqlarını görərdiniz. Onlar gözəldirlər və mənim Alfondumun toyu belə keçirmək üsulu bəlkə sizin də xoşunuza gəldi! Məsəl var, deyərlər: toy toyu gətirər... Həftənin şənbə günü

¹ İki dəstəyə bölünmüş oyunçular arasında ağacla oynanılan top oyunu

cavanların toyu qurtarır. Mən də azadam və bundan sonra yola düşürük. Əyalət toyunda sizi darıxdıracağıma görə – oğər doğrudan da belə olarsa, – indidən üzr istəyirəm. Çünki tontənəli ziyafətlərdən bezmiş bir parisli üçün əyalət toyu nədir ki axı... Özü də nə toy, rəqsi yox... Buna baxmayaraq, siz təzə golini görəcəksiniz təzə golini... bu haqda fikrinizi sonra deyirsiniz. Burası da var ki, siz ağır və ciddi adamsınız, qadınlara gözünüzün ucu ilə də baxmırsınız. Mən sizə daha yaxşı şeylər göstərəcəyəm. Nəso yaxşı bir şey görəcəksiniz! Sabah üçün sizə heç gözləmədiyiniz bir möcüzə hazırlamışam.

– İlahi! – üzümü ona tutub dedim, – evdə xəzinən olsun, amma heç kimin ondan xəbəri olmasın?! Çətin məsələdir. Deyəsən, mənim üçün hazırladığınız “möcüzəni” təsəvvür edirəm axı!.. Əgər söhbət tapdığınız heykəldən gedirsə, bələdçimin dilindən eşitdiyim təsvirə görə, sizdən mənim gözlədiyim möcüzəyə dəyməz; o olsa-olsa, həmin şeyə heyvətlə baxmaq üçün mənə yalnız maraq oyada bilər.

– Ah! Deməli, o mənim bütün barədə sizə danışmış, mənim Tür İlahəm... başqa cür adlandırılır... Hə, indi ki belə oldu, sizə bu barədə heç nə demirəm. Sabah gündüz onu özünüz görürsünüz və özünüz deyirsiniz ki, həmin büte şah əsər deməkdə mən haqlıyam, yoxsa yox. Lənət şeytana! Siz məqamında gələ bilmədiniz! Onun üstündə yazılar var ki, Allahın savadsız, cahil bəndəsi olan mən də onu öz bildiyim kimi izah edə bilərəm. Siz isə Parisdən gəlmiş alimsiniz!.. Bəlkə də, mənim şərhim sizə gülünc göründü... Məsələ burasındadır ki, bütün bunları sizə danışan mən, əyalətdə qədim, antik şeylərin bilicisi kimi bir yazı da yazmışam. Mətbuatda dərc elətdirmək istəyirəm. Onu siz özünüz mənim yanıda oxusaydınız və səhvlərimi düzəltseydiniz, ümid edirəm ki... Məsələn, mən bilmək istədim, görün siz büstün kürsülük, dayaq deyilən hissəsində yazılmış “CAYE” sözünü necə tərcümə edirdiniz?... Burası da var ki, sizdən hələlik heç nə soruşmaq istəmirəm, sualları sonraya saxlayıram. Sabaha qədər! Bu gün Məhəbbət İlahəsi haqqında daha kəlmə də kəsməyək!

Arvadı dilləndi:

– Bütün öz yerində rahat qoysan, Perorad, çox yaxşı iş görmüş olarsan. Başa düşməlisən ki, sən müsyöünün yeməyinə mane olursan. İnan ki, müsyö Parisdə sonin tapdığı heykəldən daha gözəllərini

görmüşdür, Türlü sarayında onlarca cləsi vardır, özləri də bürüncdən, sonin tapdığı kimi.

– Bax, bu cəhəldir, əyalətin böyük cəhəli! – M. dö Perorad arvadının sözünü yarımqıç kəsdi. Çox gözəl, füsunkar, antik bir heykəli Nikola Küstünün bayağı heykəlləri ilə müqayisə etmək?!

Mənim evdar qadınım allahlardan hörmətsizliklə danışır. Təsəvvür edirsinizmi, mənim arvadım istəyir ki, mən tapdığım heykəli əridib ondan bizim kilso üçün zəng düzəltədim. Bu, isə onun xaç anasına çevrilsin! Klassik yunan heykəltəraşı Mironun şah əsəri kimi!

– Şah əsər! Şah əsər! O özü gözəl şah əsər yaradıb. Zərafət deyil, kişi hələ ayağını sındırıb.

– Arvad, görürsənmi? – M. dö Perorad ötkəm səslə dilləndi və bözəkli, güllü corab çəkilməmiş sağ ayağını arvadına uzatdı. – Əgər mənim gözəllik ilahəm, bax, bu ayağını sındırısaydı, uf deməzdim..

– İlahi! Perorad, dilin necə gəlir bu sözləri deyirsən? Allaha şükür ki, kişi sağ-salamatdır!.. Hələ bunu da deyim ki, bədbəxtlik götürən belə bir heykələ baxmağa mən ürək cləyə bilmirəm. Yazıq Jan Kol!

– Məhəbbət İlahəsi onu yaralayıb, – M. dö Perorad şaqqanaq çəkdi, – eşqə mübtələ olan bir səfəh öz-özündən şikayətlənir.

Yəni: məhəbbət sevdasına düşər olmayan varmı?

Latın dilini fransız dilindən yaxşı bilən müsyö Alfons mənə baxışla gözünü qıydı və diqqətlə mənə baxdı, sanki məndən soruşdu: – Bəs siz necə, a parisli, siz məhəbbət sevdasının nə demək olduğunu başa düşürsünüzmü?

Şam yeməyi qurtardı. Bir saat olardı ki, süfrənin başında oturma xərəyin üzünə baxırdım, yemirdim, yorulmuşdum və mənə tez-tez tutan ösnəməyi gızlode bilmirdim. Bunu əvvəlcə mədam dö Perorad gördü və artıq yatmaq vaxtı olduğunu xatırlatdı. Ev sahiblərinin məndən tez-tez üzr istəmələrindən gəcəni narahat yataqda keçirəcəyimi hiss edirdim. Axı bura Paris deyildi. Əyalət yerlərində hər şey ürəyincə olmur. Rusiyyonluqlara güzəştə getmək lazımdır. Dağ yolları ilə bir bu qədər yol getdikdən sonra bir dəstə küləşin mənim üçün çox rahat yer olacağını ağlıma gətirməzdim; mənə kasıb komalarında ürəkləri istədikləri kimi qəbul edə bilmədikləri üçün məndən üzr istəyirdilər ki, onları bağışlayım. Nəhayət, M. dö Peroradın müşayiətilə mənim üçün ayrılmış otağa qalxdım. Yuxarı pillələri taxtadan

düzəldilmiş pilləkan dəhlizin ortasına çıxırdı. Otaqlardan bir neçəsinin qapısı həmin dəhlizə açılırdı.

Ev sahibi mənə dedi:

– Sağ tərəfdəki otağı gələcək gəlinimiz madam Alfons üçün ayırmışam. Sizin indi yatacağınız otaq isə həmin otaqla üzəüz, dəhlizin qurtaracağındakı otaqdır. Siz bilirsinizmi ki, – o, səsinə inco ahəng vermək istəyirmiş kimi əlavə etdi, – təzə böylə gəlini ayırmaq lazımdır?! Evin bir başında siz olacaqsınız, o biri başında isə onlar.

Biz içərisində hər cür avadanlığı olan bir otağa girdik. Orada gözümə ilk dəyən uzunluğu yeddi, eni altı futluq¹ çarpayı oldu, elə uca idi ki, üstünə qalxmaq üçün ayağımı alına görək dolabça qoyaydın. Qəndəndən qəndlə dolu, odekolon şüşələrinin bəzək stolunun üstündə yerli-yerində olduğu görünüb arxayınlaşdıqdan sonra ev sahibi zəngin havada yerləşdiyini göstərdi, sonra “Gecəniz xeyrə qalsın!” deyib, məni tək buraxdı.

Pəncərələr bağlı idi. Soyunmamışdan qabaq gözəl gecənin təmiz havasını uzun-uzadı şam yeməyindən sonra ciyərlərimə çəkmək üçün pəncərələrdən birini açdım. Günü hər vaxtında füsunkar görkəmi ilə adamı valeh edən, mənə dünyanın ən gözəl dağı kimi görünən Kaniqu dağı bu gecə xüsusilə gözəldi. Dağın valehedici silüetində diqqətlə tamaşa etmək üçün bir neçə dəqiqə yerimdə donub qaldım; pəncərəni örtməyə hazırlaşırıdım ki, gözlərim istər-istəməz aşağı zilləndi və on beş-iyirmi addımlıq məsafədə pyedestal üzərində bir heykəl gözlərimə sataşdı. Heykəl kiçik bağçanı geniş dördkünc meydançadan ayıran, yaşıllıqla əhatə olunmuş guşəyə qoyulmuşdu; həmin meydançanın uşaqların top-top oynadıqları meydanı olduğunu sonralar öyrəndim. Bu bir tikə yer M. dö Peroradın oğlunun təkidilə top oyunu üçün uşaqların istifadəsinə verilmişdi. Dayandığım məsafədən heykəlin duruşunu təyin etməkdə çətinlik çəkirdim. Mən yalnız onun hündürliyünü özlüyümdə gözəyari götür-qoy etdim. Mənə elə gəldi ki, boyu təxminən altı fut olardı. Elə bu anda topla oynayan uşaqlardan iki dəcəli oyun meydançasını keçib gəldirdi, onlardan hansısa Rusiyyon mahnısı “Yanar dağlar”ı fişınqda çalırdı. Onlar heykələ baxmaq üçün dayandılar. Biri lap ucadan katalanca danışdı. Mən əvvəllər Rusiyyonda xeyli yaşadığımdan, indi onun nə dediyini təxminən başa düşürdüm.

¹ Fut – 30,5 sm-ə bərabər uzunluq ölçüsü

– Hə, sən buradasan, pozğun! (Onun katalanca dediyi ifadə daha da pis səslənirdi.) Yenə buradasan! – dedi. – Jan Kolun ayağını sən sındırmısan! İxtiyarım çatsa ha, vallah, sonin boynunu sındıramam!

– Bah! Nə ilə? – o birisi cavab verdi. – O, misdəndir, elə bərkdir ki, Etyenin bıçağının ağzını sındırdı; Etyen bıçaqla onu kəsmək istəyirdi. Bu, bütərəstlik dövründən qalma mislərdəndir, dünyada ən möhkəm misdir, onun möhkəmliyini heç özüm də bilmirəm nə ilə müqayisə edim.

– İskənəm yanımda olsaydı (görünür, o, çilingər şagirdi imiş), onun iri ağ gözlərini oyub tökərdim, badam dənəsindən ləpəni çıxartdığım kimi! Bunun gözlərindəki gümüş yüz suya dəyər.

Onlar heykəldən aralanaraq bir xeyli getmişdilər.

“Çilingərlər”dən yaşca böyüyü birdən ayaq saxlayaraq dedi:

– Görək bütə gecən xeyrə qalsın, deyim.

O aşağı əyildi və yerdən dəş götdürdü, qolunu yellədi... atdığına gördüm. Bürünc heykəldən cingiltili səs qalxdı. Elə həmin anda “çilingərin” əlini aparıb başını tutduğunu gördüm. O ağrıdan qışqırdı:

– Heykəl həmin daşı tutub geri, özümə atdı.

Və mənim dəcəllərim götürüldülər. Yəqin ki, atılan daş metal heykələ dəyib geri sıramış və gözəllik ilahəsini təhqir etməyə cürət edən bu əcaib uşağı cəzalandırırdı.

Mən ürəkdən gülərək pəncərəni örttdüm.

– Məhəbbət İlahəsi bir vəhşinin də cəzasını verdi!

Kaş qədim abidələrimizi korlayanların hamısının başı bu uşağın başı kimi yanılaydı! Belə bir xeyirxah arzudan sonra yuxuya getdim. Yuxudan oyananda hava tamam işıqlaşmışdı. Çarpayımın yanında bir tərəfdə M. dö Perorad, o biri tərəfdə isə onun arvadının göndərdiyi, əlində bir fincan şokoladlı qəhvə tutan xidmətçi dayanmışdı.

– Hə, qalxmaq vaxtıdır, parisli qonaq! Ay paytaxtda yaşayan tənbellər! Mən tez-tez geyinəndə ev yiyəsi belə deyirdi. – Saat səkizdir, siz hələ də yatırırsınız. Mən saat altıdan durmuşam, üç dəfə yanınıza qalxmışam. Ayaqlarımın ucunda qapıya yaxınlaşmışam ki, görüm, yuxudan durmuşunuz, yoxsa yox. Sakitlikdir, həyat əlaməti yoxdur. Heç səs-səmiriniz də gəlmir. Sizin bu yaşınızda çox yatmaq ziyandır. Siz mənim Məhəbbət İlahəmi də hələ görməmişsiniz! Hə, bu bir fincan şokoladlı, əsil Barselona qüvvəsini götürün, bir içən görüm! Xalis qaçaq malıdır!.. Bu şokoladdan Parisdə yoxdur! Özünüzə

nüzə güc toplayın, mənim Məhəbbət İlahəmlə üzbəüz dayananda, bilirəm, sizi ondan ayırmaq mümkün olmayacaq.

Beş dəqiqədən sonra hazır oldum: yəni üzümü tələm-tələsik qırxmışdım, pəncəyimdəki düymələrin bəzisini düymələməmişdim. Şokoladlı qəhvəni buğlu-buğlu, isti-isti içdiyimdən ağzımı yandırdım. Bağcayə endim və özümü füsunkar, gözəl bir heykəlin qarşısında gördüm.

Bu, həqiqətən, əsil Məhəbbət İlahəsi idi və özü də həddindən artıq gözəl idi. Bədəninin yuxarı hissəsi çıpaq idi, sanki ulu babalarımız – əcdadlarımız, sadəcə olaraq, öz müqəddəs səcdəgahlarını təsvir etmişdilər. Sağ əli sinəsi bərabərindən yuxarı qalxmışdı, əlinin içi döşünə tərəf çevrilmişdi. Baş, şəhadət, orta barmaqları açıq, adsız barmaqla çəçələ barmağı azacıq qatlanmışdı. O biri əli ombasına yaxınlaşdırılmış, bədəninin aşağı hissəsini örtən parçanı tutmuşdu. Bu heykəlin pozası italyanların “Morra” oyunundakı oyunçunu xatırladırdı ki, bunu heç mən də bilmirəm nə üçün “Germanikus” adlandırmışlar. Bəlkə, sənətkar “Morra” oynayan İlahəni təsvir etmək istəmişdir, nə biləsən?! Hər halda bu Məhəbbət İlahəsinin bədəni kimi gözəl, nöqsansız bir vücud təsəvvür etmək mümkün deyildir. Onun sifətinin cizgilərindən zərif, incə, tül geyimli qırçınlardan qoşoq, cazibədar heç nə ola bilməzdi. Mən Roma imperiyasının daha sonrakı əsrə aid bir əsər görmək arzusunda idim, indi isə budur, heykəltəraşlıq dövrünün ən yetkin vaxtında yaradılmış bir şah əsər mənim qarşımda dayanmışdı. Məni xüsusilə valeh edən onun son dərəcə gözəl bədən quruluşu idi, elə bil naturadan işlənmişdi. Doğrusu, təbiətin belə varlığı yaratmağa qadir olduğu da şübhəlidir.

Alnında yuxarıya qatlanmış saçları ehtimal ki, nə vaxtsa qızılla zərlənibmiş. Balaca başı, bütün yunan heykəllərində olduğu kimi, azacıq qabağa əyilmişdi. Sifətinə gəldikdə isə onun qoribo, ecəzkar ifadəsini mən heç vaxt təsvir edə bilməyəcəyəm, çünki elə işlənmişdi ki, xatırladığım antik heykəllərdən heç birinə bənzəmirdi. Bu heç də yunan heykəltəraşlarının sifətin bütün cizgilərinin tamam hərəkətsiz fonunda verdikləri sakit və özəmətli baxış deyildi. Burada, əksinə, mən təəccüblə məkrin kinə çevrilməsinə, sənətkarın belə bir hissi özünəməxsus cizgilərlə və həm də böyük ustalıqla işlədiyinə diqqətlə tamaşa edirdim. Bütün bu cizgilər bir qədər ziddiyyətə verilmişdi: Gözlər azca qiyılmış, ağız cəvçələrə qədər yuxarı gəril-

miş, burun pərləri azacıq şişmişdi. Son dərəcə gözəl olan bu üzdə kinəyə, nifrət və qəddarlıq oxunurdu. Doğrudan da, mən bu füsunkar heykələ nə qədər çox baxırdımsa, belə ilahi gözəlliyin rəhmsizliklə bir yerə sığa biləcəyini bir o qədər dərindən hiss edirdim.

M. dö Perorada dedim:

– Göylərin belə bir qadını yarada bilməsi üçün oğor bu heykəlin qəlbi nə vaxtsa mövcud olmuşdursa, – buna isə şübhə edirəm, – onda onu sevnələrə mən ürəkdən acıyıram. O, aşiqlərin nakam öldüyünü görürkən yaqın ki, sevinmişdir. Onun sifətinin ifadəsində nəso bir amansızlıq da vardır, bununla belə, mən bu qədər gözəl bir vücud görməmişəm.

– Bu Məhəbbət İlahəsi xəyalən öz aşiqinə bağlanmışdır! – M. dö Perorad mənim sevincimə şərik olaraq dilləndi.

İllər keçdikcə ruzigarın əli ilə tünd yaşıl rəngə boyanmış bu heykəllə gümüşdən tökülmüş bu parlaq gözlər arasındakı ziddiyyət daha qabarıq nəzərə çarpırdı. Bu parlaq gözlər həqiqəti, həyatın özünü xatırladan bir xülyaya bənzəyirdi. Bələdçimin dediyi sözlər yadıma düşdü: Doğrudan da, bu heykəl ona baxanların gözlərini aşağı dikməyə məcbur edir. Doğrudan da, bu, təqribən düz idi və mən bu bürənc heykəl qarşısında özümü narahat hiss etdiyimdən, özümə qarşı daxilimdə qəzəb baş qaldırırdı.

– İndi isə heykəlin bütün incəliklərinə, hissələrinə heyran olan ey mənim antik şeylər bilicim və həmkarım, zəhmət olmasa, icazə-nizlə bir elmi konfrans açaq. Hə, indiyə kimi diqqət yetirmədiyimiz bu kitabə haqqında nə deyə bilərsiniz?

O, heykəlin kürsülüyünü mənə göstərdi, mən orada bu sözləri oxudum:

CAYE AMANTEM

– Buna nə sözlünüz var, ay alim kişi?! – deyə M. dö Perorad əllərini ovuşduraraq mənədən soruşdu. – Baxaq görək, bu CAYE AMANTEM sözlərinin mənası haqda cəmi fikrə gələ bilərsiniz?

– Onun iki mənası var, – deyə cavab verdim. – Birinci mənasını belə tərcümə etmək olar: “Sən sevnələrdən özünü gözlə, aşiqlərdən ehtiyatlı ol!” Ancaq bu mənanı bilmirəm, CAYE AMANTEM

osil latin dilidirmi? Bunu deyən qadının üzünün iblisinə ifadəsinə diqqət edərkən mən o saat belə qənaətə gəlirəm ki, sənətkar məhz tamaşaçımı, yəni buna baxan adamı sifətdəki dəhşətli gözəllikdən qorumaq istəmişdir. Mən bunu belə tərcümə edərdim: “Əgər qadın səni sevirsə, özünü ondan gözəl!”

– Hım!.. Bəli, bu mənə daha çox ağlabatandır. Ancaq bu sizin də ürəyinizcə olmaz, mən birinci tərcüməni üstün tuturam, bunu mən elə belə də şərh edəçəyəm. Siz Məhəbbət İlahəsinin aşiqinin kim olduğunu bilirsinizmi?

– Çoxları onu sevib.

– Bəli. Ancaq birincisi Vulkan olub. Od Allah! Bəlkə, sənətkar belə demək istəyib: “Bütün gözəlliyinə və məğrurluğuna baxmaya-raq, səni heç olmasa bir dəmirçi, topal bədheybətə birisi sevecəkmi?!” Nazlı-qəmzəli qızlar üçün bu böyük ibrət dərsidir, müsyö!

Bu izahat mənə o qədər süni göründü ki, təəccübümü gizlədə bil-mədim, dodaqlarım qaçdı.

– Bu latin dili çox yığcamdır, – mən əntiqə şeylər maraqlısı olan bu dostumun mübahisəsindən yaxa qurtarmaq məqsədilə eyham vurdum və heykələ daha diqqətlə baxmaq üçün bir neçə addım geri çəkildim.

– Bir dəqiqəliyə, həmkar! M. dö Perorad əlimdən tutub məni saxladı, – siz hələ bir şey görməmişsiniz! Başqa bir kitabə də var. Heykəlin altlığının üstünə çıxın və sağ əlinə baxın. Bu sözləri deyərək o, mənə qalxmaqda kömək etdi.

Mən heç bir şeydən çəkinmədən Məhəbbət İlahəsinin boynuna sarıldım və bununla hər şeyə adət etməyə başladım. Bir anlığa onun sifətinə baxdım və o mənə daha kinli, daha gözəl göründü. Azacıq sonra isə heykəlin qolunun yuxarı hissəsində yazılmış sözlər gözüme dəydi. Mənə elə gəldi ki, bu sözlər nəşə qədim bir əlyazmasıdır. Orada nə yazıldığını güc-bəla ilə höccələdim, hərf-hərf oxudum; bununla belə, hərf-ləri necə oxuyurdumsa, müsyö dö Perorad da hər bir hərəkətimi, hətta səsimi belə təkrarlayır, məni təqlid edir.

VENERI TURBUL...
EUTUCHES MURO
IMPEIO FECIT

Birinci misranın *turbul* sözündən sonra mənə elə gəldi ki, nəşə yəni bir neçə hərf varmış və həmin hərf-lər sonralar pozulub, ancaq *turbul* çox aydın oxunurdu.

– Bu da bir mənə kəsb edir? – Ev sahib i şən halda ancaq b i c-b i c gülümsəyərək məndən soruşdu, çünki düşünürdü, həm də əmin idi ki, mən bu *turbul* ifadəsinin öhdəsindən asanlıqla gələ bilməyəcəyəm.

Ona dedim:

– Burada bir söz var ki, mən hələ də başa düşə bilmirəm, qalanı isə asandır: Evtikes Miron bunu Məhəbbət İlahəsinə onun ömrinə görə hədiyyə etmişdir.

– Çox gözəl. Bəs bu *turbul* sözünü nə edək? Bu *turbul* nə olan şeydir, axı bunu necə qanaq?

– *Turbul* məni çox çətinliyə salır. Məhəbbət İlahəsinə uyğun gələn əlamətlər düşünüb tapmağa çalışıram ki, həmin əlamətlər sirri açmaqda mənə kömək etmiş olsun. Bura baxın görüm, bəs siz özünüz bu *turbulenta* haqqında nə deyirdiniz? İztirab çəkən, içindən yanib-yaxılan, qəzəbli Məhəbbət İlahəsi... Görürsünüz ki, onun sifətinin belə kinli, acıqlı ifadəsi məni həmişə düşündürür, *turbulenta* Məhəbbət İlahəsi üçün o qədər də pis epitet deyildir, – deyə təvazökarlıqla əlavə etdim, çünki öz izahatım özümü də bir o qədər qane etməirdi.

– Məhəbbət İlahəsi bir yerdə qərar tutmur! Məhəbbət İlahəsi haray-həşir qoparır! Ah! Deməli, belə düşünürsünüz ki, mənim Məhəbbət İlahəm məclis gözəldir? Bu heç elə belə deyildir, müsyö! Bu məhəbbət İlahəsi mədəni İlahədir! Ancaq mən sizə bu *turbul* sözünü elə indi, lap elə bu saat izah edəçəyəm... Onda heç olmazsa mənə söz verin ki, təəssüratım necə ki, çap olunmayıb, mənim bu kəşfim barədə heç yerdə car çəkib danışmayacaqsınız. Məsələ burasıdır ki, görürsünüz, mən yeni tapıntının özümə şöhrət sayıram. Siz də bizim kimi kasıb əyalət adamları üçün bu boyda xırmandan heç olmasa bir başaq görək qoyasınız qalsın, hamısını aparmayasınız. Siz onsuz da varlı-karlısınız, conab parisli alimlər!

Heykəlin bünövrəsinin yuxarisından əyilib göz-lərini zilləyərək baxdığım yerdən qımıldanmadan mən ona təntənəli surətdə söz verdim ki, onun kəşfini oğurlamaq üçün ömrümdə belə ləyaqətsizlik etmərəm.

– *Turbul*... müsyö, – məndən başqa kimsə cəitməsin deyə o mənə daha da yaxınlaşdı və səsin i qısaraq dedi:

– Bunu bir *Turbulnerae* oxuyun görüm!

– Mən bunu o qədər də yaxşı başa düşmürəm.

– Yaxşı fikir verin, görün, nə deyirəm. Buradan dörd-beş kilometr aralı dağın ətəyində *Bulterner* adında bir kənd var. Bu söz, yəni “*Bulterner*” latın dilində olan *Turbulnerae*-dan törəmə sözdür. Bu isə həmin sözün dəyişilmiş variantlarından başqa bir şey deyil. *Bulterner*, müsyö, qaraçı şəhəri olub. Bu fikrə mən həmişə şübhə ilə yanaşmışam, çünki əlimdə əsaslı dəlil-sübut olmayıb. Dəlil, bax, indi elə bu özüdür. Bu Məhəbbət İlahəsi *Bulterner* qəsəbəsinin yerli səcdəgahı olub. Elə indiçə sübut etdiyim qədim mənşəli “*Bulterner*” sözü isə çox vacib bir məsələni sübut edir; iş burasındadır ki, *Bulterner* qaraçı şəhəri olmamışdan əvvəl finikiyalıların şəhəri olub.

Mənim təəccübümdən istifadə edib nəfəsini dərmək üçün o bir anlıq söhbətini kəsdi. Gülməyimi güclə saxladım.

Sonra o, sözüünə davam etdi:

– *Turbulnera* xalis finikiya sözüdür, *Tur-ü Sur* kimi oxuyun, *Tur* və *Sur* cəyni sözlərdir, elə deyilmi? Finikiyadakı Tır şəhərinin adıdır. Bunun mənə kəsb etdiyini sizə deməyə ehtiyac duymuram, onsuz da bilərsiniz. *Sur* isə Bal deməkdir; *Bal*, *Bel*, *Bül* isə tələffüzdə olan cüzi fərqlərdir. *Nera*-ya gəldikdə, bu məni bir az çətinliyə salır. Bu anlayışa münasib finikiya sözü tapa bilmədiyimdən, inamla deyə bilərəm ki, bu *neros* yunan sözü olub, nəmişlik, bataqlıq mənasını verir. Deməli, *Nera* iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bunu sübut etmək, yəni *neros*, sözüünə haqq qazandırmaq üçün mən *Bulterner*-də dağlardan axıb gələn çayların necə üfunətli bataqlıqlar əmələ gətirdiyini sizə göstərəcəyəm. Başqa tərəfdən isə, *nera* yəqin ki, Türbül qəsəbəsində nəso xeyrixah bir iş görmüş, Akvitaniyanın qaraçı əyaləti Tetrikin arvadı *Nera* Pivezüvyanın şərəfinə çox-çox sonralar artırılmışdır. Ancaq bataqlıqlara görə mən *neros* mənşəyini üstün tuturam.

Özündən razı halda o, bir çimdik tütün götürdü və burnuna çəkdi.

– İndi gəl finikiyalıları bir kənara qoyaq və kitabəyə qayıdaq. Deməli, mən belə tərcümə edirəm: bu heykəli öz işi kimi Miron, *Bulterner*li Məhəbbət İlahəsinə onun ömrilə ithaf edir.

Bunun etimologiyasının tənqidindən imtina etdim, ancaq mən də öz növbəmdə bu sözün haradan keçib gəldiyini sübut etmək istədim və ona dedim:

– Buradaca dayan, müsyö. Miron kiməsə əsər həsr etmişdir, ancaq heç ağlım kəsmir ki, bu heykəl onun işi olsun.

– Necə yəni? – O qışqırdı. – Miron məşhur yunan heykəltəraşı deyildi? İstedad o nəsilə ola bilər ki, əbədi qalsın. Bu heykəli isə yəqin onun törəmələrindən biri işləmişdir. Başqa cür ola bilməz, daha bundan aydın nə ola bilər?!

– Ancaq, – deyə etirazımı bildirdim, – mən onun qolunun üstündə bir dəşik görürəm; mənə belə gəlir ki, bu qola nə vaxtsa nə isə bağlayıblar. Məsələn, bədbəxt Miron günahı yüngülləşdirmək xatirinə ianə kimi qolbaq bağlayıb. Miron bədbəxt bir aşıq idi. Məhəbbət İlahəsi ona qəzəblənir, Miron isə ona bir qızıl qolbaq hədiyyə etməklə onu sakitləşdirir. Diqqət yetirin ki, *fecit* sözü tez-tez *consecravit* sözünün əvəzinə işlənib. Bunlar sinonim sözlərdir. Əgər Qrüterin¹, yaxud Orellinin² əsərləri ələmin altında olsaydı, sənə başqa bir misal da göstərərdim. Sevən bir aşıqın Məhəbbət İlahəsini yuxuda görməsi təbiiird. Aşıq yuxuda görür ki, sevdiyi ilahə ona qızıl qolbaq bağışlamağı ondan xahiş edir. Miron da ona qolbaq bağışlayır... Sonradan isə yadellilər, yaxud laməzhəbin birisi...

– Ah! Doğrudan, indi bildim ki, siz roman yazmısınız! – ev yiyəsi aşağı enmək üçün əlini mənə verərək, ucadan dedi. – Xeyr, müsyö, bu, Miron məktəbinə aid əsərdir. İş diqqətlə tamaşa edin. Mən *deyəndə* gəlib çıxarsınız.

Əntiqə şeylər maraqlılarının fikirlərinin ziddinə danışmamağı bir qayda kimi qəbul etdiyimdən başımı məğlub adamlar kimi aşağı dikdim və dedim:

– Son dərəcə gözəl əsərdir!

M. dö Perorad ucadan:

– Ah! İlahi, – dedi, – vandalizmin yeni bir təzahürü! Mənim bu tapdığım heykəle kimsə dəş atıb!

O, Məhəbbət İlahəsinin sinəsində ağ bir ləkə gördü. Ona bənzər bir ləkə də heykəlin sağ əlindəki barmaqların üstünə mənim gözümə dəydi. Mən onda bu ləkələri, heykəle uzaqdan atılan daşın sıçrayıb əlin üstünə düşməsi kimi ev sahibinə izah etdim. O çox güldü və “çilingəri” yunan xalqının əfsanəvi qəhrəmanı Diomedlə müqayisə

¹ Yan Qrüter (1560-1627) – hollandiyalı antik şeylər toqdiqatçısı, “Bütün Roma dövrünün qədim oylazmaları” (1603) məşhur toqdiqat əsərinin müəllifi

² İohhan-Kaspar Orelli (1787-1849) – isveçrəli filoloq, 1828-ci ildə “Latın seçmə kitabələrinin daha geniş şərh”i əsərinin nəşr etdirmişdir.

etdi, dedi ki, inşallah həmin “çilingər” yunan qəhrəmanının gününə düşər, onun yoldaşları isə ağ quşlara çevrilirlər.

Bizi nahara səsləyən zəng bu klassik söhbəti kəsdi və mən bir gün əvvəl olduğu kimi, dörd nəfərin xörəyini yeməyə məcbur oldum. Sonra isə M. dö Peroradın fermerləri gəldilər. M. dö Perorad onlarla məşğul olduğu müddətdə onun oğlu mənə aparıb Tuluzdan öz nişanlısı üçün aldığı uşaq arabasını göstərdi. Bunu da deyim ki, mən uşaq arabasına heyran oldum. Daha sonra birlikdə tövləyə getdik. O mənə orada yarım saata qədər atları təriflədi, onların hansı cinsdən, necə at olduğunu, qiymətlərindən, əyalətdə keçirilən cıdır yarışlarında aldıkları mükafatlardan xeyli danışdı. Nəhayət, mənə, gələcək həyat yoldaşından, ona hədiyyə verdiyi boz madyandan söhbət açdı.

– Biz bu gün onu görəyik, – dedi. – Bilmirəm, o sizin gözündə necə, gözəl görünəcəkmimi?! Axı siz parisilərə hər şeyi bəyəndirmək olmur, ancaq burada – Perpinanda o, hamının xoşuna gəlir. Deyirlər ki, çox gözəldir. Yaxşı cəhət də burasındadır ki, o, çox varlıdır; pradlı xalası bütün varidatını ona vəsiyyət etmişdir. Oh! Mən çox xoşbəxt olacağam.

Sevgilisinin gözəl gözlərindən daha çox, onun cehizinə görə sevindiyindən yerə-göyə sığmayan belə bir cavan oğlanı gördükdə xeyli təəccübləndim.

– Daş-qaşdan başınız çıxırmı, müsiyö? – Alfons söhbətini davam etdirdi. – Hə, bu necədir, xoşunuz gəlirmi? Bax bu üzüyü sabah ona verəcəyəm.

Belə danışa-danışa o, çəçələ barmağının birinci bəndindən brilyant qaşlı bir üzük dartıb çıxartdı. Üzüyün qaşları bir-birilə daraqlanmış iki əlin barmaqlarının ortasında idi. Bu formada işlənib hazırlanan üzük mənə son dərəcə şairanə göründü. Qədim üzükdür, ancaq, mənə, qaşından brilyant parçalarını yerinə salmaq üçün onu yenidən işləmiş, üstündə əl gəzdirmişdilər. Üzüyün içəri tərəfində qotik üslubda yazılmış bu sözlər oxunurdu: *semp'abti*, yəni həmişə sənlinləyəm.

– Qəşəng üzükdür, ancaq bu əlavə olunmuş brilyantlar onun lətafətini itirir.

O gülümsəyərək:

– Oh! Siz nə danışırırsınız, o, belə daha gözəldir, – dedi.

Burada min iki yüz franklıq brilyant vardır. Bunu anam mənə verib. Bu bizdə nəsilədən nəslə keçmədir. Çox qədimdən, cəngəvərlik dövründən qalma üzükdür. Allah bilir, nə vaxt düzəldilib.

Ona bildirdim:

– Parisdə adət belədir ki, sadə üzük bəxş edərlər, adicə iki metalın, məsələn, qızıl və platinin qarışığından hazırlanmış olsun. Bax, sizin barmağınızdakı tamam başqa üzükdür, hazırkı vaxtda daha müvafiqdir. Bu birisi isə brilyantları ilə bərabər qabarıq olduğundan, üstündən ölcək taxmaq mümkün olmur.

– Eh! Burası madam Alfonsun öz işidir, necə istəyər, elə də edər. Belə düşünürəm ki, üzükdən razı qalacaqdır. Barmağında min iki yüz franklıq üzük gəzdirməyin özü xoşdur. Bu balaca üzük isə, – barmağındakı qiymətli üzüyə özündən razı halda nəzər salaraq əlavə etdi – bunu mənə Parisdə bir qadın verib. Karnaval günü idi, görə ki, çərşənbə axşamı. ...Ah! İki il qabaq Parisdə olarkən ay kefi etdim ha!.. Orada vaxtını, doğrudan da, mənalı keçirirsən!..

– O, dərindən təəssüflə köks ötürdü.

Biz həmin gün Püiqariqdə, təzə gəlinin ata-anasıgildə nahar etməliydik. Kəretaya öyləşdik və İldən yeddi-səkkiz kilometr aralıda yerləşən malikanəyə yola düşdük. Mən ailənin yaxın adamı, dostu kimi təqdim edildim. Nahardan, oradakı və mənim özümün çox az, tək-tük hallarda qoşulduğum söhbətdən danışmayacağam. Nişanlısı ilə yanaşı oturan M. Alfons hər on beş dəqiqədən bir pıçılı ilə onun qulağına nəşə deyirdi. Qıza gəldikdə isə, insafən demək lazımdır ki, heç gözlərini qaldırmaq adama baxmırdı, ancaq hər dəfə onun sevgilisini onunla danışanda utandığından sifətinə qızırtı çökür, o, rəng verib-rəng alırdı, ancaq ona özünü itirmədən, sıxılmadan cavab verirdi.

Madmuazel dö Püiqariqin on səkkiz yaşı vardı: onun incə və çəvik görünən vücudu kürəkli, boy-buxunlu sevgilisinə tamam əks idi. Qız təkçə gözəl deyildi, həm də füsunkardı, adamı valeh edirdi. Onun suallara yerli-yerində verdiyi cavab, hər cür hiylə və məkrdən uzaq mehriban üzü çox xoşuma gəlirdi. Qız mənə özündən asılı olmayaraq dostum M. dö Peroradın tapdığı Məhəbbət ilahəsini xatırlatdı. Öz ələmində apardığım belə bir müqayisədə öz-özümə soruşurdum ki, əlbəttə, heykələ verilməli olan ali gözəllik onun düşib pələng kimi qışqanc xarakterlə uyuşmur, çünki enerji, ön pis, murdar ehtirlaslarda belə, bizdə həmişə təəccüb və istər-istəməz nəyəsə aludolik hissi doğurur.

Püiqariqi tərək edərək ünəyimdə dedim: “Çox təəssüf! Heyf! Belə qəşəng, gözəl qız olsun, özü də varlı, onu cehizinə görə alsınlar, o isə özünə layiq olmayan bir adama qismət olsun?!”

İlə qayıtdıqda hələ də madam dö Peroradla nə haqda söhbət edəcəyimi bilmirdim, halbuki onunla danışmağı zəruri hesab edirdim və məhz bunun üçün də dedim:

– Siz rusiyyonlular çox azadfikirli adamlarsınız. – Ucadan dedim: – Nə cəsarətlə toyu həftənin cümə gününə təyin etmişiniz, bilmirsiniz ki, həmin gün İsa peyğəmbərin çarxına çəkildiyi gündür? Paris camaatı xurafata daha çox əməl edir, belə bir gündə heç kim evlənməz, gəlin gətirməz.

Madam dö Peroradın üzünü mənə tutub dedi:

– İlahi! Siz Allah, belə şeyləri danışmayın. Əgər təkcə məndən asılı olsaydı, mən yəqin ki, başqa gün seçərdim. Ancaq Perorad belə istədi və ona güzəştə etmək lazım gəldi. Bu elə mənə də narahat edir. Birdən bir bədbəxtlik üz verdi, heç bilirsiniz nə olar? Bir səbəb olmalıdır, ya yox? Axı, camaat həftənin cümə günündən nə üçün qorxur?

– Cümə günü! – madam dö Peroradın əri qışqırdı. – Çünki bu gün Məhəbbət İlahəsinin günüdür! Evlənmək, toy etmək üçün ən uğurlu gündür! Görürsünüz də, mənim həmkarım, mən həmişə yalnız Məhəbbət İlahəsi haqqında düşünürəm. Vəcdanıma and olsun! Məhz ona görə də həftənin cümə gününü seçmişəm. İstəyirsinizsə, sabah toydan sonra kiçik bir qurban kəsək. İki ala baxta kəsərik. Bircə ədviyyat tapsaydıq, yaxşı olardı.

– Kəs, danışma, Perorad! – Bərk hiddətlənmiş arvad kişinin sözünü ağzında qoydu. – Bütün tərifi demək! Bu, qanmazlıqdır! Camaat bizə heç bilirsən nə deyər?

M. dö Perorad dedi:

– Onda heç olmasa icazə verin, mən o Məhəbbət İlahəsinin başına qızıl güldən və zanbaqdan çələng qoyum!

MANIBUS DATE LILIA PLENIS¹

¹ Tərcüməsi: Göy zanbaqdan çələng qoyun başına (Vergilinin “Eneida” əsərindən bir misrədir).

Görürsünüzmü, müsyo, qanun boş sözmüş. Bizdə şəxsiyyət azadlığı yoxdur!

Sabahısı gün üçün işlər aşağıdakı kimi nəzərdə tutuldu: hamı geyinib-keçinməli və səhər düz on tamamda hazır olmalıdır. Səhər şiriniyi yeyib kəretada Püiqariqi getməliyi. Vətəndaşlıq qeydiyyatına alma işləri kənd bələdiyyə idarəsində, dini mərasim isə kilə otaqlarının birində olmalıdır. Sonra yemək-ıçmək mərasimi gəlir. Yemək-ıçməkdən sonra kim necə istəyirsə, saat yeddiyə qədər vaxtını elə də keçirsin. Saat yeddide hamı ilə, müsyo dö Peraradgilə qayıtmalı, hər iki ailə – qız evi ilə oğlan evi birlikdə şam etməlidir. Yerdə qalan işlər isə təbii ki, öz qaydası ilə gedəcəkdir. Rəqs olmadıqdan belə qərara gəlmişik ki, imkan daxilində hamını yaxşı yedirib, yola salaq.

Mən artıq səhər saat səkkizdən, əlimdə qələm, Məhəbbət İlahəsinin qarşısında bəlkə iyirminci dəfə idi ki, oturub onun başının cizgilərinin qaralmasını çəkmək istəyirdim. Heykəlin baş hissəsində incə zövqlə ifadə olunmuş cizgiləri heç cürə verə bilmirdim. M. dö Perorad mənim yanımda var-gəl edir, mənə məsləhətlər verir, özünün Finikiya etimologiyalarını təkrar-təkrar söyləyirdi. Sonra o, heykəlin bünövrə hissəsinə bir dəstə Benqal güllü qoydu və tragikomik ahənglə onun evində yaşayacaq cavan ər-arvada – təzə evlənənlərə xeyir-dua verdi. Saat doqquza yaxın o geyinib-keçinmək məqsədilə evə qayıtdı və elə həmin dəqiqə M.Alfons peyda oldu; o, qıs-qıvrıq geyinmişdi, əllərində ağ əlcək vardı, ayaqqabıları bərk vururdu, yaxasında incə naxışlı düymələr vardı, düymə yerlərindən birinə qızılgül sancılmışdı.

Əyilib çəkdiyim şəkli diqqətlə nəzər salaraq, M.Alfons mənə müraciətlə dedi:

– Mənim arvadımın şəklini çəkərsinizmi, o da gözəldir.

Bu zaman əvvəllər haqqında məlumat verdiyim meydançada başlanan oyun birdən-birə M.Alfonsun diqqətini cəlb etdi. Bu iblisənə sifəti olduğu kimi çəkməkdən yorulub əldən düşmüşdüm. Əlimdəki şəkli bir kənara qoyub mən də yerimdən qalxdım və oynayanlara tamaşa etmək üçün getdim. Onların arasında bir neçə yaxşı qatırmən ispaniyalı uşaq vardı. Həmin uşaqlar toy başlamamışdan qabaq gəlmişdilər. Bunlar, araqonlu, navarralı, hamısı da çəvik uşaqlar idi. Oyunun öz meydançalarında keçirilməsinə, M.Alfonsun gözəl məs-

ləhətləri ilə onları ruhlandırmasına baxmayaraq. İL qəsəbəsindən olan uşaqlar gəlmə uşaqlara tezliklə uduzdular və çempionluğu əldən verdilər. Yerli tamaşaçılar pərt olmuşdular. M.Alfons saatına baxdı. Hələ onun yarısı idi. Anası daranıb qurtarmamışdı, gəlini götürmək üçün yola düşməyə hələ xeyli vaxt vardı. O daha dözmədi: öynindəki təzə pencəyi çıxardı, ayrı bir pencək istədi və ispanları döyüşə səslədi. Mən onu gülümseyən və bir az təəccüblü gördüm.

O:

– Ölkənin şərəfini qorumaq lazımdır! – dedi.

Belə vəziyyətdə o mənim daha çox xoşuma gəldi: ehtiraslı, cılığın idi. Bir az bundan əvvəl özünə verdiyi bər-bəzək, əynindəki toy geyimli hal-hazırda onun üçün öz qiymətini itirmişdi. Halbuki bir neçə dəqiqə bundan əvvəl o, qalstukunun yerindən tərpənəcəyindən ehtiyat etdiyindən başını o tərəf-bu tərəfə çevirmirdi də. İndisə M.Alfons nə buruq saçları, nə də əynindəki həddindən artıq səliqə ilə ütülənmiş, yaxalığına hər iki tərəfdən həsiyə vurulmuş köynəyi haqda düşündü. Bəs nişanlısını necə düşündüm? Vallah, mənə elə gəldi ki, necə vacib olsa da, bu saat belə bir şəraitdə o, toyunu da bir gün sonraya saxlayardı. Mən onun bir cüt səndəl ayaqqabısını necə cəld geydiyini, şalvarının balaqlarını çırmaladığını, top oyununda məğlub olmuş dəstənin başında qalib təşəxxüslü bir görkəmlə necə keçib dayandığını gördüm. Elə bil Sezar öz əsgərlərini Dürres döyüşünə hazırlayırdı. Mən çəpəri adlayıb keçdim və hər iki tərəfi, hər iki meydançanı yaxşı görmək niyyətilə gicikən kolunun kölgəsində yerimi rahatlayıb oturdum.

Hamının gözlədiyinin əksinə olaraq M.Alfons qapıdan bir top buraxdı. Doğrudur, top aşağıdan yerlə qapıya tərəf ötürüldü və bir araqlonlunun (bu, görək ki, ispanların kapitanı idi) gözlənilməz güclü zərbəsindən sonra qapıdan keçdi.

Bu, qırx yaşlarında arıq, əsəbi və altı pye¹ boyu olan, qarabuğdayı dərisi Məhəbbət İlahəsinin bürünc rənginə oxşayan bir adam idi. M.Alfons raketkasını qəzəblə yerə tulladı.

– Bu lənətə gəlmiş üzük də ki barmağımı sıxır, elə bunun ucbatındandır ki, zərbə vura bilmirəm, – o, ucadan dedi və o, brilyant üzünün bir anda dartıb barmağından çıxartdı. Yaxınlaşdım ki, üzüyü

alib saxlayım, ancaq o məni xəbərdar edib dedi ki, üzüyü Məhəbbət İlahəsinin barmağına keçirir. Doğrudan da o belə etdi: Məhəbbət İlahəsinə tərəf qaçdı, üzüyü onun adsız barmağına keçirib qayıtdı və illi uşaqların dəstəsinin başında öz yerini tutdu.

Onun rəngi saralmışdı, ancaq sakit və qətiyyətli görünürdü. Həmin dəqiqədən sonra o daha səhvə yol vermədi və ispanları məğlub etdi. Bu tamaşaçıların böyük maraqla baxdıqları gözəl bir tamaşaya çevrildi. Tamaşaçıların bəziləri papaqlarını hay-küylə göyə tullayıb, bəzisi yanındakı tamaşaçının əlini sıxıb təbrik edir, ölkənin şərəfini qorunmasından danışırdı. Bəs necə, öz evində uduzasan? Əgər o, düşməni həmləsini dəf etmiş olsaydı, onda onu daha hərərlətlə və ürəkdan alqışlayardılar. Çünki məğlub komandanın məyusluğu onun qələbəsinin parlaqlığını daha da artırır.

– Biz sizinlə yenə də oynayırıq, qoçaq, – o, xüsusi ədə ilə araqlonlaya dedi, – ancaq əvvəlcədən sizə bir neçə xal da verəmə.

Mən istərdim ki, M. Alfons daha səmimi, daha sadə olsun, onun rəqibinin pərtiliyi mənə yer elədi.

Nəhəng vücudlu ispaniyalı bu təhqiri açıq-aydın hiss elədi. Onun qarabuğdayı rənginin saraldığını gördüm. O, dişlərini sıxıb qıcırdaraq, pərt halda əlindəki raketkaya baxırdı. Sonra isə boğuc səslə, lap alçaqdan dedi:

– Mənə cavab verməli olacaqsınız!

M. dö Peroradın səsi oğlunun qələbə əzmini qırdı. Ev yiyəsi oğlunu təzə kəretanı söküb təzədən yığanların başının üstündə dayanıb nəzarət etmək, göstəriş vermək əvəzinə, əlində raketka, qan-tör içində gördüyündən bərk pərt oldu. M.Alfons evə qaçdı, əl-üzünü yudu, təzə kostyumunu, par-par parıldayan ayaqqabılarını yenidən geydi. Beş dəqiqə keçməmiş Püiqariq yolunda artıq bizim kəretanın atları çaparaq gedirdi. Top oynayan oyunçuların hamısı və tamaşaçıların əksəriyyəti şəhər qışqırıqlarla dalmızca qaçırıldı. Kəretamıza qoşulmuş belə gücdü, davamlı atlarla yorulmaq bilməyən bu katalanlıları ancaq qabaqlaya bildik. Püiqariqə təzəcə çatmışıq ki, onlar bizi haqladılar.

Püiqariqdə mərasim bələdiyyə idarəsinin binasına tərəf yola düşməyə hazırlaşdı ki, M.Alfons əlini alına vuraraq astadan mənə dedi:

– Huşsuzluğa bax! Üzük yadımdan çıxıb! Məhəbbət İlahəsinin barmağında qalıb, lənət şeytana! Anama deməyin ha! Bəlkə heç hiss etmədi.

¹ Pye – 30,5 sm-ə bərabər uzunluq ölçüsü

– Bəlkə, bir adam göndərsiniz?! – dedim.

– Bah! Mənim xidmətçim İldə qaldı. Belələrində qəti bel bağlamıram. Üzüyün min iki yüz franklıq brilyantı var idi! Bu kimi tamahsızlandırıb yoldan çıxarmaz? Bilsələr, bəs burada mənim huşsuzluğuma nə deyirlər? Məni ələ salıb güllərlər. Məni heykəlin – Məhəbbət İlahəsinin əri adlandırırlar. Kaş üzüyü oğurlamaydılar! Xoşbəxtlikdən heykəl yoldaşlarımı qorxuya salır, qorxularından heykəlin uzanmış əlinə yaxın dura bilmirlər. Əşi, eybi yoxdur, mənim başqa üzüyüm də var.

Hər iki mərasim (kəbin kəsdirmə və kilsə mərasimi) lazımı təntənə ilə keçdi və mədmuazel də Püiqariq parisli modabaz bir qızın vaxtilə bağışladığı üzüyü aldı. Sevgilisinin başqa bir məhəbbətdən qalma girovu indi ona bağışlamasına qız heç təəccüb etmədi, daha doğrusu, bundan şübhələnmədi. Sonra hamı süfrə ətrafına yığıldı, yedi, içdi, oxuyan da oldu; bütün bunlar uzun çəkdi. Ətrafdakı adamların şit zarafat etdiyini gördükdə təzə gəlinin yerinə mən xəcalət çəkirdim. Bununla belə, o özünü mənim düşündüyümdən də yaxşı saxlayırdı və həyəcanı, sıxılmağı nə utancaqlıqdan irəli gəlirdi, nə də sünilikdən.

Bəlkə cəsarət vəziyyətin çətin anları ilə birlikdə gəlir, hə?

Nahar qurtaranda saat dörd idi. Kişilərdən kimisi zəvqə düzəldilmiş xiyabanda gəzməyə, kimisi də toy paltarlarını geymiş Püiqariq kəndlilərinin qız evinin qarşısındakı çəmənlərdə rəqs etməsinə baxmaq üçün yollandı. Bir neçə saati bu minvalla yola saldıq. Qadınlar da həmin vaxtda təzə gəlinin başına yığışb, gəlinə alınmış hədiyyələrə böyük maraq və həvəslə tamaşa edirdilər. Sonra gəlin paltarını tül örtüyün və yuxarısına lələk vurulmuş papağın altına necə yığdığını gördüm. Qadınlar daş-qaş taxmağa daha çox tələsirdilər, çünki adət-ənənə onlara qızlıq vaxtlarında zinet taxmağı qadağan edir.

Biz hazırlaşb İlə yola düşəndə saat səkkizə yaxın idi. Yola düşməmişdən əvvəl təsirli bir əhvalat oldu. Yaşı keçmiş, çox dindar mədmuazel də Püiqariqin xalası, – o, toy günündə təzə gəlinin anasını əvəz edirdi, – bizimlə İlə gətməməli idi. Yola düşmə zamanı o, gəlinə ərinə necə baxmaq və ev məsələləri barədə məsləhət və xeyir-dua verdi. Bu xeyir-duadan sonra hər ikisinin gözündən yaş leysan kimi axdı, onlar qucaqlaşb xeyli öpüşdülər. M. də Perorad bu ayrılmanı vaxtilə Romada sabıyananlı qızların qaçırılması ilə müqayisə etdi.

Sonra biz yola düzəldik və hər kəs gəlinin qəm-qüssəsini dağıtmağa, onu güldürüb əyləndirməyə çalışdı, ancaq bütün bunlar əbəs idi.

Şam yeməyi bizi İldə gözləyirdi, özü də necə şam!.. Əgər səhəriki şit zarafat mənim qəlbimə toxunurdusa, mən indi təzə bəylə gəlin ətrafında gedən ikibaşlı zarafatların, vurulan cyhamların özüm şahidi oldum. Yeməkdən azacıq qabaq bir anlığa yoxa çıxan təzə bəyin rəngi-rufu qaçmış, o, qərribə ciddi görkəm almışdı. Araç kimi tünd, köhnə Kolyur çıxırında aramsız içirdi. Mən onun yanında oturmuşdum və onu xəbərdar etməyi özümə borc bildim:

– Özünü gözləyin! Deyirlər ki, şərab...

Bilmirəm, bundan sonra qonaqların söhbətinə qoşulmaq üçün nəşə axmaq bir söz işlətdim, indi heç özüm də bilmirəm o, nə söz idi.

Təzə bəy stolun altunda mənim dizimə toxundu və lap astadan dedi:

– Stolun başından qalxanda... yadıma salın, sizə iki kəlmə söz deyim.

Onun belə təntənəli danışması məni təəccübləndirdi. Ona daha diqqətlə baxmağa başladım və sifətinin cizgilərində heyrət ediləcək qərribə bir dəyişiklik olduğunu sezdim.

– Siz özünüzü pis hiss edirsiniz? – deyərək ondan soruşdum.

– Xeyr.

O yenə içməyə başladı.

Bu zaman şən qışqırıqların və alqışların sədası altunda stolun altına girmiş bir oğlan uşağı təzə gəlinin topuğundan açdığı cəhərayı rəngə çalan lenti məclisdəkilərə göstərirdi. Lenti həmin dəqiqə bir neçə yerə bölüb cavan subay oğlanlara payladılar, onlar da öz növbələrində lent parçasını sol tərəfdəki döş ciblərinin üstünə vurdular. Bu qədim adət hələ də bir çox patriarxal ailələrdə saxlanılır. Bu adət gəlinin burmunun ucuna kimi qızarmasına səbəb oldu... Ancaq gəlinin sıxıntısı uzun çəkdi, belə olduqda M. də Perorad sakitliyi gözləməyi məclisdəkilərdən xahiş etdi və gəlinin şəninə özünün qoşduğu katalan şeirlərini bədahətən oxudu. Şeirlərin mənası yadımda indi yaxşı qalmayıb, amma təxminən belə idi:

"Dostlar, mən nə görürəm? Yoxsa içdiyim şərabın təsirindən hər şeyi iki görürəm? Burada mənim gözlərimin qabağında iki Məhəbbət İlahəsi vardır..."

Təzə bəy özünü itirmiş halda başını qəfildən arxaya çevirdi və bu həminin gülüşünə səbəb oldu.

M. dö Perorad sözünə davam etdi:

“Bəli, mənim evimdə indi iki məhəbbət ilahəsi vardır. Birini göbələk kimi yerdən tapmışam, o birisi isə göylərdən enib gəlib ki, öz xoşbəxtlik kəmərinə bizim aramızda bölüşdürsün”.

O, topuqbağını demək istəyirdi.

“Oğlum, ya Roma ilahəsini, ya da özün xoşladığın katalanlı ilahənin hansını istəyirsən seç. Hiyləgər katalanlını seçir, onun payına ən yaxşısı düşüb. Romalı qaradır, katalanlı isə ağ, romalı soyuqdur, katalanlı isə ona yaxınlaşan hər şeyi yandırır”.

Deymiş bu sonluq elə sürəkli alqışlara, haray-qışqırığa, elə həyəcanlı qəhqəhələrə, “afərin”lərə səbəb oldu ki, mən dedim otağın tavamı elə bu saat uçub başımıza töküləcək. Stol ətrafında yalnız üç nəfər ciddi görkəmdə oturmuşdu: İkisi təzə bəylə gəlin, üçüncüsü isə mən idim. Başım bərk ağrıyırdı. Bir də, heç başa düşə bilmirdim ki, toy məclisi nə üçün məni həmişə qışqılandırırdı? Üstəlik, hələ ovqatımı bir az da təlx edirdi.

Ən axırda şəir deyən bələdiyyə rəisinin köməkçisi oldu. Demək lazımdır ki, misralar oynaq idi. Sonra gəlini əyləndirmək üçün camaat böyük salona keçdi, çünki bir azdan gəlini bəyin otağına salmağa hazırlaşırıldı.

M.Alfons məni pəncərəyə tərəf çəkdi və gözlərini başqa səmtə dikərək dedi:

– İndi mənə güləcəksiniz... Ancaq bilmirəm mənə nə olub... Məni sehrləyiblər... Mənim başım batsın!

Ağlıma gələn ilk fikir bu oldu ki, Monten və Sevinenin danışdıqları kimi, onu nəşə ruhi bir sarsıntı, bədbəxtlik gözəlir. Onlar, görək ki, belə demişdilər: – Məhəbbət yaranışından faciələrlə doludur və sairə və ilaxır.

Öz-özüm fikirləşdim:

“Əvvəllər elə bilirdim ki, belə hadisələr yalnız ağıllı adamların başına gələ bilər”.

Ona dedim:

– Siz Kolyur şərabını həddindən çox içmişsiniz, əzizim müsyö Alfons. Mən hələ sizə xəbərdarlıq da etdim.

– Hə, ola bilər. Ancaq nəşə daha şiddətli bir şey mənə...

Onun səsi qırılırdı. Mənə elə gəldi ki, o tamam sərxoşdur.

– Üzüyüm yadınızdadır? – azacıq sükutdan sonra məndən soruşdu.

– Hə, nə olsun ki?! Oğurlayıblar?

– Yox.

– Deməli, özünüzdədir?

– Xeyr... mən... mən onu Məhəbbət İlahəsinin, bu şeytanın barmağından çıxara bilmədim.

– Yox bir! Yəqin bərk dartmamışsınız.

– Əksinə... Məhəbbət İlahəsi... barmağını qatlayıb yummuşdu, bərk-bərk...

O yıxılmamaq üçün pəncərənin çürgüsünə dirsəklənərək, çaşqın baxışla düz gözlərimin içinə baxırdı.

– Bu nə nağıldır danışsınız! – dedim. – Üzüyü onun barmağına, görünür, axıra kimi salmışınız. Sabah kəlbətinlə çıxararsınız. Ancaq gözləyən ki, heykəli korlamayasınız.

– Sizə deyirəm ki, yox. İlahənin barmağı qatlanıb, o, əlini bərk-bərk yumub, eşidirsiniz nə deyirəm? Madam ki üzüyü mənə ona vermmişəm, deməli belə çıxır ki, mənim arvadım odur...

Üzüyü daha qaytarmaq istəmir.

Ətim birdən-birə ürpəşdi, özümdə qəfil bir titrətmə hiss etdim. Bədənim bir anlığa qorxudan əsdi. Sonra M.Alfons dəridən nəfəs alıb köksünü ötürdü və turş çaxır iyi məni vurdu. Bütün həyəcanım, narahatlığım bununla da bitdi. Özü-özüm fikirləşdim:

“Bədbəxt, tamam sərxoşdur”.

– Siz əntiqə şeylər maraqlısınız, müsyö, – təzə bəy yazıq-yazıq əlavə etdi... – Siz bu heykəlləri tanıyırsınız. Bəlkə, bunlarda bir şeytan əməli var, mən bilmirəm... Bəlkə, siz gedib baxasınız, hə?..

– Məmnuniyyətlə, – dedim. – Siz də gəlin mənimlə gedək.

– Yox, mən istəyirəm ki, siz ora tək gedəsiniz.

Mən salondan çıxdım.

Şam elədiyimiz müddətdə hava dəyişmişdi, gur yağış yağırdı. İstəyirdim, gedib bir çətir alım ki, yağış məni islatmasın, amma bir fikir məni saxladı. Öz-özüm düşündüm: “– Mən nə səfəh adamam, sərxoşun birinin dediyini yoxlamağa gedirəm! Bəlkə, elə o öz yerliləri, əyalət camaatı arasında məni məsxərəyə qoymaq istəyib”. Məni qorxudan bu idi ki, o ki var islanacaqdım və zökəm olacaqdım.

Qapının ağzında dayanıb, üstündən sel kimi axan heykələ nəzər saldım və ziyaət otağına qayıtmadan öz otağıma qalxdım. Yatağıma uzandım; yuxum ərşə çəkilmişdi. Gündüzkü hadisələr xəyalımda cövlan edirdi. Mən sərxoşun birisinə verilən cavan, gözəl, namuslu qız haqqında düşünürdüm. Beləsi ilə ailə qurmaq nə murdar şey

imiş! – öz-özümə fikirləşdim. – Nədir-nədir, səhər rəisi çiyindən üç rəngli bir lent salacaq, keşiş başına sarğı sarıyacaq, dünyanın ən namuslu qızı isə Minosun gününə düşəcək. Bir-birini sevməyən, bir-birinə məhəbbət tellərlə bağlanmayan iki varlıq belə anda nə haqda danışa bilərdi?! Belə məqam üçün bir-birini həqiqətən seven əşiq-məşuq isə öz həyatını verərdi! Bir kişinin bir dəfə təhqir etdiyi qadın həmin kişini ömürlük sevə bilərdi? İlk təəssürat unudulmur və mən əminəm ki, bu M.Alfons öz arvadının nifrətinə layiqdir...

Çox qısa şəkildə söylədiyim bu monoloqumun davam etdiyi vaxtda karetlərin yola düşüb getdikləri zaman çıxardığı səs-küyü, qapıların açılıb-örtüldüyünü, içəri girib-çıxanların ayaq tapplıtlısını eşitdim. Sonra mənə elə gəldi ki, dəhlizin yuxarısına, otağımla üzbəüz olan otağa tərəf gedən arvadların yüngülcə ayaq səsləri eşitdim. Bunlar, şübhəsiz ki, gəlini gərdək olan otağa müşayiət edənlər idi. Sonra onlar pilləkəni endilər. Madam dö Peroradın otağının qapısı bağlı idi. Fikir məni götürdü. Bu yazıq qız indi görəsən, özünü necə hiss edir?! Bu xoşagəlməz əhvalda mən çarpayıda o tərəf bu tərəfə çevrilirdim.

Toy olan bir evdə subay oğlan nələr çəkmir!

Uzun müddət hər tərəfdə sakitlik hökm sürdü və bu sükutu pilləkəndən ağır-ağır qalxan ayaq səsləri pozdu. Pilləkənin taxta pillələri cırıldıydı.

Bu hansı qanmazdır! – öz-özümə dedim. – İndi pilləkəndən yırılaacaq, kölləmayallaq olacaq ha!

Hər yeri yenidən sakitlik bürüdü. Fikrimi dağıtmaq, başqa şey haqqında düşünmək niyyətilə əlimə bir kitab götürdüm. Bu, Prad əyalətinin palid şöbəkəli qədim abidələri haqqında M. dö Peroradın məqaləsi ilə açılan, ölkənin inzibati ərazi bölgüsünü özündə əks etdirən statistik məlumat kitabı idi. Üçüncü səhifədə məni yuxu apardı.

Gecəni pis yatdım və bir neçə dəfə oyandım. Səhər saat beş olardı və mən iyirmi dəqiqə idi ki, oyanmışdım, xoruzlar banlamağa başlamışdılar. Dan yeri sökülürdü. Bu vaxt mən həmin ayaq səslərini, yatmadan əvvəl eşitdiyim pilləkən cırıltısını yenə eşitdim. Bu, mənə çox qərribə və şübhəli göründü. Əsnəyə-əsnəyə düşündürdüm ki, görəsən, M.Alfons nə üçün belə şübhə tezdən yerindən qalxsın axı?! Ancaq inanılacaq, ağlabatan bir qənaətə gələ bilmirdim. Gözlərimi təzədən yummaq istəyirdim ki, diqqətim yenidən yaxınlıqda qalxan səs-küyə, elə o dəqiqə onun ardınca eşidilən zəng cingilti-

sinə, taybatay açılan qapıların çırpılmasına, nəhayət, anlaşılmaz boğuc qışqırtı gələn tərəfə yönəldi.

Mənim sərxoşum yenə vurub ələmi dağıdırdı! – düşünərək çarpayımın içində idim.

Cəld geyindim və dəhlizə çıxdım. Dəhlizin qurtaracağına, üzbəüzdə haray-həşir, inilti, hıçqırıq və ürəkyağan "Oğlum! Mənim oğlu...m!" fəryadı eşə yüksəlirdi. M.Alfonsun başında bir qəza olduğu açıq-aydın sezişirdi. Mən təzə böylə gəlin üçün ayrılmış otağa tərəf qaçdım; otaq ağzına kimi adamlarla dolu idi. Gözümə ilk dəyən – taxtası qırılıb yerə düşmüş çarpayı boyunca tirtap uzanan yarıçılpacaq cavan oğlan – təzəbəy oldu. Onun sifətinə ölü rəngi çökmüşdü, özü də tərpənmirdi. Anası şivən qoparıq, sifətini cırırdı. M. dö Perorad isə əlləşirdi, gah M.Alfonsun gicgahlarına odekolon sürtür, gah da burnusun altına duzlu su vururdu. Çox heyf! Onun oğlu çoxdan ölmüşdü. Otağın o biri başında divanın üstündə isə təzə gəlin qorxusundan qıc olub yerində qalmışdı. O, anlaşılmaz sözlərlə nəse deyir, qışqırırdı, iki nəfər güclü xidmətçi də onu zorla tutub saxlamışdı.

– İlahi! – deyərək qışqırdım, – görəsən bunlara nə olub axı?

Mən çarpayıya yaxınlaşdım və bədbəxt cavanın üstünü açdım. O, artıq keçinmişdi, daş kimi soyuq idi. Kilidlənmiş dişlərindən, qaralmış üzündən dəhşətli iztirab keçirdiyi bilinirdi. Aydın hiss olunurdu ki, onu vəhşicəsinə öldürmüş, dəhşətli əzab vermişlər. Bununla belə, onun üst-başında qan ləkəsi yox idi. Mən onun köynəyini siyirib yuxarı qaldırdım və sinəsində qabırğalarının üstündən keçib kürəyinə qədər uzanan göyümtül izlər gördüm. Belə güman etmək olardı ki, onu demir ilgəklə boğmuşlar. Ayağıma xalçanın üstündə nəse bərk bir şeyin üstünə qoydum; əylib baxdım, brilyant qaşlı üzük idi.

Mən M. dö Peroradı və onun arvadını onların otaqlarına apardım, sonra təzə gəlini də ora apardım.

Onlara dedim:

– Sizin hələ qızınız da var, onun qeydinə qalmalısınız.

– Yalnız bundan sonra onları tək buraxdım.

M.Alfonsun qətlin qurbanı olduğuna şəkkim-şübhəm qalmırdı və yəqin etdim ki, qətlə törədənlər gecənin bir yarısında təzə böylə gəlinin yatdıqları otağa girməyə imkan tapmış və onu öldürmüşlər. Onun sinəsindən tutmuş bədəninin hər tərəfinə kəmərlər kimi dolanan qançır izləri mənə çox çətin vəziyyətə salırdı, çünki nə ağac, nə də dəmir buraz belə iz buraxa bilməzdi. Birdən-birə camaatdan eşit-

diyim bir hadisəni xatırladım. Sən demə, Vələnsda bir qayda olaraq qatillər adam öldürəndə uzun, içi narın qumla doldurulmuş dəri kisə-lərdən istifadə edirlər və öldürdükləri adama görə müəyyən məbləğdə pul alırlar. Mən elə bu saat bu yerlərə gələn və nəbələd adamların qabağına düşüb qatırının üstündə çarvadarlıq edən araqlonlu və onun hədəsini xatırladım. Bununla belə, ağılıma heç cür sığışdırı bilmir-dim ki, yüngül, ötəri bir zarafata görə o, belə amansız, dəhşətli inti-qam almış olsun.

Mən evin hər tərəfini gözib, hər hansı ev əşyasının qırıqlarını axtarmaqla məşğul oldum (hadisə vaxtı bəlkə, bir şey sınıb-ələmişdi), ancaq heç yerdə belə şey tapmadım. Bağa endim ki, baxım görüm, bəlkə, qatillər bu tərəfdən həyətə soxulmuşlar, burada da heç bir dəlil, sübut əlimə keçmədi. Bir gün əvvəl yağan yağış torpağı elə islatmışdı ki, aydın iz, rədd tapmaq mümkün deyildi. Buna baxma-yaraq, yerdə dərin batmış ayaq izlərini görə bildim. Həmin ayaq izləri bir xətt üzərində iki istiqamətə gedib qayıtmışdı, bir ucu bağın çəpə-rinin küncündən başlamış uşaqların top oynadıqları meydançaya qədər uzanıb gedirdi və evin qapısının ağzında yox olurdu. Bunlar M.Alfonsun izləri ola bilərdi, çünki o gedib üzüyü heykəlin barma-ğından çıxarmaq üçün evdən çıxmışdı. Başqa bir tərəfdən, çəpər məhz bu yerdə etibarlı deyildi (çəpər taxtadan çəkilmişdi və bu hissə-sində taxtalar bir-birindən azca aralı vurulmuşdu). Yəqin ki, qatillər elə bu yerdən asıb həyətə keçmişlər. Heykəlin qarşısından o tərəf-bu tərəfə keçdim, sonra ona diqqətlə tamaşa etmək üçün bir anlığa ayaq saxladım. Etiraf edirəm ki, onun sifosində əvvəllər gördüyüm rüş-xənd dolu kinli, məkrli ifadə gözümə dəymədi və şahidi olduğum dəhşətli hadisələr beynimi çulğaladığından, qarşımdakını bu evə bədbəxtlik gətirən Cəhənnəm ilahəsi zənn etdim.

Otağıma keçdim və günortaya qədər orada qaldım. Sonra çıxıb ev sahibləridən xəbər tutdum. Onlar bir az sakitləşmişdilər. Madmuazel dö Püiqariq, daha doğrusu, M.Alfonsun bir üzü qız-bir üzü gəlin qalan qadını özünə gəlmişdi. O, bu hadisənin baş verdiyi zaman İl şəhərinə gəlmiş Perpınan şəhərinin kral prokuroruna əhvalatı danış-mışdı və bu ali vəzifəni daşıyan şəxs şahidlik üçün ondan yazılı ifadə də almışdı. Həmin adam mənim də fikrimi soruşdu. Nə bilir-dimse, hamısını ona danışdım və araqlonlu qatır çarvadarından şüb-hələndiyimi də ondan gizlətmədim. Araqlonlunun həbs olunması haqqında o, dərhal əmr verdi.

İzahatımı yazıb imza etdikdən sonra kral prokurorundan soruşdum:

– Madam Alfonsdan vacib bir şey öyrənə bildinizmi?
– Bu bədbəxt cavan qadın dəli olubdur! – O mənə kədərli bir təbəssümlə cavab verdi. – Dəli! Tamam ağılımı itirib. Görün bir nə danışır:

– Bir neçə dəqiqə imiş ki, o, mələfəni sinəsinə çəkib yatmışmış, – onun dediklərini deyirəm, – elə bu zaman otağın qapısı açılır və kimse içəri girir. Bu vaxt madam Alfons çarpayının aşağısında üzü divara tərəf çevrilibmiş. O, bu gələn adamın öz əri olduğunu zənn etdiyindən, heç yerindən qımıldanmır da. Bir az sonra isə ağır, nəhəng bir şey çarpayının üstünə düşdüyündən çarpayı cırıldayır. O, bərk qorxur və qorxusundan çevrilib arxaya baxa bilmir. Bəş, bəlkə də on dəqiqə bu minvalla keçir... o bunu dəqiq deyə bilmir... Sonra ya madam Alfons özü qeyri-iradi olaraq hərəkət edib çevrilir, ya da ki, çarpayıya düşən ağır gövdəli adam onu çevirir və madam buz kimi soyuq nəyinsə ona toxunduşunu hiss edir; bunlar hamısı onun yadına sonradan düşənlərdir. O, yenə var gücü ilə titrəyən çarpayının kənarına tərəf dartılır. Az keçəndən sonra qapı ikinci dəfə açılır, kimse daxil olur və deyir: “Axşamın xeyir, mənim sevimli arvadım!” Elə bu vaxt qapı və pəncərələrin pərdələrini kimse çəkib salır. Madam Alfons boğuc səs eşidir. Çarpayıda onun yanında olan adam cəld sıçrayıb qalxır və deyəsən, qollarını qabağa uzadır... yalnız bu zaman madam Alfons başını çevirib arxaya baxır... və ərinin çar-payının yanında yerdə diz çökdüyünü, yenə göyümtül bir şeyin onu qolları arasında güclə saxladığını görür... – O belə dedi və azı iyirmi dəfə bunu təkrar etdi, yazıq arvad! Özü də dedi ki, həmin adamı tanıyıb, onun dediyinə görə, kim olsa yaxşıdır, kim?.. M. dö Peroradın tapdığı бүрүnc Məhəbbət ilahəsi! Həmin vaxtdan bəri necə ki heykəl oradadır. Hamı elə ondan danışır, heykəli düşünür. Başqa söz-söhbət yoxdur, heykəldən savayı... Ancaq mən yenə bədbəxt gəlinin həka-yətinə qayıdıram. Bu səhnədən sonra o, huşunu itirir və yəqin ki, bir neçə dəqiqə halı özünə gəlmir. Nə qədər huşsuz vəziyyətdə qal-dığını heç cür yadına sala bilmir. Özünə gələndən sonra sakit, səssiz-səmirsiz yerindəcə donub qalmış, ayaqları və bədəninə aşağı hissəsi çarpayıda, boynu və əlləri qabağa uzanmış bu əcaib kabusu, onun həmişə dediği kimi, bu heykəli görür, əri isə hərəkətsiz halda kabu-sun qolları üstündəymiş. Xoruz banı başlanır. Bu zaman heykəl çarpa-yıdan düşür, meyiti əllərindən yerə salır və otaqdan çıxır. Madam

Alfons tələsik qapının zənginə tərəf atılır və... hadisənin qalanını isə siz artıq bilirsiniz.

İspaniyalıları apardılar; o sakit idi, özünü çox soyuqqanlıqla müdafiə edir və məğrur aparırdı. Burasını da deyim ki, M.Alfonsla oyun zamanı onun arasında gedən və mənim eşitdiyim sözlərin heç birisini inkar etmirdi; əksinə, yerli-yataqlı hər şeyi danışdı ki, həmin mübahisədə o heç bir başqa mənada söz demək istəməyib, ancaq bir gün dincəldikdən sonra rəqibinə qalib gələcəyini nəzərdə tutubmuş. Onun dediyi yaxşı yadımdadır:

“Təhqir olunmuş araqlonlu ittiqam almaq üçün sabahı gözləməz”. Əgər bilsəydim ki, M.Alfons məni doğrudan da təhqir etmək istəyir, elə həmin dəqiqə bıçağı soxardım qarnına.

Onun ayaqbaqlarını bağdakı ayaq izləri ilə tutuşdurdular; ayaqbaqlar çox böyük gəlirdi.

Nəhayət, onun qonağı olduğu ev sahibi and-amanla deyirdi ki, bu adam bütün gecəni xəstə qatırına dava-dərman verməklə və qaşovlayıb təmizləməklə keçirmişdir.

Ümumiyyətlə, bu araqlonlunu hamı tanıyırdı, özü də hər il buralara gəlib alverlə məşğul olan adam idi. Onu bu yerlərdə hamı yaxşı tanıyırdı. Ondan üzr istəyərkə buraxdılar.

Mən axırıncı dəfə M.Alfonsu sağlığında görəndə xidmətçisinin ifadəsini xatırlatmağı unudtum. Bu, M.Alfonsun gərdəyə getdiyi vaxt imiş və o, xidmətçini çağıraraq nigarənciliklə soruşub ki, mənim harada olduğumu o bilirmi? Xidmətçi cavab verib ki, o məni qəti görməyib. Belə olan halda M.Alfons dərinə köksünü ötürmüş, bir dəqiqəyə kimi yerində cədiməz-söyləməz dayanmış, yalnız bundan sonra əlavə etmişdi: Baxarsan! Şeytan onu da aparacaq!

Mən bu adamdan M.Alfonsla danışdığı zaman brilyant qaşlı üzüyün onun barmağında olub-olmadığını soruşdum. Xidmətçi cavab verməkdə tələddüdü etdi, nəhayət, dedi ki, deyərsən üzük onun barmağında yox idi və o yerə qədər diqqət yetirməyib.

Əvvəlki cavabımı tamamlamaq üçün dedi: “Üzük barmağında olsaydı, yəqin ki, görərdim, çünki mən elə bildirdim ki, o, üzüyü madam Alfonsa vermişdir”.

Bu adamı sorğu-sual edərkən, madam Alfonsun verdiyi ifadəyə görə, bütün evin keçirdiyi qorxu hissini mən də keçirdim. Kral prokuroru gülümsəyərək mənə baxdı və mən sorğu-sualı davam etdirməkdən vaz keçdim.

M.Alfonsun dəfn mərasimindən bir neçə saat sonra İl şəhərini tərk etmək üçün yığışdım. M. dö Peroradın karetası məni Perpinana aparmalı idi. Bədbəxt, yazıq qoca zəifləyib əldən düşməsinə baxmayaraq məni bağın qapısının ağzına qədər müşayiət etmək istəyirdi.

O mənim qolumu özünə dayaq edərək ayağını güclə atırdı. Biz baği səssiz-səmişsiz keçib getdik. Ayrılıq anlarında axırıncı dəfə Məhəbbət İlahəsinə nəzər saldım. Daxilən keçirdiyi qorxu, təlaş və həyata nifrət hislərini ailənin üzvü saydığı mənimlə daha bölüşdürmək istəməyən M. dö Peroradın Məhəbbət İlahəsini əridib bir şey düzəltmək istədiyini, düzəldəcəyi şeyin isə həyatın bədbəxt hadisələrini həmişə onlara xatırladacağı, onun qulaqlarında səsləndirəcəyini indidən görürdüm. Mənim niyyətim isə onun razılığını alıb heykəli muzeylərin birinə vermək idi. Söhbəti açmaqda tələddüdü keçirirdim və elə bu vaxt M. dö Perorad başını cəld mənim diqqətlə baxdığını tərəfə çevirdi. O, heykəli gördü və gözəlindən yaş sel kimi axmağa başladı. Mən onu qucaqlayıb öpdüm, bir söz deməyə cürət etmədim və karetaga qalxdım.

Yola düşdüyüm gündən indiyə kimi bu schirli, müəmmalı əhvalat haqqında söz-söhbət getdiyini hələ də eşitməmişəm.

M. dö Perorad, oğlunun ölümündən bir neçə ay sonra bu dünyadan köçdü. Vəsiyyəyə görə, onun əlyazmaları mənə çatmalı idi ki, vaxtı gələndə çap etdirim. Həmin əlyazmaları arasında Məhəbbət İlahəsi üzərindəki yazılı kitabələrin izahı barədə tədqiqat, məlumata rast gəlmədim.

P.S. Dostum M. dö P. elə indicə Perpinandan məktub yazıb məni xəbərdar etdi ki, heykəl daha yoxdur. Ərinin vəfatından sonra madam dö Peroradın birinci işi onu əritdirib zəng düzəltmək olub və heykəl beləcə də, yəni yeni formada İl şəhərinin kilsəsində xidmət edir. – Dostum M. dö P. məktuba əlavə edərək yazır: – Deyəsən, bürüncdən olan bu zəngin nəhs niyyəti hələ də özünü göstərməkdədir; belə ki, İl şəhərində bu zəng səslənəndən indiyə qədər üzüm-lükləri iki dəfə don vurub.

ŞARL BODLER

(1821–1867)

GÖZƏLLİK HİMNİ

Ulduzlardan doğulmusan, ya gəlmisən cəhənnəmdən,
Söylə, söylə, ey Gözəllik, allahmısan, şeytanmısan?
Bir nəzərlə bağışlarsan yaxşılığı, pisliyi sən,
Məstədici meydən güclü, şirin meymi yaranmısan?
Yağışından ətir daman ildırımlı bir axşamsan,
Gözlərinin səmasında zülmət dönüb səhər olur.
Bir könüllü öpüşünlə ömrümüzdən itir duman,
Bir qəzəbli gülüşünlə bil tikəməz zəhər olur.
Uçrumlarda doğulmusan, ya küləkli düzənlərdə?
Hara getsən kölgən kimi izlər səni taleyimiz.
Bilinməz ki, nəşələrə tərəfdarsan, yoxsa dərdə,
Niyə belə sən azadsan, niyə belə köləyik biz?
Günahsız bir zavallını eləyərsən bir oyuncaq,
Qanın töküb, cəsədini ayaqlarsan qəhqəhəylə.
Bir əxlaqsız, xəyanətkar damğasını bəzən şax-şax
İstehzayla sinəsinə vurarsan da onun hələ...
Sən bir ocaq qalarsan ki, neçə-neçə pərəstişkar
Pərvanəyə qibtə ilə tapar orda həyatını.
Sanarsan ki, məzarından neçə-neçə nakam qalxar, –
Biri öpsə öz sevdiyi, istədiyi bir qadını.
Sən ki varsan, nə dərdimiz?! Zülmətlərdən keçib gələn
İşıq kimi yer üzünə necə axdın, necə axı!
Gah sadələhv uşaq kimi oynaq, gülən;
Gah qəzəbli su pərisi, gah mülayim göy allahı...
Ən dəhşətli bir idbarsan nə zaman ki, sən tənhasan,
Nə cazibən, nəvazişin, dil bağlayan dillərin var.
Ey gözəllik, ey sonsuzluq! Ömrümüzdə əl çatmayan
Bir aləmə o əllərin sehrlili bir qapı açar.
Nə fərqi var – işıqdanmı, zülmətdənmi doğulmusan,

Səninlə, ey Qibləgahım, hər əzabı qəlbim udur.
Ey ahəngim, ey nəfəsim, səsım-sözüm, sən ki varsan
Yer üzündə qəm az qəmli, qorxu da az qorxuludur.

İNSAN VƏ DƏNİZ

Azad insan, həmişə dənizə can atırsan,
Qəlbim kimi susmağı, aramı yoxdur onun.
Ağlın kimi dərindən, fikrinin yoxdur sonu,
Gah batıb-əylənirsen, gah əylənib-batırsan...

Sən ona baş vurursan qorxmadan, çəkinmədən;
Dalırsan dərinlərə, qaranlıq dərinlərə.
Uğultulu, tufanlı necə vohşi mənzərə
Sənə səs verə-verə səsini udur bəzən.

Sizin hər birinizdə var duyulmaz neçə sirr:
Hansı girdabda isə görünməz dəfinələr,
Hansı ürkəddə isə görünməz xəzinələr
Baxışlardan yayınıb, gözlərdən gizlənidir...

Fəqət elə dostluğun yaman sort qanunu var,
Ölüm-dirim görüşü tale veribdir sizə.
Əbədi dostluğunuz – əbədi mübarizə,
Ey əkizlər – düşmənlər, ey qardaşlar – qanlılar!...

YAXŞI YALAN

Necə də inamla gəlirsən dilo,
Vədlərin az qala tavanı dəlir.
Sənin o qürurlu yerişin ilə
Qəmgin baxışlara bir ümid gəlir.

Solğun bət-bənizlər görmüşəm ki, mən
Boyayıb axşamın gur işıqları.
Demişəm onlardan çəkilə kölgən,
Ölgün sifətləri görünə bari...

Qəribə gözəlsən, qəribə mahir:
Başında bəzəkli bir şəhvət tacı,
Qəlbində min dilli vədlər hərlənir,
Dilin məhəbbətdən dastanlar açır.

Sən nəson? – Var eşqi, Allah kərəmi,
Yoxsa göz yaşısən, soyuq məzarsən?
Səhrada susanmı ilğımlar kimi?
Gülsənmi – yuxuda pardaqlanarsən?

Mən gözlər görmüşəm gileysiz, sözsüz,
Fəqət yuvasıdır qəmin, kədərin.
Mücrü var qızılsız, gözlük var gözsüz –
Gözlər... göy kimi boş, göy kimi dərin.

Qoy səsin sevinc tək qəlbimə dolsun,
Sənə yox doğrudan yaxşı deyirəm!
Boşsan, ürəksizsən – nə olur – olsun, –
Sənə əl də çalır, baş da əyirəm...

EMİL ZOLYA

(1840–1902)

DƏYİRMANIN MÜHASİRƏSİ

(povest)

Birinci fəsil

O gözəl yay axşamı Merlye dayının dəyirmanında böyük bir təntənə var idi. Üç stol həyətdə bir-birinin yanına bitişdirilib qonaqların intizarını çəkirdi. Bütün mahal bu gün Merlyenin qızı Fransuaza ilə Dominikin nikahlanacağını bilirdi. Dominik avara bir gənc idi, lakin buna baxmayaraq üç lye uzaqlara qədər mahalın bütün qadınları həsrətlə ona baxırdılar, – o bu qədər yaraşıqlı bir oğlandı.

Merlye dayının dəyirmanı doğrudan da çox səfəli bir guşə idi. Dəyirman Pokryozun ortasında böyük kənd yolunun ayrıcında idi. Kənd özü isə hər iki tərəfdən sıra ilə evlər düzülmüş təkə bir küçədən ibarət idi; yol ayrıcından başlayaraq otlaqlar uzanır və uca ağaclar Morel çayı boyu uzanaraq ətraflara sıx kölgələr salırdı. Bütün Lotaringiyada bundan daha gözəl bir guşə tapmaq mümkün deyildi. Sağdan və soldan yastı təpələr üzərində uzanan qocaman və sıx meşələr yaşıl bir dəniz kimi üfüqləri qapayırdı, cənubda sərilmiş sonsuz məhsuldar torpaqlı dərə isə kol çəpərlərlə bir-birindən ayrılmış sahələri ilə lap uzaqlarda gözdən itirdi. Lakin Rokryozun ön ürək açan gözəlliyi, iyul və avqustun ən şiddətli istilərində belə bu yaşıl çöllərin ona bəxş etdiyi sərinlik idi. Morel çayı sularını Qanyı meşələrində qaynayan bulaqlardan yığır, uzun zaman meşə içərisilə axaraq yarpaqların sərinliyini canına hopdurur və özü ilə bərabər meşələrin dalğın kölgələrini, tutqun və anlaşılmaz səslərini gətirirdi. Lakin ətrafdakı bu xoş sərinliyə səbəb tək bu çay deyildi: meşənin dərin kölgəliklərində daha bir çox xırdaca çaylar şırıldayırdı, hər bir addımda bir bulaq çağlayırdı; ensiz cığırlara düşüb getdikdə, adam, ayağı altında yeraltı göllər olduğunu duyurdu; bu sular mami

təbəqələri arasından sızıb çıxır, ağacların kötlükləri yanındakı çuxurları, qayaların yarıqlarını doldurur və şəffaf çəşmələr əmələ gətirərək daşıb ətrafa tökülürdü. Bu xırdaca çaylar o qədər çox və ucadan şırıldayırdı ki, şaqrayan quşların nəğmələri eşidilməz olurdu. Burada insan özünü sehirli bir bağda imiş kimi hiss edirdi, gah bu yanda, gah o yanda şölələlər çağlayırdı.

Daha aşağılarda sorulmuş çəmənləri su basmışdı. Nəhəng şabalıd ağacları qara kölgələr salırdı. Cərgə ilə uzanıb gedən qovaq ağacları otluq talaları haşiyələyərək yellənən bir pərdə kimi səslənirdi. Cəsim çinarları olan iki xiyaban indi xarabaya dönmüş qədim Qanyi qəsriyə doğru uzanırdı. Aramsız suvarılan bu torpaqda hədsiz dərəcədə yüksək ot bitir. Bura sanki iki meşəli təpə arasında salınmış bir gülşəndir, lakin bu gülşəni təbiət özü salmış, nəhəng ağaclarını cərgə ilə düzüb bütün sahəsini yaşıl çəmənlə örtmüşdür. Günorta vaxtı günəş şaquli işıq saçarkən, kölgələr mavi bir rəngə boyanır, qızmış otlar günəşə yuxuya gedir, yarpaqların altında isə bu zaman buz kimi sərin və xofli bir külək osir.

Hər tərəfi avand gəlmiş sıx otlar örtülmüş bu yerlərə Merlye dayının dəyirmanı öz taqıltısı ilə bir həyat verirdi. Suvaq və taxtadan tikilmiş bina dünya kimi qədim görünürdü. O yarıya qədər, çayın bu yerdə əmələ gətirdiyi körfəzə qorq olmuşdu. Həmin buradaca çayın qabığından nov çökəlmişdi, belə ki su bu novun içərisi ilə axaraq bir neçə metrlik yüksəklikdən dəyirman çarxının üstünə tökülür, çarx isə qocalana qədər işlədiyi aیلəni tərək etməmiş sədaqətli bir xidmətçi qadın kimi ah-vayla və uzun iniltilərlə öz oxu ətrafında fırlanırdı. Merlye dayıya bu çarxı dəyişməsinə məsləhət görəndə o, başını yırğalayıb deyirdi ki, təzə köhnədən tənbel olacaq, vəzifəsini yerinə yetirməyəcək; odur ki, əlinə keçən hər bir şeylə: çəllək taxtası ilə, paslı dəmir ilə, sinklə və qurğuşunla bu köhnə çarxı təmir edirdi. Bundan sonra üzərində ot və yosun bitmiş dəyirman çarxı qoribə bir görkəm alırdı, amma daha fərhəli görünürdü. Gülmüş rəngli su axınları özlərini çarxa çırpıdınca onun üzəri inci dənələri ilə örtülür və çarxın hərəkəti artıq bu su zərrələrinin yaratdığı gözqamaşdırıcı sədəf boyunbağılar içərisindən görünürdü.

Dəyirmanın Morel çayına qorq olmuş hissəsi uçuq bir körpünü andırırdı. Bina tən yarısı dirəklər üstündə tikilmişdi. Su dözəmənin altına qədər yerimişdi; bura çayın ən dərin yerləri olaraq, öz iri ilan balıqları və xərçəngləri ilə bütün mahalda şöhrət

qazanmışdı. Şölələrdən aşağıda çay körfəzinin səthi güzgü kimi hamar idi, dəyirman çarxının köpüyü suyu bulandırmadığı zamanlar dəstə-dəstə iri balıqların ağır-ağır su altında üzdüklərinə tamaşa etmək olardı. Qayıq bağlanmış dıroyın yanından çaya doğru sınıq bir pilləkən sallanırdı. Çarxın üstündən kiçik taxta bir qalereyaya keçirdi. Müxtəlif ölçülərdə hazırlanmış pəncərələr bu qalereyaya açılırdı. Bütün bu künc-bucaqlardan, arakəsmələrdən, sonradan bənd edilmiş əlavə tikililərdən, şalbanlardan, bərkidici tirlərdən ibarət həngəmə, dəyirmanı yarı uçuq qədim bir qala görkəmi vermişdi. Lakin sarmaşıqlar boy atıb hər tərəfi basmış, növbədən müxtəlif bitkilər pöhrələyib dəlik-dəşikləri tutmuş və köhnəlmiş binaya yaşıl bir don geyindirmişdi. Merlye dayının dəyirmanı yanında gözəməyə çıxan gənc qızlar albomlarına bu dəyirmanın şəklini çəkirdilər.

Yol tərəfindən ev daha möhkəm idi. Daş artırma, anbar və təvəllərlə əhatə olunmuş geniş həyətə çıxırdı. Quyunun yanındakı nəhəng söyüd ağacı həyətin yarisına kölgə salırdı. Həyətin lap içəri tərəfində ev görünürdü, evin ikinci mərtəbəsində dörd pəncərə gözə çarpırdı, pəncərələrdən yuxarıda isə göyərçin hini yerləşmişdi. Merlye dayının bütün bəzənib-düzənməsi yalnız ondan ibarət olurdu ki, o on ildə bir dəfə dəyirmanı yerləşən binanın qabaq hissəsinə rəng çəkirdi. İndi dəyirman təzəcə ağardılmışdı, o günorta vaxtı günün səfəfində bütün kənddə gözqamaşdırıcı bir işıqla parıldayırdı.

Merlye dayı artıq on ildə ki, Pokryozun bolədiyyə roisi idi. Qazandığı dövlətə görə ona ehtiram göstərirdilər. Onun qəpik-qəpik topladığı sərvət indi gəlib səksən min məbləğinə qədər çatmışdı. Merlye dayı Madlena Hiyar ilə evləndikdə o bir cüt olandan başqa heç bir şeyə malik deyildi; bu dəyirmanı ona çıxiz olaraq arvadı gətirmişdi. Madlena özüne ər seçməkdə yanılmışdı, Merlye təsərrüfatda öz hünərini çox tez göstərdi. İndi o dul qalmışdı və qızı Fransuaza ilə yaşayırdı. Əlbəttə, o, dəyirman çarxını yosunlar içərisində yuxuya buraxıb istirahət edə bilirdi, lakin belə olsa onun ürəyi sıxılırdı və ev ona vuran qalmış kimi görünürdü. O zəhmətdən nəşə almaq üçün işləməkdə davam edirdi. Merlye dayı o zaman uzun sifətli, ucaboylu bir qoca idi, o heç bir vaxt gülməzdi, lakin buna baxmayaraq o qəlbində daima şad və şən bir adamdı. Onu, puluna ehtiram edərək və həmişənin nikah bağlayarkən yaraşqılıq bir görkəm alıb durmasına görə bolədiyyə roisi seçmişdilər.

Fransuaza Merlye isə təzəcə on səkkiz yaşına girmişdi. O yerli gözəllərdən sayılmırdı, çünki olduqca zəif və sısqı idi. On beş yaşına qədər demək olar ki, o hətta çirkin idi. Rokryozda heç kəs başa düşə bilmirdi ki, Merlye dayı və Madlena xala kimi sağlam ata-anadan olan bu qız nə üçün belə pis boy atıb böyüyür və bu cür zavallı görünür. Lakin on beş yaşına girəndən sonra Fransuaza yenə övölki kimi kövrək olmasına baxmayaraq tez inkişaf edib sevimli bir qız oldu. Onun qara saçları, qara gözləri vardı, özü isə qıpqırmızı idi, dodaqlarında daima bir təbəssüm oynayırdı, yanaqlarında balaca çuxurları vardı, açıq alnında sanki həmişə günəş şofəqi yanırdı. O zəif idisə də (o yerlərə görə) yenə də ariq sayıla bilməzdi, əsla; ona zəif, sısqı dedikdə, sadəcə Fransuazanın buğda ilə dolu bir kişeni yerdən qaldıra bilməyəcəyini nəzərdə tuturdular; o getdikcə tombul olurdu; sonralar isə kök, yaraşıqlı və istəməli bir qız olacağı yəqin idi. Lakin atasının daima susub az danışması, onu çox tez ağıllı və dərəkəli elədi. Fransuaza əgər gülmürdüsə, bunu yalnız ətrafındakıların xətrini xoş etmək üçün edirdi. Qəlbində isə o ciddi idi.

Aydın şeydir ki, bütün mahal ona yaxınlıq və məhəbbət göstərirdi, buna səbəb onun pulundan çox sevimli siması idi. Nəhayət, Fransuaza özünə sevgili seçərkən ümumi bir heyrət və acığa səbəb oldu. Morel çayının o biri sahilində Dominig Panke adlı ucaboylu bir oğlan yaşayırdı. O, Rokryoz sakinlərindən deyildi. O, on il əvvəl Belqiyadan dayısının ona vəsiyyəti ilədiyi mirası almaq üçün bura gəlmişdi. Bu miras Qanyı meşəsinin kənarında və dəyirmanın qabağında bir neçə tütəng atəşi məsafəsində olan kiçik bir malikanədən ibarət idi. Özünün dediyinə görə, o bura həmin malikanəni satmaq üçün gəlmişdi və sonra yenə evlərinə qayıdacaqdı. Lakin görünür bu yerlər onu valeh etdi, çünki o çıxıb getməyərək buradaca qaldı. O öz torpaq sahəsini becərməyə və bu torpaqdan aldığı tərəvəz məhsulu ilə yaşamağa başladı. O, balıq tutur və ova çıxırdı; meşəbəyilər bir neçə dəfə əz qalmışdılar ki, onu tutub protokol bağlasınlar. Əsası kəndlilərə məlum olmayan bu azad yaşayış, nəhayət, ona pis bir şöhrət qazandırdı. Onu qismən qadağan edilməli ovla məşğul olan bir adam hesab edirdilər. Hər halda o tənəblə və avara idi, çünki işləməsi lazım gələndə saatlarda belə onu tez-tez ot içində uzanıb yatmış görürdülər. Meşənin ən kənar ağacları altında olub, onun yaşadığı daxma da abırılı bir adamın mənzilinə oxşamırdı. Əgər bir gün onun Qanyı qəsrlərinin xarabalarında

yaşayan canavarlarla olaq səxladığı aşkara çıxsa, bu yerli qarıları əsla heyrətə salmayacaqdı. Lakin qızlar, görürdün bəzən cəsarət edib onun tərəfini saxlayırdılar, çünki bu şübhəli gənc olduqca gözəl və yaraşıqlı idi: onun sərv kimi uca qaməti, ağ dərisi, sarı saçları və günəş işığında qızıl rənginə çalan balaca saqqalı vardır. Nəhayət, bir gün səhər Fransuaza Dominiki sevdiyini və başqa heç kəsə ərə getməyə razı olmayacağını Merlye dayıya söylədi.

Bunun Merlye dayı üçün nə qədər böyük bir zərbə olduğunu təəvvür etmək olar. Adətə üzrə o Fransuazaya heç bir söz deməyərək susdu. Onun üzü həmişə olduğu kimi fikirli idi, lakin gözlərindən əvvəlki sevinc artıq yox olmuşdu. Tam bir həftə onlar bir-birilə kəsülü oldular. Fransuaza da qaşqabaqlı gözirdi. Merlye dayını xüsusilə bir fikir narahat edirdi: o, bu avara məlunun, qızı nə cür başdan çıxardığını öyrənmək istəyirdi. Dominik heç vaxt dəyirmanla gəlməmişdi. Qoca müşahidə etməyə başladı və hərfi Morel çayının o tayında tapdı; Dominik orda otlar içində uzanıb özünü yalandan yatmış kimi göstərirdi. Fransuaza onu öz otağının pəncərəsindən görə bildirdi. Məsələ aydındı: onlar yəqin dəyirman çarxının üstündən gözəşərək bir-birinə vurulmuşdular.

Bələliklə, bir həftə də keçdi. Fransuaza getdikcə daha artıq tutqunlaşırdı. Merlye dayı isə əvvəlki kimi sükut edirdi. Sonra bir dəfə axşam, heç bir söz demədən, o özü Dominiki evə gətirdi. Fransuaza bu zaman axşam süfrəsi açdı. Qız elə bil ki, Dominikin bu gəlişinə əsla heyrət etmədi və o yalnız bununla kifayətləndi ki, stolun üstünə qonaq üçün də qab-qasıq qoydu; lakin bununla belə Fransuazanın yanaqlarındakı çuxurlar daha aydın göründülər və qızın qəhqəhələri yenidən otağa səs saldı.

Səhər Merlye dayı Dominikin yanına, onun meşə kənarındakı daxmasına getdi. Orada onlar əvvəlcə qapı-bacanı bağlayaraq üç saat söhbət etdilər. Onların orada nə barədə danışdıqları sonradan da heç kəsə məlum olmadı. Yalnız məlum olan bir şey vardı, o da bu idi ki, oradan gələndən sonra Merlye dayı artıq Dominikə bir ata əlaqəsi bəsləyirdi. Şübhəsiz ki, orda-burda ot içində yığılıb yatan və qızları özünə aşiq eləyən bu tənəbdə, qoca axtardığı adamı tapmışdı: qoca onun namuslu bir gənc olduğuna inanmışdı.

Bütün Rokryoz qeybət qırıdı. Qadınlar öz evlərinin artırmalarında dayanaraq, Dominik kimi tənəblə bir avaranı öz evinə buraxan Merlye dayının ağılsızlığından danışib qurtara bilmirdilər.

Merlye dayı isə bu sözsöhbətə etina etmirdi. Olsun ki, o özünün nə cür evləndiyini xatırlayırdı. Axı Madlena ilə evlənərkən və onun dəyirmanını cehiz olaraq alarkən onun özünün bir qəpiyi belə yox idi, lakin bu heç də onun yaxşı bir ər olmasına mane olmadı. Bundan başqa Dominik özü də bütün dediqodulara dərhal son qoydu: o elə bir cəfəngsəliklə işə girişdi ki, bütün mahal heyrot içində qaldı. Həmin bu zaman dəyirməndə çalışan işçi çıxıb getmişdi və Dominik onun yerinə başqasını tutmağa əsla razı olmadı. O özü kisələri daşıyır, əl arabasını çəkir, dəyirmanın çarxı dayanıb işləməyəndə əlləşib onu hərəkətə gətirirdi və bütün bu işləri o elə bir həvəslə görürdü ki, adamlar ona tamaşa edib həzz almaq üçün dəyirməyə gəlirdilər. Merlye dayı isə dodaqaltı gülümsəyirdi. O, Dominikin nə kimi bir gənc olduğunu duyduğuna görə fəxr edirdi. Heç bir şey, gəncliyə məhəbbət qədər ilham verə bilməz.

Bu ağır işlərlə məşğul olan Fransuaza ilə Dominik bir-birinə porostiş edirdi. Onlar bir-birilə çox az danışır, amma tez-tez bir-birilə gözəlşir və şəfqətlə gülümsəyirdilər. Merlye dayı hələ toy bəzəsinə heç bir söz demirdi: Fransuaza ilə Dominik də bu sükuta cəhəddən qocanın qərarını gözləyirdilər. Nəhayət, bir dəfə iyul ayının ortalarında o həyətdə söyüd ağacı altında üç stol qoyulmasını əmr elədi və Rokryozdakı dostlarını axşama bir-iki stəkan çaxır içməyə dəvət elədi. Həyətdə adamlar dolmuşdu. Hamı çaxır stəkanlarını əlinə alanda Merlye dayı öz bakalını yuxarı qaldırıb dedi:

– Hə, məsələ belədir. Kəməli-məmnuniyyətlə sizə ərz edirəm ki, bir ay sonra, müqəddəs Lüdovik günündə Fransuaza bu qocağa ərə gedəcəkdir.

Bunu eşidər-eşitməz səs-küy ilə stəkanları bir-birinə vurmağa başladılar. Hamı gülürdü. Merlye dayı isə səsinə ucaldaraq əlavə etdi:

– Dominik, nişanlıyı öp. Qayda belədir. Fransuaza ilə Dominik qıpqırmızı qızaraqların qəhqəhələri altında öpüşdülər. Bu həqiqi bir bayram idi. Bütün bir çölləyi içib boşaldılar. Sonra ən yaxın adamlar qalarkən dinc və asudə bir söhbət başladı. Ulduzlu və işıqlı bir gecə idi. Bir skamyaya üzərində yanaşı oturmuş Dominik ilə Fransuaza sükuta dalmışdılar. Qoca kəndlilərdən biri imperatorun Prussiyaya elan etdiyi müharibə haqqında fikir yürütməyə başladı. Kəndin bütün gəncləri artıq orduya getmişdilər. Bir az əvvəl kənd yanından qoşun keçib-getmişdi. Bərk döyüşmə olacaqdı!

– Dominik cənəbdir, o orduya getməyəcəkdir. Yox əgər prussiyalılar bura gəlsələr, o öz arvadını müdafiə edər.

Prussiyalıların bura gələ biləcəkləri fikri hamıya məzəli bir zərəfat kimi görünürdü. Yox, prussiyalılar yaxşıca kətkənlənəcəklər və bütün bu işlərə tezliklə son qoyulacaqdır.

– Eh mən onları görmüşəm, mən onları görmüşəm, – deyər qoca kəndli batqın bir səslə təkrar etdi.

Aralığa sükut çökdü. Sonra yenidən bakalları bir-birinə vurdular. Fransuaza ilə Dominik heç bir şey eşitmədi; səssizcə, başqalarının nəzərindən yayınaraq skamyanın daldında onlar bir-birinin əlindən tutdular və bu onlara o qədər xoş görünürdü ki, hər ikisi göz-lərini qaralığa zilləyərək durduqları yerdə donub qaldı.

Qərribə və ilıq bir gecə idi. Ağara-ağara uzanan yolun hər iki tərəfində, kənd bir körpə kimi asudə bir yuxuya getmişdi. Yalnız hərdən bir vaxtsız oyanmış bir xoruzun banlaması eşidilirdi. Qonşuluqdakı böyük meşələrdən əsən xəlif ruzigar evlərin damlarını oxşayıb ötüşürdü. Qara kölgəlikli cəmənlərdə əsrarəngiz və dalğın bir əzəmət vardı, qaralıqda axıb gedən bütün çeşmələr, bütün sular isə sanki yuxuya getmiş təbiətin saf və ahəngdar tənəffüsünü təcəssüm etdirirdi. Bəzən adama elə gəlirdi ki, dəyirmanın köhnəlmiş çarxı mürgüləməkdədir və yuxuda hürən qoca bir qapı iti kimi o da nə isə yuxusunda görür, xırıldayır, öz-özünə danışır. Morcl çayının şəlaləsi qoca dəyirməyə layla çalır, axıb gedən sular isə bir ərgənin borusu ahəngdarlığı ilə ətrafın səslərini əks etdirirdi. Heç bir vaxt Yer kürəsinin bu qədər bəxtiyar bir gəşəsi üzərində bu qədər sonsuz bir aləm hakim olmamışdı.

İkinci fəsil

Bir ay sonra dübbəddə müqəddəs Lüdovik günündə Rokryoz tələş içində idi. Prussiyalılar imperator qoşunlarını darmadağın edərək, sürətli bir yürüşlə kəndə yaxınlaşdılar. Artıq bir həftə idi ki, yoldan keçən adamlar prussiyalıların yaxınlaşdıqları xəbərini gətirirdilər: “onlar Lormyerdədirlər” ya da “onlar Novelledədirlər” – onların bu cür sürətlə irəlilədikləri haqqında qəşəylərdən Rokryoz sakinləri artıq prussiyalıların Qanyı meşələrindən düşüb gəldiklərini görə kimi olurdular. Həqiqətdə isə onlar görünmürdülər və bu əhalini daha artıq qorxudurdu. Ehtimal ki, onlar kəndin üstünə gecə töküləcək və hamını qıracaqdılar.

Keçən gecə, sübhə yaxın həyəcan başladı. Kənd sakinləri yoldan gələn səs-küyə ayıldılar. Qadınlar diz çökərək xaç vurmağa başladılar, kəndlilər cəhənglə pəncərələri aralayaraq yoldan keçən qırmızı şalvarlı soldatları gördülər. Məlum oldu ki, kəndə giren fransız dəstəsidir. Dəstənin komandiri dərhal kənd bələdiyyə rəisini istədi və Merlye dayı ilə danışdıqdan sonra dəyirmananda qaldı.

O gün fərhəli və parlaq bir günəş doğurdu. Günortaya yaxın hava bərk isti oldu. Meşələrin üzərində sarımtırax bir duman vardı, aşağılardakı otlaqlardan isə ağ buxar qalxırdı. Qəşəng və səliqəli kənd bir tərəvəz içində yuxudan ayılıb və bütün ətraf çay və fontanları ilə üzərinə şəh çilənmiş, zərif bir buketə bənzəyirdi. Lakin bu gözəl hava heç kəsi sevincdirmirdi. Bir çoxları, komandirin dəyirmanının ətrafında gəzindiğini, qonşu evləri gözəndən keçirdiyini, Mərel çayının o biri sahilinə keçdiyini və dərbinlə baxaraq ətrafla tanış olduğunu gördü; onu müşayiət edən Merlye dayı isə görünür komandirə izahat verirdi. Sonra komandir soldatlarını divarların və ağacların arasındakı çökəklərdə yerləşərək qaldı. Dəstənin əsas hissəsi dəyirmanının həyətidə yerləşdi. Doğrudandı mı çarpışma olacaqdı? Merlye dayı qayıdanda onu sorğu-suala tutdular. O ağır-ağır başını yırğaladı və bir kəlmə də olsun danışmadı. Bəli, çarpışma gözəl idi.

Fransuaza ilə Dominik də burada həyətdə dayanıb qocaya baxırdılar. Nəhayət, o çubuğunu ağzından çıxarıb dilləndi və belə dedi: – Ah mənim yazıq balalarım, daha sabah sizi evləndirmək lazım gələcək.

Dominik dodaqlarını sıxıb, hirsli bir halda alını qırırdı. Dayanmışdı, hərdən, bir o, başını qaldırıb gözlərini Qanyı meşələrinə zilləyir və sanki prussiyalıların yaxınlaşmasını öz gözüylə görmək istəyirdi. Rəngi qacmış, qışları çatılmış Fransuaza aralıqda gəzinir və istədikləri şeyləri soldatlara verirdi. Onlar həyətdə bir kənarda özlərinə şorba bişirir və yeməyin hazır olmasını gözləyərək zarafatlaşırdılar.

Komandir isə hər bir şeydən məmnun kimi görünürdü. O bütün otaqları və üzü çaya tərəf olan salonu gözəndən keçirdi. İndi o hovuzun yanında oturub Merlye dayı ilə söhbət edirdi.

O:

– Sizin bu dəyirman həqiqi bir qaladır, – deyirdi – biz axşama kimi buranı asanlıqla əlimizdə saxlaya biləcəyik... Bu quldurlar deyəsən bir az gecikirlər. Onlar indi görək burada ola idilər.

Dəyirmançı övvəlki kimi tutqun idi. O, dəyirmanının bir məşəl kimi alışıb-yandığını gözləri qabağına gətirirdi. Lakin o şikayətlənmirdi, o bunu faydasız hesab edirdi. O yalnız bunu dedi:

– Əmr edəyiniz ki, qayıq dəyirman çarxının altında gizləsinlər. Orda çuxur bir yer vardır, qayıq ora yerləşir. Bəlkə sonra yenə lazım oldu.

Komandir lazımı sərəncamı verdi. Komandir qırx yaşlı, uca-boylu, xoş sifətli qəşəng bir kişi idi. Fransuaza ilə Dominikə baxarkən o sevinir kimi görünürdü. O sanki gözənlənməkdə olan çarpışmanı yadımdan çıxarıb onlara uymuşdu. O gözləri ilə Fransuazanı təqib edirdi və aydın görünürdü ki, Fransuaza onun xoşuna gəlir. Sonra birdən o Dominikə tərəf dönüb gözlənmədən soruşdu:

– Dostum, nə üçün siz orduda deyilsiniz?

– Mən əcnəbiyəm, – deyərək gənc cavab verdi.

Deyəsən bu cavab komandiri az qənc etdi... O gözlərini qıyaraq gülümsəndi:

Əlbəttə, top ilə əlləşməkdənsə, Fransuaza ilə məşğul olmaq daha xoş bir işdir.

– Komandirin gülümsədiyini görəndə Dominik olavər etdi:

– Mən əcnəbiyəm, lakin beş yüz metr məsafədən bir almanı nişan alıb vururam... Odu mənim ov tufəngim sizin dal tərəfinizdədir.

– O sizə lazım ola bilər, – deyərək komandir sadəcə onlara yanaşdı, qız azacıq titrəyirdi. Dominik isə ətrafındakılara etina etmədən Fransuazanın sanki kömək istəyirmiş kimi ona doğru uzatdığı əlini tutub bərk-bərk sıxdı. Komandir yenə də gülümsəndi, lakin artıq bir kəlmə də olsun danışmadı. O, qılıncını ayaqları arasında qoyub, gözlərini uzaqlara zilləyib oturmuş və sanki xəyalda dalmışdı.

Artıq saat on idi. İsti gətdikcə şiddətlənirdi. Ətrafa ağır bir sükut çökmüşdü. Həyətdə, anbarların kölgəsində oturmuş soldatlar yeməklə məşğul idilər. Kənddən heç bir səs gəlmirdi, kənd sakinləri evlərini, qapılarını, pəncərələrini barrikadalar halına salmışdılar. Tək-tənha qalmış bir it yolda dayayıb ulayırdı. Şiddətli istidən əzginləşmiş ətraf meşələrdən və otlaqlardan, müxtəlif küləklərin səslərindən yaranan uzaq və sürəkli bir uğultu gəlirdi. Hardasa bir ququ quşu sükutu pozurdu. Birdən yuxulu havada bir güllə səsi eşidildi. Komandir cəld ayağa qalxdı, soldatlar qazançalarını kənara ataraq, yeməklərini yeyib qurtarmadan yerlərindən sıçradılar.

Bir neçə saniyə içində hamı öz döyüş mövqeyini tutdu; bütün döyürman başdan ayağa soldatlarla dolmuşdu. Komandir isə yola çıxdı, lakin irəlidi heç bir şey görə bilmədi; ağappaq yolun saği da, solu da bomboş idi. İkinci dəfə güllə atıldı, lakin yenə də övvəlki kimi ətrafda bir kölgə belə görünmədi. Sonra, komandir geri dönərək Qanyi tərəfdə iki ağac arasında, payız hörümçəyi toru kimi nazik bir tüstü qalxdığını gördü. Meşənin, övvəlki kimi yenə də keçilməz və mülayim bir görkəmi vardı.

– Yaramazlar meşədə gizləniblər – deyər komandir pıçıldadı. – Onlar bizim burda olduğumuzu biliblər.

Bu andan döyürmanda yerləşmiş fransız soldatları ilə ağacların dalında gizlənmiş prussiyalılar arasında getdikcə şiddətlənən bir atışma başlandı. Güllələr Morel çayı üzərində vıyıldayır, lakin heç bir tərəfə ziyan dəymirdi. Dağınqı surətdə atəş açılırdı, hər bir kolun dalından güllə atırdılar; külək yenə də övvəlki kimi nazik tüstünü ağır-ağır yırğalayır kənara dağıdırdı. Beləliklə, iki saat keçdi. Zabit laqeyd bir tövrlə öz-özünə mahnı oxuyurdu. Həyətdə qalmış Fransuaza ilə Dominik boylanıb alçaq divar üstündən ətrafa baxırdılar. Morelin sahilində köhnə barkasın dalında gizlənmiş bir balaca soldat xüsusilə onların diqqətini cəlb edirdi; soldat qarnı üstə yerə uzanmışdı, o ətrafına baxıb güllə atır, sonra isə tüfəngini təzədən doldurmaq üçün azacıq dala, xəndəyə tərəf sürünürdü; onun hərəkətləri o qədər məzəli və çevik idi ki, gülümsəmədən ona tamaşa etmək olmurdu. Birdən o, bir prussiyalının başını görmüşdü ki, cəld ayağa qalxdı və nişan aldı, lakin o atəş açmağa macal tapmamış qəfilən qışqırdı, topəsi üstə dalə aşdı və xəndəyə yumalandı, xəndəkdə bir anlığa onun ayaqları başı kəsilmiş bir cüncənin ayaqları kimi rəşə ilə çırpınıb görüldü. Güllə soldatın lap ürəyinə dəymişdi. Bu, öldürülən ilk adam idi. Fransuaza qeyri-ixtiyari Dominikin əlini tutub həyəcanla sıxdı.

Komandir:

– Burada durmayınız, – dedi. – Güllələr bura qədər gəlib çatır.

Doğrudan da elə bu anda qoca söyüd ağacından yüngül quru bir çatırtı səsi gəldi və sınıan budaq başı aşağı öyilərək yırğalanmağa başladı. Lakin dənşətli mənşərdən donub qalmış Fransuaza ilə Dominik durduqları yerdən tərpənmədilər.

Qəflətən ağacların dalından əllərini oynada-oynada meşənin kənarına bir prussiyalı çıxdı və dərhal oradaca üzüqoylu yerə

yığıldı. Sonra ətrafda yenə hər şey donub qaldı, iki ölü isə günəş altında yuxuya getmiş kimi görünürdü. Özginləşmiş çöllərdə yenə də heç kəs gözə dəymirdi. Artıq tüfəng atəşləri də kəsilmişdi. Yalnız tək-cə Morel çayı şırıldayırdı.

Merlye dayı həyərətli komandirə baxaraq, sanki ondan soruşmaq istədi: bununla qurtarırmı?

– Yaylın atəşi açılacaq, – deyər komandir səsləndi. – Özünüzü gözəleyin, burada durmayın.

O, sözünü qurtarmamışdı ki, dənşətli bir gurultu qopdu. Böyük söyüd ağacının elə bil boynunu vurdular, budaqlardan qopmuş yarpaqlar havada oynadılar. Xoşbəxtlikdən prussiyalılar çox yuxarıdan nişan almadılar. Dominik Fransuazanı kənara çəkərək, demək olar ki, qollarına alıb apardı; Merlye dayı isə onların dalınca düşərək qışqırırdı:

– Balaca zirzəmidə gizlənin! Orada divarlar möhkəmdir.

Lakin onlar qocaya qulaq asmayaraq böyük zala girdilər; on nəfər qədər soldat burada sakit oturub hücumu gözəleyidilər, onlar pəncərə qapaqlarını bağlayıb, taxtaların arasında bayıra baxırdılar. Həyətdə yalnız komandir qalmışdı; o divarın dalına qısılmışdı, şiddətli yaylın atəşi isə davam etməkdə idi. Çöldə yerləşdirilmiş soldatlar torpağın hər qarışı üstündə döyüşürdülər. Lakin düşmən onları pusqada durduqları yerdən sıxışdırırdı onlar kiçik dəstələrlə döyürmana qayıtmağa başladılar. Onlara əmr olunmuşdu ki, vaxt qazansınlar, prussiyalılara nə qədər qüvvə ilə vuruşduqlarını bildirməmək üçün düşmənin gözüne görünməsinlər. Bir saat da keçdi. Serjant gəlib çöldə cəməsi iki-üç adam qaldığını xəbər verəndə, zabit saatına baxıb dedi:

– Saat üçün yansdır... Hə, dörd saat da buranı əlimizdə saxlamalıyıq.

O, baş darvazanı bağlamağı əmr etdi və qəti müqavimət üçün hər bir şey hazır edildi. Prussiyalılar Morel çayının o biri sahilində olduqlarından, dərhal hücum ediləcəyi qorxusu yoxdu. Doğrudur buradan iki kilometr kənarda körpü vardı, lakin prussiyalılar o körpüdən çox güman ki, heç xəbərləri belə yoxdu, çayı piyada keçəcəklərinə isə çox az şübhə vardı. Buna görə zabit yola göz qoymağı əmr etməklə kifayətləndi. Bütün qüvvət çöllərə tərəf verilməli idi.

Atışma yenə kəsildi. Günəşin odlı şüaları altında dəyirman cansız və hərəkətsiz görünürdü. Bir dənə də olsun pəncərə qapağı açıq deyildi, içəridən heç bir səs gəlmirdi. Bu zaman prussiyalılar artıq yavaş-yavaş Qanyı meşəsinin kənarında görünməyə başladılar. Onlar başlarını ağacların dalından çıxarıp, getdikcə cəsarətlənirdilər. Dəyirməndə bir neçə soldat nişan almaq istəyərkən komandir qışqırdı:

– Yox, yox, dayanın!.. Qoyun yaxın gəlsinlər.

Prussiyalılar şübhə ilə dəyirməna tərəf baxaraq, çox ehtiyatla yaxınlaşmaqda idilər. Sarmaşıqlardan don geymiş tutqun görkəmli bu köhnə və susqun dəyirman onları həyəcana salırdı. Lakin buna baxmayaraq onlar yaxınlaşmışdılar. Onlardan əlli nəfərə kimi çölə, dəyirman qabağına toplaşmışdı ki, zabit yalnız bir kəlmə:

– Atəş! – deyə əmr etdi.

Yaylım atəşi açıldı, sonra dağınıq güllələr atılmağa başladı. Bütün bədəni titrəyən Fransuaza qeyri-ixtiyari olaraq əllərini qulaqlarına apardı. Dominik soldatların dalında durub baxırdı, tüstü dağılandan sonra o çöldə dalı üstə üç prussiyalının yıxılıb qaldığını gördü. Qalanları söyüd və qovaq ağaclarına sarı cumdular. Beləliklə, mühasirə başlandı.

Bir saata qədər dəyirmanın üstünə güllələr səpildi. Onlar dolu kimi dəyirmanın köhnəlmiş divarlarını cırmaqlayırdılar. Güllələr daşa dəydikdə isə əzilib yumurlanıb və suya düşürdü. Ağaclarla dəyən güllələr batqın bir səslə ağacın gövdəsinə işləyirdi. Bəzən şaqqıltı səsi gəldikdə güllələrin dəyirman çarxına dəydiyi anlaşılırdı. Dəyirməndə daldalanmış soldatlar patronlarını zay etmək istəmirdilər, onlar yalnız nişan almaq mümkün olduqda güllə atırdılar, hərədən bir komandir saatına baxırdı. Bir güllə pəncərə qapağını dəlib tavana sancıldıqda, o öz-özünə pıçıldadı:

– Saat dördür! Heç bir vəchlə davam gətirə bilməyəcəyik.

Doğrudan da düşmənin şiddətli atəşi yavaş-yavaş köhnə dəyirmanı uçurub tökürdü. Güllələrin dəlik-dəlik edərək tora döndərdiyi pəncərə qapaqlarından biri yerindən qoparaq suya düşdü; onun yerinə dşək qoymalı oldular. Merlye dayı dəqiqədə bir başını çıxararaq dəyirman çarxının nə qədər xəsarətə uğradığını görməyə çalışdı, çərx hər dəfə şaqıldadıqda onun üroyi yerindən qopurdu. Bu dəfə, əlbəttə dəyirman çarxını heç bir yol ilə təmir etmək mümkün olmayacaqdı. Dominik Fransuazaya yalvarırdı ki,

çıxıb getsin, lakin qız onun yanında qalmaq istəyirdi; o, palıd ağacından hazırlanmış böyük şkaflın dalında oturaraq, şkaflı özü üçün daldanacaq etdi. Elə bu anda güllələrdən biri şkafa dəyərək onun divarından məşum bir uğultu qopartdı. Bunu görə Dominik dərhal öz bədəni ilə Fransuazanın qabağını tutdu. Dominik hələ güllə atmırdı, o tufəngini əlində hazır tutmuşdusa da, pəncərələrə yaxın gedə bilmirdi, çünki bütün pəncərələri soldatlar tutmuşdular. Hər bir növbəti yaylım atəşində dşəmə titrəyirdi.

– Bax! Bax! – deyə birdən zabit qışqırdı.

O, sıx və tutqun bir kütlənin meşədən çıxaraq süründüyünü gördü. Dərhal şiddətli bir atışma başladı. Sanki dəyirmanın üzərindən bir qasırğa keçdi. Pəncərə qapaqlarından biri daha qopub düşdü və pəncərənin qalan boşluğundan içəri bir-birinin dalınca güllələr yağmağa başladı. Soldatlardan ikisi dşəmə üzərinə sərilirdi. Onlardan biri artıq tərənəməyərək hərəkətsiz qalmışdı; əl-ayağa dolaşmaması üçün onu divarın dibinə itələdilər. O biri soldat rəşələr içində çırpınıp, yoldaşlarından onu öldürüb qurtarmalarını rica edirdi, amma heç kəs ona fikir vermirdi. Güllələr dolu kimi yağmağa idi, hamı daldalanmağa çalışır və güllə atmaq üçün olverişli bir yer axtarırdı. Daha bir soldat yaralandı; onun ağzından bir kəlmə də olsun söz çıxmırdı, o yalnız donuq və dəli bir baxışla stola qapanıb qaldı.

Bütün bu ölülərin görkəmi Fransuazanı dşəməyə saldı; o qeyri-ixtiyari olaraq üstündə oturduğu stulu itələdi və divara söykənərək dşəmənin üzərinə yıxıldı, o burada özünün daha az gözə çarpacağını və daha artıq təhlükəsiz bir yerdə olacağını zənn edirdi. Bu zaman evdəki bütün dşəkləri yığaraq pəncərəni təzədən yarıya qədər tıxdılar. Otaq artıq qırıntılarla, sınıq silahla və yırtıq mebel ilə dolmuşdu.

Komandir dedi:

– Saat beşdir, möhkəm dayanın. Onlar indi çayın bu tayına keçməyə cəhd edəcəklər.

Bu anda Fransuaza bərkdən qışqırdı. Divara dəyib soyumuş güllə azacıq onun alnına toxunmuşdu. Qızın alnında bir neçə damla qan görünürdü. Dominik dönüb Fransuazaya baxdı, sonra pəncərəyə yaxınlaşdı, birinci dəfə olaraq, tufəngini boşaltdı və bir daha pəncərəyə yaxınlaşdı, birinci dəfə olaraq, tufəngini boşaltdı və bir daha pəncərədən ayrıldı. O ətrafında olan şeylərə etina etmədən dalbadal tufəngini doldurub atır və yalnız arabir dönüb Fransuazaya öləri bir nəzər salırdı. Ancaq o tələsmirdi, o amla nişan alırdı.

Komandir yanılmamışdı, prussiyalılar qovaq ağaclarının dalına sığınaraq çayı keçməyə çalışdılar; lakin onlardan yalnız biri irəli çıxmağa cəsarət etdisə də, Dominikin atdığı güllə ilə başından vurularaq yerə sərilirdi. Bu oyunu müşahidə edən komandir heyrət içində idi. Belə sərrast atıcılardan daha çox olsaydı, xoşbəxt olardım, deyə gənci təriflədi. Dominik onun sözlərini eşitmirdi. Bir güllə onun çiyini sıyırdı, digəri qolunu əzdi. O isə dayanmadan atırdı.

Daha iki nəfər məhv oldu. Yırtılıb-deşilmiş döşəklər artıq pəncərələri müdafiə etmirdi. Adama elə gəlirdi ki, bu yaylım atəşi də açılarsa – bütün dəyirman uçub töküləcəkdir. Vəziyyət dözülməz bir hala gəlirdi. Buna baxmayaraq zabit təkrar edirdi:

– Möhkəm dayanın, möhkəm dayanın... Daha yarım saat davam getirin.

İndi zabit artıq dəqiqələri sayırdı. O, komandanlığa düşmənin qabağını axşama qədər saxlayacağını söz vermişdi, buna görə də geriye çəkilmək üçün təyin etdiyi saatdan əvvəl bir addım da olsun geriləmək istəmirdi. O hələ də lütfkar idi, Fransuazaya ürək-dirək vermək üçün ona baxıb gülümsəyirdi. O ölmüş bir soldatın tüfəngini yerdən götürərək özü də güllə atmağa başladı.

Otaqda yalnız dörd soldat qalmışdı, Morel çayının o biri sahilində çoxlu prussiyalı toplanmışdı və onların təzliklə çaydan keçəcəkləri aşkar idi. Komandir geri çəkilməmək üçün inad edirdi ki, birdən bir serjant yüyürüb gəldi və zabitə məlumat verdi:

– Düşmənlə yola çıxmışdır, onlar bizi arxadan mühasirəyə alırlar!

Görünür, prussiyalılar körpünü tapmışdılar. Komandir saatını çıxartdı və:

– Daha beş dəqiqə, – dedi. – Onlar beş dəqiqədən tez buraya yetişə bilməyəcəklər.

Bir az sonra, düz saat altı tamamdı, o, nəhayət, adamlarını həyət qapısından döngəyə çıxarmağa razılıq verdi. Buradan onlar xəndəyə töküldülər, sonra isə özlərini Soval meşəsinə yetirdilər. Getməmişdən qabaq komandir çox nəzakətlə Merlye dayı ilə xudaha-fizləşdi və ondan üzr istədi. O həttə bu sözləri də əlavə etdi:

– Onları məşğul edin... Biz geri qayıdacağıq.

Bu zaman Dominik otaqda tək qalmışdı. O heç bir şey eşitməyərək, heç bir şey anlamayaraq ara vermədən güllə yağdırırdı. O yalnız bircə şey duyurdu: – Fransuazanı müdafiə etməli idi. Soldatlar çıxıb getmişdilər, o isə bunu heç duymamışdı. O, nişan

alıb gözləyir və atdığı hər bir gülləyə bir düşməni məhv edirdi. Birdən qüvvətli bir səs-küy eşidildi. Prussiyalılar daldan dəyirmanı girərək bütün həyəti doldurdular. Dominik bir güllə daha atdı və onun tüfəngindən tüstü hələ çıxıb qurtarmamışdı ki, prussiyalılar içəri girib onun üstünə atıldılar.

Onu dörd nəfər tutub saxlamışdı. O biriləri onun ətrafında dəhşətli bir dildə çığır-bağırndılar. Onlar az qalmışdı ki, onu elə oradaca boğub öldürsünlər. Fransuaza irəli atılaraq yalvarmağa başladı. Bu anda zabit içəri girib əsiri tələb etdi. Soldatlarla bir neçə cümlə almanca danışdıqdan sonra zabit Dominikə tərəf döndü və gözəl bir fransız dilində kəskin bir ifadə ilə ona dedi:

– İki saatdan sonra siz güllələnəcəksiniz.

Üçüncü fəsil

German baş ştabı əmr vermişdi ki, nizami ordu sıralarına daxil olmayan, amma əlində silah tapılan hər bir fransız dərhal güllələnsin. Bu əmr həttə könüllülər rotasına da aid idi, çünki Prussiya onları bir soldat kimi tanımaq istəmirdi. Öz ocaqlarını qoruyan kəndlilərə belə zalımanə divan tutmaqla almanlar geniş xalq təbəqələrinin silaha sarılmasına mane olmaq istəyirdilər; çünki onları ən çox qorxudan bu idi.

Əlli yaşlarında ucaboylu, arıq bir kişi olan zabit, Dominiki qısa bir istintaqdan keçirdi. Zabit fransızca çox təmiz danışsa da, onun sözlərində yenə də prussiyalıya məxsus bir zalımlıq vardı.

– Siz burahınsınız?

– Yox, mən belgiyalıyam.

– Elə isə nə üçün siz silah götürmüsünüz? Bütün bunların sizinlə əlaqəsi olmamalı idi.

Dominik cavab vermirdi. Bu anda zabit Fransuazanı gördü, qız bir az kənarda dayanıb rəngi qəhvəyi bir halda danışığa qulaq asırdı, onun ağ alnındakı sıyrıntı qırmızı bir zolaq şəklində nəzəri cəlb edirdi. Zabit növbə ilə qıza və gəncə baxdı, sanki hər şeyi anladı və yalnız bu sözləri deməklə kifayətləndi:

– Siz güllə atdığınızı inkar etmirsiniz ki?

– Mən qüvvəm çatdığı qədər atdım, – deyə Dominik sakit bir halda cavab verdi.

Bu etiraf artıq idi, onsuz da o barıt hisindən qapqara olmuşdu, bərk tərləmiş və çiyindəki sıyrıntıdan axan qana bulaşmışdı.

– Yaxşı, – deyə zabit təkrar etdi. – İki saatdan sonra siz güllələnərsiniz.

Fransuaza qışqırmadı. O yalnız lal bir iztirab və kədərlə əllərini qaldırdı. Zabit qızın bu hərəkətini gördü. İki soldat Dominiki qonşu otağa apardı, soldatlar orda onu mühafizə altında saxlayacaqdılar. Fransuazanın dizləri qatlanmağa başladı, o, stulun üstünə yığıldı, o ağlaya bilmədi – onun nəfəsi təngləşdi. Zabit isə hələ də ona baxırdı və nəhayət, qıza müraciət edərək:

– Bu oğlan sizin qardaşınızdır mı? – deyə soruşdu.

Fransuaza yox demək istəyərək başını yırğaladı. Zabit yenə də öz soyuqqanlılığını itirmədən və gülümsəmədən dayanmışdı. Sonra bir qədər sükut edərək soruşdu:

– O çoxdanmı burada yaşayır?

Fransuaza yenə də başının hərəkətilə cavab verdi: “Bəli”.

– Belə isə, o qonşu meşələri yaxşı tanımalıdır?

Bu dəfə Fransuaza dilə gəldi.

– Bəli, cənab, – deyə o bir qədər heyrətlə zabitə baxdı.

Zabit artıq heç bir söz demədi, o dabanları üstündə çevrilərək kənd bələdiyyə rəisinin gətirilməsini tələb etdi. Fransuaza ayağa qalxdı, xəfif bir qızartı qızın üzünü bürüdü: ona elə gəldi ki, o bu sorğu-sualın mənasını anladı və onun qəlbində bir ümid oyandı. O özü atasının dalınca qaçdı.

Atışma kəsilən kimi Merlye dayı dəyirmanının çarxını yoxlamaq istəyərkən cəld taxta qalereyaya düşdü. Merlye dayı qızını dərin bir məhəbbətlə sevirdi, Dominikə, gələcək kürəkəninə qarşı möhkəm bir dostluq hissi bəsləyirdi, lakin eyni zamanda dəyirman çarxı da onun qəlbində ay yer tutmurdu. İndi onun uşaqları bu vur-çatlasından sağ və salamat çıxarkən, o, ürkədən bağlı olduğu dəyirmanın da qeydinə qaldı – dəyirman isə artıq xəsarətə uğramışdı. O, dəyirman çarxının iri gövdəsi üzərinə öyilərək, qayğılı bir sima kimi onun aldığı yaraları gözəndən keçirirdi. Çarxin pərlərindən beşi çilik-çilik olmuşdu, əsas hissəni isə güllələr dəlik-dəlik eləmişdi. O, barmaqlarını güllələrin açdığı deşiklərə soxaraq onların dərinliyini ölçürdü; o bu ziyan dəyən yerləri təzədən nə cür düzəldəcəyi haqqında düşünürdü. O artıq dəşik yerləri taxta parçaları və yosun ilə tutmaqda idi ki, Fransuaza onun yanına gəldi.

– Ata, – deyə qız onu soslədi, – onlar sizi tələb edirlər.

Sonra qız bütün eşitdiklərini atasına nağıl edərək ağladı. Merlye dayı başını yırğaladı. Adamları bu cür güllələməzlər. Məsələnı aydın etmək lazımdır. Merlye dayı həmişəki kimi susqun və sakit bir halda dəyirmanı qayıtdı. Zabit soldatlar üçün ondan əzəq tələb etdikdə, o cavab verdi ki, Rokryoz sakinləri qaba raftara dözən adamlar deyilərlər və əgər zorakılıq göstərilərsə, onlardan heç bir şey almaq mümkün olmayacaqdır. O yalnız tək özü hərəkət edəcəyini şort kəsərək hər bir şeyi düzəltməyi boynuna götürdü. Bu sakit ton əvvəlcə zabitə hirs-ləndirən kimi oldu, lakin sonra qocanın qısa və düzgün dəlillərinə qulaq əsaraq o güzəştə gətdi. O hətta qocanı daldan sosləyib soruşdu:

– Bu meşələrin, bax bu qabaqdakı meşələrin adı sizdə nədir?

– Sovəl meşələridir.

– Çox uzaqlara qədərmi uzanırlar?

Dəyirmançı diqqətlə zabitə baxdı.

– Bilmirəm, – deyə cavab verdi.

Qoca çıxıb gətdi. Bir saat sonra, zabit tərəfindən əmək sursatı və pul ilə tələb olunmuş kontribusiyaya¹ dəyirman həyətində hazır idi. Yavaş-yavaş hava qaranlıqlaşdı. Fransuaza həyəcanla soldatların hərəkətini təqib edirdi. Qız Dominikin həbs edildiyi otaqdan uzaqlaşa bilmirdi. Saat yeddiyə yaxın Fransuaza ölümçül bir həyəcan keçirdi: o, zabitin əsir Dominikin yanına girdiyini gördü; on beş dəqiqəyə kimi içəridən onların səsləri gəldiyini və getdikcə daha bərkədən danışdıqlarını eşitdi. Sonra zabit bir anlığa qapı ağzında görünərək almanca əmr verdi, Fransuaza onun nə dediyini anlamadı; lakin on iki soldat gəlib əllərində tufəng həyətdə sıraya düzüləndə, qızın bədənini bir titrətmə düşdü. O artıq sürunu itirdiyini hiss etdi. Demək hər şey əldən çıxmışdı: ölüm cəzası yerinə yetiriləcəkdə. On iki nəfər soldat artıq on dəqiqədən bəri hazır dayanmışdı, lakin Dominikin səsi yenə əvvəlki kimi gəlirdi və bu səsdə kəskin bir etiraz eşidilirdi. Nəhayət, zabit qəzəblə qapını çırparaq və son sözlərini deyərək həyətə çıxdı və dedi:

– Yaxşı, ətraflı fikirləşin... Səhərə kimi sizə möhlət verirəm.

Zabit əlilə işarə edərək, hazır dayanmış soldatları buraxdı. Fransuaza heyrət içində donub qalmışdı. Çubuğunu tüstülədən Merlye dayı sadə bir maraq ilə soldatlara tamaşa edirdi, sonra o

¹ Zəbt olunan yerlərin əhalisindən düşmən tərəfindən alınan məcburi vergi

qızına yaxınlaşıb nəvazişlə onun qolundan tutdu. O, Fransuazanı otağına apardı.

– Tələşə düşmə, – deyə qızına təsəlli verdi, – yuxulamağa çalış. Axşamın xeyrindən sabahın şəri yaxşıdır – görək sabah nə olur.

Merlyc dayı çıxıb gedərkən ehtiyat üçün qızının otağının qapısını eşikdən bağladı. Qocanın əqidəsinə görə qadınlar heç bir şeyə yaramırdılar və onlar ciddi işlərə qarışıqda hər bir şeyi korlayırdılar. Fransuaza isə yatmadı. O, uzun müddət yatağında oturub qaldı və evdən gələn səslərə qulaq asdı. Həyatda yerləşmiş alman soldatları oxuyur və gülürdülər; görünür saat on birə qədər onlar yeyib-içirdilər, çünki səs-küy bir dəqiqə də olsun kəsilmirdi. Hər dəfə bəzi döyirmanın özündən ağır ayaq səsləri gəlirdi – yəqin ki, gözetçilər növbələrini dəyişdirdilər. Lakin onun diqqətini xüsusilə cəlb edən hərdən bir aşağıdakı otaqdan gələn səslər idi. O bir neçə dəfə döşəmənin üstünə uzanaraq qulağını taxtalara söykəmişdi. Dominik həmin bu aşağıdakı otaqda həbs edilmişdi. Deyəsən Dominik öz otağında divardan pəncərəyə tərəf gedib-gələrək gəzinirdi, çünki Fransuaza uzun müddət onun aşağıdan gələn müntəzəm ayaq səslərini eşitdi; sonra aralıqda dərin bir sükut çökdü – demək o oturmuşdu. Ümumiyyətlə, bütün evdə səslər kəsilməyə, hamı yuxuya getməyə başlamışdı. Bütün evin yuxuladığını yəqin edərək, Fransuaza son dərəcə ehtiyatla pəncərəni açdı və pəncərə ağzına söykəndi.

İlq və aydın bir gecə idi. Səval meşələri arxasına keçən ensiz ay, ətrafa bir çıraqla kimi işıq salmışdı. Uca ağacların uzun kölgələri, çəmənlərin qaralan ləkələrinə qarışmışdı, ay işığı düşən yerlərdə isə ot yumşaq yaşıl rəngli bir məxməri andırırdı. Lakin Fransuaza gecenin bu əsrarlı gözəlliyinə etina etmirdi. O çöllərə tərəf göz gəzdirərək almanların ətrafda qoyduqları gözetçiləri görməyə çalışırdı. O, bu gözetçilərin çay boyu uzanıb gedən kölgələrini lap aydın görürdü. Döyirmanın qarşısında, çayın o tayında yalnız bir nəfər gözetçi dayanmışdı, – o budaqları suya sallanan söyüd ağacının yanında durmuşdu. Fransuaza onu aydın görürdü. O, xəyalə düşmüş kimi çoban kimi üzünü göyə tutaraq yerində hərəkətsiz dayanmış ucaboylu bir oğlan idi.

Fransuaza ətrafı diqqətlə nəzərdən keçirib yenə öz yatağı üstündə oturdu. Düz bir saat o dərin fikirlərə qorq olaraq oturdu. Sonra təzədən ətrafı dinlədi: evdən artıq heç bir səs gəlmirdi. O yenə

də pəncərəyə yaxınlaşdı, başını çıxarıb ətrafa boylandı, lakin ayın ağaclar arxasında görünən kiçik qövsü, deyəsən ona hələ bir onql kimi görünürdü; o yenidən gözləməyə başladı. Nəhayət, o gözlədiyi vaxtın gəlib çatdığını qət elədi. Gecə qaranlıq idi, ən yaxın gözetçini belə seçə bilmirdi; elə bil dörd yana qara mürəkkəb tökülüb yayılmışdı. O bir an yenə ətrafı dinlədi və qət elədi. Yaxında, pəncərə yanında divara bənd edilmiş dəmir bir pilləkən vardı; pilləkən döyirman çarxından çardağa qalxırdı, o bir vaxtlar döyirmançıların döyirman çarxını yoxlamaları üçün xidmət edirdi; sonralar mexanizm yenidən qurulduqda pilləkən və döyirmanın bu hissəsi artıq sıx sarmaşığı içərisində batıb qalmışdı.

Fransuaza cəsarətlə pəncərədən asıb pilləkən sürəhəllərinin birindən yapışdı və havada asılıb qaldı. Sonra o aşağı düşməyə başladı. Tumanı ona çox mane olurdu. Birdən bir balaca daş parçası divardan qopub şappıltı ilə Morel çayına düşdü. Qorxudan qızın bədəni buz kimi oldu və o dayandı. Sonra onun ağlına gəldi ki, bəndin üstündən tökülən suyun aramsız uğultusu onun hərəkətlərindən əmələ gələn hər bir səsi müəyyən məsafədə eşidilməz edəcək; bu fikirlə o daha cəsarətlə, ayaqları ilə sarmaşıqlara toxunaraq, əli ilə tutmağa yer axtararaq aşağı enməyə başladı. Dominik üçün məhbəb edilmiş otağa yetişərək o dayandı. Gözləmədiyi bir maneə onu az qalmışdı ruhdan salsın: aşağıdakı pəncərə onun otağının pəncərəsi altına tuş gəlmirdi, bu pəncərə pilləkəndən kənarda qalmışdı, indi Fransuaza əlini ora uzadarkən, pəncərə bildiyi yerdə divara toxunmuşdu. Doğrudanmı o öz niyyətini yerinə yetirmədən, yuxarı qayıtmalı olacaqdı? Onun əlləri təqətdən düşməyə başladı, Morel çayının aşağıdan gələn şarilləsi onun başını gicəlləndirdi. Fransuaza divardan bir neçə parça əhəng qoparıb onları Dominikin pəncərəsinə atdı. Dominik bu səsi eşitmədi; görünür o yatmışdı. Fransuaza barmaqları sıyrıla-sıyrıla divardan yenə bir qədər suvaq qopardı. Qız artıq tamamilə gücdən düşmüşdü, o bu saat arxası üstə yerə yıxılacağıni hiss edirdi ki, nəhayət, Dominik ehtiyatla pəncərəni açdı.

– Mənəm, – deyə Fransuaza pıclıladı. – Tez məni tut, mən yıxılıram.

Fransuaza birinci dəfə idi ki, Dominikə “sən” deyə müraciət edirdi. Dominik başını pəncərədən çıxarıb aşağı salladı, Fransuazanı qollarına alıb otağa apardı. Burada qızın göz yaşları sel kimi axdı, lakin o eşidilməsin deyə öz höknürtüsünü boğmağa başladı. Sonra o iradəsini toplayaraq birtəhər özünü sakit elədi.

– Sizin gözetçiniz varmı? – deyö Fransuaza pıçılı ilə soruşdu.

Dominik Fransuazanın burada olmasından o qədər heyrot içində idi ki, hələ də özünə gələ bilməmişdi və indi o yalnız başının hərəkətilə qapımı göstərək qıza cavab verdi. Divarın dalından xorultu səsi gəlirdi; əsirin onsuz da qaça bilməyəcəyini qət etmiş gözetçi yuxusuna haram qatmayıb qapı ağzında yığılıb yatmışdı.

– Qaçmaq lazımdır, – deyö Fransuaza həyəcanla danışdı. – Mən gəlmişəm ki, sizdən rica edim qaçasınız və sizinlə vidalaşım.

Lakin Dominik sanki onu eşitmirdi. O yalnız bu sözləri təkrar edib dururdu:

– Bu nə cür olan işdir... Bu sizsinizmi, sizsinizmi... Oh, siz məni nə qədər qorxutdunuz. Siz yığılıb əzibə bilərdiniz.

O, qızın əllərini əllərinə alıb öpdü.

– Bilsoniz sizi nə qədər sevirəm, Fransuaza! Siz mərhəmətli olduğunuz qədər də cəsarətlisiniz. Mən yalnız bir şeydən qorxuram: sizi görməmiş ölümə gedəcəkdim... İndi budur siz burdasınız, indi onlar məni güllələyib bilirlər. Sizinlə on beş dəqiqə vaxt keçirdikdən sonra mən hər bir şeyə hazır olacağam.

Dominik yavaş-yavaş qızı özünə tərəf çəkdi və Fransuaza başını onun çiyinə qoydu. Təhlükə onları bir-birinə yaxınlaşdırdı. Bir-birini qucaqlayaraq onlar hər şeyi unudular.

– Ah, Fransuaza, – deyö Dominik mehriban bir səslə davam edirdi, – bu gün müqəddəs Lüdovik günüdür, çoxdan bəri gözləməkdə olduğumuz toyun təyin edildiyi gündür! İndi ki bir yerdəyik, burda təki, təyin etdiyimiz görüş gününə vəfəli çıxmış, demək heç bir şey bizi ayrı sala bilmədi... Axı bu açılan səhər bizim toyumuzun səhəridir, deyilmi?

– Elədir, elədir, – deyö Fransuaza təkrar etdi, – bu bizim toyumuzun səhəridir.

Onlar titrəyərək öpüşdülər. Lakin Fransuaza birdən çırpınb Dominikin qucağından çıxdı; dəhşətli həqiqət onun gözləri qarşısında canlandı.

– Qaçmaq lazımdır, qaçmaq lazımdır, – deyö o israr etdi. – Bir dəqiqə belə itirmək olmaz.

Dominik Fransuazanı qucaqlamaq üçün yenidən qaranlıqda əlini ona tərəf uzadarkən, qız yenə də “sən” deyö ona müraciət etdi:

– Ah, rica edirəm, mənə qulaq as... Əgər sən ölsən, mən də öləcəyəm. Bir saatdan sonra hava işıqlaşacaq. Mən istəyirəm ki, sən bu dəqiqə vaxt itirmədən çıxıb gedəsən.

Fransuaza tələsik öz planını ona söylədi. Domir pilləkən dəyirman çarxının üstünə qədər uzanır; o çarxın pərlərindən tutub, aşağıda çayın oyuq yerində gizlədilmiş qayığa enə bilər. Sonra o asan-casına çayın o biri tayına keçib gizlənə bilərdi.

Dominik:

– Axı orda, – dedi – gözetçilər yoxdurmu?

– Orda təkcə bircə nəfər gözetçi vardır, düz dəyirmanın qabaq tərəfində söyüd ağacının altında durmuşdur.

– Birdən o məni gördü, qışqırmaq istədi?

Fransuaza diksindi. Yuxarıdan gətirdiyi bıçağı Dominikin əlinə basdı. Aralığa sükut çökdü.

– Bəs sizin atanız, bəs siz özünüz? – deyö Dominik davam etdi.

– Yox, yox mən qaça bilmərəm... Məni burda tapmasalar, soldatlar sizi öldürərlər. Siz onları tanımırırsınız. Əgər mən onları Sovat meşələrindən keçirməyə razı olsaydım, onlar məni bağışlamağı vəd edərdilər. Onlar mənim burda olmadığımı biləndə, hər nə desən eləyib bilirlər.

Qız onunla mübahisəyə girişmədi. Dominikin bütün dəlillərinə o sadəcə olaraq belə cavab verdi:

– Mənə olan məhəbbətiniz xətirinə – qaçın. Əgər Dominik, siz məni sevirsinizsə, bir dəqiqə də olsun burda qalmayın.

Sonra Fransuaza dedi ki, o tez öz otağına qayıdacaqdır. Heç kəs onun Dominikə kömək etdiyini bilməyəcəkdir. Nəhayət, onu inandırmaq üçün Fransuaza adəti olmayan bir ehtiras çoxşüallıqla Dominiki qucaqlamağa və öpməyə başladı. Dominik məğlub oldu. O yalnız soruşdu:

– And için ki, atanız sizin bu hərəkətinizdən xəbərdardır və o da mənə qaçmağı məsləhət görür.

– Məni atam özü göndərdi, – deyö Fransuaza qəti cavab verdi.

Fransuaza yalan deyirdi. Bu dəqiqə o yalnız Dominikin təhlükədən qurtardığını bilmək, doğan günəşin onun ölümünü xəbər verəcəyi haqqındakı o dözülməz fikirlərdən xilas olmaq istəyirdi. O buradan uzaqlaşdıqdan sonra qoy bütün bədbəxtliklər Fransuazanın başına tökülsün, o salamat qalarsa, bütün bu bəlalar Fransuazaya xoş görünəcəkdir.

Qızın bu bağlılıq hissindəki xudbinlik hər şeydən əvvəl Dominikin sağ qalmasını tələb edirdi.

– Yaxşı, – deyö Dominik cavab verdi, – mən sizin istədiyiniz kimi edəmə.

Bundan sonra sevgililər artıq danışmırdılar. Dominik pəncərəyə yaxınlaşıaraq onu taybatay açdı. Lakin birdən çöldən gələn bir gurultu onları diksindirtdi. Qapı silkələnilib taqıldadı və onlara elə gəldi ki, qapını açırlar. Yəqin yaxından keçən qarovul nəfəri onların səsinə eşitmişdi. Onlar bir-birinə qısılarək durduqları yerdə donub qalmışdılar və sonsuz bir tələş içində gözləyirdilər. Qapı yenidən silkələndi, lakin açılmadı. Onlar hər ikisi içəridə dərin bir nəfəs aldılar, indi hər ikisinə də məlum oldu ki, qapı ağzında yatan soldat yuxuda o yan-bu yana çevrilir. Doğrudan da tezliklə aralığa yenə sükut çökdü və təzədən xorultu səsi eşidildi.

Dominik hər nə cür olursa olsun əvvəlcə Fransuazanın öz otağına qayıtmasını istədi. O qızı qucaqladı və sükut içində onunla vidalaşdı. Sonra pilləkənə çıxması üçün Fransuazaya kömək elədi və özü də sürəhdən tutdu. Lakin Dominik Fransuazanın öz otağına çatdığına əmin olmamış bir pillə də olsun aşağı düşməkdən imtina etdi. Fransuaza öz otağına qayıdıb xəlif külək kimi titrəyən bir səslə dedi:

– Salamət qal, özizim!

Fransuaza pəncərəyə söykəndi və gözlərilə Dominiki təqib etməyə başladı. Gecə əvvəlki kimi yenə zill qaranlıq idi. Fransuaza gözətçini görmək üçün gözlərini qaranlığa zillədi, lakin onu görəb seçə bilmədi; qaranlıq içində yalnız süyüd ağacı solğun bir kölgə kimi nəzərə çarpırdı. Bir an o Dominikin aşağı düşərkən sarmaşıqlara toxunduğunu eşitdi. Sonra dəyirman çarxı cınlıdı və Dominikin qayıqı tapdığını bildiren xəlif su şapıltısı gəldi. Doğrudan da bir dəqiqə sonra Fransuaza Morel çayının boz səthində qayıqın tutqun qaralmasını gördü. Bu zaman amansız bir tələş hissi yenidən qızın boğazını qurutdu. Dəqiqəbəşi ona elə gəlirdi ki, o gözətçinin tələşli qışqırığını eşidir, qaranlıqdan gələn hər bir xəlif səs isə onun tulağında tələsik soldat addımları, silah cingiltisi və doldurulən tüfənglərin şaqqıltısı kimi əks edirdi. Həqiqətdə isə zaman saniyələrlə axır, təbiət öz şahənə sükutunu pozmurdu. Görünür Dominik artıq o biri sahilə yaxınlaşırdı, Fransuaza daha heç bir şey görə bilmirdi. Aralığa möhtəşəm bir sükut çökmüşdü. Sonra Fransuaza nə iş bir tappılı, xırıltılı bir səs və yerə dəyən bir bədəndən çıxan boğuş bir gumbultu eşitdi. Bundan sonra ətrafı qapayan sükut daha da dərinləşdi. Fransuaza sanki yanından bir ölüm keçib-gətdiyini duyan kimi oldu və qızın qəlbi bu nüfuz edilməz gecənin soyuğundan titrəyib dondu.

Sübh açılar-açılmaz dəyirman gurultulu səslərlə doldu. Merlye dayı Fransuazanın otağını açdı. Fransuaza rəngi qaçmış, lakin sakit bir halda həyətə düşdü. Ancaq o, quyunun yanında şinel üstünə qoyulmuş prussiyalı soldatın meyitini görərək bütün bədəninə titrədiyini duydu.

Meyitin dövrəsində dayanmış soldatlar əllərini yelləderək qəzəblə bağırırdılar. Onlardan çoxu yumruqlarını kəndə tərəf qaldıraraq hədələyirdilər. Bu zaman zabıt əmr verib kəndin bələdiyyə rəisi sifətilə Merlye dayını yanına çağırırdı. O, qəzəbindən boğulan bir səslə:

– Budur, – dedi, – çayın sahilində bizim soldatlardan birinin ölüsü tapılmışdır... Biz başqalarına dərs olmaq üçün, qatili cəzalandırmağıq və mən ümid edirəm ki, onu axtarıb tapmaqda siz bizə kömək edə bilərsiniz.

Dəyirmançı öz daimi soyuqqanlılığı ilə cavab verdi:

– Qulluğunuzda hazıram, ancaq bu asan iş deyil.

Zabıt meyitin üzünü örtən şinelin otəyini qaldırmaq üçün aşağı əyildi. Meyitə vurulmuş dəhşətli bir yara göründü. Gözətçini bıçaq ilə boğazından vurmuşdular və bıçaq yaranın içində qalmışdı. Bu, qara dəstəklili bir mətbəx bıçağı idi.

Zabıt Merlye dayıya:

– Bıçağı nəzərdən keçirin – dedi, – bəlkə qatili tapmaqda bizə kömək elədi.

Qoca bıçağı görərək diksindi. Lakin o dərhal özünü ələ aldı və üzündə bir əzələni də olsun tərpətmədən cavab verdi:

– Bizim kənddə bu cür bıçaq hamıda vardır... Bəlkə sizin soldat dənə ələməkdən tənə gələrək özü-özünü öldürmüşdür. Belə hadisələr olur.

– Susun! – deyərək zabıt dəli kimi qışqırdı. – Bilmirəm niyə mən sizin kəndə dörd bir tərəfdən od vurub yandırmıram.

Xoşbəxtlikdən zabitin qəzəblənməsi onun, Fransuazanın üzündə əmələ gələn dəyişikliyi sezməsinə mane oldu. Fransuaza quyunun yanındakı daş skamyanın üstündə oturmağa məcbur oldu. O nə qədər edirdisə gözlərini ayaqları altındakı torpaq üstünə sərilmiş meyitdən çəkmə bilmirdi. Bu Dominikə oxşayan ucaboylu, qəşəng bir oğlandı, sarışın saçları və göy gözləri vardı. Meyitin

Dominiko oxşaması Fransuazanın qolbini sıxdı. O düşündü ki, kim bilir bəlkə bu ölünün də Almaniya sevgilisi vardır və indi o qız bu oğlan üçün ağlayacaqdır. Fransuaza ölünün boğazına sancılmış bıçağını tanıdı. Demək onu Fransuaza öldürmüşdü.

Zabit qışqıraraq Rokryzoza qarşı amansız tədbirlər görəcəyi haqqında hədələr yağdırmaqda ikən, bir neçə soldat yürüyüb onun yanına gəldi. Yalnız indi Dominikin qaçması məlum oldu. Bu böyük bir təlaş səbəb oldu. Zabit hadisə yerinə gələrək açıq qalmış pəncərəyə baxdı və hər bir şeyi anlayaraq son dərəcə əsəbiləşmiş bir halda geri qayıtdı.

Merlye dayı, görünür, Dominikin qaçmasından bərk diltor idi.

– Axmaq, – deyərək öz-özünə deyindi. – Bütün işləri korladı.

Bunu eşidən Fransuaza çox məyus oldu. Qızının bu işdə əli olduğundan atanın xəbəri yoxdu. O başını yırğalayaraq yavaşca dan qızına dedi:

– Hə, indi yaman cəncələ düşdük!

– Bu o yaramazın işidir! Bu onun işidir! – deyərək zabit bağırırdı.

– O meşəyə qaçmışdır. O tapılıb bizə verilməsə, onun əvəzinə bütün kənd cəzalanacaqdır.

Sonra o dəyirmançıya müraciət etdi:

– Hə, siz yəqin ki, onun harda olduğunu bilməmiş deyilsiniz?

Merlye dayı adətli üzrə səssizcəsinə güldü və geniş meşəli təpələri göstərərək dedi:

– Məgər bu meşələrdə adam tapmaq olar!

– Orda yəqin elə dərələr var ki, siz yaxşı bələdsiniz. Mən sizə adam qoşaram. Siz onlara bələdcilik edərsiniz.

– Baş üstə. Amma bütün ətraf meşələri arayıb axtarmaq üçün bizə azı bir həftə vaxt lazımdır.

Qocanın soyuqcanlılığı zabiti cənabın atına mindirirdi. O özü də bu cür bir axtarışın mənasız olduğunu anlıyır. Elə bu zaman onun gözləri skamyada oturmuş Fransuazaya sətəşdi, qızın rəngi qaçmışdı; o titrəyirdi. Fransuazanın bu pərişan görkəmi zabiti heyranə saldı. O bir anlığa susdu, növbə ilə dəyirmançını və Fransuazanı gözədən keçirdi.

– Axı bu adam görə ki, sizin qızınızın aşnası idi? – deyərək o nəhayət, qaba bir tərzdə qocadan soruşdu.

Merlye dayının rəngi qaçdı; o bu dəqiqə zabitin üzünə atılaraq onu boğub öldürəcəkmış kimi göründü. Lakin o zorla özünü saxlayaraq dinmədi. Fransuaza əllərilə üzünü örtüdü:

– Bəli, elədir ki var, – deyərək prussiyalı davam edirdi – ya siz, ya da sizin qızınızın onun qaçmasına kömək etmişsiniz. Siz bu işi iştirakçısınız. Bir daha soruşuram: onu tutub bizə verməyi boynunuza götürürsünüz mü?

Dəyirmançı cavab vermədi. O üzünü kənara çevirib sanki ona müraciət edilmirmiş kimi laqeyd bir halda gözlərini uzaqlara zillədi. Bu zabiti tamamilə özündən çıxartdı.

Zabit:

– Elə isə onun əvəzinə siz güllələncəksiniz, – deyərək bildirdi.

Zabit yenidən soldatların qocanı güllələmək üçün düzülmələrinə dair əmr verdi. Merlye dayı öz adı laqeyd halını pozmadı. O yalnız xəfif bir hərəkətlə, çiyinini atdı; bütün bu drama ona çox da ağıllı görünmədi. Aydındır ki, o bu cür asancasına adamı güllələmək mümkün olacağına inanmırdı. Sonra soldat vzvodu həyətdə görünərkən, o ciddi olaraq soruşdu:

– Demək doğrudan mən güllələncəyəm? Eybi yoxdur, etiraz etmirəm. Əgər sizə mütləq bir adamı güllələmək lazımdırsa, mənim başqalarından nəyim əskikdir?

Lakin Fransuaza dəli kimi yerindən sıçrayaraq dili tutula-tutula qışqırırdı:

– Rəhm edin, cənab, atama toxunmayın! Onun əvəzində mənə öldürün. Dominikin qaçmasına kömək edəndən mənəm. Bu işdə müqəssir mənəm.

– Sus qızım! – deyərək Merlye dayı səsləndi. – Niyə yalan danışırısan? Cənab, o bütün gecəni öz otağında keçirmişdir, qapını daldan mən özüm bağlamışdım. O yalan deyir, inanın mənə.

– Yox yalan demirəm, – deyərək qız həyəcanla etiraz etdi. – Mən pəncərədən çıxmışdım, Dominiki qaçmağa mən razı saldım. Bu doğru sözümdür, həqiqət bu cürdür...

Qocanın rəngi tamamilə qaçdı. O, qızının gözlərindən onun yalan demədiyini gördü və bütün bu hadisə onu dəhşətə saldı. Ah, bu uşaqlar! Qəlbin səsinə tabe olaraq onlar bütün işləri korlayırlar. Qoca artıq hirsələnmişdi.

– O dəli olmuşdur, ona qulaq asmayın! O sizə cəfəngiyat nağıl edir. Gəlin bu məsələni qurtaraq gətsin.

Fransuaza yenə də nə isə demək, etiraz etmək istəyirdi. O, dizi üstə yığılaraq, əllərini qaldırdı. Zabit bu iztirab dolu mübarizəni sakit bir təvrlə seyr edirdi.

– And olsun, – deyö, nəhayət, o söslöndi, – mən sizin atanızı sizin ölinizdən ona görö alıram ki, o birisi artıq mənim ölimdə deyildir... Onu axtarıb tapmağa çalışsanız, o vaxt atanız azad olacaqdır.

Fransuaza bir an diqqətlə zabıtə baxaraq qaldı və qızın gözləri bu təklifin dəhşətindən geniş açıldı.

– Bu dəhşətdir, – deyö o pıçıldadı. – Mən Dominiki belə bir saatda hardan tapım? O çıxıb getdi və mən artıq heç bir şey bilmirəm.

– Uzun sözün qısası, seçin! Ya o, ya da atanız.

– Ah, ilahi, məgər mən seçə bilərəmmi? Əgər mən Dominikin harda olduğunu bilmiş olsaydım belə, yenə də seçə bilməzdim. Siz mənim qəlbimi parçalayırsınız. Ölüm mənim üçün daha yaxşıdır. Bəli bu mənim üçün də asan olardı. Yalvarıram sizə, öldürün məni, öldürün məni...

Bu dərin bir ağrı və göz yaşı ilə dolu olan səhnə, nəhayət, zabitin səbrini tükətdi. O dedi:

– Yaxşı, kifayətdir! Mən aliconəbliq göstərəm, mən sizə iki saat möhlət verirəm... Əgər iki saata kimi sizin sevgiliniz burada olmazsa, onun əvəzinə atanız məhv olacaqdır.

Zabıt Merlye dayını Dominik həbs edilən otağa aparmağı əmr elədi. Qoca tənəki istəyərək, çubuq çəkməyə başladı. Onun ehtirassız üzündə heç bir duyğunun əksi görünmürdü. Yalnız o tək qalandan sonra və tənəki çəkməyə başlarkən iki damla iri göz yaşı ağır-ağır onun yanaqlarından aşağı yuvarlandı.

Onun zavallı və əziz qızı, indi necə iztirab çəkirdi!

Fransuaza həyətin ortasında qaldı. Prussiyalı soldatlar gülümsəyərək onun yanından keçirdilər. Onlardan bəziləri Fransuazaya nə isə söz atır, onunla zarafat edirdilər, qız isə onların bu sözlərindən heç bir şey başa düşmürdü. O, bir dəqiqə əvvəl atasının dalınca örtülən qapıya baxırdı. O sanki başının parçalanıb tökülməməsi üçün ağır bir hərəkətlə əlini alnına doğru apardı.

Zabıt dabanları üstə dönərək, təkrar etdi:

– Sizin ixtiyarınızda iki saat vardır. Bu vaxtdan xeyirli olaraq istifadə etməyə çalışın.

Onun ixtiyarında iki saat vardır? Bu sözlər onun beynində uğuldayırdı. O, huşsuz bir halda həyətdən çıxıb, hansı səmtə isə üz qoyub getdi. Hara getməli? Nə etməli? Fransuaza müəyyən bir qərara gəlmək üçün heç çalışmırdı, çünki bütün bu söylərinin əbəs

olduğunu duyurdu. Lakin buna baxmayaraq onun könlü Dominiki görmək istəyirdi. Onlar bir-birini başa düşürdülər; bəlkə ikilikdə bu vəziyyətdən bir çıxış yolu tapa bilirdilər. Belə bir fikirlə pərişan halda o, Morel çayının sahilinə endi və iri daşlar tökülən bir yerdən, bəndin alt tərəfindən çayın o biri tayına keçdi. Ayaqları onu çəmənləyin başındakı tənha söyüdü yanına gətirdi. Aşağı öylərək o, ayaqları altında bir qan gölməçəsi gördü və onun rəngi qaçdı. Bəli o hadisə bu yerdə baş vermişdi. Fransuaza Dominikin otlar üstündə buraxdığı izi təqib edərək irəlilədi; görünür ki, o yüyürə-yüyürə qaçmışdı: çəmənləyi çəpinə kəsib keçən geniş addımların izi görünürdü. Daha irəlində Fransuaza izi itirdi. Lakin qonşu çəmənləyi keçərkən o təzədən Dominikin izini tapan kimi oldu. Bu izlər onu meşə kənarına gətirib çıxardı, burdan o yana isə bütün izlər itirdi.

Buna baxmayaraq Fransuaza meşəyə girdi. O, meşədə özünü bir o qədər də tənha və kimsəsiz hiss etmədi. Bir dəqiqəliyə oturdu. Sonra vaxtın keçdiyini xatırlayaraq, ayağa qalxdı. O, dəyirmanından çıxandan bəri nə qədər vaxt keçmişdi? Beş dəqiqə? Yarım saat? O nə qədər vaxt keçdiyindən xəbərsizdi. Bəlkə Dominik bir vaxtlar onların bərabər qoz yedikləri o balaca meşədə gizlənmişdir? Fransuaza ora yönəldi, kiçik meşənin dövrəsinə fırlandı. Oradan yalnız bir qara toyuq havalandı, quş incə və qəmli bir səs çıxardı. Bu dəfə qızın fikrinə gəldi ki, bəlkə Dominik qaya arasında, bəzən onu gözlədiyi o yerdə gizlənmişdir, lakin o yerə gələrkən, oranı da bomoş gördü. Artıq nə üçün axtarmalı? Fransuaza onu tapmayacaqdır, lakin getdikcə onu tapmaq hissi daha da şiddətlənir və qız addımlarını sürətləndirirdi. Birdən onun başına belə bir fikir gəldi: bəlkə Dominik ağaca dırmaşmışdır. İndi o yuxarı baxa-baxa gedirdi və Dominik özünün yaxında olduğunu bildirmək üçün hər on beş-iyirmi addımdan bir onu çağırırdı. Onun çağırışına ququ quşu cavab verirdi. Ağacın budaqları səslənəndə ona elə gəlirdi ki, bu Dominikdir, ağacdən aşağı düşür. Hətta ona elə gəlirdi ki, o, Dominiki görür, Fransuaza dayındı, onun nəfəsi təng oldu və o yüyürmək, qaçmaq kimi bir arzu duydu. O, Dominikə nə deyəcəkdirdi? Məgər o, doğrudandı? Dominiki özünə belə bərabər aparmağa gəlmişdi ki, sonra onu güllələyib idilər? Ah, yox, o bu barədə bir kəlmə də olsun danışmayacaqdı. O, Dominiki görüb

qışıracaqdı ki, o qaçıb getsin, o bu yerlərdə qalmasın. Sonra atasının onu gözlədiyini fikirləşdikdə dərin bir ağrı onun qolbini sarsıdırdı. O, yerə, otlar üzərinə yığılaraq ağladı və bərkdən dedi:

– İlahi! İlahi! Mən bura nə üçün gəldim? – O bura nə üçün gəldiyini düşüncəyə düşdü, dəli olmaq dərəcəsinə gəlirdi. O sanki bir dərindən qurtulmaq istəyirmiş kimi məşəddən çıxmağa tələsdə. Üç dəfə yolunu itirdi və artıq dəyirmanı tapacağından ümidini kəsmişdi ki, birdən Rokryozun qarşısındakı bir çəmənliyə çıxdı. Kəndi görərkən o dayandı. Demək o geri tək dönəcəkdir?

O hələ də olduğu yerdə dayanmışdı ki, bir səs yavaşdan onu çağırdı:

– Fransuaza! Fransuaza!

Fransuaza, başını xəndəkdən çıxarmış Dominiki gördü. Ah, pərvərdigara! O, Dominiki tapdı. Demək göylər Dominikin ölümünü istəyir? O, köksündən qopan qışırığı boğdu, xəndəyə yüyürdü.

– Sən mənim axtarırdın? – soruşdu.

– Bəli, – Fransuaza cavab verdi, onun beynində nə isə uğuldayırdı və o nə danışdığını özü də bilmirdi.

– Hə, orada işlər nə haldadır?

Fransuaza gözlərini aşağı saldı və pıçıldadı:

– Heç nə yoxdur; mən nigaran qalmışdım, sən görmək istəyirdim.

Dominik sakit olaraq, özünün buradan uzağa getmək istəmədiyini və onlar haqqında düşünüb nigaran qaldığını qıza söylədi. Bu alçaq prussiyalılar heyiflərini qadınlardan və qocalardan çıxacaq qədər yaramazdırlar. Demək hər iş öz qaydası ilə gedirdi. Dominik gülürək əlavə etdi:

– Toyumuzu bir həftə təxirə salırıq, vəssalam.

Sonra Fransuazanın yenə də məyus bir halda olduğunu görərək, tutuldu.

– Sənə nə olmuşdur? Sən məndən nəyi isə gizlədirsən.

– Yox, and içirəm heç nə yoxdur! Mən bura yüyürə-yüyürə gəlmişəm.

Dominik onu qucaqlayaraq, burada dayanıb söhbət etməyin hər ikisi üçün də təhlükəli olduğunu söylədi və o, məşəyə tərəf getmək üçün xəndəkdən çıxmaq istədi. Fransuazanın bütün bədəni titrəyirdi.

– Qulaq as! Bəlkə sən burda qalsan daha yaxşıdır? Səni heç kəs axtarmır, sən heç bir şeydən ehtiyat etmə.

– Fransuaza, sən məndən nə isə gizlədirsən, – deyərək təkrar etdi.

Fransuaza yenə də ondan heç bir şey gizlətmədiyinə and içdi. Yalnız onun istədiyi bu idi ki, Dominik onun yanında olsun. Fransuaza kəkələyərək buna oxşar bir neçə dəlil gətirdi. Fransuaza Dominikə o qədər qorubə görünürdü ki, o özü burdan getmək fikirlərindən əl çəkdi. Bundan başqa o, fransızların qayıdacaqlarına əmin idi. Kim isə Soval ətrafında fransız qoşunlarını görmüşdü.

– Ah, bircə onlar tələsə idilər, bircə tez gəlib çıxıdılar – deyərək Fransuaza hərəkətlə pıçıldadı.

Bu zaman Rokryoz kilsəsində saat 11 zəngini çalırdı. Zəngin zərbələri aydın və qüvvətli səslənirdi. Fransuaza diksinib ayağa qalxdı, o, dəyirmədən çıxandan bəri artıq iki saat keçmişdi.

– Qulaq as, – deyərək Fransuaza tələsik bir halda danışmağa başladı, – əgər sən bizə lazım olsan, mən öz otağıma qalxıb yaylığımı yellədəcəyəm.

Bu dəyərkən Fransuaza qaçıb getdi, tələsə düşmüş Dominik isə xəndəyin qırağında uzanıb gözlərini dəyirməyə sarı zillədi. Rokryoz yaxınlaşarkən, Fransuaza qoca dilənçi Bontan dayıya rast gəldi, bu qocanı bütün mahal tanıyırdı. Qoca qıza baş əydi, o elə indicə prussiyalıların dəyirmançını mühəsirəyə aldıklarını görmüşdü, sonra o xaç çəkərək və nə isə mırıldanaraq öz yoluna davam etdi. Fransuaza gəlib çıxarkən, zabit ona:

– İki saat keçdi, – dedi.

Məryə dayı buradaca quyu yanındakı skamyada oturmuşdu. O yenə də çubuq çəkirdi. Fransuaza bir də yalvarmağa, ağlamağa başladı, zabitin qarşısında diz çökdü. Fransızların qayıdacaqlarına bağladığı ümid getdikcə artırdı və o höknürüb ağladığı halda, eyni zamanda uzaqdan gələn qoşunun müntəzəm ayaq səslərini eşidir kimi olurdu. Ah, onlar bir gəlib çıxıdılar, gəlib hamını azad edə idilər!

– Xahiş edirəm, cənaib... daha bir saat, yalnız bircə saat... Axı siz bizə bir saat da möhlət verə bilərsiniz.

Lakin zabit sözündə möhkəm dayanmışdı. O hətta qocanı sakit güllələmək üçün, iki soldata əmr etdi ki, qızı tutub höyətdən kənara çıxarsınlar. Bu zaman Fransuazanın qolbındə dəhşətli bir tufan qopdu. O, atasının bu cür öldürülməsinə davam gətirə bilməzdi. Yox, yox, Dominiklə bərabər o özünü ölümə verər, lakin atasına

toxunmağa qoymazdı. Qız bu fikirlə cəld öz otağına tərəf yüyürdü, lakin bu zaman Dominik özü həyətdə göründü.

Zabit və soldatların köksündən müzəffər bir bağırçı qopdu. Dominik isə sanki burada Fransuazadan başqa heç kəs yox imiş kimi sakit, amma bir qədər sərt bir sima ilə qıza yaxınlaşdı.

O Fransuazaya:

– Yaxşı deyil, – dedi – nə üçün siz məni bura gətirmədiniz. Əgər Bontan dayı burada nələrdə olduğunu mənə nağıl eləməsəydi... Xülasə, budur, mən goldim.

Beşinci fəsil

Saat üç idi. Hardasa yaxından keçən bir tufanın parçalanmış qara buludları yavaş-yavaş üfqi çulğayırdı. Səriyə çalan göy qübbəsi və mis rəngli parça-parça buludlar, günəş işığında səfali görünən Rokryoz dərəsini şübhəli kölgələr dolu bir quldur yatağına döndərmişdi. Prussiyalı zabit Dominiki həbsə almağı ömrü ilə birlikdə kifayətləndi, onun taleyini nə cür həll edəcəyinə dair heç bir söz demədi. Günortadan bəri Fransuaza dözülməz bir iztirab çəkirdi. O, atasının təkid etməsinə baxmayaraq həyətdən çıxıb getmək istəmirdi. O, fransızları gözləyirdi. Lakin saatlar gəlib-keçirdi, tezliklə artıq qaranlıq qarışacaqdı. Fransuaza bütün bu qazanılmış vaxtın qarşısındakı fəlakəti sovuşdura bilməyəcəyini düşündükcə daha artıq əzab çəkirdi.

Bu zaman saat üçə yaxın prussiyalıları geri çəkilmək üçün hazırlıq görməyə başladılar. Artıq bir neçə döqiqə vardı ki, zabit yenə Dominikin yanına girərək onunla təklidə qalmışdı. Fransuaza anladı ki, artıq Dominikin ölüm-dirim məsələsi həll olunmaqdadır. Qız əllərini carpazlayaraq dua eləməyə başladı. Merlye dayı isə qəzavü-qədərin hökmünə baş əyməyə öyrəmiş qoca bir kəndli kimi heç bir söz demədən hərəkətsiz bir halda qızının yanında oturmuşdu.

– Ah, ilahi, ilahi! – deyərək Fransuaza inildəyirdi. – Onlar Dominiki öldürəcəklər.

Dəyirmançı qızını özünə tərəf çəkdi və balaca bir uşaq kimi dizləri üstünə aldı.

Bu anda zabit evdən çıxdı, onun dalınca iki soldat Dominiki gətirirdi.

– Heç bir vaxt, heç bir vaxt, – deyərək Dominik bağırırdı. – Mən ölümə hazıram.

– Bir yaxşı fikir edin, – deyərək zabit səsləndi. – Sizin bizə göstərmək istəmədiyiniz o xidməti başqa hər bir kəs bizə göstərə bilər... Mən həyatınızı sizə qaytarıram, mən alıcənablıq edirəm... bir iş deyil, siz bizi yalnız Monredona qədər məşədən keçirməlisiniz. Orda cığırılar olmamış deyildir.

Dominik cavab vermirdi.

– Demək, siz inad edirsiniz?

– Məni öldürün bu məsələ bir kərəlik qurtarsın, – deyərək Dominik cavab verdi.

Fransuaza qollarını uzadaraq uzaqdan ona valırdı. O hər bir şeyi unutmuşdu, o, Dominiki alçaqlığa belə sövq etməyə hazır idi. Lakin Merlye dayı bu ağılı itirmiş qadının hərəkətini prussiyalıları görməsin deyərək cəld onun qolundan tutdu.

– Dominik düz deyir, – deyərək Merlye dayı pıçıldadı, – ölmək daha yaxşıdır.

Dominiki güllələmək üçün düzülmüş vızov buradaca dayanmışdı. Zabit Dominikin qorxacağını, güzəştə gedəcəyini gözləyirdi. O hələ də Dominiki yola gətirmək ümidində idi. Aralığa bir sükut çökdü. Uzaqlardan şiddətli göy gurultusu gəlirdi. Ağır bir istilik təbiəti tabdan salmışdı. Birdən bu sükut içərisindən bir qışqırq qopdu:

– Fransızlar! Fransızlar!

Doğrudan da bu görünən fransızlar idi. Soval yolunda, məşənin kənarı boyu qırmızı şalvarların cizgiləri gözə çarpırdı. Dəyirmanca şiddətli bir çaxnaşma başladı. Prussiyalı soldatlar o yan-bu yana qaçır və bağırırdılar. Halbuki hələ bir güllə belə atılmamışdı.

– Fransızlar! Fransızlar! – deyərək Fransuaza qışqırır və əlini əlinə vururdu.

Fransuaza sanki dəli olmuşdu. O, atasının qolları arasından çıxaraq, əllərini oynadaraq qəhqəhə çəkib gülürdü. Axı, fransızlar gəlib çıxmışdılar, özü də vaxtında gəlmişdilər, – budur Dominik hələ burdadır, Dominik hələ ayaq üstündədir.

Onun yanında açılan dənşətli bir yaylın atəşi Fransuazanı geri dönməyə məcbur etdi. Bir an əvvəl zabitin ağzından bu sözlər çıxmışdı:

– Hər şeydən əvvəl bu işi qurtaraq getsin. Sonra o, Dominiki öz olilə anbarın divanna tərəf itələyərək, atəş açmaları üçün soldatlara

ömr vermişdi. Fransuaza geri dönərkən Dominik artıq sinosinə sancılmış on iki güllə ilə yerdə uzanmışdı.

Fransuaza ağlamadı, o donub qaldı. Onun gözləri hərəkətini itirdi, o yaxınlaşaraq anbarın yanında meyitdən bir neçə addım kənarda yerə oturdu. O, Dominikə baxırdı, hərdənbir uşaq kimi əlləri ilə bir cür qeyri-müəyyən hərəkətlər edirdi. Merlye dayını isə prussiyalıları bir əsir kimi özlərilə aparırdılar.

Bu çox şərəfli bir döyüş idi. Zabit cəld öz adamlarını lazımı mövqelərə yerləşdirdi, o anladı ki, geriye çəkilmək üçün ömr verərsə özünün darmadağın edilməsinə imkan yaradacaqdır. Vəziyyət belə ikən öz heyatını bəhaya qiymətə satmaq daha yaxşı idi. Bu dəfə prussiyalıları dəyirmanı müdafiə edir, fransızlar isə hücum edirdilər. Görülməmiş dərəcədə şiddətli bir atışma başlandı. Tam yarım saat güllələrin səsi gəldi. Sonra batqın bir partlayış səsi gəldi və top gülləsi qoca söyüd ağacının nəhəng bir budağını sındırıb saldı. Fransızların topları vardı. Dominikin gizləndiyi xəndəyin üstündə yerləşdirilmiş batareya Rokryoz küçəsini atəşə tutmuşdu. İndi artıq mübarizə uzun sürə bilməzdi. Ah, yazıq dəyirman! Top güllələri onun gah bu tərəfini, gah o tərəfini oyub tökürdü. Daminin yansı artıq uçub tökülmüşdü. İki divarı uçmuşdu. Ona ən ağır xəsarət Morel çayı tərəfindən dəymişdi. Yerindən oynamış divarlardan qopan sarmaşıqlar cır-cındır kimi aşağı sallanmışdı, çaya tökülən müxtəlif qırıntıları su alıb aparırdı, evin divarında açılmış yarıqdan isə Fransuazanın üzərinə ağ pərdə salınmış çarpayısı görünürdü. Köhnə dəyirman çarxına bir-birinin dalınca iki top gülləsi dəydi, çarx artıq sonuncu dəfə olaraq fəryad etdi: çay onun pərlərini götürüb apardı, çarxın gövdəsi isə parçalanıb dağıldı.

Bundan sonra fransızlar qızgın bir hücumla keçdilər. Şiddətli əlbəyaxa vuruşma başlandı. Göy sarımtıl bir rəng aldı, dərə meyitlərlə doldu. Seyrək uca ağacları və çəmənlərə kölgəliklər sorən sıra-sıra qovaqları olan geniş otlarlar heybətli bir görkəm aldı. Sağdan və soldan yüksələn meşələr sirk divarları kimi döyüşçüləri əhatə eləmişdi, çəmənlərin, fontanların və xırda çayların şırıltısında isə təlatümə gəlmiş təbiətin hıçqırıqları eşidilirdi.

Anbarın yanında Dominikin meyiti başında oturmış Fransuaza yerindən tərpənmirdi. Merlye dayı bir güllə ilə elə oturduğu yerdə öldürülmüşdü. Bütün prussiyalıları qırıb qurtardıqdan sonra alışıb-

yanan dəyirmanın heyətinə birinci olaraq fransız kapitanı girdi. Bu döyüş, müharibənin başlanğıcından bəri onun ilk müvəffəqiyyəti idi. O tamamilə qızıışaraq, uca boyunu dik tutaraq, öz gözəl süvari görkəmi ilə ürəkdən gülürdü. O, ağlını itirmiş Fransuazanı dəyirmanın tüstülənən xarabəsi içində, əri ilə atasının meyitləri arasında görürkən, qılıncı ilə qızı nəzakətlə salamladı və ucadan səslədi:

– Qalibiyot! Qalibiyot!

POL VALERİ

(1871-1945)

GÖRMƏMİŞƏM, BİLMİRƏM

Görməmişəm, bilmirəm,
Mən adi bir ətirəm,
Küləyin qanadında
Yaşıyıram, ölürəm!

Görməmişəm, bilmirəm,
Təsədüf mü, ruhdumu,
Yoluma çıxan kimi
İşim tapır yolunu!

Oxumadın, qanmadın?
Neçə böyük dahinin
Səhvlərini anmadın?

Görməmişəm, bilmirəm.
İki köynək arasında çılpaq düşün
Vaxtını itirmirəm...

ADDIMLAR

Addımların sükutunun bəhrəsi,
Həzin-həzin səni mənə yetirir.
Addımların gizli, astadır səsi,
Yuxusuz çarpayım səbrin itirir.

Özün mələk, kölgən mülayim, həzin,
Utancaq addımlar yaraşır sənə.
İlahi!.. dünyanın hər gözəlliyin
Bu yalın ayaqlar gətirir mənə!

Allanmış dodağın təlaşlı, yanar,
Eşqimin həsrətin salacaq oda.
Ürəyim nigaran, özündən kənar,
Şirin bir öpüşə tələsir o da.

Gəl heç tələsdirmə, bu gizli toyu,
Qovuşan ya olum, ya ölüm tapar.
Sizi gözləmişəm mən ömür boyu.
Ömrümü uzadıb gələn addımlar.

ŞARL-LUI FİLİPP

(1874-1909)

VƏSİYYƏT

(hekayə)

Fayton notarius idarəsinin qarşısında dayandı. Notarius müsyö Rondo, faytondan düşən adamı tanımırdı. Bu, yerli torpaq sahibləri kimi geyinmiş enlikürək, qısa boy, sağlam, ağbəniz kişi idi. Belə adamlar notarius idarəsinə adətən vacib və həm də dolaşq iş üçün gəlir, sormayə sahibi olduqlarından, qazanclarına görə çəkinmədən pullarından keçir və hər vasitəyə əl atırlar.

Müsyö Rondo gələn adama diqqət yetirdi. Əmin oldu ki, doğrudan da, fikrində yanlışlamamışdır. Həmin adam dedi:

– Mən vəsiyyət məsələsinə görə gəlmişəm. Arvadımın əmisi oğlu sen-vensanlı müsyö Rusel xəstədir və ölümündən əvvəl vəsiyyət etmək istəyir. Yerli notarius ilə savaşıdığına görə onu çağırtdırmaq istəmədi və məndən xahiş etdi ki, bu iş üçün sizi çağırım.

Müsyö Rondo şübhələnmədən getməyi vacib bildi. Bəli, o, müsyö Rusel barəsində çox eşitmişdi, ancaq onu şəxsən tanımırdı. Sen-vensanlı notarius çox təmiz, pak vicdanlı, saf əqidəli, bir sözlə, xalqına sadiq adam idi. Lakin pul, çox vaxt dava-dalaşa və hətta bəzən adamın məhkəmə qarşısında cavab verməsinə səbəb olur. Belə hallarda hər kəs və həmçinin notariuslar da ehtiyatlı torpən-məyi unutmamalıdılar.

Gələn adam vaxt itirmədən müsyö Rondonu aparıb faytona oyləşdirdi. At çox yüyürək olduğundan onları 25 kilometrlik məsafəyə bir saat on beş dəqiqəyə çatdırdı.

Müsyö Ruselin yaşadığı ev çölün düzündə idi. Adi evlərdən şiferli və ikimərtəbəli olduğuna görə seçilirdi. Evin qarşısındakı

bağın girovçeyində iki küknar ağacı əkilmişdi. Onun yanında isə böyük bir bostan vardı. Bu ağ, geniş evyanlı bina idi. Buranı eyni zamanda yüngül düşüncəli, yelbeyin varlıların yaşadığı evlərə bənzətmək olardı.

Notariusu, tez yataq otağına ötürdülər. Çarpayıda yatan müsyö Rusel idi. O danışmırdı, axı xəstələr dinmirlər, onlar ancaq dindirəndə və yaxud özləri zəruriyyət qarşısında qalanda danışirlər. O, ağ topsaqqallı kişi idi.

Kreslo, divan, stol, şkaflar, güzgü qoyulmuş otaq kifayət qədər böyük idi. Notariusu gətirən adam stolun üstünə mürokkəb və kağız qoymağı unutmuşdu. O, səbirsiz hərəkət etdi, sanki xəstənin yanında belə hərəkətin yersiz olduğunu anlamırdı. Sonradan, gec də olsa, hərəkətdəki qəbahəti başa düşərək:

– Deyəsən, təkcə mürokkəb və kağız çatışmır, – dedi.

O, notariusu otaqda qoyub çıxdı. Xəstə, notariusu fikir vermədiyi üçün, o da yatana heç bir diqqət yetirmirdi. Müsyö Rondo otağı nəzərdən keçirdi. Buxarının üstündən fotoşəkillər, divardan isə mənzərə lövhələri asılmışdı. Şkaflar güzgüli deyildi. Divanın üstünə ilk baxışda nə olduğu bilinməyən, adyal və örtüklərlə sarınmış böyük bir bağlama qoyulmuşdu. Onun açıq yerindən nə isə ağ bir şey görünürdü. Müsyö Rondo ona yaxınlaşdı.

Ah! O, yaxşı baxa bilmədi, elə şeydi ki, daha baxıb nə olduğunu müəyyənləşdirmək çətindi. Bu, ayaq barmacağı idi. Heç şübhə ola bilməzdi. Meyitin başı divanın o birisi küncünə düşmüşdü. Həm də başqalarının nəzərini cəlb etmək üçün çox səliqə ilə ört-basdır edilmişdi. Bəli, divanın üstündəki bu əşyaları, yastıqları, adyal və örtüklərlə sarınmış bağlamaları qozetlərdə təsvir etmək üçün güclü təsəvvürə malik olmaq lazım deyildi.

Müsyö Rondo özünü elə tutdu ki, guya işdən xəbəri yoxdur. Lakin bununla belə o, öz-özünə dedi: “Əlli yaşım var. İyirmi ildən artıqdır ki, notarius vəzifəsində çalışıram. Nəhayət, əmin oldum ki, pula hərislik adamı hər cinayətə sövq edir. Şübhə yox ki, belə əla üsullu cinayətkarlara birinci dəfə rast gəlirəm. Lakin fikrimə gətirə bilmədim ki, bu cür iyrənc hərəkəti icra etməyi bacaran adamlar tapılsın”.

O, məsələnin artıq nə yerdə olduğunu başa düşmüşdü. Demək, onun dalınca notarius idarəsinə gələndə, müsyö Rusel ölmüş. Bu faciəli komediyanı təəvvürünüzə gətirin! Ölüm vaxtı mərhumun başının üstündə dayananlar onun varisləri deyilmiş. Xudaya! bəzi adamların başına gör bir nə cür fikirlər gəlirmiş. Hətta onlardan biri mərhumun çarpayısında uzanmağı belə unutmamışdır. Özlərini tanıtdırmamaq üçün notariusu çağırıdırıb və ona vəsiyyəti yazdırmağı da qət etmişlər.

“Lakin bunun mənə dəxli yoxdur, – deyə notarius fikirləşdi. – Mən vəzifəmi yerinə yetirəm. Birdən əgər bunun üstü açılsa, deyərəm ki, mən notariusam, bu haqda nə eşitmişəm, nə də görmüşəm”.

O, bir neçə dəfə bu sözləri təkrar etdi. Elə bil ki, onları beyninə yeritmək istəyirdi. Hətta bu sözlərə inanmağa çalışdı. Çox şey göstərdi, lakin bunların hamısı faydasız idi.

Müsyö Rondonu saxta işlərinə görə ömürlük katorqaya sürgün ediləsi bu adamların qanuniləşdirilmiş cinayəti heç də düşündürmürdü! Xeyr! Notariusu təəccübləndirən ölünün çarpayıda götürülüb divanın üstünə qoyulması idi. Meyitin üzərinə tələsik atılan örtüklərdən belə fərz etmək olardı ki, sanki onu boğmuşlar. O hey-rətləndi: – Demək, bu adamlar ölünün xatirəsini də yad etmirlər. Beləliklə, onlar öləcəkləri günü yaddan çıxarmış və unutmuşlar ki, bir gün gələcək, onlar da göz yaşlarına möhtac olacaqlar”.

Nəhayət, faciəli səhnə başlandı. Kişi kağızı, qələmi, mürəkkəbi ilə içəri daxil oldu. Müsyö Rondo onu bir daha nəzərdən keçirdi. Lakin o, adi adamlar kimi idi. Onun da bir burnu, iki gözü, bir ağzı və sarışın bıığı vardı. Otuz beş yaşı olardı. O da başqaları kimi iki yaşağı üstə gəzirdi. “Axı, bu dəhşətdir! Kömək lazımdır! Kaş indi bir adam gələydi”. Müsyö Rondo düşündürdü.

Müsyö Rondo otaqda tək qalmışdı. Çarpayıda olan adam elə bil birdən cana gəldi, ağır-ağır nəfəs almağa başladı. Notarius xəstəyə dedi:

– Sizə yalvarıram, məni daha qorxutmayın.

Çarpayıda yatan “mən indicə öləcəyəm, tez yazın, siz axı, notariussunuz” sözlərini belə ağzına almadı.

Xəstə deyəsən, hər şeyi başa düşmüşdü, arıfdı. O, müsyö Rondonu bir neçə dəfə diqqətlə süzdü. Xəstənin gözündə az da olsa qan, əzab və alov nişanələri görünmürdü. Onun gözləri də başqalarının gözlərinə bənzəyirdi. Ancaq müsyö Rondo buna inana bilmədi.

Nəhayət, o dilləndi. Səsi aydın idi. Nədənə o, ağzından zəhərli ilan dilini çıxarmadı. O, vəsiyyəti etdi. Beləliklə o, bütün əmlakını əmisi qızı madam X-yə həvalə edirdi. Müsyö Rondo necə də bu sözləri yazmaq istəmədi. Ancaq o özündə bu hünəri görmədi. O öz-özünə: “Mən qorxağam. İyrənc bir hərəkət edirəm. Arvadım və iki uşağım var. Əgər onlara bədbəxtlik üz versə, şikayətlənməyə haqqım yoxdur. Çünki mən hər cür əzab çəkməyə layiqəm”.

Bəli, o həyatında birinci dəfə idi ki, fırıldaqçıların toruna düşürdü. Onun başında ancaq bu fikir dolaşırdı: “Qorxuram!”

Davam gətirə bilmirdi, ona elə gəlirdi ki, fəqərələri qırılacaq və bir yığın sümük və ət kimi oyulduylı stolun üstünə töküləcək. Ancaq o, təsəlli tapmaq üçün belə bir fikirdən ayrılma bilmirdi. “Mən başqa cür hərəkət edə bilməzdim. Onlar canidirlər. Əgər bir söz desəm, məni güllələyər, başımı kəsərlər”. Onun yeganə cəsarəti bundan ibarət oldu ki, işini qurtarandan sonra faytona minməyib, iyirmi beş kilometrlik yolu qaçmalı oldu. Yorulanda öz-özünə deyirdi: “Qaç, mənlun!”

Evə çatıb tez çarpayısına uzandı. Ac olmasına baxmayaraq, heç nə yemədi, yuxuya getdi. Nəhayət, o, cinayətin, alçaqlığın, ikiüzlü-lüyün hökm sürdüyü dünyadan ayrıldı.

SİMON TERİ

(1897-1967)

YAXŞILIQ

(hekayə)

Qərribə işdir! İyirmi il keçib Süzan hələ də qayıtmayıb!

Əhvalat bir səhər Ankarpanyon otağa girdiyi vaxtdan başlamışdı. Həmişəki kimi süpürgəsi də, əskisi də əlində idi. Qız Mexikoya gəlib gözəl bəzədilmiş otaqları olan bu binada özünə iş tapmışdı. O həmişə sakit idi. Üzünün sərt cizgiləri onu qədim bütlərə oxşadırdı. Hindliləri xatırladan sifəti heç bir hissi bürüzə vermirdi. Bu gün isə...

– Nə olub, hə, balaca? – deyər Süzan soruşdu. – Yoxsa ağlamısan?

Ankarpanyon qırmızı sifətini yana çevirdi. Göz yaşları yanağını daha da qızartmışdı. Dişlərini bir-birinə sıxırdı. Heç nə demək istəmirdi. Süzan isə əl çəkirdi. Axırda qız özünü saxlaya bilmədi, hönkürüb ağlamağa başladı. O daha qədim bütleri xatırlatmırdı, bütün dünyanın uşaqlarına oxşayan yazıq bir qız idi. Onlar istər ağ, istər sarı, istər qırmızı, yaxud qara olsunlar, dərddli olanda hamısı bir-birinə oxşayırlar...

Süzan onu qucaqladı. Sığalladı. Şirin-şirin sorğu-sual etdi. Axırda balaca tövşüyə-tövşüyə boynuna aldı ki, uşağı olacaq...

– Nə yaxşı! – deyər Süzan qışqırdı. – Sənin bəxtin gətirib! Mən həmişə uşaq arzulanmışam. Görürsənmi, artıq bu yaşdayam...

Burası düzdür. Axı Ankarpanyon əgər gəlməyib! Uşağın atası qarşısındakı binada işləyən bir bənnə idi. Ev tikilib qurtaranda o vəd etdiyi kimi qızla evlənməkdənsə çıxıb getmişdi. Yoxa çıxmışdı...

– Deməli, o əclaf imiş. Yaxanı ondan yaxşı qurtarmısan! Əclaf adama əgər gətmək hər şeydən pisdir!

Ankarpanyon daha ağlamırdı. Təəccüblənmişdi. Lakin hələ sakitləşməmişdi. Sonra isə daha da bərkədən hönkürməyə başladı.

– Düzdür... amma... uşaq var axı... Əgər atam bilse, mənə öldürəcək...

Meksikada İspaniyada olduğu kimi ənənələr çox sərt, xüsusən kəndlərdə.

Qız hiçqıra-hiçqıra danışdı:

– Ərsiz qızın uşağının... xaç anası... xaç atası... olmağa kim razı olacaq?

Süzan həmin dəqiqə cavab tapdı:

– Xaç anası? Mən xaç anası olaram! Özü də lap sevinclə!

O nə danışdı! Ankarpanyonun hönkürtüsü qofildən kəsildi. Başını qaldırdı. Yaşla dolu gözlerini Süzana zillədi:

– Sizmi? – deyər qız tənəffəs soruşdu.

– Əlbəttə! – deyər Süzan gülə-gülə cavab verdi. – Nə üçün də yox!

Ankarpanyon gözlerini sildi. Şişmiş dodaqlarında xoş bir təbəssüm göründü. O heyran-heyran Süzanı süzdü. Onların kəndində istər orli, istərsə də ərsiz heç bir arvadın uşağının yadelli xaç anası olmamışdı! Hələ bu xarici adam heç amerikalı da deyil! Amerikalılara güclü və varlı olduqlarına görə hörmət edirlər. Amma onları sevən yoxdur! Yox, yox! Onları sevmirlər... Fransızlara gəldikdə isə onları bütün xaricilərdən çox sevirlər! Onun uşağının xaç anası fransalı olacaq! Bu böyük şərəfdir! Qızın xəcaləti elə bil yoxa çıxmışdı...

Balaca yenə dərddli-dərddli soruşdu:

– Bəs... xaç atası?

Lənətə gələsən, deməli xaç atası da lazım imiş. Süzan fikirləşdi.

– Nə üçün elə cənab Dreyfüs olmasın?

– Senyor Dreyfüs? Sizcə, o razı olar? Mən heç vaxt cürət etmə-rəm...

– Qəm eləmə, balaca. Mən onunla danışaram.

Jan Dreyfüs də həmin binanın bəzədilmiş otaqlarından birində olurdu. O, kommunist deyildi. Süzan Mexikoda yeganə fransalı kommunist qadın idi. Xoşbəxtlikdən yüzlərlə ispan, italyan və meksikalı yoldaşlar vardı. Dreyfüs ona görə kommunist olmurdu ki, onun zənnincə, partiya "kifayət qədər inqilabçı deyildi". O, bir qədər anarxist idi. Sözü qisası, Süzanın Mexikoda seçə bildiyi yeganə "simpatiyası" idi. Yaxşı qonşu idi. Dünyada onun kimi şəon oğlan tapa bilməzdin.

Jan Dreyfüs xaç atası olmağı tərəddüdsüz qəbul etdi. Zavallı qıza başqa nə yaxşılıq etmək olardı? Hələ də belə geridə qalmış xalqları görmək hər halda ağırdır. O, balaca qıza izah etmək istəyirdi ki, evlənmək axmaq burjua adətidir. Əsil məhəbbət isə... Süzan bu fikri onun başından çox çətinliklə çıxardı. Bu qızı qorxutmaq lazım deyildi. O onsuz da pis gündə idi...

Ertəsi gün Ankarpasyon ərlə Süzana yaxınlaşıb uşağının adını nə olacağını soruşdu.

– Onun adımı? – deyə Süzan təəccüblə soruşdu.

– İndi ki xaç anası sizsiniz, görək adı da siz seçəsiniz.

– Əlbəttə! Bəs bu nə üçün mənim ağıma gəlməyib? Hə, Moris necədir? Məncə, bu çox gözəl addır. Sənin fikrin nədir?

– Moris... Mən Moris adda bir adam da olsun tanıyıram... Moris... Əlbəttə... Yaxşıdır... Çox gözəldir.

– Böyük bir fransız inqilabçısının, böyük bir vətənpərvərin adıdır. Əgər qız olsa, adını Janet qoyarıq.

– Oğlan olacaq, – deyə Ankarpasyon qəti bildirdi. Süzan özünün xaç uşağı üçün təmiz ağ və paltar hazırlamağa başladı. Dreyfüs kimi, bütün başqa qaçqınlar kimi o da varlı deyildi. Dərs deyərək birtəhər dolanır, Avropaya qayıtmaq, yenidən döyüşə girişməyi arzulayırdı. Neçə aydan bəri o Londondakı “Azad Fransa” qrupuna qoşulmaq istəyirdi. Lakin dö Qol, Çörçil və Ruzvelt hökumətləri hələ də onu və minlərlə qaçqınları, İtaliya, Yuqoslaviya kommunistlərini, onun kimi könüllüləri viza gözləməyə məcbur edirdi. Dö Qol başda olmaqla bu cənablar, Hitler öleyhinə müharibəyə könüllülər axtarırlar. Lakin onlar ön mübarizə antifəşistləri – kommunistləri özlərindən kənar edirlər...

Yox, Süzan varlı deyildi. Lakin hər halda yoxsul hindlidən də kasıb deyildi. O özünün xaç uşağı üçün ayırdığı azacıq pulu qıza güc-bəla ilə verdi. Qıza elə gəlirdi ki, pulu çoxdur. Dreyfüs də öz növbəsində pul verdikdə məbləğ ikiqat artdı. Ankarpasyon birinci dəfə idi ki, belə bir dövlət sahibi olurdu.

Doğrudan da uşaq oğlan oldu. O, qırmızı əsgiyə oxşayırdı. Lakin balaca deyildi. Nəcə deyərək, lap əsil uşaq idi. Süzanla Dreyfüs balaca hindli qızı gülümsəyən gördükdə sevinirdilər. Onlar qıza yaşamaq həvəsi, qürur və ümid vermişdilər. Elə zənn edirdilər ki, vəzifələrini yerinə yetirmişlər. Lakin bir səhər Ankarpasyon utana-utana soruşdu:

– Cümə günü məşğul deyilsiniz ki? Məşğulsunuzsa, günü dəyişmək olar...

– Cümə günü! Cümə günü nəyinə lazımdır!

– Uşağı xaç suyuna salmaq üçün...

– Ah, xaç suyu üçün! Aman Allah, yamanca yerdə gecələmişik!... – Bu, Süzanın heç ağına gəlməmişdi!

– Yaxşı mən... Mən cənab Dreyfüsə danışaram, – deyə Süzan qıza ürək verdi.

Jan Dreyfüs də mat qaldı. Onların fikrincə, bəzən yoldaşları ilə getməli olduqları mərasimlərə oxşayan təntənəli bir mərasim gözlənilirdi.

– Elədir, deyə Süzan danışdı. Lakin biz bu balaca ilə kilsəyə gətməsək onun günü qara olacaq. Bütün mexikalılar kimi, o da dindar və adətpərəstdir. O qədər maymaq, savadsız və sadədir ki, dinsiz olmağın mümkünlüyünü ağına belə gətirmir. Bizo gəldikdə isə, bunun bizə nə xeyri var, nə də zərəri. Gedib uşağın xaç suyuna çəkildiyini görürük... Siz razısınızmı?

– Olan olub, – deyə Dreyfüs gülümsəyərək ağzını marçıldatdı.

– Şərabı ki, süzdülər görək içsən, geri qaytarmaq olmaz.

Doğrudan, deyəsən, bu dinsiz lap sevinirdi. Gedib kilsədə belə bir məzhəkə oynamaq onun üyərindən idi.

Cümə günü dördü də yola düşdülər. Ankarpasyon geydiyi təzə gözəl qonuda işıq saçdı. Yuxulu Morisi qucağında tutmuşdu. Uşağın qırmızı sifoti ağ örtüyün arasında görünürdü. Dördü də kilsəyə daxil oldu.

Süzanla Dreyfüs kilsəni ağzına kimi dolu görüb mat qaldılar. Arvadlar bərbəzəkli geyinmişdilər. Onların yanlarındakı kişilər enli sombrerolarını qarınları üstündə iki əlli tutmuşdular. Yəqin ki, bu qədər dindarı razı salmaq üçün zəncirlə ibadət etmək lazımdır. Bəlkə bu gün burada dini bayramdır? Ankarpasyon pıçıldadı ki, şöbələrdən birinin boşalmasını gözləmək lazımdır. Orada uşağı zəncirli xaç suyuna çəkmək lazımdır.

Bir keşş gəlib çıxdı. O, Ankarpasyona fikir vermədən hər iki fransıza yaxınlaşdı. Şübhə yox ki, xaricilərə hörmət etmək istəyirdi. Həm də ki camaat dindarların ilk sırasında onları görsələr yaxşı idi. İşlər xarab idi! İndi nə edəyirdilər? Ömürlərində bir dəfə də olsun, ibadətə olmamışlar. Dreyfüs, deyəsən, buranı xoşlayırdı. O yan-yörəsinə baxa-baxa ağzını marçıldadırdı. Süzan özünü

saxlaya bilməyib güləcəyindən qorxurdu. Axı burada dəfələri qəzəblənmiş camaat xarici turistləri qovub kilsədən çıxarmışdı. Çünki onlar Meksika dindarlarının mərasimi zamanı gülümsemişdilər.

– Özünü ciddi aparın? – deyərək Süzan xəbərdarlıq etdi.

– Balacanın xatirinə!

– Yaxşı, onsuz da olan olub.

Onlar dua oxuyurlarmış kimi ağzlarını tərpətməyə başladılar. Lakin başqa dindarlar kimi oxuya-oxuya çiyinlərinə də baxmalı idilər. Hələ düzgün yamsılamaq üçün onlarla birlikdə oturur, birlikdə də qalxırdılar. Hamısı birdən özlərini dizi üstə yerə buraxırdılar, özü də həsir olmadığına görə birbaşa dəş döşəmənin üstünə. Daşlar çox incidirdi. Sakitlik çökmüşdü. Dizləri üstə durmuş Jan, Süzan tərəfə çevrildikdə aydın səsle pıçıldadı:

– Yazıq anam, mənə bu gündə görseydi, özündən gedərdi!

Bu dəfə gülməkdən özlərini saxlaya bilmədilər.

Süzan da, Dreyfüs də özlərini əlləri ilə gizlətməmişdilər. Xoşbəxtlikdən birinci cərgədə idilər, heç kəs onları görmədi. Az sonra hamı ayağa qalxdı və onların səsi eşidilməz oldu.

Nəhayət, bu ağır mərasim sona yetdi. Bir keşiş yaxınlaşıb uşağın xaç anası ilə xaç atasına işarə etdi. Onlar keşişin arxasınca getdilər. Keşiş onları bir otağa aparıb masanın arxasında əyləşdi. Qeyd kitabçasını çıxarıb sorğu-sual etməyə başladı. Adınız... doğulduğunuz vaxt və yer... dininiz...

Aman Allah, Süzanın atası qatı dinsiz idi. O, qızının xaç suyuna çəkilməsinə yol verməmişdi. Bəs indi nə etsin?

– Katolik? – deyərək müsahibinə baxmağa cürət etmədən inandırıcı səsle dilləndi.

Dreyfüsün növbəsi çatdı.

– Adınız?

– Dreyfüs.

Deyəsən, ad katolik adına oxşamır...

– Dininiz?

– Ka...to...lik... – deyərək Jan üz-gözünü turşudaraq cavab verdi.

Keşiş şübhəli-şübhəli ona baxdı. Süzan tələm-tələsik:

– İcazə verin... kasıblar üçün sədəqə verim...

O, stolun üstünə pul qoydu.

Keşiş daha tərəddüd etmədi. İnamlı onları şərbəyə tərəf apardı. Ankarpasyon qucağında uşaq, başqa bir keşişlə orada gözləyirdi. Keşiş xaç anasına müraciət etdi:

– Uşağı qucağımıza götürün.

“Görəsən bu nə hoqqadır?!” Süzan hər cəhətlə qarşı:

– Kasıblar üçün sədəqə, – deyərək oradakı keşişə yenə pul verdi. Sonra Morisi qucağına aldı.

– “Müqəddəs Ata” duasını söyləyin, – deyərək keşiş qıza işarə etdi.

Özünü itirmiş Süzan Yana tərəf çevrildi. O səfəh öz şənliyini gizlətmək üçün üzünü yana çevirdi.

– Bilirsinizmi... Mən bacarıram... Mən ispan dilində dua oxuya bilmirəm.

– Eybi yoxdur, – deyərək keşiş alıcənablıqla gülümsədi. – Fransız dilində oxuyun...

– Bizim göylərdəki atamız... – deyərək Süzan oxumağa başladı. Sonra dodaqlarının arasından nə isə mızıldayaraq: patati, patata, reparati, reparata... Amin!

– İndi isə “Sizə salam göndərirəm, Mariya” duasını oxuyun.

– Sizə salam göndərirəm, Mariya... və bağışlayın ki, gerisini bilmirəm, sonra nə demək lazım olduğunu bilmirəm. Balacanın xatirinə belə etmək lazımdır... Amin!

Mərasim, nəhayət ki, başa çatdı. Ankarpasyon indi qanunsuz sayılmayan körpəsini şadlıqla yenidən bükdü.

Xeyli sonra Süzan Janla olub-keçənləri götür-qoy etdiyi zaman dedi:

– Hər halda, biz pis iş görmüşük! İşə bax: meksikalı günahsız körpəyə dinsiz bir kommunistin adını qoymuşuq! Hələ ən pisi budur ki, onun xaç anası və xaç atası da dinsizdirlər. Heç xaç suyuna da çəkilməyiblər... Bu dini yığıncaq bilmirəm nə üçündür? Sizin zənninizcə, belə bir şəraitdə bu xaç suyuna çəkmənin bir əhəmiyyəti varmı?

– Əlbəttə, – deyərək Jan qəti səsle inandırdı. – Bilirsinizmi, əgər doğrudan da o xeyirxah Allah mövcuddursa, bizim bu mərasimi başqalarından çox-çox üstün tutmalıdır. O özü yaxşı bilir ki, biz bunu səbəbsiz etməmişik!

LUI ARAQON

(1897-1982)

ELZA

Azadlıq üçün yarandıq
Yarandıq xoşbəxt olaq
Şüşənin qar naxışı tək
tövbəkarın baxışı tək
Torağay tək nəğmə deyək
Hər baharda sevilək
Azadlıq üçün yarandıq
Yarandıq xoşbəxt olaq.

* * *

Qucaq-qucaq arzun vardı
Qanın coşar, qaynayardı
Yazda, nəğmələr çağında
Yatmaz idin sən gecəni
Nəğmə gözər dodağında
Şeytan da, Tanrı da sevdəni səni
Qucaq-qucaq arzun vardı,
Qanın coşar qaynayardı.

* * *

Mənim məhrəbanım, dəli ceyranım
Gözəllikdən od alırdı bu canım.
Dodaqların qanımı coşdururdu,
Saçların qızıl tək bərk vururdu,
Yağışlı günlərdə odlu öpüşlər yağan
Dodaqların hərarəti nə oldu?
Mənim məhrəbanım, dəli ceyranım,
Gözəllikdən od alırdı bu canım.

* * *

Zaman keçir, keçir, keçir...
Sevənləri hədəf seçir,
Sevənləri tora salır,
Özlərindən xəbərsiz
Alınlara qırıq salır,
Gözlərinin nurun içir,
Zaman keçir, keçir, keçir...
Sevənləri hədəf seçir...

ANTUAN DÖ SENT-EKZÜPERİ

(1900–1944)

GEÇƏ UÇUŞU

Cənab Didye Doraya

I

Qara zolaq kimi uzanan təpələr təyyarənin qanadları altında aşxamın qızıl köksünə sancılırdı. Bu ölkədə tükənməz bir işıqla parlaqlaşan düzənliklər qızıl kimi bərk vuran işıq şüalarını və eyni səxavətlə qış getdikdən sonra uzun müddət qarın parlaqlığını ətrafa yayır.

Lap cənubdan, Pataqoniya poçt təyyarəsini Buenos-Ayresə qaytaran təyyarəçi Fabyen də aşxamın yaxınlaşdığını liman sularının tanıdığı eyni əlamətlərlə: asudəliyinə görə, sakit buludlarda güclü əks olunan yüngül zərif qırışlarına görə hiss edirdi. Fabyen sanki hədudsuz və müqəddəs bir reyde çıxdı.

Həmçinin elə güman etdi ki, bu səfərdə ləng addımlarla gəzişən bir çobandır. Pataqoniya çobanları tələsmədən bir sürüdən digərinə, Fabyen isə bir şəhərdən o birinə gedirdi. Bu balaca şəhərlərin çobanı sanki o idi. Fabyen, çayın sahilinə su içməyə gələn və ya öz çəmənliyində otlayan qoyun sürüsünə oxşar şəhərlərə iki saatdan bir rast gəlirdi.

Bəzən dənizə nisbətən kimsəsiz, yüz kilometrə uzanan çöllərdən sonra bir fərmanın üzərindən uçduğu zaman ona elə gəlirdi ki, insan yaşayan bu tənha ferma yaşıl çəmənlərin xəfif ləpələri qoynunda üzür və onunla görüşməyə can atır. Onda Fabyen təyyarənin qanadlarını əyərək bu tənha gəmini salamlayırdı.

San-Julian görünür: "On dəqiqədən sonra enirik". Bortradist bu xəbəri bütün enmə məntəqələrinə verdi.

Magellan boğazından Buenos-Ayresə qədər iki min beş yüz kilometrlik yolda bir-birinə oxşar enmə meydançaları sıra ilə düzülmüşdü; lakin bu aerodromların arxasında gecə başlanırdı, eynilə

Afrikadakı kimi, axırncı qəsəbənin qurtaracağından naməlum bir sərhəd başlanırdı.

Radist təyyarəçiyə bir vərəq uzatdı.

– Bərk tufan var. Həç nə eşitmək olmur. San-Juliana gəcə-ləyəcəksinizmi?

Fabyen güldü. Səma akvarium kimi təmizdir və qarşından bütün aerodromlar onlara xəbər verirdi: "Səma təmizdir, külək yoxdur". O cavab verdi:

– Davam edəcəyik.

Radist isə fikirləşirdi ki, qurd meyvənin içərisində gizləndiyi kimi, tufan da hardasa gizlənməmişdir. Gecə gözəl və bununla belə şıltaqdır. Hər an korlana bilən bu qaranlığa girmək onda nifrət oyadırdı. San-Julian üzərində sürəti azaldıb enərkən Fabyen özünü pis hiss etdi. İnsanların həyatını gözəlləşdirən bütün şeylər: evlər, kiçik kafelər, xiyabanlar ona tərəf gəlir və böyüyürdü. Aşxam o, qələbədən sonra istila etdiyi yerlərə baxan və insanların təvazökar xoşbəxtliyini kəşf edən fəthə bənzəyirdi. Fabyen silahlarını və geyimini çıxarıb atmağa, yorğunluğunu və özünəməxsusluğunu duymağa ehtiyac hiss edirdi; axı bu əzab-əziyyətdən də öz gözəlliyi var – burada öz evinin pəncərəsindən donmuş mənzərəni seyr etməyin özündə də bir nəşə var. Fabyen bu balaca şəhəri seçib orada qala bilər, onun mövcudluğu ilə razılaşar və onu sevə bilərdi. Lakin bu balaca şəhər də məhəbbət kimi bütün ehtirasları məhdudlaşdırır. Fabyen burada uzun müddət qalıb yaşamağı və burada əbədiyyətə qovuşmağı arzuladı. Lakin ona elə gəldi ki, bir saatlığa endiyi bu balaca şəhərlərdə keçdiyi hasarlanmış bağların köhnə divarları əbədi mövcuddur və onun həyatından kənardadır. Və bu balaca şəhər sanki təyyarə heyətini qarşılamayı, onu bağrına basmağa qalxırdı. Və Fabyen dostluq haqqında, məhrəban qızlar haqqında, ağ süfrələrin məhrəmliyi, insanı yavaş-yavaş əbədiyyətə bağlayan bütün bu şeylər haqqında fikirləşirdi.

Şəhər və qala divarları tərəfindən müdafiə olunmayan, sirrini aşkar edən bağlar artıq təyyarənin lap qanadlarının altında axırdı. Yerə enən kimi Fabyen başa düşdü ki, daş evlər arasında bir neçə adamın süst hərəkətindən başqa heç nə görməyib. Bu balaca şəhər yalnız hərəkətsizliyi ilə ehtiraslarının sirrini kənar adamlardan qoruyur, şirinlik və məhrəbanlığı ilə Fabyendən gizləndirdi: ona qalıb gəlmək üçün işdən imtina etmək lazım idi. O isə on dəqiqədən sonra yenidən uçmalı idi.

Fabyen təyyarəni döndərərək bir daha San-Juliana baxdı: axırncı dəfə onu saxlamağa cəhd edən bu balaca şəhər əvvəlcə bir ovuc işığa, sonra isə bir ovuc ulduza çevrildi və nəhayət, toz kimi dağılıb gözdən itdi.

“Artıq cihazları görmürəm, işığı yandırmaq lazımdır”.

O, işıqları yandırdı, lakin alaqaranlıqda kabinənin qırmızı lampalarının işığı elə zəif idi ki, əqrəbləri göstərmədi. Fabyen barmaqlarını lampanın altına tutdu. Lakin onlar güclü göründü. “Çox tezdir”.

Bəzən gecə tutqun tüstü burmaları kimi qalxır, dərələri doldurdu. Bu vaxt onları düzənliklərdən ayırmaq olmurdu. Artıq köndələrdə işıqlar yanır, onlar qaranlıqda ulduz yağışı kimi bir-birinə göz vururdular. Fabyen də həmçinin təhlükəsizlik işığını yandırıb-söndürərək onlara cavab verirdi. Yer başdan-başa cəzbedici işıqlarla örtülmüşdü; işıq şüalarını dənizin qaranlığına göndərən mayak kimi, hər ev öz ulduzunu yandıraraq hüdudsuz gecəyə işıq saçır. İnsan yaşayan hər yerdə işıqlar sayrışırdı. Asta və sərbəst hərəkətli sahilə yan alan gəmi kimi zülmət gecəyə daxil olan təyyarə Fabyeni heyran edirdi.

O, cihazlar yerləşən lövhənin üzərinə əyildi. Əqrəblər artıq işıqlanırdı. Cihazları bir-bir yoxladıqdan sonra təyyarəçi arxayınlaşdı. Bununla o, səmaya möhkəm bağlandığına əmin oldu. Fabyen barmağını polad lövhəyə toxundurdu və metalda həyat əlaməti olduğunu hiss etdi: metal titrəmədi, lakin yayırdı. Beş yüz at gücündə olan mühərrik metal kütləsinin lap içərisində isti cərəyan yaradır və bu cərəyan soyuq metalı yumşaq məxmərə çevirirdi. Uçuş zamanı təyyarəçi bir daha nə başgicəllənmə, nə də xumarlanma hiss etmədi, yalnız canlı orqanizmin sirli fəaliyyətini duydu.

İndi o öz dünyasını yaratdıqdan sonra orada istədiyi kimi rahatca otura bilərdi.

Fabyen elektrikpaylayıcı lövhəni təqvilatdı, bir-bir kontaktlara toxundu, kürsüyə yaxşı söykənmək üçün bir azca qurcalandı və beş ton metalın yırgalanmasını yaxşı hiss etmək üçün yerini rahatladı. O, qaranlıqda kor-koranə ehtiyat lampasını əli ilə yoxlayıb öz yerinə qoydu və yenidən yoxlayan sonra sürüşməyəcəyinə əmin oldu. Əllərini dəstəklərə toxundurub yoxlamaq üçün onu bir daha buraxdı və barmağını korlar dünyasında hərəkət etməyə öyrədərək əmin oldu ki, onları səhsiz tapa bilər. Barmaqlarını qaranlığa öyrəşdirdikdən sonra işığı yandırdı, elə o dəqiqə göstərici cihazların

ışıqları kabinəni bəzədi. İndi o, siferblata baxıb suya batan dalgıç kimi gecenin zülmətinə daxil olan təyyarənin hər bir hərəkətini izləyə bilərdi.

Nə qədər ki təyyarədə heç nə titrəmir, əsmir və tərəddüd etmirdi, nə qədər ki jiroskopun¹, hündürlükölçənin vəziyyəti və mühərrikin səsi dəyişmirdi, o, peysərinə dəri kürsüyə söykəyib bir azca yayxandı və anlaşılmaz ümiddən ləzzət alaraq uçuş haqqında dərin fikrə daldı.

İndi qaranlığın lap dərinliyində növbə çəkdiyi zaman ona aydın olur ki, gecələr insanı, onun çağırışlarını, işıqlarını, həyəcanlarını açib göstərir. Qaranlıqda bu adi işıq bir evi və bəlkə də oradakı tənhalığı göstərir. Budur, bir işıq söndü: ola bilsin işığı sönen bu evdə məhəbbət sığınmışdır.

Yaxud da kədər. Bu ev artıq dünyanın oyaq qalan hissəsinə işıq vermir. Lampa qarşısında stola dirsəklənmiş bu köndilər hansı ümidlərlə yaşadıqlarını belə bilmirlər. Onlar bilmirlər ki, arzuları uzaqları, onları bürüyən gecenin nəhayətsiz qaranlığına uçur. Lakin Fabyen mühərribə edən ölkələrdən qalib çıxan adam kimi onlarla tufanı keçəndə və onların arasında uzanan Ay işığına saldıqı cığırda gedərək bir-birinin ardınca bu işıqlara çatanda, min kilometrlik məsafədən onları eşidir və qəlbi aramsız döyünən təyyarəsini qaldırıb-əndirən, dibsiz dərinliklərdən baş qaldıran dalgaları hiss edir. Bu adamlar elə güman edirlər ki, lampa yalnız onların sadə stolunu işıqlandırır; lakin onun işığı səksən kilometr uzaqda, dənizdə, kimsəsiz bir adada son dəfə ümitsiz halda məşəl yelləyən insan çağırışına bənzəyirdi.

II

Bələliklə, Buenos-Ayresə üç poçt təyyarəçi – Pataqoniyadan, Çilidən və Paraqvaydan, üç tərəfdən – cənubdan, qərbdən və şimaldan qayıdırdı. Gecə yansına yaxın Avropaya yola düşəcək poçt təyyarəsinin Buenos-Ayresdə yüklənməsini gözləyirdilər.

Arxasında ağır başlıqlı plaş olan, qaranlıqda itən hər üç təyyarəçi uçuşları haqqında fikirləşir və dağdan enən köndilər kimi, öz tufanlı və ya sakit səmasından yavaş-yavaş nəhəng şəhərə tərəf enirdilər.

Hava yolları şəbəkəsinin direktoru Rivyer Buenos-Ayres aeroportunun enmə meydançasında gəzişirdi. Üç təyyarə enənə qədər o

dinməyəcəkdi. Bu gün onun üçün həlölük təhlükəli olaraq qalırdı. Dəqiqədəqiqə ona teleqramlar gəldikcə Rıvyer hiss edirdi ki, hər an öyrənilməmiş sahə azalır və o, tələyin pəncəsindən nəyisə qoparıb və təyyarənin heyətini gəcənin qaranlığında sahələ çəkib çıxarır.

Xidməti Rıvyerə yaxınlaşb radioqramı ona uzatdı:

– Çilidən gələn poçt təyyarəsi məlumat verir ki, o, Buenos-Ayresin işıqlarını görür.

– Yaxşı.

Təzliklə Rıvyer bu təyyarənin səsinə eşidəcək: sirlərlə dolu dəniz uzun müddət yırğalandıqdan sonra qabarıb çökülərək xəzinəni sahələ atdığı kimi, gəcə də təyyarələrdən birini ona qaytaracaq. Bir azdan o, gəcədən digər iki təyyarəni də alacaq.

Ona bu gün bitmiş hesab ediləcək və yeniləriylə əvəz olunmuş, yorğun heyətlər yatmağa gedəcək. Rıvyersə dincələ bilməz: Avropa poçt təyyarəsi də öz növbəsində onu narahat hissələrə bürüyəcək, həmişə də belə olacaq. Bu köhnə döyüşçü ilk dəfəydi ki, yorğunluğunu hiss ediyinə təəccüblənirdi. Təyyarələrin enməsi onun üçün heç vaxt müharibəni qurtarıb, müqəddəs sülh crasını ələn edən qələbə deyildi. Bu, olsa-olsa atılan bir addım, bir-birini izləyən minlərlə eyni addımdan biri olacaqdı. Uzun müddətdən bəri dincəlməyən, dincəlməyə ümidi olmayan Rıvyerə elə gəlirdi ki, uzanmış qolları ilə çox ağır yük qaldırır. “Qocalıram...” Əgər o, fəaliyyətdən başqa yeni arzu ilə yeni hisslər, yeni duyğular tələb edirdisə, demək qocalırdı. Qoribədir, heç vaxt qarşıya qoymadığı belə məsələlər haqqında düşünmək onu təəccübləndirirdi. Bununla belə, indiyə qədər özünə yaxın buraxmadığı belə fikirlərin zərifi və xeyirxah dalğaları, əbədi olaraq itən okean dalğaları kimi həzin şırıltı ilə ona sarı gəlirdi. “Demək, hər şey bu qədər yaxımsı?..”

Rıvyer gördü ki, hiss cəmədən yavaş-yavaş qocalığa və insan həyatını şirinləşdirən “bir vaxt gələcək” fikrinə qədəm qoyub. Bəlkə doğrudan da gözəl günlərin birində, haradasa ömrün sonunda əldə edilən, fikirlərdə təsvir olunan “vaxt” gəlib çatsın və bu müqəddəs dinciliyə nail olasan. Lakin belə bir dincilik yoxdur. Ola bilsin ki, heç qələbə də yoxdur. Bütün poçt təyyarələrinin gəlib çatması da heç vaxt dəqiq olmur.

Rıvyer təyyarə ilə məşğul olan köhnə mexanik Lerunun yanında dayandı. Onun kimi Leru da qırxı il idi ki, işləyirdi. O, işə bütün qüvvəsini həsr edirdi. Axşam saat 10-a yaxın, bəzən gecəyarısı evə

gələndə onun qarşısında başqa bir aləm açılmaz, o isə evə getməyə heç də tələsməzdi. Rıvyer kobud sifəti bu adama gülümsədi, mexanik isə öz növbəsində göy rəngli oxu göstərdi: “Bu çox bərk idi. Mən onu düzəlttim”. Rıvyer oxla tərəf əyildi. O, yenidən iş haqqında fikirləşdi. “Səxlərə xəbər vermək lazımdır ki, bunları bir qədər boş düzəltsinlər”. O, barmaqı ilə metalın üzərindəki cızıqı yoxladı, sonra yenidən Leruya nəzər saldı. Ciddi və qırıq sifətli Lerunun qarşısında ağzından çıxan qoribə suala Rıvyer özü də güldü:

– Leru, həyatınızda məhəbbətə çox vaxt sorf etmisiniz?

– Oh! Məhəbbət, bilirsiniz, cənab direktor...

– Sizə də mənim kimi həmişə vaxt çatmayıb.

– Bəli, vaxt çox olmurdu.

Rıvyer cavabındakı kədərli duymaq üçün onun səsinə qulaq asırdı: lakin kədər hiss olunmurdu. Keçmişinə nəzər salan bu adam, taxtanı qəşəng hamarlayıb “Budur, hazırdır!” – deyən dülgər kimi öz sakit həyatından razı idi.

“Budur, – Rıvyer fikirləşdi. – Mənim də həyatım hazırdır”.

O, yorğunluqdan doğan bütün kədərli fikirləri özündən kənar qovub anqara! tərəf yönəldi: havada Çili təyyarəsi uğuldayırdı.

III

Mühərrikən uzaqdan gələn səsi get-gedə güclənirdi. Təyyarə göründü, işıqlarını yandırdı. Enmə xəttini göstərən nişanların qırmızı fənərləri təyyarələrin saxlandığı anqarı, radio qülləsini və dördkünc meydanı işıqlandırır. Hər şeydə bayram ohval-ruhiyyəsi duyulurdu.

– Budur o!

Təyyarə artıq projektorların işığı altında irəliləyirdi. Elə parıldayırdı ki, sanki təzə idi. Təyyarə anqarın qarşısında dayanan kimi, mexanik və fəhlələr yükü boşaltmaq üçün ona tərəf cumdular, lakin təyyarəçi Pelren tərpənmirdi.

– Ey! Nə gözləyirsiniz? Çıxın!

Gizli işlə məşğul olan adam kimi təyyarəçi cavab verməyə maraq göstərmədi. Yəqin ki, keçirdiyi uçuşun bütün gurultusunu hələ də eşidirdi. O, yavaş-yavaş başını silkələdi və irəli əyilərək əli ilə nəyisə yoxlamağa başladı. Nəhayət o, mülkünə baxan kimi rəhbərlərə və yoldaşlarına tərəf dönüb, onları ciddi nəzərlərlə

süzdü. Ona elə gəlirdi ki, o hər şeyi sayır, ölçür və çəkir, fikirləşirdi ki, bunların hamısını – bayramsayağı bəzənmiş bu təyyarə anqarını, bu beton meydançanın bərkliyini və bir qədər uzaqda hərəkətdə olan şəhəri, qadınlarını, onun hərəkətini namusla qazanmışdır. İndi o, iri ellərində bu xalqı müti rəyyətlər kimi bərk-bərk tuturdu, çünki onları başa düşür, eşidər və danlaya bilərdi. Təyyarəçi əvvəlcə sakit olduqları, təhlükəsizliyinə əmin olduqları və Aya heyran olduqları üçün onları danlamaq istədi, lakin birdən-birə mehribanlaşdı.

– İçki pulunu siz verəcəksiniz...

Və təyyarədən düşdü.

Uçuş vaxtı nə düşüncülərini danışmaq istədi:

– Kaş ki, siz bilseydiniz!..

Bununla hər şeyin deyildiyini güman edərək meşin gödəkcəsini çıxarmağa başladı.

Maşın onu qaraqabaq inspektor Robino və az danışan Rivyerlə Buenos-Ayresə aparanda Pelren qəmginləşdi. Əlbəttə, bədbəxtlikdən xilas olub, ayaqlarının altında bərk yeri hiss edəndə utanmadan ədəbsiz söyüşlər söyməkdən ləzzətli nə ola bilər. Bu, necə də güclü sevinc doğurur! Lakin sonra xatırlayanda nədənsə özünü pis hiss edirsən.

Siklonla mübarizə – bu, heç olmasa, real və ağındır. Əşyaların görünüşü – bu isə tamam başqa şeydir, onlar həmin vəziyyəti ancaq tək olanda alırlar. Təyyarəçi fikirləşdi:

“Bu, lap üsyanda olduğu kimidir: sifətlər azacıq saralır, lakin ətrafda hər şey o qədər dəyişilir ki!”

O özünü keçmişə xatırlamağa məcbur etdi.

Pelren, Andin Kordilyer dağlarını keçəndə heç vaxt təhlükə hiss etməzdi; bu dağın üzərində özəmətli sakitliyi ilə qar hökmranlıq edərdi. Əsrlər qədim və ölü qəsrlərə sakitlik gətirdiyi kimi, qarlar da bu zirvələrə sakitlik bəxş etmişdi. İki yüz kilometr məsafədə nə bir insan, nə bir həyat nişanəsi, nə bir hərəkət var idi. Yalnız hündürlüyü altı min metrə çatan sıldırım zirvələr, onların düz aşağı düşən daş pal-tarları və bir də döşətli sakitlik mövcud idi.

Bu, Tupunqato zirvəsinin yaxınlığında olmuşdu...

Pelren fikrə getdi. Bəli, o ancaq orada möcüzənin şahidi olmuşdu.

Özünün tək olduğunu güman edən və birdən kiminsə onu gör-düyünü hiss edən adam kimi o da əvvəlcə heç bir şey görmədi,

sadəcə olaraq özünü narahat hiss etdi. Çox sonra, hələ də heç nə başa düşməyərək Pelren hiss etdi ki, nə üçünsə onu qəzəb bürüyür. Lakin haradan doğurdu bu qəzəb?

Təyyarəçi nədən duydu ki, onu bürüyən qəzəb daşlardan və qardan doğur? Demək olar ki, heç bir şey yox idi və heç bir qara tufan yaxınlaşmırdı. Lakin onun gözləri qarşısında adət etdiyindən azacıq fərqlənən başqa bir dünya canlanırdı. Pelren narahat ürək sıxıntısı ilə günahsız görünən bu zirvələrə, bu sivri çıxıntılara, həmişəki kimi ağ olan bu qar təpələrinə baxırdı və bütün bunlar kütlə kimi yavaş-yavaş canlanırdı.

Pelren döyüşə girməmişdi, lakin şturvalını bərk-bərk sıxırdı. Onun başa düşmədiyi nəşə bir şey hazırlanırdı. O sıçrayışa hazır olan vəhşi heyvan kimi əzələlərini gərginləşdirdi, lakin heç nə görmürdü, sakitlik idi. Bəli, sakitlik idi, ancaq bu sakitlikdə qeyri-adi bir qüvvə gizlənmişdi.

Sonra hər şey sıvrılışdı. Bu diş-diş çıxıntılar və zirvələr nəstərə döndürdü: təyyarəçiyə elə gəlirdi ki, onlar dalğaları yaran gəmi burnu kimi güclü küləyin bağrını dəlir və sonra ona elə gəldi ki, onlar döyüş üçün mövqə tutan nəhəng qəmilər kimi onun ətrafında fırlanır və dönürlər. Sonra havaya toz qarışdı: o qalxır, yelkən kimi qarın üzərində yüngülcə dalğalanırdı. Geriyə dönmək zərurəti yaranardısı, çıxış yolu axtarmaq üçün təyyarəçi arxaya baxdı və titrədi: arxada bütün Kordilyer coşub-daşırdı.

– Məhv oldum.

Qabaqda bir zirvədə qar püskürdü. Bu qar vulkanı idi. Sonra bir qədər sağda ikinci zirvə qar püskürməyə başladı. Beləliklə, bütün zirvələr bir-birinin ardınca alışdırdılar, sanki ardıcıl olaraq gözəgö-rünməz məşəli od vururdu. Elə bu vaxt, sanki dağlar birinci hava burulğanları ilə təyyarəçinin ətrafında yırğalanmağa başladı. Qızğın döyüş az iz buraxır: təyyarəçi onu fırladan güclü qasırğaları xəyalında axtardı, lakin tapa bilmədi. O yalnız bu boz alov dillə-rinin içində qəzəblə çapalamağını xatırlayırdı.

O fikrə getdi.

“Siklon bir şey deyildir. Canımı xilas edə bilərsən. Lakin o hələ başlanmamışdır! Bu onunla ilk görüş idi!”

O fikirləşirdi ki, min sifətin arasından bu məlum sifəti tanıya bilər və bununla belə təyyarəçi artıq onu unutmuşdu.

Rivyer Pelrenə baxırdı. İyirmi dəqiqədən sonra Pelren maşından düşəcək. Yorgun və tənbəl halda camaata qarışacaqdı. Ola bilsin, fikirləşəcəkdi də: "Bərk yorulmuşam... alçaq peşədir!" Evdə arvadına: "Bura And dağlarının üzərindən daha yaxşıdır" – deyərək ətiraf edəcək və buna bənzər bir neçə söz deyəcəkdi. Buna baxmayaraq, insanların bərk-bərk bağlandıqları bütün bu şeylərdən o, demək olar ki, əl çəkmişdi. O indicə dərək etmişdi ki, bütün bunlar necə də xırdaçılıqdır. Pelren indicə bir neçə saat dekorasiyanın o biri tərəfində bu şəhərə, onun işıqlarına bir daha nail olacağını bilmədən yaşamışdı. O, bir daha darıxdırıcı, həm də əziz olan uşaqlıq dostlarını və özünün bütün insan zəifliklərini görəcəkdimi?

Rivyer fikirləşdi: "Hər bir kütlənin içərisində elə adamlar var ki, onları fərqləndirmək olmur, lakin onlar qərribə müjdəçidirlər. Və bunu özləri də bilmirlər. Ancaq..."

Rivyer bəzi pərəstişkarlardan qorxurdu. Onlar hava sərgüzəştinin və təyyarəçilərin həyatının müqəddəs xarakterini başa düşmədülər, onların həyəcanlı qışqırıqları bu hava sərgüzəştinin həqiqi mənasını təhrif edir və adamları kiçildirdi. Lakin Pelren burada insan alıcənablığının böyüklüyünü təcəssüm etdirirdi və o başqalarına nisbətən dünyanı daha yaxşı dərk edir və əgər bu dünyaya bir gün təyin olunmuş bucaq altından baxılsa, onda insanın böyüklüyü bayağı tərifləri kəskin nifrətlə rədd edərdi.

Rivyer də həmçinin onu təbrik etdi:

– Siz necə müvəffəq oldunuz?

Zindanından danışan dərirci kimi, uçuşu və sənəti haqqında sadə danışan Pelreni Rivyer sevirdi.

Pelren əvvəlcə izah etdi. O demək olardı ki, üzr istəyirdi: "Geri çəkilməyə artıq yol yox idi. Həm də çıxış yolu tapa bilmirdim". Sonra o, daha heç nə görməmişdi. Qar onu görməyə qoymurdu.

Eyni zamanda şiddətli hava axınları onu yeddi min metr yüksəkliyə qaldıraraq xilas etmişdi.

"Bütün keçid ərzində mən zirvələrlə bir səviyyədə uçmalı oldum". O həmçinin jiroskopdan danışdı və dedi ki, onun yerini dəyişmək lazım gələcək, çünki onu qar vurur: "Buz bağlayır, başa düşürsünüz?" Bir qədər sonra hava axınları Pelreni üç min metr başı – aşağı tullamışdı və o, başa düşə bilmirdi ki, necə olub heç

nəyə toxunmayıb. Birdən görür ki, düzənliyin üzəriylə uçur. "Birdən gördüm ki, səma təmizdir". Həmin an Pelrenə elə gəlmişdi ki, o, qaranlıq mağaradan çıxıb.

– Mendozada da tufandır?

– Yox. Mən aydın səmadan endim. Hava küləksiz idi. Lakin tufan məni qarabaqara izləyirdi.

Təyyarəçi tufanı təsvir edərkən deyirdi: "Hər halda bu çox qərribə idi". Tufanın zirvəsi çox hündürdə qar buludlarının arasında itirdi, onun təməli isə çəmənliyin üzərində qara lava kimi axırdı. O, bir-bir şəhərləri udurdu. "Mən heç vaxt belə şey görməmişdim..." Pelren hansısa xatirəni yada salaraq susdu.

Rivyer inspektora tərəf döndü:

– Bu siklon Sakit okeandandır, bizə gec xəbər vermişdilər. Bundan başqa, bu siklonlar heç vaxt And dağlarını aşıb keçmir.

Heç kim qabaqcadan deyə bilməzdi ki, tufan öz hərəkətini şərqə doğru davam etdirəcək.

Bu barədə heç bir şey bilməyən inspektor onunla razılaşdı.

Nosə deməyə tərəddüd edən inspektor Pelrenə tərəf döndü və onun xirdəyi tərəndi. Lakin o, susdu və götür-qoy etdikdən sonra yenidən düz qarşısına baxaraq öz melanxolik ləyaqətini saxladı.

İnspektor melanxolikliyini ağır dərddə kimi özü ilə gözdürirdi. Bayağı işlərin icrası üçün Rivyer tərəfindən çağırılmış inspektor, bu tərəfdə Argentinaya gəlib çıxmışdı, ancaq onun iri əlləri və inspektor ləyaqəti hərəkətini çətinləşdirdi. Onun nə coşqun ruh yüksəkliyinə, nə də fantaziya qapılmağa hüququ çatmırdı. Rütbəsinə görə o, ancaq bir şeyə, dəqiqliyə heyran olmalı idi.

Onun dostları ilə məclisdə nə bir stəkan şərab içməyə, nə də yoldaşlarına "sən" deməyə ixtiyarı, zərəfat etməyə isə cüreti çatmırdı. Əgər qeyri-mümkün təsadüflər həqiqətə çevrilsəydi, onda o da eyni aerodromda başqa bir inspektorla rastlaşar və zərəfatlaşa bilərdi.

Robino fikirləşdi: "Hakim olmaq nə qədər çətindir".

Əslində o mühakimə etmirdi, ancaq başını silkələyirdi. Rast gəlirdi hər şeyin qarşısında o, heç nə bilmədən yavaş-yavaş başını yırğalayır. Onun bu hərəkəti qara fikrli adamları pört edirdi. Demək olar ki, onu heç kim sevmirdi, çünki inspektor məhəbbət həzləri duymaq üçün yox, yalnız məruzələr hazırlamaq üçün

varanmışdı. O, yeni metodları və texniki təkmilləşdirmələri məruzələrə salmağı o vaxtdan bəri rədd edirdi, çünki Rivyer yazmışdı: "İnspektor Robinodan xahiş edirik ki, bizə poemalar yox, məruzələr təqdim etsin. İnspektor Robino təyyarənin heyətini fəallaşdırmaq üçün bilik və bacarığından istifadə etməlidir". Bundan sonra o da gündəlik ruzi kimi insana xas olan zəifliklərin ardınca qaçırdı. O, içməyi sevən mexanikin, yuxusuz gecələr keçirən aerodrom rəisinin və təyyarəni düzgün oturma bilməyən pilotun üstünə düşürdü.

Rivyer onun haqqında deyirdi: "O, çox da fərasətli deyil, buna görə də böyük xeyir verir". Rivyer tərəfindən tərtib edilmiş daxili nizam-intizam qaydaları Rivyer üçün adamlarla tanışlıq, Robino üçünə ancaq nizamnamə ilə tanışlıq kimi mövcud idi.

Bir gün Rivyer ona dedi:

– Robino, siz gecikmiş uçuşlar üçün günahkarları mükafatından məhrum etməlisiniz.

– Hətta onlardan asılı olmasa da? Bəs qatı duman olarsa necə?

– Qatı duman olsa belə, məhrum etməlisiniz.

Ədalətsiz olmadığından belə qorxmayan, nüfuzlu rəhbəri olduğu üçün Robino özündə məğrurluq hiss etdi. Bu hakimiyyətin böyüklüyündən Robino da istifadə edəcək və adamları incitməkdən qorxmayacaqdı.

– Siz təyyarəni saat altı on beş dəqiqədə yola salmışınız. – Sonra üzünü aeroport rəhbərlərinə tutub: – Biz sizə mükafat verə bilməyəcəyik, – dedi.

– Axı, cənab Robino, saat beş otuzda on metr qabağı görmək olmurdu!

– Nizamnaməyə əməl etmək lazımdır.

– Cənab Robino, biz dumanı qova bilmərik ki!

Robino işə surdu. O, müdiriyyəti təmsil edirdi. Fırfıra kimi fırlanan bu adamların arasında təkə o bilirdi ki, onları cəzalandırmaqla havanı yaxşılaşdırmaq olar.

Onun haqqında Rivyer deyirdi: "O, heç nə fikirləşmir və özünün səhv fikirlərilə bizə mane olmur".

– Əgər təyyarəçi maşını xarab edərsə, hətta qəza baş verməsə də, mükafatdan məhrum olur.

Robino soruşmuşdu:

– Əgər qəza meşə üzərində baş verərsə?

– Meşə üzərində olsa da.

Robino bu göstərişə tabe oldu.

– Mən çox təəssüf edirəm, – sonra o həzz alaraq təyyarəçilərə deyirdi: – Mən son dərəcədə təəssüflənirəm ki, qəzanı meşə üzərində yox, başqa yerdə etmək lazımdır.

– Cənab Robino, harda olub-olmamasını biz seçmirik.

– Nə etmək olar, nizamnamədə belədir.

Rivyer fikirləşirdi: "Nizamnamə mənasız dini ayinlərə oxşayır, lakin bu, adamları formalaşdırır". Ədalətli və ya ədalətsiz görünməyin Rivyer üçün heç bir fərqi yox idi. Ola bilsin bu sözlər onun üçün hətta mənasız idi. Axsamlar balaca şəhərlərin meşəlikləri musiqi köşkünün ətrafında fırlanarkən Rivyer fikirləşirdi: "Onlara qarşı ədalətli və ya ədalətsiz olmaq mənasızdır: onlar hələ mövcud deyillər". İnsan onun üçün əl dəyməmiş mum kimiydi, onu yoğurmaq lazımdır. Bu materiala can vermək və onda iradə yaratmaq lazım idi. O bu sortliyi ilə adamları qul etmək fikrində deyildi, lakin onların öz-özlərinə qalib gəlməyini istəyirdi. Hər dəfə gecikəndə onları cəzalandıraraq ədalətsiz hərəkət edərdi, lakin bununla adamların iradəsinə uçuşa doğru yönəldirdi. Bu iradəni o yaratmışdı. Uçuş üçün olverişli olmayan havada adamlara istirahət etməyə və sevinməyə icazə verməyən Rivyer, onları gərgin vəziyyətə səmanın işıqlanmağını gözləməyə məcbur edirdi və bu intizar lap qara fəhləyə qədər hamını gizli surətdə alçaldırdı. Beləliklə, onlar zirehli səmada ilk yarıqdan istifadə etməyə çalışırdılar:

"Şimala çıxış var, irəli!" Rivyerin sayəsində on beş min kilometrlik hava yolunda poçtun vaxtında çatdırılmasına pərəstiş hər şeyi ötür keçirdi.

Rivyer bəzən deyirdi: "Bu adamlar xoşbəxtidirlər, çünki gördükləri işi bilir və onu sevirlər, ona görə sevirlər ki, mən tələbkəram".

Ola bilsin o, adamlara əziyyət verirdi, eyni zamanda onlara güclü sevinc bəxş edirdi. Rivyer fikirləşirdi: "Onlara iztirab və sevinc bəxş edən fəaliyyətlərini gərgin və qaynar həyata doğru yönəltmək lazımdır, çünki belə həyat əsil həyatdır".

Maşın şəhərə daxil olan kimi Rivyer ömrü etdi ki, onu aviaşirkətə aparsın. Pelrenlə tok qalmış Robino ona baxdı və danışmaq üçün dodaqlarını ayırdı.

JAK PREVER

(1900-1977)

QAPI DÖYÜLÜR

Kimdir orda?
Heç kəs!
Sən demə, ürəyimmiş döyünən...
Yaman vurur ürəyim,
Çırpınır sənə görə.
Çöldə isə
Taxta qapımdakı dəmir öldən
Nə səs çıxır,
Nə tərpənir.
Biri ağac,
Biri dəmir.

AZADLIĞIN SİRRİ

Pəncəsi qaldı tülkünün
Bir tələnin dişlərində,
Qar üstünə qan tökülüb
Ağ tülkünün qanıdır,
Qar üstünə izlər düşüb
Ağ tülkünün izləridir,
Günəş batır, tülkü qaçır
Qaçır, amma üç ayaqdır,
Ağzında bir dovşan tutub
Dovşan isə hələ sağdır.

MƏHƏBBƏTİN MEHRİBAN VƏ QORXULU ÜZÜ

Başa vurub uzun günü
Məhəbbətin üzünü
Gördüm bir axşam
O həm mehriban idi,
Həm də zəhər yağırdı
Qaş-qabağından.
Bəlkə də gördüyüm
Oxu uçuşa hazır
Bir kaman idi,
Bəlkə də musiqiçi,
Arfasını kökləmiş
Qəlb çalan idi.
Daha nə deyim,
Heç nə bilmirəm
Bircə duyuram ki,
Yaralanmışam.
Bəlkə bir ox dəydi,
Bəlkə bir avazdan
Yara almışam.
Bircə bilirəm ki,
O yaralayıb,
Lap ürəyimdən vurub.
Uzun çəkər sağalması
Yandırır, qövr eləyir
Məhəbbətin yarası.

SEVGİ ÇAYI

Körpülər altından çox sular axıb
Qan çayı da görüb həməni körpülər.
İri bir çay da var, rəngi işıqlı
Dolanır sevginin ayaqlarına,
Hər gün şənləndiyim
Ay bağlarında

Sevgi çayı nəğmə deyir,
Gözü yuxulu
Ay mənim başımdır,
Başıma dolanan mavi günəşə
Sənin gözlərimdir, sevgi sorğulu.

“METEOR”

Qəsəbə türməsi pəncərəsindən
Bir naringi atdılar,
O da şimşək kimi çaxıb
Düşdü nəcis küpəsinə,
Ətrafa çilədi qabın içini...
Üz-gözü batmış möhbus
Gizlətmədi sevincini,
Gülə-gülə düşündü...
Sevgilim unutmayıb
Hələ yad edir məni...

KLOD AVLİN

(1901-1992)

FREDERİK BÖLONUN İKİNCİ ÖLÜMÜ

(roman)

Simon Rivyer qəlyanını yandırdı və olub-keçənləri xatırlamaq üçün onun nəzərləri qəlyanın atəşxanasından qalxan alovda gözdü.

– O gündən bəri çox sellər-sular axıbdır, – dedi. – Onda mənim iyirmi altı yaşımdı, indisə otuz ikidir. Doqquz il idi ki, işlə-yirdim, daha məni qətiyyətlə təcrübəsiz hesab etmək olmazdı. Təcrübəli işçilər mənim barəmdə deyirdilər: “Bu elə atası Rivyerin oğludur ki var!” Mənim üçün bundan artıq tərif ola bilməzdi. Oh! Amma burası da var ki, istintaq işlərini mənə etibar etmirdilər! Ancaq mən daha çətin işlər görmək istəyirdim. Həmin gün axşam Cinayət Axtarış İdarəsinə gələrkən sonsuz dərəcə aşırıb-daşan arzularımın həyata keçəcəyinə qəti şübhəm qalmamışdı. İçəri girən kimi xəbər verdilər ki, “şef” məni bərk tərifləyirmiş.

Cinayət Axtarış İdarəsinin rəisi müsyö Pikarı bu cür çağırıraq adəti mənə atamdan və xac atalığımdan qalmışdı. Atamla o, cəmi alayda hərbi xidmətdə olarkən biri-birilərlə qaynayıb-qarışmış, Frederik Bölo ilə də elə o vaxtlar dostlaşmışdılar. Elə o vaxtdan, müxtəlif vəzifələrdə işləmələrinə baxmayaraq, onlar çox sədaqət və şəon dostluq triosu təşkil etmişdilər. Atamın vəfatından sonra – onda mənim on beş yaşımdı – nə Bölo, nə də şef bir daha bizə gəlib getmədilər. Anam daha onları görmək istəmirdi: atamın ölümündə anam Bölonu və şefi günahkar sayırdı. Frederik Bölo mənim xac atalığım idi. Hərbi xidmətimi başa vuran kimi (bu vaxt anam da ölmüşdü) ondan məni bir işə düzəltməsinə xahiş etdim. O məni şefin yanına apardı və dedi: “Bu oğlanı işə götür, o özünü yaxşı göstərir”. Mən çox sadə şəkildə aparılan müsabiqədən müvəffəqiyyətlə keçdim və beləliklə, cinayət axtarışı müfəttişi Simon Rivyer – “Oğul Rivyer” kimi tanıdım.

– Axşamın xeyir, Simon! Əyləş! Bu gün xaç atalığını gördünmü? – müsyö Pikar soruşdu.

Görmədiyimi bildirdim. O yenidən sözə başladı. Onun əsəbi danışığından nəyə cyham vurduğunu başa düşmək olardı:

– Ağlasığmayan bir şey. Bu gün səhər Bölo yorğun idi və günortadan sonra evdə qalmaqı qərara almışdı. Buna baxmayaraq, mən ona saat beşdə telefon etdim ki, mümkün qədər tez mənim yanıma gəlsin. Cavab verdi ki, elə bu saat yola düşür. O, ən uzağı saat altının yarısında burada olmalı idi. İndisə saat səkkizdir, hələ də onu gözləyirəm. Yenidən ona telefon etdim. Cavab verən olmadı. İyirmi ildə birinci dəfədir ki, gecikməsinin səbəbini mənə bildirmir. Narahatam. Tez bir taksiyə min, Kırım küçəsinə get. Vəziyyəti öyrən və çalış ki, mənə tez telefon edəsən. Mən burada sənin zəngini gözləyirəm.

Bu əhvalat noyabrın dördündə baş vermişdi. Nəhayət, biz Kırım küçəsindəki 26 nömrəli evə gəlib çatdıq. Qapı bağlı idi. Kiçik daxmada yerləşdirilmiş stolun qarşısında dayanan madam Morən örnini gözləyirdi.

– Ah! – qadın dilləndi. – Müsyö Bölo evində olmalıdır, onun evdən çıxdığını mən görməmişəm...

Zongı basdım. Səs verən olmadı. Qapı möhkəm bağlanmışdı. Zəngin toxunan kimi açıldı.

İçəri qaranlıqdı. Əlimi divara sürtə-sürtə düyməciyi tapıb işığı yandırdım. Dəhliz işıqlandı. Bölonun şəbəli rəngli paltosu və zərif keçə şlyapası mərtəbəyə qalxan pilləkənin yaxınlığındakı asılıqandan asılmışdı. Onun iş otağının qapısını açdım. Mənimlə bərabər otağa işıq da doldu və döşəmə boyu uzandı. Və mən Frederik Bölonu sir-sifəti al-qan içində otağın tən ortasında yerə sərilmiş gördüm. Tələsik tavadan asılmış elektrik lampasını yandırdım. Güllə mənim xaç atalığının başından dəymişdi. “Brauning” markalı tapançası da yanında idi. O xırıldaırdı. Toxunmağa cəsarət etmədim, mümkün qədər tez həkim çağırmaq lazım idi – təcili yardım maşını. Özümü telefonun üstünə atdım. Cinayət Axtarışı İdarəsini tələb etdim. Danışmağa başladım. Başım qarışdığından diqqətim can verən adamdan yayınmışdı və artıq heç nə görmürdüm. Özümdən asılı olmayaraq gözlerim bir nöqtəyə zilləndi. Bu, iş kabinetini ümumi salondan ayıran qapının üstündən pərdə əvəzinə asılmış divar xalçasının altında görünən sakit, yumulu bir əl idi. Can-

sız ol....Orada adam vardı, üzüstə tir kimi yerə sərilmişdi; onun da yanında “brauning” markalı tapança vardı. O da boz gecimdə idi. Dəhşət içərisində, heç nə fikirləşmədən onu çevirdim və gördüm ki, bu adam da Frederik Bölo.

Hələ can verməkdə olan Bölonun qarşısında diz çökərək cib yaylığımla onun sifətinin bəzi yerlərində laxtalanmış qanı sildim. Hər iki adamın sifəti bir-birinə ağlasığmaz dərəcədə oxşayırdı. Onların bıığı, sifətlərinin rəngi, alınları, burun pərləri, dodaqlarının qalınlığı – hər şey bir-birinin cəyni idi. Yalnız sifətlərindəki ifadələr bir-birinə oxşamırdı. Meyitin görünüşü sadəcə olaraq təəccüb doğururdu. Onun ağzı və gözələri yarıaçıq idi. Görünür, güllə dəyən kimi ölmüşdü. Yaralıya gəldikdə isə, sifəti və yumulmuş gözələri onun çox əzab çəkdiyini büruzə verirdi.

Təcili yardım maşınının qulaqbətirici səsini eşitdim. Qapıya tərəf gətürüldüm. Qoca həkim Bontet və həmkarım Bonardel də gələnlər arasında idi.

Həkim can verən adamın üzərinə əyildi. Ölüni isə o görmədi və mən onu öz işindən ayırmadım. Bonardeli yanıma çəkdim. Hər iki Bölonu ona göstərdim. Bu səhnəni görəndə onun rəngi qaçdı.

– Demək, bu doğru deyil? – o pıçıldı ilə dedi.

Bir nəfər tibb qardaşı həkimə kömək edirdi. Onun yoldaşı və hər iki sürücü – mənim tələbimə görə iki təcili yardım maşını göndərmişdilər – özlərini itirmiş halda donub yerlərində qalmışdılar, ağ xalatlarda bir dostu adam isə iki otaq arasında əlləri qoynunda dayanmışdı:

– Vəziyyəti çox ağırdır, – Bontet qamətini düzəldərək dedi. – Onu chmalca aşağıya düşürmək lazımdır. Operasiya olunmalıdır. – Üzünü mənə çevirərək:– Dəş qəfəsində güllə qalıbdır, – dedi.

– Bəs canı hanı? – həkim soruşdu.

O təkcə bir Bölo görmüşdü. Cəsdin qarşısında hamı həyret içində idi; başqa vəziyyətdə bu, gülüş doğurardı. Bonardel isə təkrar-təkrar deyirdi: “İlahi, özün saxla!”

– Şəfin xəbəri varmı? – deyərək Bonardeldən soruşdum.

Bonardel başının hərəkəti ilə yox işarəsi verdi. Mən ondan xəbisi etdim ki, tez şəfə zəng edib vəziyyəti bildirsin. O, müsyö Pikarla telefonda danışan kimi dostəyi mənə verdi. Mən astadan bildirdim:

– İki Bölo... Biri ölübdür, o birisi isə ölümcüldür.

Şəf bərkdən qışırırdı:

– Ah! Demək belə, gəliyəm!

Şefin məni belə az sözlə başa düşdüyündən təəccübləndim. Sürücü və tibb qardaşı yenidən mənzilə qayıtdılar. Bonardel çökilib bir küncdə oturdu. Qəhər məni boğdu, az qala ağlayacaqdım. Yəqin ki, tək olsaydım, ağlayıb üroyimi boşaldardım.

Şef gələndə onun sifətinin ifadəsi həmişəki kimi həyəcanlı və heyranlı idi. O, ölüyə baxdı və astadan dedi:

– Mənim yoldaşım...

– Siz onu tanıyırdınız? – ucadan dedim.

O diksindi:

– Bəli, tanıyırdım. Sən vəziyyəti danış, – dedi.

O, sözümü kəsmədi. Mənə axıracan qulaq asdı. Gözlərini isə meyindən çəkirdi. Mən danışib qurtaranda o heç bir söz demədi, ancaq Bonardel vasitəsilə Sən-Lui xəstəxanasına zəng vurmağı tapşırırdı. Həkim Bontet telefona gəldi və müsyö Pikar telefonda onu sorğu-suala tutdu. Yaralını rentgenə salmışdılar. Bədbəxtlikdən, onun bədəninə iki güllədən heç birini çıxara bilmirdilər. Onun vəziyyəti ağır idi, ancaq yenə də sağ qalmasına ümid vardı. Professor Frojye onun sağlam bədəninə görə belə hesab edirdi ki, belə xəstələrin mindən biri sağ qalır. Şef bizə xəstənin vəziyyəti haqqında danışdıqdan sonra özü gedib Frojye ilə ətraflı söhbət etmək qərarına gəldi.

II

Ağlamaqdan gözləri qızarmış madam Morən öllərini dizlərinin üstünə qoyub balaca daxmanın ortasında oturmuşdu.

O ufuldayırdı:

– Axı, bu necə ola bilər ki, iki cəmi adam bir-birini öldürsün?

Mən şəkilləri madam Morənə göstərdim.

– Bu sifət sizə tanış gəlirmi? – dedim.

Madam Morən şəkildəki adamın kim olduğunu yerli-yataqlı xatırlamaq üçün o, qaşlarını çatdı; yerindən qalxmaq istədi, amma yerindən yerində oturdu.

– Xeyr, tanıyıram! – nəhayət dilləndi.

– Amma kimə oxşadıram... – Ver görüm, – madam Morən dedi. O, ölləri əsə-əsə şəkilləri aldı.

– Müsyö Bölodur, düz demirəm? – ona dedim.

– Bu həmin adamdır, paltarını dəyişibdir? – deyə o təşvişlə soruşdu.

Mən ona cavab verdim: – Bəli.

O, başını yellətdi, sonra şəkillərə yenidən diqqət yetirdi.

– Ancaq bu hələ hər şey demək deyil, – madam Morən dedi.

– Məsələ burasındadır ki, mən bu adamı haradasa görmüşəm.

Bəli, lap yəqin yadımdadır ki, mən bazarlıq üçün evdən çıxanda... özü də məhəllədə görmüşəm. Ancaq yadıma düşmür ki, məhəllənin harasında görmüşəm?!

Mən madam Morənə yaxın oturdum, onu sorğu-suala tutdum.

– Dünən axırıncı dəfə müsyö Bölo nə vaxt qayıtdı?

– Saat ikiyə yaxın. Onun bu vaxt qayıtdığını görəndə mən, həтта, çox təəccübləndim. Yanımdan keçib gedəndə mən bunu onun özünə də dedim. O mənə belə cavab verdi: “Yorulmuşam, mənim sədaqətli mələyim. Bolkə elə indi sizdən bir fincan çay xahiş etməli oldum”.

– Onun yanına çox adam gəlib-gedirdi?

– Xeyr, əsla. Ancaq bir nəfər qadın...

– Madam Döqiz?

– Onu tanıyırsınız, müsyö Simon? Özüdür ki var, madam Döqizdir.

– Onun yanına daha kim gəlirdi?

– Mənim tanımadığım adamlar.

– Gəlin dənədən danışaq. Dünən kim gəlmişdi?

– Əvvəlcə madam Döqiz. Ondan bir az sonra bir nəfər kişi gəldi. Onu heç vaxt görməmişdim. O heç yana baxmadan düz keçib içəri girdi. Həmin adam, yəqin ki, pilləkəndə madam Döqizlə rastlaşmamış olmazdı, çünki madam bir dəqiqə keçməmişdi ki, pilləkənlə aşağı düşdü.

– Sonra?

– Vəssalam! Sonra saat yeddiyə yaxın qonşum madam Mine, südsatan arvadın mənim üçün aldığı pendiri gətirdi.

Mən madam Morənin dediklərinə şübhə etmədim, çünki baş vermiş hadisə haqqında düşünərkən dərhal əmin oldum ki, naməlum adam evə böyük qapıdan girmiş və işini görəndən sonra aradan çıxmışdır. Doğrudan da, qapıçı qadının oturduğu yerdən

bunu təyin etmək olmazdı. Möhkəm qorxduğundanmı, ya nədənsə, qadın, naməlum adamdan şübhələnməmiş və atışmanın iki Bölo arasında baş verdiyini gördüyündən həyəcan qaldırmamışdır. Mən həmin adamın qrimləndiyini də qəbul edə bilmirdim, çünki onun üst-başında qrim deyilən şeydən heç bir əlamət tapa bilməmişdim. Görəsən, onun buraya daxil olması üçün başqa bir yol da varmı? Bunu axtarıb tapmaq lazım idi.

Mən axtarışlarıma yenidən başladım. Madam Morəndən onun öz daxmasında ayrıldım və mənzilə qalxdım. Böyük pilləkən ilə evin ikinci mərtəbəsi ucaldığında idi. Dəhlizdən ikinci mərtəbəyə qalxmaq üçün başqa bir pilləkən də vardı. İkinci mərtəbəyə baş çıxdım. Heç bir səlhiqəsizlik nəzərə çarpmırdı. Hər şey öz qaydasında idi. Otaqda Bölonun izlərini hələ də saxlayan çarpayı və tokayaqlı stolun üstündə yarıya qədər çayla dolu stəkan ev sahibinin işdən qayıtdığını və istirahət etdiyini bildirirdi. İş otağındakı stolun üstündə, telefonun yanında mən bir çəngə tük gördüm.

Artur-Rozyc küçəsi Krım küçəsini üçüncü mərtəbə hündürlüyündə olan bir körpüdə kəsib keçirdi... Bölonun evi isə bu küçənin başında yerləşirdi. Evin küçəyə tərəf olan divarı az qala çatlayıb uçduğundan ona başqa bir divar da dayaq kimi hörülmüşdü və bu, yemək otağına bayır tərəfdən qeyri-adi bir görkəm verirdi. Binaların demək olar ki, ətrafdakı qonşu binalarla heç bir əlaqəsi yox idi. O sadəcə olaraq bir tərəfdən Krım küçəsindəki üzərində № 28 yapışdırılmış qapıya söykənmişdi. Mən həyat qapısı və pəncərələr kimi bu qapının da tağlarının möhkəmliyini yoxladım. Buralardan necə, hansı üsulla içəri girmək mümkün olduğunu heç cür ağıma sığışdırı bilmədim. Belə olduqda mən işin xeyrinə bir təcrübə apardım. Burada, hadisə yerində tapdığımız "brauning"lərin markasından olan öz "brauning" markalı tapançamdan bir neçə dəfə atəş açdım. Madam Morəndən xahiş etdim ki, güllələr açılmamışdan əvvəl paltar sordiyi yerdə dursun. O açılan birinci və ikinci güllələrin səsini lap açıq-aydın eşitdi. O birilərin səsini isə küçəni ənənə avtobusun təqəttisindən qətiyyənlə eşitməmişdi. İşin bu tərəfi aydınlaşdı. Mənə elə gəldi ki, işin qalan hissəsi gətikcə daha da çətinləşir və mən bütün gecəni öləlməli olacağam.

Üçüncü mərtəbəyə qalxdım. Xaç atalığının burada həvəslə işlədiyini mən bilirdim. O, işlədiyi iyirmi il ərzində sənəd və material-

larını burada qaydaya salardı. Çoxdan idi ki, mən evin bu hissəsinə ayaq basmamışdım. Görəsən işıq yandırılısaydı, yuxarıya düşərdimi?

Üçüncü mərtəbədəki mənzil uzununa, özü də qoribo bir üsulla iki hissəyə bölünmüşdü.

Dəhliz yarıya bölünmüş səhənin üçdə bir hissəsini tuturdu və ikinci mərtəbənin geniş salonuna oxşayan böyük iş otağına girməyə imkan verirdi. Oradan isə pəncərələri həyəyə yox, küçəyə baxan hər iki otağa çox asanlıqla girmək olardı! Bəs, nə üçün belə? Yaxşı, belə bir iş üçün əlverişsiz olan bu otaqlar görəsən kimə və nəyə lazım imiş? Divarı təqəttisatdım. İkinci mərtəbədəki yataq otağına oxşayan üçüncü otaqdakı paltarla dolu divar şafasını açdım. Əlimdəki ağacla onun dib tərəfini təqəttisatdım yoxladım. Boş səsləndirdi.

Burada ağılama gəldi ki, mən bu otaqda Artur-Rozyc küçəsinin səviyyəsindəyəm və küçənin uçuk küncündə yerləşmiş bir otaqda elə bu küçənin özüne açılan bilon başqa bir qapı da ola bilər. Biləndə ki, bu divar şafasının dibi hər iki otaq arasında giriş ola bilər, mənə üşütmə tutdu (bələ üşütmə mənə həmişə "öz məqsədime yaxınlaşmaq hissi" aşılayır). Tələsik dəhlizə qaçdım. Madam Morən diksindi.

– Üçüncü mərtəbədə, Artur-Rozyc küçəsi tərəfdə kim yaşayır? – soruşdum.

Mənim sualım guya mənasız bir sualmış kimi madam könülsüz cavab verməyə başladı:

– Hə, müsyo Bölonun kirayənişi.

Ancaq o bərkədən qışqırdı və gözləri təəcübdən bərəldi.

– Ah, müsyo Simon, şəklini mənə göstərdiyiniz cənabı deyir-siniz!

İstintaqa başladığım andan öyrənmək istədiyim məsələ məhz elə bu idi.

– Bəs, necə olub ki, siz bu adamı yaddan çıxarmışsınız, madam Morən? – sətə halda soruşdum. – O kimdir?

Madam canfəşanlıqla özünü müdafiə edir və dil-dil ötürdü.

– Həmin adamı unutmuşam, çünki onu tanıyıram, çünki heç bir vaxt görmürəm! Yadımdadır, iki il bundan əvvəl müsyo Bölo, müavinini evə gətirdi və bu cənab da işə düzəlməmişdən əvvəl iki-üç dəfə gəlib ona baş çıxdı. Ancaq elə o vaxtdan onu bir daha görməmişəm! Mən heç ömrümdə Artur-Rozyc küçəsinə də qalxmamışam və oradakılar da heç vaxt bura düşməyiblər.

– Yaxşı, bu kirayənişin haqqında nə bilirsiniz?

– Heç nə, müsyo Simon, demək olar ki, heç nə... Mən onun adını belə çitməmişəm.

– Müsyo Bölo onun haqqında bu vaxta qədər sizə bir söz deməyib?

– Heç vaxt! Ancaq, bir dəfə evdə işləyərkən, o mənə demişdi: “Üçüncü mərtəbənin yarısını kirayəyə verəcəyəm, özü də bu yaxınlarda, mənim əziz Anjelikam. İlk baxışda balaca işdir, ancaq başqa cür də baxmaq olmasın; elə bu özü bir işdir. Divarı başlayıb hörmək lazımdır. Sizin heç nə ilə işiniz olmasın, işlərə özüm nəzarət edəcəyəm”.

– Elektrik lampanız varmı, madam Morən?

– Bir köhnəsi var.

O, lampanı mənə verdi. Divar şkafindakı paltarları diqqətlə nəzərdən keçirdim. Əvvəllər xaç atalığının oynındə gördüyüm bu paltarların hamısını tanıdım.

Yenidən madam Morənin yanına enməli oldum.

– Müsyo Bölonun geyim otağı ikinci mərtəbədə ola-ola necə olub ki, onun paltarları üçüncü mərtəbəyə gəlib çıxırdı?

– Müsyo Bölonun paltarları niyə üçüncü mərtəbədədir? – madam Morən ısrarla soruşdu. – Üçüncü mərtəbənin harasındadır?

– Dəbdəki otaqda, böyük divar şkafinda.

– O paltar şkaflı açıqdır? Axı mən onu həmişə bağlı görmüşəm və özüm də hər gün otağı yığışdırıram?! Ancaq qaldı ki, müsyo Bölonun paltarları, onlar siz dediyiniz yerdə ola bilməz, çünki mən özüm öz gözlərimlə onları ikinci mərtəbədəki divar şkafinda görmüşəm.

İkinci mərtəbəyə qalxdım. Eyni həmin paltarlar, doğrudan da divar şkafinda idi.

Kələfin ucunu tapmışdım. Mənim nə tapdığımı siz, yəqin ki, başa düşürsünüz. Naməlum adam müsyo Bölonun yanında işləyirmiş. Həmin adam eynilə ona oxşayırmış, lap bir almanın iki üzü kimi... bu “eynilə oxşar” sözü mənə kərkəndir. Deyək ki, qarışlaşdıqınız belə bir əhvalatda hər hansı bir kömək sizin üçün qətiyyon əlverişli deyildir və tutaq ki, həmin adamı siz xaricən necə görürsünüzsə, eləcə də geyinmişdir! Bəs, onda sifətlərin, paltarların oxşarlığı nəyə lazımdır? Ola bilərdimi ki, naməlum adam, Bölonun əlamətlərini əxz etməklə mənim şefimin cildinə girib camaat içinə çıxsın? Mən bunu araşdırmalıydım.

III

Mən Frederik Bölonun anasının yanına getmək, baş vermiş faciəni təfəsilatı ilə ona danışmaq qərarına gəldim.

Madam Bölo öz yerlisi olan bir nəfər cavan qızla birlikdə yaşayırdı. Bölonun anası uzun sürən xəstəlikdən iflic olub yatağa düşmüşdü. Arvad oturaq həyat keçirirdi və belə bir vəziyyətdə ancaq oğlu ona köməklik edirdi.

Mən onu adətən qış vaxtları oturduğu yerdə, yemək otağında gördüm.

– Aha, – arvad başını dikəldərək dilləndi, – elə fikirləşirdim ki, gələn xaç atalığındır! Səni o göndərib!

Sadəcə cavab verdim:

– Salam, ana!

– Hə, de görək nə olub, Simon? Gözümə yaxşı dəymirsen. Bir şey baş verməyib ki?!

Mən onun həyəcanlı baxışlarına diqqət yetirdim; arvad təhlükə hiss edən quş kimi başını cəld qaldırdı.

– Oğluma bir şey olmayıb ki?

– Balaca bir hadisə baş veribdir, bəli... – zorla gülümsəyərək cavab verdim, – eh, ciddi elə bir şey yoxdur! Yüngülcə yaralanıbdir, boş şeydir. Belə yaraları biz hər gün görürük.

– Deyin görək, – arvad hiddətlə soruşdu, – doğrudanmı bir hadisə baş verib?!

Bu haqda ona bir söz deməyə ehtiyat etdim. Mən baş tutmayan bir təcavüzdən, yəni onun oğlunun sinəsinə yüngülcə toxunub keçən güllə yarasından söhbət açdım... Bir neçə gündən sonra keçib gedər, – dedim.

– O ya sağalacaqdır, ya da ki... Daha pis! – arvad dilləndi. – Mən belə şirin nağıllarla aldanan analardan deyiləm.

Onu var gücüm ilə inandırtdım ki, mənim yeganə arzum Bölonun sağlamlasını, sağ-salamat ayağa durmasını görməkdir. O, gözünü gözüme zilləyib, mənə sorğuya tutmaqda davam etdi. Mən tez-tez Jan Martənin adını çəkirdim, nədənsə, arvad buna əhəmiyyət vermirdi. Üzərindəki kiçik şəkli ona göstərmək məqsədilə şəxsi vərəqəni cibimdən çıxartdım. Madam Bölo vərəqəni alıb özündən kənara tutdu, diqqətlə nəzər saldı və elə o saat da mənə qayıtdı.

– Sən səhv salırsan, – dedi, – bu sənin xaç atalığının şəkildir.

– Yox ey, ana! – cavab verdim. – Bu, Jan Martendir. Adına bir baxın! Bir də ki, axı mənim xaç atalığımın bığı da var...

O pıçıldadı:

– Ver bir də baxım.

Yenidən şəkli ona verdim. O, cynoyini düzəltdi və həmişəki kimi əlləri titrəməyə başladı.

– Mən sənə deyirəm ki, bu, Freddir, bir baxın, gör necə oxşayır. Övvəllər o da bığı saxlayardı... ancaq bu, Freddir ki var.

Hamıdan yaxşı mən bilirdim ki, Bölo onun qatili arasında belə oxşarlıq vardır. Ancaq onu da bilirdim ki, bunlar heç də cyni adamlar deyildilər, bunu doktor Dampyer də duymuşdu. Məlumdur ki, ana belə bir işdə heç vaxt yanıla bilməz.

– Sizi inandırınram, anacan...

O mənim sözümlü qəzəbli və inamsız tərzdə kəsdi:

– Məni nəyə inandırırısan? Bir bu qalmışdı ki, öz qarımdan çıxan balamı da mənə tanıtdırısan, hə? Götür bu albomu, axtar...

Böyük bir albomu əlimə aldım. Orada açıq məktublarla qarışmış cürbəcür şəkillər vardı. Bölonun kollecdə oxuduğu vaxtlar, on altı yaşında çəkdiyi şəklə diqqət yetirdim. Dodaqlar həmin dodaqlar idi.

– Hə, yaxşı, – əl-ayağı əsən madam Bölo sözünə davam etdi: – İndi özün qan! Bir söz de! Fredin bu şəkli nə üçün onun qatilinin vəsiqəsindədir, hə?

Mən huşumu itirəcəyimi hiss etdim.

– Qulaq asın, ana, – dedim, – heç özüm də bilmirəm ki, bu saat əlimdə nə tutmuşam?! Bugünkü işim məni lap əldən salıb, odur ki, bərk yorulmuşam. İnanın ki, başımı lap itirmişəm.

Xoşbəxtlikdən o mənim belə səfəh cavabımla razılaşıdı və mənim ağılımı itirdiyimi zənn etdi; yoxsa, onun üçün son dərəcə aydın olan, həqiqətə oxşamayan bu mübahisəni davam etdirərdi. Mənə gəldikdə isə, mən özüm bir o qədər də özümdə deyildim.

IV

Küçələrdə o qədər adam vardı ki, yeyin getmək mümkün deyildi. Elə yorulmuşdum ki, gözlərim yumulur, qulaqlarım səs-küydən uğuldayırdı. Məni qarabaqara izləyən bu işin dünyünün açılmasında bir işıq ucu görmədiyimdən yolu sərsəmə adamlar kimi gəldirdim.

Kava məni Cinayət Axtarışı İdarəsinin birinci mərtəbəsində gözləyirdi. Bizim hamımızın xoşuna gələn təmkinlilik deyilən şeyi o itirmişdi. Görən kimi özünü üstümə atdı və dar bir pilləkənlə məni fotoqrafiya emalatxanasının böyründə yerləşən kiçik şöbələrə birinə tərəf çəkdi. Dəhlizin dibində, üfün alatoranlığını xatırladan işıqda qara örtüklərlə örtülmüş nəhəng aparatlar görünürdü. Daxil olduğumuz otaqda bir stol vardı. Bura çox böyük bir elektrik lampası ilə işıqlandırılmışdı. Adamın gözlərini qamaşdıran bu işıqda profildən çəkilmiş iki böyüdülmüş şəkil divara vurulmuşdu: Biri gənc Bölonun, o birisi isə naməlum adamın – Jan Martəninki idi. Bölonun bığı, saçlarının vurulma fasonu bu profilləri bir-birindən tamamilə fərqləndirirdi. Bununla belə, Kavaqyolinin mənə nə demək istədiyini indi başa düşürdüm və bilirdim ki, mənim xaç atalığımın anası da səhv etməmiş...

– Mənim sevimli dostum, heç bilirəm mən nə istəyirdim? Heç kim mənə heç nə deməyibdi, ancaq iş elə maraqlıdır ki, biganə qala bilmədim. Bonardelin və sənin bu iki adamı səhv sala biləcəyiniz məni narahat etdi. Nəhayət, mən bu məsələni başa düşə bildim. Özüm-özümə qət etdim: “Mən oxşar əlamətləri axtarıb tapacağam”. Ancaq, cyni zamanda, mənim bu işim həm də buradakı fərqli cəhətləri də müəyyənləşdirməyə ümid verirdi, başa düşürsən? Mən Bölonun bir şəklini istədim. Bu, onun Polis İdarəsinə işə girdiyi vaxtdan əvvəl çəkdiyi şəkidir. Hə, deməli...

Dostum məni stola tərəf çəkdi. Özü isə onun üstünə öydü, sanki öz büstünü stola yapışdırdı. Balaca saqqalı az qalırdı ki, şəkillərə toxunsun.

– Hə, bax, – şəhadət barmağını şəkillərin üstünə qoyaraq təkidlə dedi, – bir bu hissəyə diqqət elə! Yanaqlarının kənarına bax! Üzündəki bu qırıq nəzər sal! Buna da, bu qırıq da, o birisinə də! Nəhayət, gördüyün bu ləkə var ey, görək ki, çıxıq yeridir...

Dostum qamətini düzəltdi və dərindən köks ötürdü:

– Bax, budur məsələ. İndi başa düşürsən? – dedi.

Donub yerimdə qaldığımı görək o əsəbiləşdi:

– Yəni başa düşmədin? – təkrar soruşdu.

Mən ancaq bunu deyə bildim:

– Əlbəttə, sən deyəndir.

Yenə də bir dəfə Cinayət Axtarışı İdarəsinə gedən yolla gedirdim. Həmişəki kimi Kava da yanımda idi. Biz ora saat səkkizə on beş dəqiqə qalmış çatdıq. Bir-birimizlə istədiyimiz qədər danışa bilmədik. Şef, adəti üzrə, zəif işıqlandırılmış geniş kabinetində həmişəki kimi sakitcə dayanıb bizi gözləyirdi.

– Sən son dərəcə ciddi məlumatları mənə xəbər verdin, – şef dedi. – Tələsmək lazımdır, mən xəstəxanaya da getməliyəm.

Əlbəttə, şef hələ bilmirdi ki... O, Kavaqlyolinin bayaqdan burada dayanıb durduğunu sanki indi görürmüş kimi soruşdu:

– Nə məsələdir?

Kava cavab verəndə gözlərini aşağı dikdi:

– Müsyö Bölo...

Telefonla danışığında o hər şeyi yerli-yataqlı demişdi. Ancaq bu dəfə işə laqeydliklə yanaşır və yeknəsəq tərzdə öz fikrini bildirirdi. Səhət şəkillərin sirrini açılmasından gedəndə şef cəld qamətini düzəltdi. Onun əlləri həmişə sakit görünürdü, indi isə birdən-birə titrəməyə başladı:

– Bu məsələ barədə mənə nə danışacağsınız?

– Həqiqəti! – Kava dilləndi.

Məsələnin belə bir şəkli alacağını gözləmədiyimdən yumşaq stullardan birinə oturdum. Şef də elə o saat qeyri-iradi olaraq əyləşdi.

– Siz nəyişə qabaqladığınızı sübut edə bilərsinizmi?

Kava bir neçə dəfə başını yellətdi, dəqiq məlumatlar verdi, sonra madam Bölo ilə mənim görüşümdən, mənim ona necə baş çəkdiyimdən danışdı.

– Bu yaxşıdır, – şef dilləndi. – Sizə təşəkkür edirəm Kavaqlyoli, siz məlumatınız haqqında heç kimə danışmamısınız ki?

– Təkcə Rivyerə danışmışam, müsyö direktor.

– Bu yaxşıdır, – o dedi.

Həmkarım başa düşdü ki, daha çıxıb getməlidir.

– Sağ olun, müsyö direktor.

– Sağ ol, dostum.

– Deməli, Bölo ölmüşdür! – o, pıçılı ilə dedi. – Bu dəhşətdir. Mənim, öziz dostum, sən bütün bunları başa düşməyə bilərsən. Mən isə indi başa düşürəm. Mən sənə xaç atalığına and içmişdim.

Facio baş verməsinə baxmayaraq, mən o anda sadıq qalmışam, çünki mən Bölonun sağ-salamat olduğunu düşünürdüm. Ancaq bir halda ki, o ölübdür... Qulaq as, öziz balam, sənə deyiləsi sözüm var. Mən özüm də dünyanın bütün günün oyaq qalmışam.

Şef danışmağa başladı.

V

ŞEFİN HEKAYƏTİ

İki il yarım bundan əvvəl (bu əhvalat sənə xatirindədi) mən xüsusi briqadaya rəhbərlik edirdim. Sonra mənə Mərkəzi Cinayət Axtarışı İdarəsinin rəhbər vəzifələrindən birinə təyin etdilər. Burada işlərkən, gələcəkdə mənə əvəz edə biləcək birisini axtarmağa başladım. Polis idarəsi belə bir adamı təyin etməyi mənim özümə həvalə etmişdi və eyni zamanda Frederik Bölonun da gələcəkdə bu işə götürülməsini nəzərdə tutmuşdular. Mən nazirliyin bu fikrini ürəkdən bəyəndim. Ancaq Bölo özünü çox inadkar aparırdı. O deyirdi ki, “bürokratların” axırı çatıbdır. Yaxşı olar ki, onlar təqaüdə çıxsınlar. Sən onun fikirlərini yaxşı xatırlayırsan, sonra biz öyrənəndə ki, o öz şeflərinin fikirlərini danışqsız, fikirləşmədən qəbul edir, hamı təəccüb elədi. Bu dəyişikliyin səbəbini o vaxt başa düşən təkcə mən oldum, elə indi də mənəm.

Bir gün səhər, gözləmədiyim bir vaxtda Bölo mənim kabinetmə gəldi. Onun gözləri par-par yanırdı, dodaqlarında təbəssüm oynayırdı. O mənə belə bir əhvalat danışdı. Bu, çox maraqlı bir hadisə idi. Mənə belə gəldi ki, onun dediklərini yoxlamağa ehtiyac yoxdur. Bir gün gecə vaxtı yaşadığı evin iki addımlığında, qaranlıqda sifəti yaxşı görünməyən bir nəfər ona yaxınlaşıb demişdir: “Müsyö Bölo, sizə sözüm var”. Naməlum adama Bölo sadəcə olaraq belə cavab vermişdir: “Gəl mənimlə!” O, həmin adamı Bayram meydanındakı balaca bir kafeyə aparmışdır. Kafenin sahibi bizim adamdır. Oranın, adətən, öz müştəriləri vardır. Sənə xaç atalığına da tez-tez orada xidmət edirdilər. Həmin adamın əynində qara nimdaş pencək varmış. Çılpaq boynunu örtmək üçün pencəyinin boyunluğunu yuxarı qaldırıbmış. Başındakı keçə şlyapa o qədər köhnəlmiş ki, əvvəllər hansı rəngdə olduğunu demək çətin imiş.

Bölonun o vaxt mənə dediği “Ölümədən də bəzər olan kasıblıq insanın başına nə desən gətirə bilər” sözləri, indiki kimi yadımdadır. Sənin xaç atalığının həmin adamdan oturmasını xahiş etməsinə baxmayaraq o, ayaq üstə dayanmış. Sonra o, keçə şlyapasını başından götürmüş, pəncəyinin boyunluğunu aşağı salmışdır. Uzun bıqı və neçə gündən bəri qırılmamış saqqalı onun arıq sifətini tamam örtmüş. Ona elə gəlirmiş ki, üstünə qışqıracaqlar. Bunun əvəzində isə o, qarşısındakı adamın qaslarını çatıb ona diqqətlə baxdığını görür. “Bu sifətdən siz heç nə başa düşmürsünüz?” – deyər həmin adam əlində tutduğu şəkli Böloya göstərərək soruşur. Bölo xəyalə dahib nəyisə xatırlamağa çalışır. Ancaq heç nə xatırlaya bilməyib belə cavab verir: “Bilirəm nə qədər adamın işi mənim əlimdən gəlib-keçib?”. Həmin adam cəhmi dərhal başa düşür. O, qaçıb qurtarmaq üçün gözlənilmədən geri döndür. Bölo onun pəncəyindən dartıb, danışmağa məcbur edir. Nəməlum adam heç bir söz demədən cibindən çox səliqəli saxlanmış bir qumaş pul kisəsi, onun içərisindən isə bir seçici vəsiqəsi çıxarır. O, Böloya yanaqları dolu, üzü təmiz qırılmış, yaraşıqlı lopa bıqı olan, gözləri oyur-oyur oynayan bir adamın şəklini göstərir. Bu, heç şübhəsiz ki, onunla üzboz dayanan həmin başıbəli adamın şəkli idi. Bu adama şəkildəki adam arasındakı oxşarlıq Bölonu çəş-baş salır. Həm də maraqlısı bu imiş ki, şəkildəki adam həminin onun özünə – Böloya oxşayırmış. Eyni zamanda ona elə gəlir ki, indicə eşitdiyi səs elə onun öz səsi. O, nəməlum adama çox diqqətlə baxır və xahiş edir ki, bu sirri aydınlaşdırın. Həmin adam başqa bir cibindən sənin xaç atalığının şəkli verilmiş qəzeti çıxarır. Şokilləri tutuşdurur. Seçici vəsiqəsində şəkli verilmiş adamın saçları daha uzun, bıqları isə kəsilməmiş, çox səliqəsiz görünürmüş. Yəqin ki, o, şəkli çəkirdiyi yerdə dəllək yox imiş. Nəməlum adam deyir: “Mən bu qəzeti tapanda başıma belə bir fikir gəldi ki, gəlib sizi görüm. Siz başa düşsünüzmü ki, mən bədbəxtliyin əlində oynucağa çevrilmişəm və laqeyd olmağı bacarmıram...” O, birdən nə haqdasə yazmaq istəyib. Bölo cib dəftərcəsini onun qarşısına qoyub qələmini ona uzatmışdır. Həmin adam cəld yazıb: “İki gündür ki, acam, heç nə yeməmişəm”. Bölo bu cümlənin əsil mənasını dərhal anlamış və gülümsəy-gülümsəy həmin sözləri o da yazmışdı. Nəməlum adam əsə-əsə pıçılı ilə demişdir: “Bir baxın, müsyö Bölo, demək olar ki, biz tamamilə bir-birimizə oxşayıyıq! Mən sizə nisbətən daha əsəbi,

siz isə mənə nisbətən bir az kobud görünürsünüz. Mən bədbinəm, siz isə əksinə, coşqunsunuz, qaynarsınız, cəhtiraslısınız. Daha nə qaldı?!” “Bir də bu qaldı ki, mən tox, siz isə acsınız” deyər Bölo cavab verib. Həmin adam nəzərini ona zilləyir və gözləri yaşla dolur. O, stullardan birinə öyləşir. Bölo kafenin sahibi olan qadını çağırtdırır və yemək sifariş edir. Sonra o, seçici vəsiqəni yenidən nəzərdən keçirir, orada yazılıbmış: Leon Feru, 1888-ci ildə Parisdə anadan olmuşdur (Bölo isə 86-cı ildən idi), kontor işçisidir. Həmin adam danışmaq istəyib. Bölo ona işarə edib ki, sussun, yeməyi gözləsin. O məni təəcübləndirən bu işə öz ələmində müdaxilə edir və bir müstəntiq kimi həmin işi dərindən duyaraq haqqında danışılan tipli bir çox əlamətlərlə bütünlükdə öyrənirdi. Leon Ferunu, əldə edilmiş dəlillərə görə bu cinayətə sövq edib cinayətkar hesab etmək olmazdı. O, insanların bir-birinə oxşayan ümumi xarakterinə inanırdı və özü də buna sübuta cəhtiyacı olmayan bir elmi dəlil kimi inanırdı.

Qadın qayğanaq, çörək, kolbasa, pendir gətirib stolun üstünə qoyur. Bölo onu yeməyə dəvət edir. O deyir: “Yanınızda mən bunun üçün gəlməmişəm, müsyö”. Sonra o başını aşağı salıb yavaş-yavaş yeyir. Yeməyi qurtaran kimi Bölo ona bildirir: “Hə, indi mən səni dinləyirəm”. Feru ona danışır ki, o, Parisdən gəlibdir, qulluqçu oğludur (atası və anası – hər ikisi Paris şəhər məhmanxanasındakı dəftərxanada işləyirmişlər). O, kamal attestatı alandan sonra təhsilini daha davam etdirə bilmir. Onun arzusu Mülki Mühəndis İnstitutuna daxil olmaq imiş. Atasının ölümü ona təhsilini davam etdirməyə mane olur. O, toxucu fabrikində özünə müvafiq bir iş tapır. Orada çox yaxşı işləyib ki, hərbi xidmətdən sonra da həmin yeri onun üçün saxlasınlar. Hərbi xidmətdən qayıtdıqdan sonra o, yenidən öz əvvəlki yerində işə başlayır, tək-tək adama belə yerdə ömrünün axırına kimi işləmək müyəssər olur.

Bir neçə ay keçəndən sonra Ferunun işlədiyi toxucu fabrikinə təzə müdir gəlir. Bu, xeyirxah və səmimi, adama çox nəzakətlə yanaşan, işdə çox bacarıqlı bir adam imiş. Onlar bir-birinə qaynayıb-qarışırlar. Müdir onu evinə dəvət edir. Müdirin iki qəşəng uşağı və gözəl arvadı da evdə imiş. Bu ailədə Feruya qarşı böyük rəğbət yaranır və o bu ailəyə tez-tez gəlib gedir. Az keçmir ki, o, qadının dərddli olduğunu, ərinin ona o qədər də sədiq

olmadığını başa düşür. Əlbəttə, bu çox davam edə bilməzdi, qadında ona qarşı baş qaldıran hisslər get-gedə böyüyürdü.

Səhmdarların ümumi yığıncağından iki gün əvvəl, on səkkiz min franklıq böyük bir möbləğ kəsirləri ödəmək üçün toxucu fabrikinin kassasına daxil olur. Feru bu möbləği alıb götürmək məqsədilə banka gedir. Pulun alınması üçün hazırlanmış çekdə təkcə bank müdirini əvəz edən şəxsin imzası varmış. Sonra həmin möbləği onun özü götürüb səyfə qoyur. Bir neçə həftə imiş ki, seyfin açarını o, cibində gözdürmüş. Müdir, yığıncağın başlandığı günə qədər həmin möbləği öz nəzarəti altında saxlayır və yalnız bu vaxt təkid edir ki, Feru onun yanında qalıb işləsin. Bu müdirin ona belə inam göstərməsi onu təşvişə salır. Ümumi yığıncağın başlandığı gün (yığıncaq günortadan sonra başlanmalı imiş) səhər açılan kimi Feru möbləği saymağa başlayır. Belə bir təcili işə başlamasına müdirin nə üçün səərəncam verməsi onun heç ağlına da gəlmir. Dörd yüz min frank əskik gəlir. Feru dost hesab etdiyi bir nəfərin yanına qaçır. Onun ittiham edilməsi üçün bu, əvvəlcədən planlaşdırılmış. Müdir həmçinin bildirir ki, seyfi başqa adam aç bilməz, çünki açar həmişə Ferunun öz əlində olubdur. O bunu da əlavə edir ki, müdirin arvadını ləkələməyə cəhd etməklə onun evinə qalmaqal salan bir adam hər şeyə qadirdir. Çox tez, hazırlıqsız və çox sərrast deyilmiş belə bir ittiham hökmü Ferunun gözlərini açır, onu duyuc salır. Seyfin açarını müdir bax, bunun üçün Feruya tərəf itələyibmiş. Ancaq kök adamın bürüzə verdiyi bu qəzəbdən Feru işin içdən keçdiyini başa düşür. Müdir həmin gün səhər artıq bilir ki, Feru bu işdən canını heç cürə qurtara bilməyəcəkdir və günortadan sonra şəriklər arasında qazanc payını böləndə dörd yüz min frankın çatışmadığını hamı görəcəkdir; özünü müdafiə etmək üçün heç bir imkanı olmayan Feru həmin saat da həbs olunacaqdır.

Feru və onun müdiri arasında dəhşətli bir səhnə baş verir. Feru səsini qaldıran kimi müdir ədasını dəyişir. Feru ağlamağa başlayır, arvadının onu taladığını, dağıtdığını bildirir və arvadının, uşaqlarının xatirinə onu bağışlamağı müdirdən dənə-dənə xahiş edir. Müdir ona dörd yüz min frankı qaytarır və xahiş edir ki, nə qədər ki gec deyil, bu pulu da o biri pul dəstləri ilə bərabər aparıb yerinə qoy-sun. Feru bütün bu deyilənləri edir. Müdir ondan xahiş edir ki, o, kassaya indiyə kimi heç kimin getmədiyi pilləkənlərlə və dəhliz-

lərlə getsin. Feru göz yaşları içində deyilənlərə əməl edir və dəmir kassaya yaxınlaşanda müdirin müavinini kassanın yanında görür...

Öz kabinetində olan müdir qışqırq səsi eşidir. O, direktorun yanına girir ki, Ferunun böyük bir oğurluğu haqda ona xəbər versin və desin ki, hesabdarın sızıldayıb ağladığını gördüyündən heç olmazsa dostluğun xatirinə götürdüyü pulları aparıb yerinə qoymağı ondan xahiş etmişdir. Əgər direktor istəyirsə o, Ferunu pulları yerinə – kassaya qoyanda görə bilər. Müdir kəsə yolla kassaya tərəf qaçır. Feru onun qarşısında matı-qutu qurumuş halda donub qalır, olındakı bağlı pulları heç bilmir neylosin. Müdirin məsləhətinə qulaq asacağı təqdirdə eşitdirirlər ki, onu işdən uzaqlaşdıracaqlar. Əgər azacıq etiraz edərsə, elə həmin andaca onu cinayət məsuliyyətinə cəlb edəcəklər. Feru bilmir özünü necə müdafiə etsin. Müdirin onunla ikinci dəfə oyun oynadığını başa düşdüyündən heç bir şeyi götür-qoy etmədən inanır ki, həqiqətin açılması inandırıcı olmayacaqdır. Axı, ona kim inanacaqdı? O susur. Qapıya atılıb "rəhmli" adamın paltarının heç olmazsa boyunluğundan yapışıb hər şeyi onun boynuna qoymaq, ona etiraz etdirmək istəyir.

Adını təmizə çıxarmaq üçün diqqətlə və təmkinlə min cür vasitə, yol arayıb-axtaran, ürəyində ittiqam hissi aşırıb-daşan Feru, evinə gəlir. O, keçmiş cəbhə yoldaşlarından birinin evinə yollanır və istəyir ki, onu özünə vəkil tutsun. Feru, yoldaşının ona inanmadığını görür. Belə olduqda o, müdirin arvadının yanına getmək istəyir. Fikirlişir ki, yaxşı, bax, tutaq ki gətdi, bəs nə desin ona? Arvad gündəlik yaşayışı xatirinə və nəhayət, uşaqlarının atası kimi ərinə sevir. O da buna inanmayacaqdı, arvad da onu dəhşətlə, biabırasına rədd edəcəkdirdi. Feru bir vəkildən məsləhət alır. Vəkil də özünü laqeyd aparır və bu həngəmədən belə asan və sağ-salamat qurtardığına görə onu ürəkdan təbrik edir. Vəkilin yanından gedəndən sonra Feru özünü öldürmək fikrinə düşür. Ancaq özünü öldürmək üçün də bir əsas yox idi. Axı o, pulları oğurlamamışdı?! Onun ən ağır günündə, təsadüfən sənin xaç atalığının şəkli olan qəzet onun əlinə keçir. Frederik Böloya – Cinayət Axtarışı İdarəsinin adli-sanlı müfəttişinə son dərəcə oxşaması bu adama ümid verir.

O heç kimdən heç bir maddi kömək istəməzdi. Bu işdən yaxa qurtarmaqdan başqa onun ayrı bir köməyə ehtiyacı yox idi. Bölo, sorğu-sualsız ona normal yaşayışını təmin etmək və üst-başını təzələmək üçün pul verir.

Təxminən iki həftə sonra, elə həmin idarənin özündə, nəhayət, onun Leon Feru ilə nə üçün son dərəcə maraqlandığını öyrəndim. Hər şeydən əvvəl mənə and içdirdi ki, nə qədər ki o sağdır, onun mənə dediyini heç kimə deməyim. O mənə təxminən belə dedi: "Bilirsənmi ki, nə səbəbə görə istəmirəm Xüsusi Briqadanın direktoru olum?! Harada işləyirəmsə işləyim, bilirəm ki, heç kim mənim işimi görə bilməz. Mən sənə işini o zaman böyük məmnuniyyətlə aparardım ki, bütün işləri yalnız özüm görəydim və heç kimlə əlaqədə olmayaydım. Amma idarənin öz qaydaları var və bunlara riayət edəndə söz yox ki, bu mümkün olan şey deyildir. Hə, yaxşı, gəl bizim ikimiz də cürət edib qayda-qanunun, nizamnamənin heç vaxt yol vermədiyi bir şeyə girişək. Əgər sən təkcə mənim müdirim olsaydın, yəqin ki, bu işdə sənə inanmağa əsasım olardı, başqalarına olduğu kimi, bunu sənə də rəva bilərdim. Axı, sən mənim dostuusan?! Bax məsələ də burasındadır. Mən Feru ilə özümə götürürəm, onu formalaşdırıram, onu öz donumda geyindirirəm, özümə oxşadıram və o, böyük ustalıqla Frederik Bölonu təqlid edir. İşlədiyim idarəyə o yalnız lazım olan vaxtlarda gələcəkdir."

Günlərin bir günündə mən bir cinayətin üstünü açanda Xüsusi Briqadanın direktoru da mənimlə getməli oldu. Feru da orada idi. O artıq bizim işlə az məşğul olurdu. O işdə olan zaman yalandan canfəşanlıq edir, özünü lazımlı bir adam kimi göstərməyə çalışırdı. Mən torəddü etmədim, onu da özümə apardım. İşlər çox əla gedirdi, hər şey öz qaydasında idi. Hər dəfə bir hadisə baş verəndə mən fərqi nə varmadan dərhal işə başlar, onu sınaqdan keçirməyə çalışırdım.

Altı ay bundan əvvəl sənənin xaç atalığın bir ziyafətə dəvət edilməsi. Onun əvəzinə ora Feru getmiş və orada çox füsunkar bir qadınla tanış olmuşdur. O, bir gün sonra həmin qadın haqqında mənə xüsusi həyəcanla danışdı və qəti olaraq bildirdi ki, onu bir daha görə bilməyəcəkdir. Belə ki, mövcud vəziyyət ona üroyi istədiyini etməyə imkan vermir. Bölonun başqa bir fikri də varmış. Ferunun təbiətən həssas olduğunu bildiyindən belə düşünür ki, başına gələcək macəradan onu çəkəndirməyə ixtiyarı yoxdur. Hadisə ilə əlaqədar olaraq bunu da deyək ki, Ferunun süni olaraq Bölonun cildinə girmədiyini mən əlimin içi kimi bildirdim, belə ki, o, nə qədər ki, Bölo idi onun sevməyə və sevilməyə ixtiyarı vardı. Burası da vardı ki, sənənin xaç atalığın bu hadisədən özünü çox şən göstərirdi. Həmin qadın ona öz peşəsinə daha sıx bağlanmaqda həmişə səbəb olmalı

idi. O, hətta təkid edir ki, cavan qadın gəlib burada Feru ilə görüşsün. Bütün camaat ancaq Frederik Bölonun yeni eşqə düşməsindən danışırdı. Feru ilə madam Döqizin əlaqəsi doğrudan da rəsmi şəkildə almışdı. Hətta, camaat deyirdi: "Görəsən, toy nə vaxt olacaqdır?" Feru yaxşı bilirdi ki, bu, mümkün olan şey deyildir. Madam Döqiz isə olsa-olsa onun yalnız məşuqəsi ola bilərdi.

VI

Gecə saat üçdə telefon zəng çaldı. Bununla da mənim bütün planım alt-üst oldu (çünki həmin gün nə edəcəyimi planlaşdırmışdım). Telefonda danışan şəf özü idi:

— Sən-Lui xəstəxanasından bildirirlər ki, yaralı can verir. Elə bu saat sən gət orə, mən də yarım saatdan sonra gələcəyəm.

Yaracağı qapıdan inilti gəlirdi, həmin tanış inilti... Cavan bir təcrübəçi tələbə, yaşlı, gəlib tibb bacısı və bir başqası tutqun işıqda çarpayının ətrafında dayanmışdılar.

İnilti birdən-birə kəsildi... Tibb bacısı qışqırdı:

— Həkim!..

Təcrübəçi tələbə irəlilədi və mən üç nəfər ağxalatlının çarpayının üstünə əylədiyini gördüm. Nəfəsimi içəri çəkmişdim. Son dərəcə sakitlik idi.

— Müsyö, — təcrübəçi tələbə mənə tərəf çevrilərək dilləndi, — hər şey bitdi, o öldü.

Rəngim sapsarı saralmışdı, o mənə baxıb pıçiltı ilə dedi:

— Müsyö Bölo ilə qohumluq əlaqəniz yoxdur ki?

— Mən onun xaç oğulluğu idim.

Cavan tibb bacısı lampanın qarşısındakı örtüyü çəkdi, gur, göz-qamaşdırıcı işıq otağa doldu. Mən təcrübəçi tələbə ilə dahlizə çıxdım. Bizə tərəf gələn müsyö Pikarı gördük.

— Müsyö Bölo elə indicə keçindi, — təcrübəçi tələbə dedi.

Şəf otağa daxil oldu.

— Müsyö, bəlkə meyiti yarsınlar? Kim bilir, bəlkə güllələri çıxarsaq, yeni bir şey öyrənəcəyik?

— Hə, yaxşı oldu! — şəf, səhbətə qarışdı. — Razıyam, meyit yarılısın! Lap elə bu saat yarılısın!

Az sonra, Dampyer, bir nəfərin müşayiətilə güllələrin ikisini də səliqəli бүkülmüş şəkildə bizə gətirdi.

Dampyer yaraların formasından, onların ağır və yüngül olmasından danışdı. Onun fikrincə, güllə dəyən kimi bu adam ölməli imiş. Bir neçə daqiqədən sonra Kava da gəlib çıxdı. O çox kədərli görünürdü.

– Təəccüblüdür! – sakit tərzdə bildirdi. – Bu Böləyə rəqibinin gülləsi yox, öz gülləsi deyibdir. Özü də lap belə öz tapançasından açılan güllə...

– Deməli, belə çıxır ki, o birisini vuran kimi özünü də vurmuşdur.

Dampyer onun sözünü kəsdi:

– Heç də belə deyil, özizim! Bu mümkün deyildir. Sizi inandıraram ki, belə yaranı onun özü vura bilməzdi.

– Onda, – mən də öz növbəmdə söhbətə qarışdım, – onlar tək olmamışlar. Orada üçüncü bir adam da olubdur. Həmin adam bunlardan birini öldürmüş, o birisini isə ölümcül yaralamışdır. Yalnız bundan sonra içərisinə güllə qoymadığı tapançasını onun yanına ataraq qaçıb getmişdir. Burada təəccüblü bir şey yoxdur. Bunu hər gün işimizdə dəfələrlə apardığımız təcrübə də göstərir. Yerdə qalan bütün qaranlıq məsələlər isə artıq bizim üçün aydınlaşır. Bu cür məsələləri elə həll etmək lazımdır ki, bizə daha naməlum bir nöqtə belə qalmasın.

Saat onda mən madam Döqizin yaşadığı əyalətə yola düşdüm.

Qoca müəbbiyə gəlib qapını açdı. Məni görən kimi onun sifəti sanki işıqlandı.

– Madam Döqizi görməliyəm, – dedim. – Müsyö Bölo ölmüşdür.

– Müsyö Bölo ölmüşdür?

O, gözlərini yumdu və ağlamağa başladı.

– İlahi! İlahi!.. Dəhşətdir! – dedi. – Mənim yazıq madamım buna dözməyəcək. Bilirsiniz onu necə sevirdi? Bu yaxınlarda onlar evlənməli idilər.

Qoca qadın birdən qəzəblə mənə baxdı, qışqıraraq dedi:

– Özünü də belə bir bədbəxtliyi ona xəbər vermək istəyirsiniz?

– Xeyr, mən onunla bu haqda danışmaq istəmirəm, – dedim.

– Ancaq biz cinayətkarın izinə düşmüşük, madam Döqiz bəlkə qatili tanıyır?! Gəlmişəm ki, ondan məsləhət alım, ancaq məsləhət, başa düşürsünüzmü?

– Ah! Belə de?! Bu başqa məsələ. Əgər gəlişinizin məqsədi qatili tutmaqdırsa, əlbəttə, onda görək siz madamı görürsünüz? Məni buradaca gözləyin.

Mən dəhlizdə xeyli qaldım. Nəhayət, müəbbiyənin yox, doktor Dölükün mənə tərəf gəldiyini gördüm.

– Salam, müfəttiş, – o, soyuqqanlıqla dedi. – Siz madam Döqizlə danışmaq istəyirsiniz? Təəssüf ki, bu mümkün deyildir. Onun vəziyyəti həmişəki kimi yenə də ağırdır. Siz doğru fikirləşirsiniz, – o, söhbətini davam etdirdi, – biz madam Döqizin yanında belə bir bədbəxtlik haqqında cəhəmlə danışa bilmərik.

– Elə mən də belə düşünürom, – dedim. – Mən sadəcə olaraq... Sizin xəstədən bizim şübhələrimizi təsdiq edə biləcək bəzi məsləhətlər almaq istərdim.

O bunu eşidən kimi duruxdu və gözlərini mənə zilləyib nə deyəcəyimi səbirsizliklə gözlədi.

– Siz izə düşmüşsünüz? – dedi.

– Bəs necə?! Biz tam əminik ki, Frederik Bölo qatili tanıyırmış və o, həmin adam haqqında madam Döqizlə danışmamış olmaz. Madam isə bizə daqiqə məlumatlar verə bilər, işi aydınlaşdırar.

Həkim bir anlığa susdu və quruyub yerində qaldı.

– Yox, – nəhayət o dilləndi, – siz bu xəbərlə onu elə bir vəziyyətə sala bilərsiniz ki, o dəli ola bilər. O ki qaldı mənə, mən sizin səərəncamınızdayam, nə deyirsinizsə onu da edirəm. Bir də ki, madam Döqizin məndən heç bir gizli sirri olmamışdır...

Mən istər-istəməz dedim:

– Dostluq əlaqələri...

O, sadəcə olaraq başını endirdi. Sanki qəlbimdəkini oxumuşdu, təsdiqləyirdi.

– Deməli, siz Frederik Bölonu tanıyırsınız?

– Mən onunla iki-üç dəfə nahar da etmişəm.

– Onunla başqa bir yerdə təsadüfən görüşməmişsiniz, yaxud onlara getməmişsiniz ki?

– Heç vaxt.

Dölük özünəməxsus sakit tərzdə, gözlərini yerə dikərək cavab verirdi.

– Axırncı dəfə onu nə vaxt görmüşsünüz?

– Bir neçə həftə bundan əvvəl.

– O vaxtlar danışmaq əsnasında o, baş verə biləcək bir təhlükə haqda sizə sözarası bir şey eşitdirməmişdi ki?

Dölük bir anlığa fikrə getdi.

– O bizə danışmışdı ki, tez-tez imzasız məktublar alır, həmin məktublarda onu öldürəcəklərlə hədələyirmişlər.

– Aha, belə de!.. Deməli, hadisə baş verməmişdən əvvəl məktub almışmış?

– Görünür, belə imiş də, müsyö!

– Bu məktublardan heç olmasa biri onu bərk narahat edibdirmi?

– Bu haqda məlumatım yoxdur...

– Onun özü şəxsi işlə və yaxud vəzifəsilə əlaqədar olaraq mübahisəli məsələlərlə rastlaşmamışdı ki?

– O qədər qarmaqarışıq işlərdən danışır ki, heç özüm də yadımda saxlaya bilməmişəm. Bir də ki, madam Döqiz mənə bu barədə tapşırıb ki, heç vaxt heç bir yerdə kəlmə kəsməyim.

– Sizi xəstənin yanına qaldırmağımı və onu narahat etməyimi istəmirsinizsə, onda bizə gedək. Bura gələndə madam Döqizin vəziyyətini nəzərə alaraq ona qısa şəkildə bir neçə sual verməyi nəzərdə tutmuşdum. İndi ki siz öz köməyinizi mənə ösirgəmirsiniz, mən Frederik Bölonun olduğu mənzildən tapılmış sənədlərdən bəzilərini sizə göstərəcəyəm. Bəlkə bu sənədlər bəzi şeyləri xatırlamaqda sizə kömək etsin?!

Dölük diqqətlə məni süzdü. Onun boynunun damarları şişir, sifəti isə get-gedə qızarırdı.

– Müsyö, sizdə uzaqda olursunuz? – o soruşdu.

– Təəssüf ki, yox! Parisin o biri qurtarağında. Ancaq məşin bizi ora tez aparacaq və mən sizi çox saxlamayacağam.

O yerindən qalxdı.

– Deməli, mən sizinlə gedəcəyəm... Elə bircə sözə görə?

– Olarmı, telefonla bir yeri zəng vurum? – dedim. – Görüş təyin etmək lazımdır...

Telefon aparatı dəhlizə idi. Həmin dəhlizə altı qapı açılırdı. Həkimin çıxdığı qapı yarıcaq qaldı. Adamlar çox sadəlvəh olurluşlar! O ancaq bu sözləri eşitdi:

– Odeon 22-20-dir? (Bu nömrənin məlumat bürosu ilə heç bir əlaqəsi yox idi). Madmuazello məni çaşıdır bilirsinizmi? Danışan müsyö Rivyerdir. Allo, sənənsən? İndi gələ bilməyəcəyəm, mümkün deyil, bu saat mənzilimə gedib işləməliyəm. Getmək istəyirsen? Oldu!

Mən bütün bunları Cinayət Axtarışı İdarəsinin telefonçusuna ona görə dedim ki, bizim söhbətimizi dərhal tutsun, danışığımızın mətnini morze ilə yazıb briqadanın şefinə çatdırsın. Mənim

verdiyim məlumat deməli, belə oxunurdu: “Rivyer apardığı işin vacə olduğu yerlərə baş çəkir və təcili surətdə kömək istəyir”.

Taksiyə oturanda mən sürücüyə bildirdim:

– Artur-Rozye küçəsi, ev nömrə 43–ə gedəcəyəm.

Ünvanı söyləyəndə yoldaşım buna o qədər də əhəmiyyət vermədi.

Gəlib çatdıq. Mən yol pulunu sürücüyə verəndə Dölük artıq birinci mərtəbənin giriş qapısına tərəf irəlilədi. Ancaq mən bir az uzaqda, körpünün göründüyü yerdə səkinin üstündən yola tərəf qalxan pilləkəni göstərdim.

– Mən aşağıdakı küçədə yaşayıram, – dedim.

– Körpünün altından keçən küçədə? – o soruşdu.

Onun dodaqları əsirdi. Ancaq mən taksidən aralananda onun sifətinin donuq ifadə aldığını, dodaqlarının titrədiyini hiss etmişdim. Mən onu qabağa saldım və biz qaranlıq pilləkənlə aşağı endik. Axırıncı pilləyə çatanda o sağ tərəfində ucsuz-bucaqsız uzanıb gedən Kırım küçəsinə çıxdığını gördü. Həmin bu geniş küçə buradaca aşağı enir, daha sonra işə yuxarı qalxırdı. O birdən dayandı və:

– Biz Frederik Bölonun evinə çatdıq, – dedi.

Mən özümü bilməməzliyə vurub təəccüblə soruşdum:

– Siz əvvəllər burada olmuşsunuz?

O dərhal cavab verdi:

– Yox, mən bunu elə-belə, sözgəlişi dedim! Ancaq...

– Bəli, – sadəlvəhləklə araya söz atdım

– Siz madam Döqizin Kırım küçəsinə gəldiyini bilirsiniz və deməli, küçəni də tanıyırsınız. Necə də huşusam ey, sizə Bölonun evində yaşadığını deməyi unutmuşam...

Bələliklə, biz 26 nömrəli evə gəlib çatdıq. Həyət qapısı açıq idi. İndi yalnız balaca otağın qapısını açmaq qalırdı. Bir dəqiqədən sonra hər şey aydın olacaqdı. Mən çətinliklə nəfəs alan Dölükün qarşısına keçdim və qapını açdım.

Madam Morən oturmuşdu. Sifəti ağappaq idi. Mənim həmkarlarımdan biri ona nəşə bir hadisə baş verəcəyini əvvəlcədən demişdi. Mənim gəldiyimi görə kimi o, qəddini düzəltdi.

– Madam Morən, – ona müraciət etdim, – bu cənabı tanıyırsınız mı?

Mən kənara çəkildim. Dölük zəhmli baxışını qadına zillədi. Onun qışları çatılmış, sifəti qorxunc vəziyyət almışdı. Madam Morən başını cəld qaldırıb endirdi və tələsik bildirdi:

- Bəli, müsyö Simon, tanıyıram.
- Dölük gözünü belə qırpmadı.
- Cinayət baş verən gün siz həmin bu adamı görmüşdünüz?
- Bəli, müsyö Simon.
- Deməli, mənə yalan danışmışsınız, müsyö Dölük, – dedim.
- O bağırdı:
- Deməli, siz mənə də günahkar sayırsınız?..

O, həyat qapısına tərəf çevrildi. Orada Şikambonun, Bonarde-lin, Qurmölonun və Qaylardanin onu əhatəyə aldıklarını gördü. Anı olaraq pilləkənə tərəf döndü. Orada isə bayaqdan bəri Boşan və Torkol dayanmışdılar. Dölük vəhşi heyvan kimi fısıldadı, bədəni qıvrılıb ikiqat oldu, yumruqları sıxılıb düyünləndi. Ancaq onu əhatə edən və yerlərində dinnəz-söyləməz dayanan yeddi nəfərlə vuruşsaydı, ona baha otura biləcək nəticəni başa düşdüyündən o özünü sakit apardı. Qamətini düzəltdi. Düyünlənmiş yumruqları açıldı və ciyərləri dolusu nəfəs aldı. Biz yerimizdən tərpənmirdik. O, heç kimə baxmadan nəhayət, dilləndi:

- Hara deyirsiniz gedək.

VII

Biz Orfevr bulvarına çatanda gündüz saat iki idi.

- Oturun! – şef Dölük dedi.
 - Dölük oturdu.
 - Adınız nədir? – şef soruşdu.
 - Dölük, Pyer-Onore.
 - Sənətiniz?
 - Həkim.
 - Nəçə yaşınız var?
 - Qırx iki.
 - Harada yaşayırsınız?
 - Villa dö lə Reünyon küçəsi, 19-da.
 - Madam Döqizgildə?
 - Yox. 0, 21 nömrəli evdə olur.
 - Siz bu arvadın qohumu deyilsiniz ki?
- Dölük cavab verməyə tərəddüd etdi, sonra başını aşağı saldı.
- Mən onun ögey qardaşıyam, – dedi.
- Təəccübümü gizlədə bilmədim. Bu onun nəzərindən yayınmadı.

- Bu necə olur ki? – şef yenidən soruşdu.
- Anamıza görə. Mən birinci arvadnamam...
- Evlisiniz?
- Yox.
- Tək yaşayırsınız?
- Bəli.

– Siz bacınızla bir yerdə yeyirsiniz? Siz ikiniz bəlkə elə həmfikir-siniz, çünki fakt budur ki, qapı-qapıyasınız.

Həkimin bütün əsəbləri gərilirdi. O özü də bunu hiss etdi və əlini sifətinə çəkib çox alçaqdan cavab verdi:

– Mən tündxasiyyətli, bacım isə əksinə, həddindən artıq meh-riban və iltifatlıdır.

- Deməli, siz madam Döqizlə görüşmürsünüz?

Həkimin səsi yeknəsəq və boğunuq çıxdı:

– Mən belə demədim. Dedim ki, biz tamamilə ayrı-ayrı adam-larıq. Ancaq hər dəfə mən ona lazım olanda, o bilir ki, mənə çağır-dırşa kifayətdir. Məhz bunun üçün də mən onun ərinin ölümündən sonra gəlib o yaşadığı evdə oluram. Bizim bir-birimizdən başqa heç kimimiz yoxdur.

– Onun Frederik Bölo ilə tanış olduğu günə qədər sizdən savayı heç bir adamı olmayıbdır?

- Xeyr, olmayıbdır. – Dölük gözlərini yumaraq pıçıldadı.

Şef ötkəm və amirənə tərdə dilləndi:

– Doktor Dölük, müsyö Bölo ölməmişdən qabaq onun mənzilinə axırncı dəfə girən adam siz olmuşsunuz. Bunu inkar edirsiniz. Bu gün sizi bu cinayətdə müqəssir etmək üçün bütün bunlar artıq söhbətlər-dir. Cinayət etdiyinizi etiraf edirsinizmi?

Həmişəki kimi gözlərini yummuş Dölük cavab verdi:

- Bəli.
 - Siz Frederik Bölonu qəsdən öldürməkdə ittiham edirsiniz.
- Bununla belə, bu şəxsi...

Həkim gözlənilmədən kirpiklərini qaldırdı və çaşqın nəzərlə-rini söhbət edən şefə zillədi. Şef söhbətinə davam edirdi:

- ...naməlum bir adam olub, özü də müsyö Bölo kimi geyinmişdir.
- Necə? – Dölük səsinə qaldırdı.

O qamətini cəld düzəltdi və bizo elə gəldi ki, bu saat müsyö Pikarın üstünə atılacaqdır. Dölük, həmişəki kimi, səsinə qaldırıb özünü müdafiəyə çalışdı:

- Axı bu sarsaqlıqdır! Səfehlikdir!

Biz onu güclə yerində oturtduq. Ağzı köpüklənirdi. Onun günahkar olduğu açıq-aşkar göz qabağındaydı.

– Bunlardan birini öldürdüyünüzü təsdiq edirsinizmi?

Döhlük dəli kimi qışırırdı:

– Bos o birisi kimdir?

Döhlük birdən sakitləşdi, dərindən nəfəs aldı. İri gözlərini açdı. Dodaqları əsirdi. Aşağıdakı sözləri elə sakit, pıçiltı ilə dedi ki, sanki bu adam özü öz qulaqlarına inanmırdı ki, bu sözləri deyən Döhlükdür:

– Ah, mən hər şeyi başa düşürəm.

Facio tamaşalarında iştirak edən bir tip kimi elə bil onun üzünə ölü qrimi çəkilmişdi. O ümitsizliklə pıçıldadı:

– Özümü hər şeydə müqəssir hesab edirəm...

Qapını dəyirdülər. Ləblən, sos gələn tərəfə – qapıya tərəf çevrildi. Növbətçi düz gəlib şefin qarşısında dayandı. Müsyö Pikar qaşını çatdı. Növbətçi onunla lap alçaqdan danışır, sifəti hər an bir görkəm alır və bu, böyük marağa səbəb olurdu. O, gözlərini Döhlükə zilləyib dediklərini astadan bir daha təkrarlardı, sanki dediyi sözlər yalnız ona aid idi:

– Madam Döqiz xəbər tutub ki, doktor Döhlük bura gətiriblər və istəyir onunla təcili görüşsün.

Bu yeni əzabdan həkimin sarsıldığı göründü. O, ümitsiz halda əlinin birini qabağa uzatdı. Onun yalvarışı o qədər faciəli görünürdü ki, iki saatdan bəri çəkdiyi əzab onun səsini də dəyişdirib tanınmaz etmişdi:

– Müsyö, onu içəri buraxmayın. O dolidir, eşidirsinizmi? Mən bunu sizə hələ deməmişəm. O dolidir, dəli!

Şef alını tutdu. Sanki o, deyilən sözlərin mənasına dalmışdı. Xahişi daha kəsərli çıxsın deyən Döhlük indi zorla gülümsəməyə çalışırdı. Araya sükut çökdü. Sonra şef dedi:

– Arvadı içəri gətirin.

Döhlük donquldandı:

– Siz qorxaqsınız.

Sonra o, hər iki əlilə sifətini tutdu.

Madam Döqiz daxil oldu. O içəri elə cəld girdi ki, elə bil şefin ayaqlarına düşəcəkdə. Ancaq otağın ortasında dayandı və gözləri həkimin peysərinə sataşdı. O, şefə tərəf çevrildi və boğuc səsle dedi:

– O sizə deyib ki, Frederik Bölonu öldürən odur? Yalandır! Bölonu öldürən mənəm.

Döhlük yumruqlarını sıxaraq özünü ona tərəf atdı:

– Sən dəli olmusan! – bağırdı. – Sənin dilin başına bəla olacaq, ağzına gələnə danışacaqsan, sən də tutub aparacaqlar.

Qadın, kişiyə diqqətlə baxıb gülümsədi. Onun bu incə gülüşündə həm şirin, xoş təbəssüm və həm də insanı dəhşətə gətirən acı bir kodor vardı.

– Məni xilas etmək üçün yəqin ki, sən özündən bir şey qondaracaqsan...

Qadının hönkürtüsü Döhlük fikrini tamamlamağa imkan vermədi. Əgər mən Arxada olmasaydım, yəqin ki, qadın yıxılacaqdı. Döhlük onu mənim qollarımın üstündən qaldırdı və stulda oturtdu. Qadın sakitcə öyləşdi... Döhlük onun alnını və gigahlarını əlinin içilə astadan ovxaladı. Kişi pıçiltı ilə:

– Mənim sevimli qızım... sevimli qız...

– Müsyö, – şef sakitcə dilləndi, – sizdən xahiş edirəm ki, qonşu otağa keçəsiniz. Lazım olarsınız, sizi çağıracağıq. Sizin burada olmağınız...

Döhlük onun sözünü kəsdi:

– Bacımı bu vəziyyətdə qoymağa məni məcbur edə bilməzsiz. Onu sakitləşdirmək üçün həkim lazımdır...

– Ona həkim yox, keşiş lazımdır ki, son sözlərini...

Madam Döqiz təqətdən düşmüşdü. Müsyö Pikar Qayardəyə işarə etdi. O, barmağı ilə Döhlükə toxundu. Yəni çıxmaq lazımdır... Onlar otaqdan çıxdılar.

Cavan qadının yanaqlarından göz yaşları elə axırdı ki, sanki onun özü də buna məəttəl qalmışdı. Birdən o, yanaqlarını sildi, gözlərini açdı. Baş vermiş faciəni bütün təfərrüatı ilə danışmağa başladı:

–...Özüm biliəm ki, ən əziz, ən istəkl, ən mehriban və həmişə sevilən xoşladığım Fredi mən öldürmüşəm!

O, təngnəfəs, boğula-boğula, hadisələri qırıq-qırıq danışdırdı. Danışığında ardıcılıq yox idi.

– Hər şeydən əvvəl görək siz mənim Kırım küçəsinə nə üçün gəldiyimi bilirsiniz, – dedi. – Elə ən çətinə də budur... Ona görə ki, bu, çox çirkin, mənasız bir məsələdir və deyiləsi deyil... Ona görə ki, siz özünüz indi bunu başa düşəcəksiniz... Mənə qulaq asın, özünüz görəcəksiniz! Məsələ belədir... Mən Fredi qışqanırdım, onu ölümünə də

qısqanırdım... Altı ay idi ki, onunla görüşürdüm, onu sevirdim. Heç kimi belə cəhəzlə sevməmişdim. Ərə getdiyim adam üyümə də deyildi və bununla belə onun ölümü mənə böyük bir dərddə oldu. Sizə necə deyim, axı? Fredi tanıyan günü elə bildim dünyaya yenidən gəlmişəm. Elə bildim xoşbəxt olacağam. Düşündüm ki, yaşamağa mənim də haqqım vardır. Onu sevirdim. Ona heyran idim. O mənə nələri başa salmamışdı?!

Qadın başını aşağı saldı:

– O mənə hər şeyi öyrətdirdi, – qadın yenidən sözü davam etdi.

– Əlbəttə, onun necə mehriban, iltifatlı və mənə qarşı necə məhəbbət bəslədiyini siz başa düşə bilməzsiniz! Mən bununla təşkinlik tapır, özümü ovundurmağa çalışırdım. Fred özünü həmişə məhəbbətli, diqqətli göstərirdi, ancaq mən onun öz işinə necə vurulduğuna heyran olurdum. Yox, bu səhəbin yeri deyil. Səhərdən axşama kimi onun idarədə məşğul olduğunu mən təəccüblənmirdim. Ancaq sonra... başıma nə gələcəyini heç ağıla gətirməzdim. Çünki gözlənilmədən ağlasığmaz işlər, hadisələr baş verirdi. Mən müəyyən bir məsələdə təkid etdikdə o, get-gedə dəyişilir, tanınmaz olur, elə əsəbiləşirdi ki, guya mən onu heç bir şeydə düzgün başa düşmürəm. Əvvəlcə, onun mənə dediklərinə inanırdım və hətta, hər şeyə inanmağa hazır idim. Ancaq getdikcə başa düşdüm ki, o kimdənsə, başqa birindən asılıdır...

Şef ilə mən, istər-istəməz bir-birimizə baxdıq. Qadın fikrini tamamladı:

–...Başqa bir qadından. İlahi, necə də yaman günə qalmışdım! Mən bura qədər qısqanclığın nə demək olduğunu bilməzdim, çünki məhəbbətin nə olduğunu başa düşmürdüm... Elə bədbəxt günə qalmışdım ki, özümü öldürməyi qərara aldım. Bu gün öz-özümə yaxşı-yaxşı haqq-hesab verəndə görürəm ki, mənim arzum, istəyim səmimiyyətdən doğmamışdır. Çünki mən yalnız Fredi təhlükə qarşısında qoyuram. Yoxsa mən öz tapançamı stuluma gözündən götürür və dərhal da özümü öldürürdüm. Bəli, Fred artıq istifadə etmədiyi bir tapançanı mənə vermişdi. Tapançanı mənə ona görə vermişdi ki, mən evdə həmişə narahat, səksəkəli olurdu, xüsusilə qış günlərində. Villa də Reünion adətən xəlvət yerdir. Hər dəfə avaralar bu tərəflərə gəlirlər. Axı, mən qoca qulluqçu qadınla tək olurdu?! Qonşuluqda yaşayan isə qardaşım idi. Ancaq o da heç vaxt gəlib mənimlə birlikdə olmaq istəməmişdir, heç özüm də

bilmirdim nə üçün. Heç olmazsa bir təhlükə baş verəndə tapança onu səsələmək, haraya – kəməyə çağırmaq üçün kara gələrdi. Çünki mən ömrümdə... Heç vaxt əlimə silah almamışam... Planımı bütün gecəni götür-qoy etdim. Bu haqda dərindən düşündüm. Fred, ömründə yalnız bir nəfər qadın görmüşdür. Bəlkə də o həmin qadına da evlənməmişdir və mənə görə, onu atmaq istəmirdi, bununla belə, o mənə də sevirdi. Mən ölsəydim belə, o mənə sevcəkəydi. Sabahı gün o, telefon etdi. Mənə eşqnamə oxudu. Ancaq dedikləri sözlərin içində mənə təsəlli verə biləcək bir kəlmə də yox idi. Həmin gün, – deyə madam Döqiz faciənin baş verdiyi günə işarə etdi, – biz görüşməyi qərara almamışdıq. O özünü çox yorğun hiss edirdi. Günüortadan sonra o, tək olmağı xoşlardı.

Həmin gün yuxulu adamlar kimi dolandım. Heç bilmirəm, ölmək üçün özümə necə saat bəzək verdim... təmizlik işi apardım. Və sonra yağışa baxmayaraq piyada yola düşdüm. Açıq və tapançamı elə sumkama qoymuşdum. Gözdüm... gözdüm... ta yorulunca... Gecənin bir vaxtında özümü birdən elə yorğun hiss etdim ki, nəhayət, bir məşin saxlatdırdım və ünvanı sürücüyə dedim: Qırım küçəsi, 26.

Birdən özümü dahlizdə gördüm. Qapıçı qadın öz kiçik otağından mənə səsədi: “Bonjur, madam!” Mən onun salamları alıb addımlarımı yeyinlətdim, pilləkəni qalxdım. Fikirlişirdim: “Üç dəqiqədən, iki dəqiqədən sonra mən ölü olacağam!” Qapını səssizcə açdım. Fredin paltosunu və papağını gördüm. İş otağına keçdim. Otaq boş idi. Ancaq qapının o biri tərəfində, otaqda kiməsə vardı, oturmuşdu, qurcalanırdı. Gözləyirdi ki, onu qəbul etsinlər. Qapının pərdəsini yavaşca qaldırdım. Pəçinin yanındakı kiçik mücrünün üstünə əylmiş Fredin arxası mənə tərəf idi. Onun nə etdiyini mən deyə bilməzdim. O gözlənilmədən qamətini düzəltdi. Qapının pərdəsini və məni apaçıq göstərən qarşısındakı güzgüyə baxdı. Nəzərlərimiz bir-birinə sataşdı. Onun gözləri elə yanırdı ki, mən onu güclə tanıdım. Gözlər mənə elə bil ovsunlamışdı. Başqa heç bir şey görə bilmirdim. Ancaq o cəld mənə tərəf dönbün qışqırdı: “Əllər yuxarı!” Bəli, onun əlindəki tapança mənə tərəf uşlanmışdı.

Mən indi başa düşdüm ki, onun əlindəki tapança mənimdir və inanırdım ki, əgər tətbiqi çəksəydi, hər şey məhv olacaq, ona qarşı olan məhəbbətim bir anın içində sönəcəydi. Təsəvvür edərsinizmi, o necə dəyişmişdi! Onun bu vəziyyətdə hadisə törədəcəyi adı bir şey idi. Odur ki, mən bərk vahiməyə düşdüm. Yalnız səsə bağırırdım:

"Fred!" və bu səs qulaqlarımda böyük əks-sədaya çevrildi. Ancaq bu an mən onun qolları arasına atılmaq, onu bağrıma basmaq və ondan olub keçən hər şey üçün üzr istəmək haqqında düşündüm.

Və bu an mən onun yerə sərildiyini gördüm. O törpənmirdi. Tapançanı tutan əlim od tutub yanırdı. Özüm də heç nə başa düşmədən yenidən qışqırdım: "Fred!" Elə bilirdim ki, ölüəm. Həmin anda arxamdan kiminsə qaçdığını hiss etdim və cəld çevrildim. Arxadan qaçan adamı gördüm. Bu, bayaq dəhlizdə gördüyüm adam idi.

Qarabasma məni doli kimi hərəkət etməyə məcbur etdi. Bəli, mən yalnız bu an başa düşdüm ki, mən bu kabusa, ya nəyəsə atəş açmışam və heç bir şeyi də nəzərə almamışam. Mənə elə gəlirdi ki, mən gözmüşəm, qardaşımla rastlaşmışam, tapançamı da ölimdən elə o alıbdır. Ancaq bu dediklərim mümkün olan şey deyildi. Mənim qardaşım orada necə ola bilərdi? Daha sonra gözümlü açanda özümü yorğan-döşəkdə gördüm...

Qadının üzünə meyit rəngi çökmüşdü... O hər şeyi deyib qurtarmışdı. Və mən fikirləşirdim: "İkinci cinayətin baş verdiyini necə təsəvvür etmək olardı? Heç nəyə görə..."...Onun başı çiyinə əyilmişdi. Fikir onu aparmışdı.

– Daha sonra nə oldu? – şef soruşdu.

– Sonra nə oldu? – qadın, şefin dediyini təkrar edərək soruşdu.

– Qardaşımı stolun yanında gördüm. Hər şeyi ona danışdım. O mənə ağlumu itirdiyimi söylədi. Hətta, həkim çağırırdı. Gələn həkim müalicə üçün sanatoriya üçün birinə getməyimi məsləhət gördü. Qardaşım inandı ki, həqiqətən belə bir ohvalat olmuşdur. Mən Fredi yaralamışdım. Ancaq onun vəziyyəti yaxşı idi, məni bağışlayardı... Yuxu məni apardı. Yuxudan qalxan kimi, mənim xeyirxah xidmətim tələş içində Fredin ölüm xəbərini gətirdi və polislin gəldiyini xəbər verdi.

Madam Döqiz axırıncı sözünü dedi:

– Və həmin dəqiqə də geyinib bura gəldim.

SEMYUEL BEKKET

(1906–1990)

İLK MƏHƏBBƏT

(hekayə)

Atam ölməseydi, yəqin ki, hələ də subay qalmışdım. Bəli, mənim sevməyimin səbəbi məhz atamın ölməyi oldu. Sözün düzü heç bilmirəm, bu hadisəni nə ilə bağlamaq daha düzgün olardı, yəni mənim sevməyimi. Bilmiyəm... Bilmiyəm... Yaxşı olar ki, bildiyim şeylər barədə danışam. Yox, elə sevməyim haqqında danışsam yaxşı olar, axı çox şey, demək olar ki, çox şey hələ də yadımdadır.

Atam təzə rəhmətə getmişdi və mən öz övladlıq borcumu yerinə yetirmək üçün onun qəbrini ziyarət etməyə məcbur idim. O gün isə onun ölüm tarixini dəqiqləşdirmək üçün qəbiristanlığa getmişdim, yəni həmin gün onun anadan olma tarixini bilmək məni qətiyyətlə maraqlandırmırdı. Bunu ona görə deyirəm ki, ora nə üçün getdiyimin səbəbini dəqiq bilirəm. Mən dəqiq bildiyim şeyləri xatırlamağı xoşlayan adamam. Nə isə... Evdən tez çıxırdım, qəbiristanlıqda bir balaca nahar elədim və axşama yaxın evə döndüm. Bir-iki gündən sonra maraqlandım ki, görəsən kişi nəçə yaşında ölüb və bu məqsədlə bir də qəbiristanlığa qayıtmalı oldum. Yəqinə güman yerim baş daşındakı yazı idi. O gündən hər iki tarixi öz dəftərcəmə yazdım və o dəftərcəni də həmişə özüm ilə gəzdirirəm. Elə ona görə də yaxşı yadımdadır ki, səvəndə iyirmi beş yaşım vardı. Çünki mənim özümün anadan olma tarixim, – özümünkünü deyirəm ha, – heç vaxt yadımdan çıxmır. Ona görə də onu heç yerdə qeyd etməyə ehtiyac olmur. Onunçun ki, bu tarix mənim yaddaşıma, beynimə, düşüncələrimə yazılıb və yəqin bilirəm ki, nəyi də unutsam anadan olduğum ili heç vaxt unutmam. Elə ona görə də bu tarixi bəzən qeyd çöləyirəm, həmişə olmasada hərdən bir olur və bu tarixi qeyd etmək mənə ləzzət çöləyir.

Bilirsiz nə var, kim nə deyir desin, mənim qəbiristanlıqdan çox xoşum gəlir və orda xoşagəlməz bir şey görmürəm. Və çox güman

ki, oranı bir çox başqa yerlərdən üstün tuturam, orda veyllənməyi xoşladığım üçün heç darıxmıram da. Xüsusilə də ölü iyni təbiətin bir çox başqa iyələrindən seçə bildiyim üçün bilirsiz necə ləzzət alıram. Bəlkə də sizə elə gəlir ki, mən ağ çəloyrəm, amma düz sözümdü, ölü iyi canlı adamların iyndən yüz dəfə yaxşıdır. Onların dişlərinin, ayaqlarının, qoltuqlarının iyi... Allah uzaq eləsin. Bu ləzzətlərin üstünə atama olan sevgimi də gələndə təsəvvür eləyin ki, heç oradan qayıtmaq istəmiyəm. Qəribədir e, dirilər yuyunmayanda, ətirlənməyəndə... Bəli, mən qəbiristanlıqda gözməyi hər şeydən üstün tuturam, siz gedin parkda, meşədə, nə bilim, harda istəyirsinizsə orda gözin, ancaq qəbiristanlığı mənim əlimdən almayın. Özünüz deyın, qəbirlərin birinin üstündə oturub nahar eləməkdən gözəl nə ola bilər? Adamin iştahası açılır, inanmırsızsa yoxlayın, yox, yoxlamasaz yaxşıdır, bir qəbiristanlığım var, onun da içinə... yeyib-içəndən sonra əlimi qoyuram başımın altına, uzanıram qəbirlərin birinin üstə və başlayıram başdaşlarındakı yazıları oxumağa. Hər dəfə də görək mütləq bir gic yazıya rast gələsən də, onsuz olmaz. O qədər güllürəm ki, az qalırım qarnım partlaya. Yıxılmamaqçün qəbirlərin üstündəki xaçdan yapışıram. Qoy sizə deyim ki, öz başdaşımın üstü üçün şəri çoxdan yazmışam. Ümumiyyətlə, mən çox şeir yazmışam, ancaq bu şeir lap yaxşı çıxıb. Bir qulaq asın:

O hər şeydən qaçırdı Torpaq aldı başını, Unutdu öz yaşını.

Düzdü, həcmi çox balacadı, ancaq mənimçün, daha doğrusu ölü üçün bunun nə əhəmiyyəti var ki... Hə, atam basdırılan qəbiristanlığı mənim daha çox xoşuma gəlir. Çünki o gözəldən-izdən uzaq bir yerdə, balaca bir təcəciyin üstündədir, həm də xudmanidır, balacadır. Ancaq sizi inandırım ki, adamlar belə sürətlə ölsələr, bir-iki aya bura da olacaq başqa qəbiristanlıqların tayı. Nə isə... Belə bir faciədən, – atamın ölümünü deyirəm, – sonra mənə evdən qovdular, buna qovmaq da demək olmaz, mitilimi atdılar çölə. Atam isə mənim evdə qalmağımı istəyirdi və həmişə mənə müdafiə eləyib deyirdi ki, onnan, – yəni mənənnən, – işiniz olmasın, axı o, – yəni mən, – heç kəsə mane olmur. Qəribə adam idi atam. O mənə müdafiə eləyəndə bilmirdi ki, mən onu çədiyəm, bəlkə də bilirdi. Atam öldü, vəsiyyətnaməni də mənə göstərmədilər, ara sakitləşəndən sonra dedilər ki, mənə bir az pul vəsiyyət eləyib vəsalam. İndi də fikirləşirəm ki, atam ola bilməzdi ki, yaza mənə

evdən qovsunlar, qovsaydılar yaxşıydı e, mitilimi çölə atsınlar və yəqin ki, onun birinci şərti mənim evdə qalmaq məsələm olub. Yəqin çox istəyirmiş – indiyə istəməsin, – mənə kişi. Ancaq o evi bütün-lüklə mənə vəsiyyət eləseydi, əla olardı. Mən onları qovmazdım, heç mitillərini də bayıra atmazdım. Onları başıma yığıb deyirdim ki, gəlin yaşayın mənim evimdə, Allaha şükür ki, o ev böyükdür. Yazıq kişi əgər o dünyada xəbər tuta bilsə ki, mənə evdən qovublar, birtə-hər olar. Ancaq pulları yas qurtaran kimi verdilər mənə. Bəlkə də ələcsizlikdən belə elədilər, vermiyib nə... Nə isə e. Mən onlara dedim ki, pulları saxlayın özünüzdə, yaxşısı budur mənə evdən qovmayın. Sonra da dedim ki, Allah atama rəhmət eləsin. Yaxşı kişiydi. Ancaq onlar mənim sözlərimə qulaq asmadılar. Mən onlara dedim ki, evdə qalsam, bir-iki saat ev işlərində sizə kömək də edərdəm, yenə bir şey çıxmadı. Hətta mən onların yadına saldım ki, evdə istixanaya, pomidor şitillərinə mənəndə və atamdan başqa heç kəs baxa bilmir, onlar buna da əhəmiyyət vermədilər.

Və bir gün ayaq yolundan qayıdanda gördüm ki, mənə məxsus evdə nə varsa hamısı çöldədir və otağımın qapısı kilidlənib. Mən ayaqyolunda çox vaxt itirmişdim və onlar tələsmədən öz işlərini görə bilmişdilər. Bilirsiz, o gün elə bil qarnım da mənə düşmənin kəsilmədi, bayıra çıxma bilmirdim ki... Mən lap qəribə adamam e, yəqin məsələdir ki, bayıra çıxma bilsəydim, o qədər vaxtı orda itirməzdim, kitab-zad oxumurdum ki. Hə, kitab dedim yazıma düşdü, orda təqvimə də baxırdım, təqvimə. İsanın şəklinə, daha doğrusu İsanın yanında dayanan çobana, bir də ətli-canlı qoyun sürüsünə baxırdım. Nəyisə, işim yaman çox uzandı və qayıdıb gördüm ki, şeylərim bayırdadır. Orda olanda elə istəyirdim ki, işimi tez qurtarıb bir azca uzanam... Qoydular ki? Heç bilmirəm o gün bayıra çıxma bilmirdim, ya qarnım gedirdi. Onsuz da başımı itirmişəm, hər şeyi səhv salıram. Hə, şeylərim qapının ağzında səpələnib qalmışdı və fikirləşirdim ki, yük olmasın deyər hər şeyi əynimə çəksəm yaxşı olar. Getməzdən əvvəl bütün qapıları bir-bir yoxladım və gördüm ki, hamısı kilidlidir. Yəqin ki, o, qapıları bircəciyi açıq olsaydı, mən özümü ora soxub mixləndirədim bir yerdə və görərdim ki, sonra mənim mitilimi bayıra necə atırlar. Bəli, dəhşət orasında idi ki, qapılardan heç biri açıq deyildi və məğlub olmuşdum. Elə bil evin adamları qulaqlarına pambıq tıxayıb, tərki-dünya olmuşdular, ancaq mən yəqin bildirdim ki, onlar hansısa bir şeydən

deşiyindən mənə göz qoyurlar və mənə çox gözəl eşidirlər. Mən bu fikirlərlə evi, – atamın evini, – tərk etdim və fikirləşdim ki, mənə oxşayan əllər, mənə sevən ürəklər, mənə baxan gözlər, mənə öpən dodaqlar (yenəmi aləmi vurdum bir-birinə) necə də qəddarmışlar... Şükür ki, insanlardan baş açmaq olmur, üroyindəkiləri oxumaq olmur, yoxsa hamı bir-birini yeyirdi... Yazıq kişi mənim bu günə düşdüyümü görseydi, əncir kimi olardı. Elə onları da... axı həmişə mənim ucbatımdan belə zibilə düşərdi kişi.

Hə... belə-belə işlər. Onun yəni sevgilimin yox, sevmək istədiyim qadının adı Lyulyudur. Yəni mən onun əvəzinə and içə bilməyərəm, bu onun özünün dediyinə görə belə idi. Və yəqin ki, mənə aldatmağa bir ehtiyac duyulmadığı üçün adı həqiqətən də Lyulyu ola bilərdi. O fransız deyildi, heç mən də fransız deyiləm və onun fransız olmadığı üçün adı elə sadəcə – Lyulyu çağırılırdı. Yaxşı yadımda deyil, o öz fəmilini də mənə demişdi, amma yadımdan çıxıb deyəsən. Təəssüf ki, yazıb götürməmişəm, təəssüf. Həmişə beləyəm də, tanış adamların ad-fəmilini unudara istəyirəm yaddaşımı didəm. Belə şeyləri başa düşə bilmirəm ki. Adam da tanışının adını unuda bilər. Əşşi... Cəhənnəm olsun tanış da e... Mən onunla arx var e, onun kənarındakı oturaçağın üstündə tanış oldum. Düzü şəhərdə bir-iki dəne arx var və siz maraqlana bilərsiniz ki, bu hansı arxın kənarındakı oturaçaqdır, amma mənə elə gəlir ki, buna ehtiyac yoxdur, lap elə ehtiyac ələ belə mən onu unutmuşam və özümü öldürəsi deyiləm. Oturaçaq pis yerdə deyildi, ona görə ki, arxaya o qədər zir-zibil yığılmışdı ki, mən o zir-zibilin yanında görünməz olmuşdum. Arx bir az aralıdan axırdı... Sözlün düzü bu vaxta qədər bilmirəm arx axır, ya yox... Dəniz ləpələri, çay axır, bəs arx neyləyir? Bilmirəm... Söz verirəm ki, öyrənəcəyəm. Mən yerimdə qurdalanırdım, hava çox isti idi, mən budaqların arasından somaya baxırıdım və yaxşı yadımdadır ki, göyün üzündə bir-iki bulud şuluq salmaq istəyirdi. "Zəhmət olmasa bir az yana çəkilin", – deyə o mənə müraciət etdi. Mən ona baxan kimi fikirləşdim ki, yorğun olmasaydım, yəqin ki, o saat durub ordan gedəcəkdim. Yadıma düşəndə ki, getməyə bir yerim yoxdur, ələcsiz qalıb yana çəkildim və o özünü mənim yanıma salıb oturdu. Gecə keçdi və bizim aramızda heç nə olmadı. Şəhərə yaxın o çıxıb getdi. O yanımda oturduğu vaxt hərdən bir nəşə mızıldanırdı və sözləri yadımda saxlaya bilməsəm də dəqiq bilirəm ki, oxuduğu hansısa xalq

mahnısıydı. Səsi siz deyən də qəşəng deyildi, amma mən məcburiyyət qarşısında qalıb onu dinləyirdim, çünki dinləməyə başqa bir şey yox idi. Sonrakı iki gündə də o gəldi və çox qısa ifadələrlə bir-birimizə müraciət edirdik. Bir gün dözməyib ondan xəbər aldım ki, çoxmu mənə mane olacaq? Mən sizə mane olaram? – deyib təəccübləndi və mənim gözlərimin içinə baxdı. Mən də tez onun burnuna, alına baxdım... belə də, pis deyildi, qaranlıq olsa da hiss elədim. Mən də fikirləşirəm ki, birlikdə vaxtı pis keçirmirik, – dedi. Mənsə: – Siz mənə mane olursuz, – dedim, sizin ucbatınızdən mən ayaqlarımı adam kimi uzada bilmirəm. Son sözləri deyəndə üzümü yana çevirdim, amma buna baxmayaraq o mənə yaxşı eşitdi. Sonra məlahətli bir səslə xəbər aldı: siz ayaqlarınızı uzatmaq istəyirsiniz? Sonra bir qədər küskünlüklə: söz-söhbətə ehtiyac yoxdur, – dedi, ayaqlarınızı dizlərim üstə də uzada bilərsiniz. Mən daha söz güləşdirmək istəmədim və öz bədbəxt ayaqlarımı onun totuq dizləri üstə aşırıdım. O mənim sifətimə, paçalarına, ayaqlarıma baxmağa başladı. Fikirləşdim ki, bəlkə onu elə burda o söz... Maraqlıdır, ayaqlarımı uzatmaq istəyirdim, indi də lümlüt bədən keçirəyimdən. İştaha bax da... Ancaq oturuşum elə idi ki, üroyimdən keçənlərdən xəbər vermirdi, amma mən əmin idim ki, mən istəyənləri o da istəyir. Mənim kimi müasir adamlar, özü də iyirmi beş yaşında, ehtirasın nə olduğunu çox yaxşı dərk edir, mən elə fiziki mənada da ehtiras nəzərdə tuturam. Və çox istəyirəm ki, bu qarşılıqlı olsun. Yəqin ki, o bunları çoxdan duyub, çünki qadınlar belə şeyləri on kilometrəndən hiss eləyirlər. Az qalır adam özündən çıxma və fikirləşəndə ki, hətta axmaqlar da özlərindən çıxmaq istəmirlər, birtəhər toxtayırsan. Çünki özündən çıxmaq dəhşətdir. Özündə olanda bilirən ki, sən kimən, nəçisən... nə etməlisən... Onda ki sən artıq özün olursan, yəni heç kəs olursan, onda heç nə eləyə bilmirən. Məhəbbət var ha... sürgün kimi bir şeydir, insan vətən üçün darıxdığı kimi onunçün də darıxır.

Baxın, həmin gecə belə bir fəlsəfi anlam keçdi üroyimdən və sakitləşib qurtardıqdan sonra mənim "Mən"im də özümə qayıtdı. Bir anlıq yaddaşsızlıqdan sonra mən özümü tənha bir adada, qorublkədə hiss elədim. Mən fikirləşirəm ki, bəlkə bunlar artıqdır, oturaçaq əhvalatını çox şişirdirəm. Siz nə fikirləşirsiniz? Özümü məcbur edirdim ki, bu barədə düşünməyim və ona görə də şəhər təzədən gedib, qaranlıq düşəndə qayıdırdım. O ki qaldı oturaçağa,

gündüzlər onun mənə heç bir dəxli yox idi, ancaq gecələr mən onunçün, özü də ələcsizliqdan darıxırdım. Bəli, gündüzlər mən dolanacaq yeri axtarırdım. Qanımlı otarırdım. Yəqin ki, darıxırsız ki, mən atamdan qalan pulları neyləmişəm, he? Qorxmayın, onlar mənim üstümdür, dəyməmişəm onlara. Ona görə dəyməmişəm ki, bilərəm, həmişə cavan olmayacağam. Onsuz da heç bu yay da, payız da əbədi deyil... və günlərin birində bu pullar mənə görə olacaq. Yox, günlərin birində ona dedim ki, daha bəsdir. Dedim ki, mənə mane olursuz, hətta yanımda olmayanda da. O mənə elə indi də mane olur, amma yad, kənar bir adam kimi. Sözü düzü indi mənimçün fərqi yoxdur, o mənimçün var, ya yox, demək olar ki, fərqi yoxdur, lap elə fərqi olsa da, fərqi olsa da, fərqi yoxdur. Çünki mən öz mövqeyimi dəyişmişəm, qiymətimi birə-yüz artırmışam, ona görə də çox keçməz ki, onun, o zibilin, o təzəyin, o çürüntünün haqqında gedən bütün danışqlara son qoyulacaq. Deməli, siz mənim bura gəlməyimi istəmərsiz, – deyər xəbər alır. İnsanlar sual verəndə məqsədsiz verirlər. Əşitdiklərinə birində cavab versələr elə bil canları çıxır. Mən dedim ki, hərdənbir gəlsə, pis olmaz. Mən onda, elə indi də qadınları çox az tanıyırdım, elə kişiləri də, elə heyvanları da... Mən yalnız öz ağrılarımlı yaxşı tanıyıram, özümünküleri... Çünki mən onları heç vaxt unutmuram, unuda bilmirəm, onlar mənim fikirlərimdə, əzalarımnda, düşüncələrimdədir, onlar mənim bədənimin hər yerində qanımlı damcısındadır. Mən onları unuda bilmirəm, mən özümə bacarmıram, ən çox da gecələr, hava qaralandan sonra. Bəlkə ona görə ki, onlar mənim özümündür, mən onları axtarıram, izləyirəm... Yəqin ki, imkan düşən kimi onları bir-bir yazacağam, onlar o qədərdir ki: ürək ağrısı, baş ağrısı, mənəvi əzablar, işgəncə... İlahi! Onlar sakitləşəndə, məndən uzaqlaşanda mən onları yad bir adam kimi kənardan, uzaq bir planetdən seyr edirəm. Düzdür, bu həmişə olur, amma yenə də... həyat! Ağrıdan başqa bir şey deyil o! Elə ona görə də sadədir, maraqsızdır. Bilsəm, sizə də maraqlı olar, içməmiş, keflənməmiş heç bir ağrı hiss etməmək barədə oxuduqlarımlı, bildiklərimin xülasəsini yazaram, müəlliflər yadımda olmasa da, lap elmi əsaslar göstərə bilərəm. Nə isə... Yəqin ki, o dəqiqə bilmək istəyirdi ki, mən "hərdənbir" deyəndə nəyi nəzərdə tutmuşam, di gəl də indi... Mən ağzımı açıb danışmasam, lap yaxşı olar yəqin ki... Ayda, ildə bir dəfə danışsam, yerinə düşər. Yoxsa ağzımı açan

kimi qatıqlayıram. Bəli, səhəri gün mən oturacaqdan nifrətlə ayrıldım, ona görə yox ki, Lyulyu orda idi, ona görə ki, oturacaq mənim tələblərimə uyğun gəlmirdi. Lap düzünü desəm, soyuqlar başlamışdı və orda gecələmək olmurdu. Bilirsiz nə var, nə olub e? Axı mən nəyə görə sizə izahat verməliyəm? Yaxşı... Mən unudulmuş, xaraba bir yerdə özümə sığınacaq tapmışdım. Bu yer mənim yolumun ağzında idi, mal təzəyi döşənmiş və qoxusu havaya qarışan bu cənnət yerə girən kimi, mənə həşət bürüdü və sevginin qorxunc adı bədənimə dondurdu. Mən başa düşdüm ki, bu yer Allah mənim kimi evsiz-çəksizlər üçün yitirib. Bura sevanlər üçün də sığınacaq, daldə bir yerdir. Bəli burda bir əlaqə var, nə əlaqədir bilmirəm, amma var. Bəli mən başa düşdüm ki, onu sevmişəm bəli, bəli sevmişəm. Mən bilməmişəm ki, bu nədir, amma sevmişəm, hardan biləydim axı? Düzdü, sevginin nə olduğunu məktəbdə, evdə, kilsədə çox eşitmişəm, oxuduğum kitabların arasında da bu mövzu əsas yerlərdən birini tutub. Amma təzəyin üstündə ad yazmaq heç yerdə yazılmayıb. Bəli, uzanıb Aya baxmaq. Lyulyu haqqında fikirləşmək sevgiyim. Yerdə olan kol-kosu qoparıb atmaq buna başqa nə ad vermək olar? Mənim fikrimcə, məhəbbət insanda olan bütün zəiflikləri üzə çıxarır.

Məraqlıdır: məhəbbət və qorxu. Bu nə olan şeydir, görəsən? Bəlkə mən nəyisə səhv salıram. Platonik sevgi. Bəli, bəli, yaxşı yadıma düşdü, heç özüm də bilmirəm platonik məhəbbətlə necə sevirilər, amma çox yəqin ki, mən onu məhz platonik məhəbbətlə sevmişəm. Amma buna da heç inanmaq olmur. Əgər mən onun adını mal təzəyin üstə yazırsam, özü də barmağımla, bu necə təmiz məhəbbət olur? Yaxşı qurtardıq... Mən onun haqqında fikirləşmişəm, amma bu heç nə demir. Bilirsiz nə var? Bu ad mənə lap boğaza yığıdı, mən onun adını dəyişirəm, məsələn onun adını Anna çağırıram. Anna... Necədir he? Düzdür, bu ad da bir o qədər yaxşı ad deyil, amma yenə də. Bəli, mənim əzizlərim, mən – ağrılarımdan başqa heç nə barədə fikirləşmək istəməyən, acından və soyuqdan hətta abır-həyadan məhv olmamaq barədə həmişə olmayan şeylər barədə düşünmüşəm, axı mən həmişə olmayan şeylər barədə düşünməyənəm, lap o şeylər olsa belə, mənimçün fərqi yoxdur, mən öz istədiyimi edəyəm. Məsələn, götürək papağı; olub, var, olacaq. Amma mənim papağım heç vaxt olmayıb. Mənim olsa-olsa ancaq şlyapam olub. Özü də heç kəs onu mənə bağışlamayıb. Ona görə

bağışlamayıb ki, mənim şlyapamı mənə atam alıb, ona görə də onu mənə heç kəs bağışlaya bilməzdi. Çox yəqin ki, o şlyapa mənimlə qəbrə qədər bir yerdə olacaq. Hə... Belə çıxır ki, mən Anna haqqında fikirləşmişəm. Uzun-uzadı fikirləşmişəm, düzdü yarım saat olmasa da iyirmi, iyirmi beş dəqiqə fikirləşmişəm. Görünür mən başqa cür sevmə bilmirəm. Bəlkə də mən ziyalı olduğum üçün belə sevmə bilməmişəm hə... Elə olmasaydı, onda mənim nə işim vardı onun haqqında fikirləşəndə təzəyin başına min bir oyun açardım. Deyəsən kəllə-mayallaq danışdım axı? Doğrudan da... Onun haqqında fikirləşəndə təzəyin nə günahı vardı? Kol-kosu niyə qırırdım? Və hətta yanımda onun baldırlarını hiss ediyirdim. Bəli, elə ona görə bütün bu iztirablara son qoymaq üçün mən o doğma oturaçağın yanına gəldim. O oturaçağın ki, o məni görmək üçün hər gecə, demək olar ki, hər gecə ora gəlirdi. O gəlmirdi və mən onun yolunu gözləyib-gözləyib öz xarabama qayıdırdım. Artıq dekabr ayı idi, yanvar da ola bilərdi, dəqiq yadımda deyil, soyuqlar düşmüşdü, doli soyuqlar... Öz daxmama qayıdanda çalışırdım ki, hadisələri araşdırmaq və məni yuxu aparırdı, əməlli başlı bir nəticə çıxara bilmirdim. Ertəsi gün, daha doğrusu növbəti günlərin birində onun gələcəyi oturaçağın yanına mən həmişəkəndən tez getdim. Və ürəyimə dammışdı ki, daha doğrusu bilmirəm harama dammışdı, amma onu bildirdim ki, o gələcək. Bəli, o artıq orada idi... O əyləşmişdi. Onun ayaqları toxunan bambalaca bir torpaq sahəsi soyuğun nə olduğunu unutmuşdu. Niyə məni izləyirsiniz? – deyər xəbər aldım. Mən oturmamışdım və bunun da səbəbi soyuq idi. O çiynlərini çəkdi, yəni bilmir. Mən xəbər aldım ki, axı məndə nə görüb və çox xahiş elədim ki, heç olmasa bunun səbəbini izah eləsin. Cavab verdi ki, çətinlik çəkir... Mən ona fikir verdim: pis geyinməmişdi, əyni isti idi, əllərinə dəri keçirmişdi, soruşmayın... dərinin nə rəngi, nə də nə dərisi olduğu yadımda deyil. Mən o dəriyə baxdım və ağlamağa başladım. Bəli, bax beləcə əməlli-başlı ağladım. Bu lənətə gəlmiş göz yaş... Amma mən o gün ona görə yox, hər şeyə görə ağlayırdım, hər şeyə görə. Nəyə görə, bilmirdim. O isə daşlaşmışdı, donmuşdu. O mənim ayaqlarımın yanında quruca bir taxta parçası idi. Mən onu ancaq belə təsəvvür eləyirdim və başqa cür təsəvvür edə bilməzdim. Elə bil onu birinci dəfə idi görürdüm, o mənim üçün balacalaşmışdı, büzüşmüşdü. Hətta bir az əvvəl torpağı qızdıran bambalaca ayaqları da havadan sallana qalmışdı və indi onun

kimi torpaq da büzüşmüşdü. Amma məni hər şeydən çox çaşdırın onun cavabları idi. Mən ondan bir şey anlaya bilmirdim. Düzünü deyir, siz mənə görə gəlmisiz? – deyər bir də soruşdum. Başı ilə “hə” dedi. Mənsə: Lap yaxşı – dedi, bu da mən. Bəs özüm, mən özüm ona görə gəlməmişdim? Bu da mən, bax, bu da mənçiyəz... Mən onun yanında oturdum, oturan kimi də özümü itirdim. Mən bir an belə vaxt itirmədən çıxıb getmək istədim, getmək və daha bura qayıtmamaq... Amma düzünə qalsa getməzdən qabaq onu oxutmaq istədim, ona görə də dedim: fikrimi ona çatdırdım və elə güman elədim ki, etiraz edəcək. Amma mən yanılmışdım, oxudu. Nə oxuduğunu bilmirəm, deyəsən, xalq mahnısı kimi bir şey idi. Balaca bir nəğmə, özü də deyəsən ya limon, ya da naringi kolu haqqında bir şey idi. Mən bu vaxta qədər o mahnını heç kəsdən eşitməmişdim və heç kəsdən eşitməyəcəkdim də. Bəli, mən gicgici, mən axmaq o mahnının bir sözünü, bir musiqisini yadımda saxlaya bilmərsən: TFU! Onsuz da həlləm-qəlləm danışsın, bəli, mən getdim. Gedərkən mənə elə gəlirdi ki, o başqa bir nəğmə oxuyur, bəlkə də bayaqkı nəğmənin ardını oxuyurdu, dəqiq bilmirəm. Özü də çox zəif, xəstə bir səslə oxuyurdu. Mən getdim və ordan uzaqlaşdıqca onun xəstə səsi də sonsuz səslərin içində əriyib itdi. Mən bir qədər gedib dayandım, fikirləşdim ki, geri qayıdıb onun önündə diz çöksem, yalvarsam nə olar, görəsən? Amma qayıtmadım, geriye belə baxmadan çıxıb getdim. Bir neçə həftədən sonra sayca beşinci dəfə ora qayıdanda onu həmişəki kimi orda görmədim. Mən onu o səmanın altında (sözün düzü səma elə o səma idi) qoyub getdiyim gündən xeyli vaxt keçmişdi. Birdən o haradansa peyda oldu. Bilmədim haradan və necə? Yağış yağırı, amma nə olsun ki? Güman ki, o islanmamaq üçün çətin tutmuşdu və yağışın altında pis görünmürdü. Soruşdum ki, o bura hər gün gəlir? Cavab verdi ki, yox, vaxtı olanda. Soruşmadım ki, vaxtı olanda nəyi nəzərdə tutur, yox, çox güman ki, soruşmadım, yoxsa sizə deyərdim. Mən maraq xatirinə onun əlindən tutub gözməyə başladım, skamya yaş olduğundan oturmaq mümkün deyildi. Mən onun əlindən heç bir ləzzət ala bilmədiyim üçün əlini buraxdım. Mən onun sifətini bütün dəqiqliyi ilə görürdüm. Onun sifəti cavan qadın sifəti ilə yaşlı, qırışmış qadın sifəti arasında qalan bir şey idi. Xəbər aldı ki, nəğmə oxutmaq istəmirəm ki, ona? Yox, dedim. Dedim ki, yaxşıdır budur mənə nəşə desin. Fikirləşdim ki, deyər

deməyə heç bir sözümlə yoxdur. Amma o, sualıma bənd imiş kimi dedi ki, qalmağa otağı var. Söz ağzından çıxan kimi mən isti bir hiss keçirdim. Elə bil heç nə eşitmədim... Otağı var, ya olacaq, bir şey anlamadım... Bir az dəqiqləşdirmək lazım idi. O, sualıma əlavə olaraq dedi ki, onun iki otağı var. Bir də xəbər aldım və eyni cavabı eşitdim: iki otaq və bir mətbəx. Hiss elədim ki, bir də xəbər alsam, hamam və ayaqyolu olduğunu da deyəcək. Deməli, sizin iki otağınız var? – deyə iri gözlərini ona dikib soruşdum. Deyəsən biz dil tapa bilməmişdik. Bir yerdədir? – deyə maraqla xəbər aldım. Bəli, – dedi. Xəbər alanda ki, bunu niyə əvvəldən mənə deməyib, cavab verib dedi ki, özündə olmayıb. Suda boğulan adam xilas olmaq barədə fikirləşdiyi kimi mən də onun bir az əvvəl mənə dediyi söz barədə düşünməyə başlamışdım. Və ürəyimə (yənə də harama dammışdı dəqiq bilmirəm) dammışdı ki, o yanımda olmayanda da ancaq bu barədə düşünəcəyəm. Doğrudan otaqlar iki idi və onları mətbəx ayırırdı. O dəyəndə ki, şeylərini götürə bilərəm, mən gülüb cavab verirdim ki, olanım budur, üstümdəkilər... Onun otaqları köhnə bir məhəllənin arasında, ikinci mərtəbədə yerləşirdi. O, kerosin lampası yandıranda xəbər aldım ki, elektrik lampanız yoxdur? Cavab verib dedi ki, yox, amma suyumuz və qazımız xirdə-yəcəndir. O soyunmağa başladı. Qadınlar belədirlər də, bir şey tapmayanda soyunurlar. Sözü düzü, əllərindən gələnlə iş elə budur. O məni dəli eləmək istəyirdi, deyəsən, amma şükür Allaha ki, mən lüt qadın bədənini çox görmüşdüm. Mən o biri otağa da baxmaq istədiyimi bildirdim, çünki onu görməmişdim. Lap elə görsəydim də deyəcəkdik ki, o otağı bir də görmək istəyirəm. Bəs siz soyunmaq istəmərsiz? – deyə xəbər aldı. – Bilirsiniz, – dedim, – mən təsadüfən soyunuram, yatarkən ancaq çəkmələrimi çıxarıram, vəssalam. Üst paltarlarım isə – dedim, təsadüfi hallarda öynimdən çıxırıq, havadan asılı olaraq. Nə isə fikirləşib, çiyəninə bir yaylıq saldı və qabağa düşüb məni o biri otaqla tanış eləməyə başladı. Sonradan bildim ki, o otağa dəhlizdən də yol varmış. Bəlkə yaxın olduğu üçün məni mətbəxdən aparmışdı, bilmirəm... Mən otağa heyərlə baxırdım. Otağın mebelinin sayı elə idi ki, sanki onu hardasa görmüşdüm. Mən soruşdum: Nədir axı bu? O çox sakitcəsinə cavab verdi: Qonaq otağı. Bəli, qonaq otağı zir-zibillə dolu idi və o zibilləri dəhlizə daşımağa başladım. O yazıq-yazıq mənə baxırdı. Mənim cavabım onu maraqlandırmasa da soruşdu ki, neyləmək

istəyirəm. Mən onsuz da onunla danışmaq istəməirdim və heç nə demədim. Ona fikir vermədən otaqdakı əşyaları bir-bir dəhlizə daşdım. Otaqda o qədər zir-zibil vardı ki... Məqsədim giriş təmizləmək idi, otaq məni tutmuşdu və burada qalmağa hazırlaşırıdım. Heç olmasa şlyapanı soyun, – deyib gülümsündü. Mən yenə ona əhəmiyyət vermədən işimi gördüm və nəhayət, otaqda divandan və bir-iki rəfdən başqa bir şey saxlamadım. Divanı qapıya sarı sürtdüm və ertəsi gün rəfləri də dəhlizə apardım. İşimi görüb qurtarırdan sonra, hə yadımda ikən deyim ki, o mənə qətiyyətlə kömək eləmədi, özümü divana saldım. Mənim uzandığımı görüb dedi ki, mələfə və üstümə salmağa bir şey götürəcək. Mənə onun heç nəyi gerek deyildi. Gecələr pərdəni çəkmərsiz? – deyə xəbər aldım. Pərdənin çirki qaranlıqdan da bilirdi. Pərdə açıq olduğundan bayırın qaranlığı içəri dolurdu və mənim əşyalarım dartılırdı. Mən divanı çevirməli oldum... Daha doğrusu elə yerə çəkdim ki, pəncərə görünməsin. Mən it öz damına cuman kimi divanın üstünə cumdum. O dedi: Lampanı otaqda saxlayıram, birdən gecə lazımlınız olar. Mən əvvəl dedim ki, lazım deyil, sonra dedim ki, özü bilər, istəyir saxlasın. Fikirləşdim ki, yatmaq gözəl şeydir, amma bunun gecələr araya çıxan zibili olmaya da. Ona görə də ona dedim: Gecə bayıra çıxmaq üçün mənə təsəvvür pis olmaz. Onun evində təsəvvür, daha doğrusu mənə uyğun bir şey ortaya çıxmırdı. O dedi ki, ortası dəşik stul var evində, əsil mənim ölçümdə. O belə deyəndə nəfəsim yadıma düşdü, o həmişə ortası dəşik stulda oturardı, özü də elə məğrur, elə şax oturardı ki... Nəyə... axırı ki, ağzıbağlı bir qazanca tapıb gətirdi. Mən ona deyəndə ki, qapaq məni lazım deyil, onu apara bilərəm, təəccüblə xəbər aldı: Necə qapaq sizə lazım deyil. Əgər mən desəydim ki, bunun qapağı hani, yəqin ki, sualı vermək xatirinə eyni tonda deyərdi ki, qapağı neyirəm. Yaxşı ki, qapağın ağzını otaqda saxladı, yoxsa yuxuya gedə bilərdim. Çünki əlimdə bir şey tutmadan yata bilmirdim. O, lampanı əvvəl qoyduğu yerdən götürüb kömür peçinin üstünə qoydu, mənə elə gəldi ki, indicə çıxıb gedəcək, amma yanılmışdım, o asta addımlarla divanın baş tərəfində diz çökdü. Dedi ki, evində nə varsa hamısı dədə-babadan qalmadı. Onun sözləri məni maraqlandırmırdı, bunu o özü də bilirdi. Onun yerinə kim olsaydı, çıxıb gedərdi. O danışdıqca mən yuxulayırdım, amma o mənə mane olurdu. Mən dedim ki, çıxıb gətirə yaxşı olar. O mənim sözümdən

çıxmadı və lampanı da götürüb getdi. Nəhayət, mən tok qala bildim və fikirləşdim ki, əməlli-başlı yatacağam. Təəssüf ki, dincələ bil-mədim. Səhər yuxudan ayılında bütün bədənim sızıldayırdı. Hər ikimiz lüt idik, bir yataqda uzanmışdıq. Deyəsən, mən onu... Bəli, mənim sevgimin ilk gecəsi belə keçdi.

Yavaş-yavaş mənim güzəranım qaydasına düşürdü. İstədiyim vaxt o mənim yeməyimi-ıçməyimi verir, otağımı təmizləyir, pal-tarlarımı yuyurdu. Yazıq mənim günahım üzündən həmişə məndən ləzzət ala bilmirdi. Ona görə də otaqdakı bütün sədləri yarib keçən mələhətli səslə, amma mənim huşumda qalmayan, nəğmələr oxu-yurdu. Onun nəğmələri daha mənə mane olmurdu. Bir dəfə ondan xahiş elədim ki, otağıma dibçək çitəyi gətirsin. O, sözümü yerinə yetirib çiçək gətirdi və peçin yanına qoydu. Peç yanırdı. Mən dibçəyə qulluq etməyə başladım, amma bir qədər keçəndən sonra dibçək də onun çitəyi də hətta otağa dolan qoxu da mənə bezdirdi. Mən fikrimi ona açanda dedi ki, təzəsini götürə bilər, amma mən etiraz elədim, çünki təzəsi mənə lazım deyil, köhnəsi kimi. Anna barəsində mən daha düşünmürdüm, o mənə qətiyyətlə maraqlandırmırdı. Onun nəfəsi, səsi, gözişi, hətta baldırları da mənə maraqlandır-mırdı. Onun otağından gələn qarışıq səslər mənə narahat ol-məyə başlamışdı, mən özümü açar deşiyindən onun otağına bax-maqdan güclə saxlayırdım. Fikirləşirdim ki, bəlkə o deşiyə bir şey tıxayıb, bəlkə ordan heç nə görünür. Bir gün xəbər aldım: Deməli, siz fahişəliklə dolanırsız? O: – Bəli – dedi, – biz fahişəliklə dolanıyıq. – Bəlkə, – dedim, – ordakılara deyəsən ki, bir az sakit işlə-sinlər. Elə dedim ki, onu hövsələdən çıxara biləm, onunsa vəcnə olmadı və gülə-gülə dedi ki, onlar dayana bilmirlər. Deməli, mən çıxıb getsəm, pis olmaz, hə? – deyər xəbər aldım. O, dədə-baba şey-lərinin arasından pərdə çıxarıb mənim və öz qapısına asdı. Mən dedim ki, hərdənbir mədəm cəfəri yemək üçün mənə əziyyət verir. Cəfəri! – deyib elə bəğirdi ki, guya mən adam yeyənəm və ürə-yimdən adam əti yemək keçir. Başa düşdüm ki, cəfəri mövsümü başa çatır və bu mümkün olan şey deyil. Əgər dünyada cəfəri deyil-ən bitki olmasaydı, mən yaqin ki, şüyüd yeməyi də xoşlamazdım. Onda mənimçün soğanla nanənin fərqi olmazdı... Elə bu fikirlərdə idim ki, birdən ürəklənib mənə dedi ki, uşağa qalib, özü də beş-altı aydır. Hətta onu da dedi ki, uşağın məndən olmasına heç bir şüb-hesi yoxdur. Sonra mənə inandırmaq üçün soyundu və qarnını mənə

göstərdi, elə bil qarnını gözümə soxacaqdı. Soyunmağının səbəbini onunla izah elədi ki, mənə inandırın, ağılıma gətirməyim ki, qarnına yastıq-zad bağlayıb. O mənə iri gözləri ilə baxırdı, gözlərinin rəngi yadımda qalmasa da dəqiq bilərəm ki, gözləri iriləmişdi. Mən bütün qüvvəmi və səsimi toplayıb dedim ki, uşağı salmaq lazımdır. Sözümə bənd imiş kimi pərdələri açdı, onlardan birini özünə bürüdü, gözləri daha da iriləşdi... Və çıxıb getdi. Bəli, o gündən mənim günüm qara əskiyyə büküldü. Hara gedirdimse o qarnını gözümə soxurdu, başıma qaxırdı və tez-tez də deyirdi ki, uşağın məndən olmasına heç bir şübhe yoxdur, fikir versəm, guya mən də onun qarnında uşağın necə atılıb-düşməyinin şahidi ola bilərəm. Mən də cavab verirdim ki, əgər uşaq atılıb-düşürsə, deməli məndən deyil. Qış qapının burdan yaxşı sığınacaq tapa bilmərəm. Ona görə də getmək barədə düşünəndə ötim ürpaşdı. Amma nə etmək olardı? Mən hiss elədim ki, onun yanında kimse var, başı qarışmışdı, özü də yanındakı zənən xeylağı idi, deyəsən. Qovulmadığım yerdən getmək mənə çətin gəlirdi, amma mənim başqa ələcəm qalmamışdı. Mən sakitcə pencəyimi və şlyapamı geyindim, ayaqqabılarımın bağını bağladım, heç nəyimi unutmadan dəhlizə açılan qapını açdım. Daşıyıb yığdığım şeylərin üstündən atıla-atıla cəsiyyə çıxırdım. Hiss eləyirdim ki, mənə izləyirlər, düzdü mən heç nə görmədim, ancaq hiss elədim. Harada olduğumu ayırd etməyə üçün səmaya baxdım. Ayı bürcünü axtarmağa başladım, dəqiq bildirdim ki, o göy-dədir, amma mən onu tapa bilmədim. Sonra fikirləşmədən getməyə başladım. Öz addım səslərimi özizləyə-özizləyə dünyanın irili-xırdalı səslərinin əhatəsindən çıxıb sükuta qoşuldu, sükutu qucaqladım, sükutu sevdim. Mənimçün heç bir əhəmiyyəti yox idi. Səs səsdir, səs səs olaraq qalır. Əsas məsələ odur ki, o səslər olmasın, o səslərin kökü kəsilsin. Mən həmişə bu arzuya yaşamışam, amma daha xeyri yoxdur, mən bu arzuya nifrət eləyirəm. Yaqin ki, qarşıda mənə başqa imtahanlar gözləyirdi. Subay qalmayacaqdım ki. Kimisə sevmək lazım gələcəkdi. Sevgi ürəyin insan beyninə yeritdiyi elik-sir kimi bir şeydir. Ürəklə zərəfat etməyə mümkün deyil...

(1912-1994)

İNTƏHASIZ GECƏ

Mənim adım Oskar Vensandır. Subayam. Monparnas məhəlləsində kiçik kitab dükənəm var. Bu yaxınlarda əlli yaşı tamam olmuşdur. Hamı kimi mən də müharibədə iştirak etmişəm. Zənimcə, insan ömrü üçün bir müharibə kifayətdir.

Çoxlu kitab oxuyuram. Məni elm, ədəbiyyat və fəlsəfə yenilikləri maraqlandırır. Bəzən yaşamaq problemi üzərində düşünürəm və bu, əsrarəngiz şeylərə olan tələbatımı tamamilə ödəyir. Atom nüvəsini parçalaya bilən alimlərin kəşf qabiliyyətinə məftunam. İndiki əsrdə doğulduğumu ağılıma gotirəndə heyran olduğuma görə bədənəm xəfifcə lərzəyə gəlir.

Danışacağım qeyri-adi hadisəyə yalnız və yalnız təsadüf nətiçəsində rast olmuşam. Buna görə həmin təsadüfə minnətdar olduğumu demirəm, amma ona lənət də yağdırmıram. Mən bir az fatalistəm. Lakin düşdüyüm vəziyyətdən necə çıxma biləcəyimdən xəbərdar olmağı çox istərdim.

Bu hadisə 1949-cu il avqustun 9-da axşam başladı. Mən "Günbəz"-in evyanında oturmuşdum. Yay günlərində bura gəlib sərin pivo içə-içə yoldan keçənlərə tamaşa etməyi adət etmişəm. Bu dəfə də belə oldu. Qarşımda açıq qəzet var idi, yoldan keçənlərə baxmaq mənə yoranda bir neçə sətir oxumaqdan ötrü qəzetə nəzər salırdım.

Fikirləşirdim ki, işlər o qədər də pis getmir.

Badarili məhz belə bir anda mənim həyatıma daxil oldu. Özü də elə amirənə tərzdə daxil oldu ki, bu, onun qeyri-adi şəxsiyyət olduğuna dəlalat edirdi.

Stolumun yanından üç dəfə gəlib keçən, buradakılara diqqətli baxan adam bir neçə dəqiqə idi ki, nəzərimi cəlb edirdi. O, romalılara məxsus qırmızı əba geymişdi: bu cəhət mənə onun sifətindəki qərībə və tamamilə yeni bir xüsusiyyətdən az heyətləndirmişdi. Bəlkə,

sifət cizgilərinin nəciibliyi? Bəlkə də, enli və özəmətli alnı, yaxud yunanlara məxsus burnu! Yaxud ola bilər ki, indiyədək heç vaxt görmədiyim bürünc rəngli dərisi? Ortaboydan xeyli uca olan həmin şəxs, mənə öylənmək üçün gözlənilmədən Roma əbası geymiş Misir Allahını xatırladırdı.

Onun hərəkətlərini izləyirdim. Yəni də yavaş-yavaş qarşımdan keçdi. Bir qədər inamsız addımlayırdı; güman etmək olardı ki, azmışdır, yolu soruşmağa da ürək eləmir. Görünür, nəhayət, qərara gəlib qonşu stolun arxasında öyləşdi. Yaxınlaşan ofisiyanta mənim qabağımdakı parçı elə hərəkətlə göstərdi ki, bu, "clə ondan gətir" mənasını verməli idi. Sifətdən özünü itirmiş adama oxşayırdı. Gördüm ki, bu adam təkcə mənim diqqətimi cəlb etməyib: məndən bir qədər aralı oturmuş cənəbli, dazbaş, alçaqboy cənab onu gözləri ilə az qala yeyirdi.

Bürünc rəngli dərisi olan adam, bir qurtum pivo içdi və nifrətin-dən sifəti bürüşdü. O, xəyala dalıb xeyli susdu, sonra mənə baxdı.

Ciddi tərzdə:

– Dostum, – dedi, – mənə çox böyük lütf göstərməyə razı olub, indiki neçənci əsr olduğuna deyə bilərsinizmi?

– Bağışlayın? – deyər cavab verdim.

O, sözüünə davam etdi:

– İndiki əsrin nömrəsini mənə desəydiniz, sənə minnətdar olardım.

Sualın məndə doğurduğu heyəti digər bir cəhət çətin ki azalda bilərdi: naməlum adam latın dilində danışdı. Bu dili pis bilmədiyimə görə naməlum adamın danışığını çətinlik çəkmədən başa düşür və ona cavab verməyi bacarırdım. Biz klassik latın dilində danışırıq. Həmin söhbəti mümkün qədər olduğu kimi nəzərinizə çatdırıram.

Əvvəlcə elə fikirlişdim ki, səfəh zarafatlar həvəskarına rast gəlməmişəm. Lakin onun özünü bürüzə verən ehtıramlılığı mənə bu gümanımdan əl çəkməyə məcbur etdi. Bəlkə, dəlidir? Bütün bunlara baxmayaraq, onunla cəmi ahəngdə danışmağı qərara aldım. Dedim:

– Vətəndaş, sənə böyük məmnuniyyətlə cavab verərəm. Biz iyirminci əsrin ortalarında yaşayırıq. Daha dəqiq desək, min doqquz yüz qırx doqquzuncu ildə.

Naməlum adamın sifətində kədərli heyətlə ifadəsi göründü. O, təmən ilə mənə baxıb dedi:

– Ah, dostum, kim sənə öyrədib ki, başqa bir dövrdən buraya gələn və ona görə də burada tək-tənha olan adamı ələ salasan!

O, böyük bir qurtum vurdu, razılıq əlaməti olaraq başını tərpəndirib ciddiyyətlə dedi:

– Bu içki adamın canını qızdırır, özü də dadlıdır. Qayıdanda özümzlə dörd butulka aparacağam.

Mən dalbadal dörd stəkan içib badarilidən xahiş etdim ki, söhbətini davam etdirsən.

Amun-Ka-Zaylat sözü başladı:

– Sənə dedim ki, bir neçə dəqiqəlik səfərim ərzində Yerdə sürən səksən əsr müddətində gözəl Badari mədəniyyəti, çox güman, yox olmuşdur. Təəccüblənməyinin səbəbini başa düşürəm, çünki çox ola bilər, ən böyük kəşflərimiz də məhv olmuşdur. Romalılar bu barədə heç nə bilmirdilər. Məsələn, bizim məharətlə düzəltdiyimiz maşın onlara bəlli deyildi. Belə bir maşının sonralar ixtira olduğunu güman etmirəm.

Təsdiq etdim ki, vaxta səyahət məsələsi heç cür mümkün olmamışdır.

– Ey Amun-Ka-Zaylat, – dedim, – vaxta səyahət mənə bəşəriyyətin ən heyranedicili nailiyyəti kimi görünür, indi başa düşürəm ki, elmimizin çox böyük müvəffəqiyyətlərinə baxmayaraq, biz hələ uşağıq. Amma əsrimiz sən fikirləşdiyən qədər nadan deyil. Mən Badari mədəniyyətinə az-məcz bələdəm. Nə olsun ki adamlar onu unutmuşlar. Alimlərimiz Badarini öyrənməyə başlamışlar. Bu yaxınlarda aparılmış qazıntılar, onun şanlı keçmişini bizim üçün aşkara çıxarmışdır. Bil və ağah ol ki, sənin şəhərin altı min ildən də çox bundan əvvəl dağılmış və torpaq altında qalmışdır. İndi bizim cəsur alimlərimiz ilk dəfə onun xarabalığını üzə çıxarırlar.

– Ola bilməz! – deyərək Amun səsləndi.

– Onlar orada saxsı qırıq, bürünc xəncərlər və ətraf sümükləri öylənmiş skeletlər tapırlar. Amma sən dediyin kəşflərin heç bir izi hələ tapılmamışdır. Qət etmiş ki, siz əkinçi xalq olmusunuz. Bizə məlumdur ki, siz fil dişindən əla heykəllər yaratmağı, sədəf şeylər düzəltməyi, misdə naxış açmağı bacarmısınız; amma heç bir kəsin ağlına gəlmir ki, elminiz mənim bildiyim qədər yüksəklərə qalxmışdır.

– Götür-qoy etsən, burada heç bir təəccüblü şey yoxdur. Dediyin kobud əşyaların əsrlər boyu qalması, tamamilə təbii. Amma bizim əla texnikamız misdən və bürüncdən çox kövrək metallardan yara-

dırdı... Sən, dalğalar və radiasiya haqqında eşitməmişmi? Siz enerjini həmin görünməz vasitələrin köməyi ilə ötürməyi bacarmırsınız?

Cavab verdim ki, bacarıq və bu sahədə həttə xeyli müvəffəqiyyət də qazanmışıq. Mən radio və televiziya stansiyalarımızın quruluşunu həvəslə təsvir etdim.

– Deməli, sən başa düşürsən ki, qurğumuzun əsas ünsürünü əl ilə yoxlamaq mümkün deyil. İndi də təsəvvür et ki, dalğaların köməyi ilə həmin ötürmələrin sirri itəcək və gələcək fəth hazırda sənə fəxr etdiyin aparatların qırıqlarını tapacaqdır. Axı o, sizin bu aparatları yaradarkən nə kimi əməli məqsədlər güddüyünüzü ağlına gətirə bilməyəcəkdir. O, bunların bəzək sənəti nümunələri olduğunu güman edəcəkdir. Üzərində anlaşılmaz işarələr həkk edilmiş vaza və metal qırıntılarını tapan əsrinizin alimləri də bu cür fikirləşirlər... Amma mən görürəm ki, siz bilik sahəsində hələ körpəsiniz. Bizim sən elmi-texniki nailiyyətlərimizin əsas xüsusiyyəti sadəlikdir. Məsələn, mənə bura gətirən maşın çox mürəkkəb radiasiya sistemi ilə təchiz edilmişdir, lakin onun hərəkətverici hissəsi qətiyyətlə böyük deyildir. Özün bax. Adı görkəmli mexanizmin başqalarının nəzərinə çarpmamasında təəccüblü bir şey yoxdur.

O, cibindən tutqun ağ rəngli, ellipsvari kiçik bir şey çıxartdı. Düymələrdən və balaca dəstəklərdən ibarət olan bu şeyin dilləri var idi; adama elə gəlirdi ki, mexanizmin quruluşu yalnız bundan ibarətdir. Bu an adımı çəkdiyim alçaqboy, çəsməklə adamın irəli öyldiyini və çox böyük maraqla biza baxdığını gördüm. O lap yaxınlığımızda oturduğundan söhbətimizin çoxunu, yəqin ki, eşitmişdi. Badarili həmin şeyi tələsik cibinə qoydu.

– Dostum, sənə çox böyük etimad göstərdiyim barədə danışmağa ehtiyac yoxdur. Bu şey indi mənim üçün kral xəzinəsinin bütün vazalarından qiymətli. Mən sizin dövrədə qalmaq niyyətinə deyiləm. Səyahətimin məqsədi olan iyirmimininci ilə çatmalı, sonra geri qayıtmalıyam... Amma sən dedin ki, vələhədicə köhnə Badari şəhəri çoxdan dağılmışdır?

– Məgər xəbərin yoxdur? – deyərək bir qədər fikirləşdikdən sonra cavab verdim. – Məgər sən səfərdə olarkən onun can verəməsinin və əsrlər boyu yavaş-yavaş sönməsinin şahidi deyilsən? Məgər sən öz şəxsi ölümünü görməmişən? Məgər sən cənabın küllünün indi bizi heyran edən zərif naxışlı qutulardan birinə yığıldığından xəbər tutmamısan?

– Boş-boş danışmamaq üçün mən öz üsullarımız barədə sənə bəzi izahat vermək istərdim. Bağışla məni, dostum, o zaman səfeh suallara ehtiyac qalmaz... Amma bir halda ki, biz tanış olmuşuq, sən öz adını mənə deyə bilərsənmi? Adamları “Ey dostum”, yaxud “Ey naməlum şəxs” ifadələri ilə adlandırmaq mənə elə gəlir ki, çətin-dir. Bunu da romalılardan əxz etməmişəm.

– Adım Oskar Vensandır, – deyə cavab verdim.

– Hm... m-m... yaxşı... Amma əgər xətrinə dəyməzsə, mən yenə də sənə əvvəlki kimi “dostum” deyə müraciət edəcəyəm. Yalnız bunu demək istəyirəm ki, sən vaxta səyahət haqqındakı təəvvürün tamamilə bəsitdir. Sözlərimə qulaq as.

Biz xəlif meşədən Omparnas axşamında üz-büz əyləşmişdik. Badarilinin söhbətinə o qədər uyumuşdum ki, yemək tamam yadımdan çıxmışdı. Saat doqquz idi. Butulkalarda heç nə qalmamışdı. Yenidən şərab sifariş vermək istəyirdim ki, alçaqboy, çəsməkli adam yerindən qalxdı və dərin heyratıma rəğmən bizə latın dilində müraciət etdi:

– Ey vətəndaşlar, söhbətinizi yarımcıq kəsdiyimə görə üzr istəyirəm. Söhbətinizə qulaq asdığım üçün məni təvəzökar olmamaqda təqsirləndirməyin. Ey mənim əcdadım, səni görən kimi sənəin hərəkətlərinə, danışığına heyran oldum. Sözlərinə qulaq asmaya bilmədim. Bu sözlər mənə o qədər həyəcanlandırdı ki, özümü saxlaya bilməyib axıradək qulaq asdım. Məni lənətləməyin, əksinə, bu görüşə imkan yaradan təsadüfə minnətdar olun, adamların keçmişə ağılaşmıq dərəcədə maraq göstərdiklərinə minnətdarlığınıza bildirin. Həmin maraq, məktəblərdə, hətta bizim zamanədə latın dilini öyrənməyə vadar edir... hələ bu harasdır! Deməliyəm ki, mənim zamanəmdə. Axı ey nəci bə naməlum şəxslər, biz sizinlə müxtəlif dövrlərin adamlarıyıq. Sizə nə qədər qərribə görünsə də, dostlar, bilin ki, qarşınızda daha bir vaxt səyyahı dayanmışdır. Amma mən bura uzaq gələcəkdən təsir götürmüşəm. Mənim mövcud olduğumdan heç birinizin xəbəri yoxdur, çünki sən parisli də, sən badarili də bilməlisiniz ki, mən yalnız on-on iki min il bundan sonra dünyaya gəlməliyəm, daha dəqiq deyə bilmərəm, ona görə ki, ey mənim əcdadım. Amun, mən də sənəin kimi bu dövrə təsadüfən, mexanizmin müəyyən olunmuş iki yüz ərlik məsafəni birdən-birə qət edə bilməyəcəyini və yolüstü dayanmaq lazım gəldiyini başa düşəndən sonra enmişəm.

Dostlar, qarşınızdakı şəxs Perqoliya respublikasının adlı-sanlı alimlərindən biri olan doktor Cinq-Conqdur. Təəssüf ki, Perqoliya

respublikası haqqında heç nə bilmirsiniz, çünki mənim parlaq müvəffəqiyyətimin şahidi olacaq ölkə, hələlik okeanın altındadır. Ey parisli, sənəin dövründə həmin okeanı Sakit Okean adlandırırlar. Bilin və ağah olun ki, Perqoliya akademiyası son nailiyyətimizdən – vaxt məşimindən istifadə etməklə keçmiş elmi səfərə çıxmağı mənə tapşırılmışdır... Demək istəyirəm ki, mənə tapşırıraqdır. Səfərin müddəti Yer vaxtı ilə iki yüz ərlik müəyyən edilmişdir. Aparacağım hesablamalara görə, elmimizin bizi tanış etdiyi gözəl Badari dövrünə gedib çıxmalıyam. Kiçik bir hadisə mənə yol üstündə dayanmağa vadar etdi. Amma mən xoşbəxtəm, çünki bu, mənə birdən-birə müxtəlif dövrlərlə tanış olmağa imkan vermişdir.

Ey parisli, mən sənəin vaxtınla beş gün əvvəl buraya gəlmişəm. Paltarımı burada nəzəri cəlb etməyən paltara dəyişmişəm. Bu da mənim şanıam.

O, Amunda gördüyüm əşyaya oxşayan ovalvari şeyi göstərdi.

– Ey dahi Cinq-Conq, – deyə sözbə başladım.

Lakin sözümü kəsməyə məcbur oldum, çünki özümü lap itirmişdim. Ofisiyanta işarə etdim və perqoliyalıya öz stolumuzun arxasında yer göstərdim; qüvvəm yalnız buna çatdı ki, ondan nə içmək istədiyini soruşdum. Cavab verdi ki, konyak adlanan içki onu hər cəhətdən təmin edir.

– Konyak mənə evdə daim içdiyim içkini xatırladır, – deyə əlavə etdi. – İçəcəyəm demək istəyirdim. Doğrudan da, mən öz dövrümdən on min il əvvəlki həyata hələ alışmamışam, buna görə də danışğında yol verdiyim dolaşıqlıq üçün sizdən üzr istəyirəm... Əgər icazə versəniz, konyak və bir az qazlı su istərdim.

Mən bir butulka konyak və bir sifon qazlı su sifariş verib, yeni tanışımı nəzərdən keçirməyə başladım. O, bəstəboy, tamamilə dazbaş idi, səliqəli qara pencək geyinmişdi. Gözləri iblis gözləri kimi yanırdı. Əgər badarili olmasaydı, onun qeyri-adi böyük kəlləsi diqqətimi şübhəsiz ki, cəlb edərdi. Bəstəboy gələndən sonra badarilinin ağzından hələ bir kəlmə də çıxmamışdı. Deyəsən narazı idi.

Bir stəkan konyakı başıma çəkib, azacıq özümə gəldim.

– Cənablar, – deyə sözbə başladım, – ...Üzr istəyirəm, cəntənlər... Demək istəyirəm ki, ey alimlərin alimləri! Sən, badarililərin ən məşhursan və sən, ən adlı-sanlı perqoliyalıları öz şöhrətinlə kölgədə qoymusan!.. Bu axşam, həyatımda ən böyük hadisə ilə əla-

mətdardır. Əsil möcüzə görməyimə mənə imkan verdiyinə görə ruha minnətdaram. Özümü sənə layiq hesab etmirəm, xələtimdən qızaraq, Amun-Ka-Zaylat, sənə qeyri-adi müdrikliyin qarşısında və Cinq-Conq, gələcəkdə sənə qismət olacaq müdrikliyin qarşısında təzim edirəm. Lakin bu dövrün nadanlığına rəhminiz gəlsin. Zənnimcə, nadanlığımız orta əsrlərin cəhəli kimi bir şeydir. Yalvarıram, bəzi şeyləri mənə izah edin. Səkkiz min il bundan əvvəl yaşamış badarili, axı sənə ölümündən azı yetmiş doqquz əsr keçmişdir. İndi, gözlərim qarşısında necə dura bilirsən?

– Suallarına cavab verməyə çalışacağam, lakin verdiyin suallar, sənə çox sadələşdirdiğini göstərir. Qoy lap əvvəldən başlayım. Perqolialı hakim söhbətimizi kəsməseydi, belə də edəcəkdim. Sən də mənim kötücüm, söhbətimə qulaq as, sonra mən də səni dinləməklə özümü xoşbəxt hesab edəcəyəm.

Doktor Cinq-Conq razılıq əlaməti olaraq başını tərpədənədən sonra badarili sözünə davam etdi:

– Xeyli bundan əvvəl, alimlərimiz vaxtda sürətlə yerdəyişmənin nəzəri cəhətdən mümkün olduğunu müəyyən etmişdilər. Alimlərimizdən biri sübut etmişdi ki, vaxt eyni növlü deyildir, müxtəlif sistemlərdə olan fərdlər üçün vaxtın sürəti nisbidir və sistemin özü ilə müəyyən olunur... Lakin de görüm, ey parisli, kifayət qədər aydın danışırımmı?

– Sözünə davam et, bu nəzəriyyə mənə tanışdır. Alimlərimizdən biri eyni cür kəşf etmişdir.

– Deməli, Yer vaxtından fərqlənən vaxtda yaşamaq imkanı təkrar edirəm ki, nəzəri cəhətdən sübut edilmişdi; lakin onun həyata keçirilməsi üçün işıq sürətinə yaxın sürətə nail olmaq lazım idi. Sənə başa düş biləcəyin bir misal gətirəcəyəm; bizim məktəblərimizdə həmişə həmin misalı çəkirlər. Əgər səyyah planetimizdən saniyədə iki yüz doxsan doqquz min doqquz yüz səksən beş kilometr sürətlə yola düşərsə və iki il səfərdə olarsa, o, yerə qayıdanda iki yüz il keçəcəkdir...

Öz biliyimlə fəxr edərək dedim:

– Bu, mənə məlumdur. Professor Lanjeven həmin hesablamada şəhər qazanmışdır...

– Çox gözəl. Amma sözümü kəsmə. İndi sənə bilmədiklərinə danışacağam.

– İnsan bədənində heç bir zərər olmadan işıq sürətinə yaxın sürətlə hərəkət etmək imkanı verən həddindən artıq sadə üsul kəşf edilən günəndə, həmin həqiqət sifir nəzəri üsul kimi qalmışdı. Bundan sonra isə vaxta səyahət – düzdür, yalnız müəyyən istiqamətdə – əməli surətdə həyata keçirilməyə başladı. Biz öz elçilərimizi sonrakı dövrlərə göndərməyi öyrəndik. Bunun üçün onları fəzaya çıxarmaq və lazımı sürət əldə edilən kimi dərhal Yerə qaytarmaq kifayətdir. Mən çox sadə danışım. Əslində isə bu cür səyyah dərhal bizim nəzarətimiz altından çıxır, çünki başqa bir vaxta düşür. Buna görə də ona əvvəlcədən dəqiq göstəriş və əvvəlcədən xüsusi təlimat veririk.

Bəliklə, on nəfər fəzaya “buraxıldı” və lap bu yaxınlarda onlardan birincisi qayıtdı. Onun marşrutu elə hesablanmışdı ki, Yerə bizim vaxtımızla iyirmi beş ildən, yəni sənə vaxtınla bir neçə saniyədən sonra qayıtsın. O, özünü lap yaxşı hiss edirdi və indi oğlu ilə bir yaşda olduğuna çox təəccübləndi. Digər doqquz nəfərin tələfindən isə hələlik xəbərimiz yoxdur.

Doğrudan da, əgər sözlərimə yaxşı fikir vermənsən, yəqin, diqqət yetirmənsən ki, ilk təcrübələrimizin bir mühüm qüsuru olmuşdur. Elçilərimiz Yer vaxtının hər hansı dövrünə gedib çata bilirdilər, lakin oradan qayıtmağı bacarmazdılar. İxtira mükəmməl deyildi. Elçimiz dünya səfəri ərzində bəşəriyyətin qazandığı bütün tərəqqi nemətlərindən istifadə edə bilirdi, amma gördükləri haqqında bizə danışmaq imkanı yox idi. O vaxtdakı ki, biz müəyyən qədər yaşayıb elçimiz kimi bilik qazandıqdan sonra onunla görüşək... Bu cür vəziyyət bizi qane etmirdi. Ona görə də Badarinin on itizə sahibləri həmin problemin həllinə başladılar.

Mən fəxr edirəm ki, bu böyük işə kömək göstərmişəm. Nəhayət, əsrlər arasından geri istiqamətdə hərəkət etməyi öyrəndik. Bəzi alimlər bunun mümkün ola bilməyəcəyini güman edirdilər, fikirləşirdilər ki, vaxt geri qayıtmır. Əslində isə belə deyil. Mən təfərrüata varıb həmin işin texnikasından danışmayacağam – sən parisli başa düşməzsən; perqolialı, sənə gəlincə isə deməliyəm ki, sənə burada olmağının özü ixtiramızın əsrlər keçəndən sonra yenidən kəşf olduğunu sübut edir. Əgər yenidən Badariyə qayıtmaq istəsən, kiçik dəstəyi tərpətməyim kifayətdir. O zaman mən təsəvvür edilən vaxt – fəza məsafəsinə müvafiq mürəkkəb sürətlə hərəkət edəcəyəm. Vaxtda geri istiqamətlə hərəkət edərək öz dövrü-

müzə çatacağam. Əvvəlki eksperimentlərimiz uğurlu olmuşdur. Dediyim kimi elçimiz Roma imperiyası haqqında çox maraqlı məlumat toplayıb geri qayıtmışdır.

Badarilin bütün sözlərinə, bir kəlməsinə də ötürmədən diqqətə qulaq asırdım. Cinq-Conq isə razılıq əlaməti olaraq arabir başını tərpətməklə kifayətlənirdi. Amun-Ka-Zaylat sözünü qurtaranda o, səsləndi:

– Həmin möcüzələri yenidən canlandıran perqoliyalıların müdrikliyinə eşq olsun! Badarili, sənin söhbətində az şey məni təəccübləndirdi. Biz də ağılasığmaz sürət əldə olunmasını köşf etmişik... yəni kəşf edəcəyik. Mürəkkəb yerdəyişmələr və təsəvvürə gətirilən məsafələr prinsipi bizə də məlum olacaqdır. Ey mənim əcdadım, sənin eksperimentin ilə mənim eksperimentim arasında yeganə fərq səfərin istiqamətidir. Beləliklə, maşın dəqiq qurulduqdan sonra mən badarililər dövrünə yola düşəcəm, bütün perqoliyalıların arzu və özünəməxsusluğunu özümə aparacağam. Mən on iki min ildən sonra yola düşəcəyəm. Bura isə beş gün əvvəl, bir neçə saat davam edən səfərdən sonra gəlmişəm.

“Mürəkkəb sürət” və “təsəvvür edilən məsafə” ifadələrini bir təhər başa düşürdüm, lakin keçmişin, indiki dövrün və gələcəyin bu cür fasiləsiz qarışdırılmasına görə lap ağılımı itirmişdim. Daha bir neçə butulka sifariş verdim.

– Dostlar, sözünüzü kəsdiyimə görə üzr istəyirəm, – deyə yalvardım, – amma söhbətdən baş çıxarmağım üçün vaxt lazımdır. Xahiş edirəm, tələsməyin, hər kəlməniz məni heyətləndirir... Deməli, – mən fikrimi cəmləşdirməyə çalışaraq sözüme davam etdim, Amun-Ka-Zaylat, sən inandırmaq istəyirsən ki, zamanın gedişinin əksinə səfərə çıxıb, gəldiyin dövrə qayıda bilərsən?

– Tamamilə düzdür.

– Sonra isə sən öləndə vaxtdakı hərəkətin gələcəkdə də davam edəcəkmisi? Deməli, məsələn, mənim əsrimin adamları, səni ölümündən sonra da sapsağlam görə bilərlər?

– Buna heç bir şökk-şübhə ola bilməz, – deyə badarili cavab verdi.

Cinq-Conq əlavə etdi:

– Niyə də şübhə olsun? Axı sən məni anadan olduğum gündən çox-çox əvvəl görürsən.

– Doğrudan da, mən bu haqda düşünməmişəm, – deyə fikrili halda dilləndim. – Bəs onda... məgər sən mənə demədinmi ki, indi yaşayırsan?... Axı belə halda məhz mən haqlıyam, sən isə, yəqin ki, ölüsən.

– Ey parisli, şərabın oladır, amma başın, doğrudan da, fil başıdır. Axı hər şey tamamilə aydındır. Sənin üçün mən ölüyəm, amma öz dövrümə gəlincə isə yaşayacağam. Çünki sağam. Ölümüm mənim gələcəyimdə, eyni zamanda sənin keçmişindədir. Əgər səni razı salarsa, qoy olsun: mən sənin səksən əsrindən bir az əvvəl ölmüşəm. Burada heç bir ziddiyyət yoxdur.

– Bəli... bəli... Amma fərz edək ki, sən cəmi iki il əvvələ (mən Yer vaxtı ilə iki il nəzərdə tuturam) səfərə çıxmısan. Orada bir neçə gün qalacaqsan, sonra geri qayıdıb hər gün yaşayacaqsan; əgər düz başa düşmüşəmsə, vaxt ilə yaşadığın, yəni iki il bundan əvvəl yaşayacağın zamanədə iki ildən sonra öz-özünə görüşməli olacaqsan. Mən iki il keçəndən sonra yaşayacağın zamanədə demək istəyirəm.

– Bu, şübhəsizdir. Adamın öz-özü ilə görüşü bu cür səfərlərlə əlaqədar olan ən təəccüblü cəhətlərdən biridir. Tamamilə aydındır ki, zəif amplitudalı bağlı dövr baş versə, geri qayıtdıqdan sonra normal, yəni yer vaxtı ilə yaşasam, öz-özümə görüşməliyəm. Lap indi səninlə görüşdüyüm kimi.

Az qala dəli kimi:

– Ağılasığmazdır! – deyə səsləndim. – Bəs sən, Cinq-Conq, anadan olandan... doğulandan... dünyaya gələndən sonra bu yerlərə qayıtsan, Parisi tanıyacaqsanmı? Gəlməli olacağın... bəli, anadan olduğun gündən təqribən on iki min il əvvəl gələcəyin Parisi?

– Zənn etmirəm, – deyə Cinq-Conq cavab verdi. – Sən həmişə yaddan çıxarırsan ki, mən sənə nisbətən anadan olmalıyam özümə qalınca isə mən anadan olmuşam, çünki buradayam, sənin qarşında oturmuşam. İndiyədək iki, yaxud üç saatlıq cavanlaşmışam, bir halda ki, altmış yaşım var, deməli perqoliyalıların vaxtı ilə altmış il bundan əvvəl doğulmuşam.

Biz “Günbəz”in evyanında öyləşib söhbətimizi davam etdirirdik. Zaman fəllərini biabırcasına dolacaq salmağıma baxmayaraq, konyak həddindən artıq səfeh vəziyyətinə düşməməyimə kömək edirdi. Aylı gecə idi. Monparnas müharibədən əvvəlki illərdə olduğu kimi, yenidən gözəlləşmiş və canlanmışdı. İzdiham arasında hər cür irqdən olan və müxtəlif paltarlar geymiş cənəbilər gözə dəyirdi. Qırmızı əbəli badarili çox da fərqlənmirdi.

“Burada ən qeyri-adi tarixi möcüzənin baş verdiyi ... baş vermiş olduğu... baş verə biləcəyi, heç kəsən ağılına gəlmir. Mən Oskar Vensan da həmin möcüzənin iştirakçısıyam! Ruhlar mənə nə qədər qeyri-adi qayğı göstərmişlər!”

Taleyimə minnətdarlığımın başımı tamamilə itirərək, bizdə məşhur olan şərabın dadına baxmaq istəyib-istəmədiklərini ehtiyatla qonaqlarımdan soruşdum; iki butulka şampan şərabı sifariş verdim. Qədəhlərimizi bir-birinə vurduq.

Amun-Ka-Zaylat razı qaldığını bildirdi. O, deyirdi:

– Dostum, adam öz zamanəsindən birdən-birə səkkiz min il irəli düşəndə qəribə hisslər keçirir. Ey parisli, sənin əsrin haqqında pis söz deməyəcəyəm, hərçənd mənə elə gəlir ki, bu əsr nadanlığın ağılaşmaz səviyyəsindədir. Burada hava təmiz, işıq zərif olduğuna görə bədənimdə qeyri-adi hərarət hiss edirəm. Qonaqpərvərliyindən razıyam, öz elmi institutum adından sənə təşəkkürümü bildirirəm. Görəsən, indi Badaride mənim elmi həmkarlarım nə ilə məşğuldurlar? Daha doğrusu, səksən əsr əvvəl onlar nə ilə məşğul idilər? Əlbəttə, onlar qayıdacağım günü səbirsizliklə gözləyirdilər. Həmkarlarımdan ümidlərini doğruldacağam. Topladığım məlumat dünya elmi tarixində əlamətdar hadisə olacaqdır.

Amma dostum, mən sənin dövrünün eyş-ışrəti içərisində rahat qala bilmərəm; öz tapşırığımı yerinə yetirməliyəm. Mənim üçün müəyyən edilmiş məqsədə doğru getməliyəm; Cinq-Conq, sənin dövrünə gəlib çatmalıyam. Perqolialı, bəlkə də, sən yaşadığın illərdə orada olacağam. Deməli, ola bilər ki, səni orada görəəcəyəm; amma sən məni tanıya bilməyəcəksən; çünki görüşümüz sənin üçün gələcəkdə olacaqdır. Ümidvaram ki, məni, dostumuz parislinin bizi qəbul etdiyi kimi hörmətlə qəbul edəcəksən. Buna da ümidvaram ki, şərab hazırlamaq bacarığı o vaxtdək yaddan çıxmayacaq.

– Buna əmin ola bilərsən, ey əcdadım, amma sən nəhaq yərə ümid bəsləyirsən. Sən məni Perqoliyada görə bilməzsən, çünki əgər məni görəsən – həddindən artıq incə ifadə işlətmədiyimə görə üzr istəyirəm – bu, mənim keçmişimdə baş vermişdir. Əgər belə olsaydı, mən indi görüşdən xəbərdar olardım. Halbuki, sifətin mənə tanış deyil.

– Bu həqiqətdir, ey gələcəyin müdrik şəxsi, mən bu cəhəti unutmuşdum... hə, vaxtdır. Ey parisli, mənə sən dəfə yaxşılıq edə bilərsənmi? Bu izdihamın içərisindən uçağım çox xoşagəlməz hadisə olardı; görə bilirlər. Məni boş bir yərə ötürməyə razılıq verərsənmi? Qalmaqla qoparmadan oradan uçub gedə bilərdim.

Onu ötürmək üçün ayağa qalxdım. Cinq-Conq məni “Gün-bəz”də gözləyəcəyinə söz verdi; onunla yenə də söhbət etmək istəyirdim.

Perqolialı dedi:

– Sən qayıdanadək yerimdən tərpənməyəcəyəm. Sabah yola düşmək fikrindəyəm. Sənə isə əcdadım Amun, uğurlu yol arzulayıram. Öz qardaşlarına bir şey demək istəyirsənmi? Ola bilər ki, mən sənəin əsrində yerə enim.

– Onlara da ki, yolda Amun-Ka-Zaylata rast gəldin, de ki, işlərin yaxşı gedir, tezliklə qayıdacağam.

Biz bulvarla bir neçə addım irəlilədik. Sonra döngəyə burulduq və mən Amunu Lüksemburq sarayına tərəf apardım.

Yolda badarili mənə deyirdi:

– Dostum, tez yola düşməyimə görə məni bağışla, amma bu bala-caboy perqolialı heç xoşuma gəlmir. Zənnimcə, onun nə isə alçaq niyyəti vardı. Hiss edirəm ki, burada mənhus məkr gizlənir. Qonşular zəngin və geniş ölkə olan Badarinin daim paxıllığını çəkmişlər. Öz tariximiz boyu dəfələri saysız-hesabsız düşmənlərin basqınlarını dəf etməli olmuşuq. Bəs gələcəyin xalqları bizim tərəqqimizdən xəbər tutsalar, necə olacaq? Əgər onlar da bizim kimi alim və qüdrətli idirlərsə, – görünür, perqolialılar məhz bu cür adamlardır, – qorxuram ki, sərvətlərimizi əlimizdən almaqdan ötrü keçmiş ekspedisiya göndərmək həvəsinə düşsünlər. Cinq-Conqun nə kəlləsinin forması, nə də cılız bədənini xoşuma gəlir. Mən insanın fiziki quruluşunun, onun mənəvi simasına uyğunluğunu öyrənmək sahəsində dərin tədqiqat apardığıma görə deyə bilərəm ki, bu dəfə qabağıma çox məkrli və pis adam çıxmışdır... Ey parisli, sənə üreyimi açmaq istəyirəm, hiss edirəm ki, məni satmayacaqsan. Əgər əvvəllər səfərimdən məqsəd qoruzluq elmi-tədqiqat idisə, indi həmin səfər müəyyən dərəcədə köşfiyyat xarakteri daşıyır. Biz kainatın çox dərin sirlərini açmaqla, özümüzün ləyaqətimizi, şöhrətimizi tamamilə dərk edərək bütün dövrlərin xalqlarını Badari mədəniyyətinin nailiyyətləri ilə tanış etmək istəyirik. Amma, indi görünür, perqolialıların planları bizim planlar üçün təhlükə yaradır.

Qəti qərara gəlmişəm. Maşını bu perqolialının yaşadığı dövrə quracağam. Onların niyyətini öyrənmək üçün bir neçə həftə orada qalacağam. Sonra əlahəzrət kralımıza məlumat verməkdən ötrü Badariyə qayıdacağam. O zaman biz lazımı hazırlıq görürük.

Küçədə bizdən başqa heç kəs yox idi. O, vaxt maşınını cibindən çıxarıb diqqətlə tənzim edərək, nəhayət, bildirdi:

– Hər şey hazırdır.

Kədərli cavab verdim:

– Lakin səni çox az gördüm, indi deyəsən, həmişəlik məndən ayrılırsan. Sənə hələ minlərcə sual verməliyəm. Gözəl Badari mədəniyyəti bərsində, demək olar ki, mənə heç nə danışmadın.

– Ola bilər ki, məni güman etdiyimdən xeyli əvvəl görəsən, – deyər Amun-Ka-Zaylat gülümsünərək cavab verdi. – Söz verirəm ki, qayıdarkən yolüstü burada bir də dayanım.

– Bəs gəlişindən necə xəbər tutum, səni harda qarşılayım?

– Dostum, badarilinin müdrikliyinə inan... İndi isə bir neçə addım geri çəkil.

O, əbasına möhkəm büründü, əli ilə mənə işarə etdi. Bu, mənə vida işarəsi kimi göründü. Badarili düyməni basdı. Bənövşəyi alov qalxdı, gözlərim qarşısında ağ ildırım çaxdı. Raket buraxılarkən əmələ gələn viyılıya bənzər uzun viyılı eşitdim. Başımın üstündən nə isə gözqamaşdıran parlaq bir şey keçərək qara səmaya doğru uçdu. Bütün bunlar birçə anın içərisində baş verdi. Sonra ətrafa yenidən zülmət və sükut çökdü. Mən tək qaldım. Həyəcanımdan Lüksemburq sarayının dəmir hasarını sıxdım.

Bir neçə saniyə hasara söykənib qaldım. Həyəcandan özümə gəlməyə macal tapmamış, gecənin zülmətini yeni parıltı nura qorq etdi. Yenidən ildırım çaxdı və Amun-Ka-Zaylat əvvəlki yerində göründü. Bu dəfə bədənində sıx yapışmış paltar geymişdi.

– Nə olub? – deyər qışqırdı. – Allah xatirinə de görüm, gözlənilmədən qayıtmağının səbəbi nədir? Əlbəttə, mən xoşbəxtəm, amma sənin planlarına nə mane oldu? Bəlkə maşınına qum düşüb?

Badarili iltifatla gülümsündü.

– Heç nə olmayıb. Hər şey əladır. Məgər mən səni xəbərdar etməmişdim ki, burada yolüstü ikinci dəfə dayanacağam? Gördüyün kimi vədimə əməl edirəm. Perqoliyadan qayıdıram. Həmin ölkədə düz bir ay qaldım Yeri gəlmişkən deyim ki, Perqoliya heç xoşuma gəlmədi. Paris gecəsinin xoş mühitinə düşdüyümə şadam.

Yenə də öz təəccübümü gizlədə bilmədim:

– Bəs axı sən məndən cəmi bir neçə saniyə bundan əvvəl ayrılırsan!

– Doğrudur. Amma burada təəccüb etməli nə var? Nə qədər demək olar ki, mən fəzaya çıxan kimi dərhal sənin vaxtından fərqlənən bir vaxta düşürəm? Perqoliyaya bir saatdan da tez çatdım ki, bu da yer vaxtı ilə təqribən on bir min ildir. Orada nəzərdə tutduğum kimi, təxminən bir ay qaldım – yeri gəlmişkən deyim ki, həmin iyirmi doqquz min yüz əlli üçüncü ildə mənə verilən çox pis yeməkdən və iyrənc içkilərdən yaman əziyyət çəkirdim. Sonra isə sənə söz verdim ki, yolüstü buraya enmək üçün maşını qurdum və vaxtın əks istiqaməti ilə yola düşdüm. İlk görüşümüzün, günü və vaxtı xoşuma gəldiyinə görə düz həmin yerə qayıtmağa çalışdım. Buna çətinlik çıkmadən nail oldum. Vəssalam. Əslində mən bir ay ömür sürmüşəm. Həmin müddətdə sən on saniyə vaxt keçirmisən, Yerdə isə bir istiqamətdə on min il və digər istiqamətdə on bir min il ötmüşdür. Bunlar gün kimi aydındır. Mən bura yola düşdüyüm andan bir ay tez qayıtmaq istəyirdim. Amma səni lazımsız həyəcandan qurtarmaq üçün, belə etmədim: axı görürəm ki, vaxtların nisbiliyinə heç cür alışı bilmirsen.

– Başa düşürəm, – deyər tamamilə özümlə itirərək cavab verdim.

– Başa düşürəm... Bu bir neçə saniyəni gözlədiyinə görə sənə minnətdaram. Doğrudanmı, dediyin iyirmi doqquz min yüz əlli üçüncü ilə gedib çıxırsan? Gördünmü... Doğrudan da, görəcəksənmi... Bura bax, yalvarıram, gəl heç bir məntiq olmasa da, sözləri keçmiş zamanda işlətmək haqqında şərtləşək. Nümayəndəsi indi şampan şərabı içə-içə məni gözləyən Perqoliya respublikasını doğrudan da görmüsənmi?

– Əmin ola bilərəm. Həmin respublikanı görmüşəm, ordan mühüm xəbərlər gətirmişəm. Vəziyyət çox ciddidir. Başına gələn-lər haqqında sənə danışmaq istəyirəm... Amma biz son ay ərzində dadı damağımdan getməyən içki verilən yerlərdən birində rahat əyləşə bilirikmi? Qoy Cinq-Conq, o alçaq, oclaf gözləsin.

Mən badariliyə baxırdım. Dediyim kimi o, bədənində sıx yapışan qara paltar geymişdi. Paltar bədəninin quruluşunu yaxşıca göstərirdi: bədən quruluşundan antik dövr allahına oxşayırdı. Onu Sen Jerme-də-Predəki kiçik meydanaya apardım. Paltarının orada nəzəri cəlb etməyəcəyinə ümid bəsləyirdim. O, sözümdə davam etdi:

– Bəli, oğlum, Perqoliya fizika və riyaziyyat elmləri sahəsində böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışdır, lakin mən ömrümün son günlərini yaşamaq üçün belə bir yer seçməzdim. Bu ölkənin adamları xoşagəlməzdir, onlar həyatın nemətlərindən xəbərdar deyillər.

Bütün bunlardan başqa, həmin alçaq qəsdçilər, mənim güman etdiyim kimi, gözəl Badarini işğal etməkdən ötrü ekspedisiya göndərmək niyyətindədirlər. İndi isə icazə ver, başıma gələnləri danışım. Burada qeyri-adi işlər çoxdur.

Bildiyin kimi, mən Cinq-Conqun göstərişlərindən istifadə edərək Perqoliya dövrünə yollandım. Maşınım o qədər mükəmməldir ki, məhz onun zamanəsində, respublikanın Bala adlanan və nəcib badarilinin ömründə indiyədək gördüyü bütün şəhərlərdən ən iyronci olan paytaxtında yəre endim.

Əhaliyə qarışdım, özümü nəzərə, çarpdırmamağa çalışırdım. Əbani, sözün əsil mənasında təhqir edən bu Perqoliya paltarına dəyişə bildim. Bir neçə gün ərzində dillərini öyrəndim, bundan sonra əsil zadəganlardan ibarət olan alimlərinin arasında düşməyə cəhd göstərdim. Təsadüf dadıma çatdı. Perqoliya akademiyası doktorunun evində xidmətçi düzəldim. Orada öyrəndim ki, Bala şəhərinə – elmin möcüzəsinə bax! – Nəinki yalnız Cinq-Conqun dövründə cəmiyyət, həm də – diqqətlə qulaq as – ONUN VAXTA SƏYAHƏTDƏN QAYITDIGINI sonra cəmiyyət. Yəni salıram ki, yalnız sənin əsəblərini gərginləşdirməmək üçün keçmiş zaman fəlləri işlədirəm. Görək deyəydin: “O, nə vaxt qayıtsa...” Bunu sənəin etirazlarının qarşısını almaq üçün bildirirəm. Yəni dadıma, Perqoliyada cırdan Cinq-Conqu görmək imkanından danışanda o, mənə dedi ki, əgər mənə görsəydi, bu, yadında qalardı. Hə, orada ona rast gəldim, amma görüşümüz buradakı görüşdən SONRA onun Badariyə səfərindən SONRA o, qayıdandan SONRA baş verdi. Deməli, o, gələcəkdə başına gəlməli olan hadisəni yadında saxlaya bilməzdi. Sən diqqətlə mənə qulaq asırsanmı?

Böyük bir konyak stəkanını başıma çəkərək dedim:

– Sözüne davam et.

– Nədə qaldım?... Hə, yadıma düşdü! Deməli, Cinq-Conq məhz səfərdən qayıdandan sonra mən ora gəldim. Onun məni gördüyü dəqiqəni ömrüm boyu unutmayacağam. İndi diqqətlə qulaq as! Ona aydın oldu ki, biz sənəin əsərində iki dəfə görüşmüşük (zira tezliklə yenidən burada görüşməliyik), ikinci görüşün nə vaxt olduğu ona bəlli deyildi, mənim nöqtəyi-nəzərimdən isə biz görüşmüşük – yaxud bu cırdanın vaxtı ilə on bir min il sonra Perqoliyada görüşəcəyik; başlıcası isə o, başa düşdü ki, Parisdə mən bunu bilirdim, deməli, gələcək çarpışmaya hazırlaşmaq imkanım var idi.

– Necə? Necə? – deyərək söyləndim.

– Başa düşürəm: bütün bu vaxt şəraitini dərk etməkdən ötrü diqqəti həddindən artıq cəmləşdirmək lazımdır. Xahiş edirəm, fikrini bir yərə topla, təkrar edirəm: tezliklə onu yenə də görəcəyik. İyirmi doqquz min yüz əlli üçüncü ildə özü qeyzlənərək mənə bu barədə dedi. İndi bilməyəcək ki, mən onun Balaya qayıtmasının şahidi olmuşam. Lakin orada, Perqoliyada mənimlə görüşün iştirakçısı olandan sonra başa düşəcək ki, gələcək hadisələrin bütün təfərrüatından xəbərdaram və onu dolamış, ələ salmışlar... Bax, bu cür hadisə baş vermişdir. O, qəzəblə məni fitnəkarlıqda təqsirləndirirdi. Kifayət qədər aydın danışırımmı?

– Sözüne davam et. Mən söhbətin hara gəlib çıxacağını, deyəsən, başa düşürəm.

– Hə, Cinq-Conq öz ekspedisiyasından qayıtdı. Əlbəttə, mən onun gözüne görünməyəyə çalışırdım. Bu saatın adam Perqoliya akademiyasına məlumat təqdim etdi və məlumat ağamın evində keçirilən iclasda oxudu. Şkafın daldında gizlənilən deyilənlərə əvvəldən axıradək qulaq asdım. Oğlum, həmin adamların nə qədər pozulduqlarını və Badarinin nə kimi dəhşətli təhlükə qarşısında durduğunu demək çətindir!..

Mənim səfərimin uğurlu olduğunu onun dilindən eşidəndə, hər şeydən əvvəl, müəyyən dərəcədə sevindim... sənə deməliyəm ki, Cinq-Conq Badariyə MƏN QAYIDANDAN bir az sonra çatmışdı. Mənə elə gəlir ki, bu vəziyyətin qeyri-ədiliyini bütün incəliklərinə qədər duymayacaqsan: əslinə qalsa, özüm də baş çıxarmaqda çətinlik çəkirəm. Bunun əhəmiyyəti yoxdur... Bəli, hələ görmədiyim iş haqqında və indiki perqolialının özünün şahidi olmadığı hadisə haqqında onun söhbətini böyük razılıq hissi ilə dinlədim. Səni yorub öldən salmamayaq üçün müxtəsər edəcəyəm. Hər şey ola oldu. Hə, Cinq-Conqun məlumatı haqqında söhbətimi davam etdirirəm.

O, Badari mədəniyyətinin gözəlliklərindən, ölkənin paytaxtının tərəqqisindən, onun sayca az əhalisinin müdrikliyindən danışdı. Badarini əhatə edən boş sahələrin adını çəkdi və həmin sahələri Perqolialının əhalisi sıx olan ərazisi ilə müqayisə etdi. Bu, onların bəlalı cəhətidir. Məsələn burasındadır ki, həmin xalq qətiyyətlə gələcəyin qeydinə qalmadan, kortəbii surətdə artıma çox böyük meyil göstərir. Vaxtilə, mənim zamanəmdəki uzaq ellərdə şiçanlar kimi onlar da dənizə qədər yaşamaq istəyirdilər. Torpaq Perqolialının heç də

bütün sakinlərini dolandırma bilmir. Heyif, bütün şübhələrim düz çıxdı. Onların lənətinə gəlmiş alimləri hiyləgər, alçaq və dəhşətli plan işləyib hazırlamışlar: onlar Badarini zəbt etmək üçün keçmişə ordu göndərmək istəyirlər.

Cinq-Conq öz məlumatı ilə onları daha da şimikləndirmişdir, kütləvi surətdə vaxt maşını istehsalına başlanmışdır. Saysız-hesabsız işgənci əsgər intensiv hazırlıq keçir. Bəlkə də, indi biz burada danışan zaman onların ön dəstələri yoldadırlar... Yox mən, əlbəttə, səhv edirəm. Axı Perqoliya yalnız on bir min il bundan sonra mövcud olacaq. Cinq-Conqa gəlincə isə o, hələ buradadır. O, indicə, yəni bir ay əvvəl olduğumuz kafenin evyanında səni gözləyir. Oğlum, özümü yorğun hiss edirəm. Bu səfərlər zamanı adamın beyni həddindən artıq işləməli olur. Bütün bunlar bir də ona görə çətinləşir ki... Lakin söhbətimə davam edirəm.

Beləliklə, heç kəsin gözüne görünmədən Perqoliya alimlərinin iclasında iştirak edir və doktor Cinq-Conqun məlumatını dinləyirdim. O, muzeylərimizdən xaincəsinə oğurladığı sərvətləri nümayiş etdirdi. Apardığı təcübələr haqqında danışdı. Məsələn, o, sırf elmi maraq göstərib hibrid irq yaratmaq məqsədilə Badari qadınları ilə əlaqəyə giribmiş. Söhbətin bu yeri xüsusilə iyrənc idi. Bu alçaq hərəkətlər haqqında eşidəndə özümü saxlaya bilmədim. Gizləndiyim yerdən çıxdım və həmin cırdandan üstünə atılaraq ağır sözlər dedim. O, məni tanıdı və indicə səni izah etdiyim şeyləri başa düşdü. Cinq-Conq barmağı ilə məni göstərərək öz həmkarlarına qışqırdı: "Hər yerdə, bütün dövrlərdə rast gəldiyim adam budur! Bu badarili mənəndən iyirmi min il əvvəl vaxta sayahətə çıxmağa cürət etmişdir! Xristian vaxtı ilə iyirminci əsrdə iki dəfə qarşıma çıxıb. Paris adlanan şəhərin kafesində əyləşib heç nədən şübhələnmədiyim bir zamanda o, casus kimi arxamca buraya gəlmişdir. Lakin mən onu burada görməzdən qabaq, bu alçaq əclaf fikirlərimi əvvəlcədən bilərkə Parisə qayıtmışdır. Badarili etibarını qazandığı səfəhi də öz planının həyata keçirilməsinə cəlb etməyə çalışacaqdır. Həmin Oskar Vensanın köməyi ilə məni içirib sərxoş etmək və vaxt maşını oğurlamaq istəyəcəkdir. Amma taleyim həmişə oyaqdır, mən bu adamların planlarını pozmuşam, zira Badaridə öz vəzifəmi yerinə yetirəndən sonra burada, sizin qarşınızda dayanmışam!

Perqoliyalılar, sözümü hələ qurtarmamışam! Bilin ki, lənətə gəlmiş bu əcdadımız hər yerdə mənim yoluğu kəsir: keçmişdə, indiki

dövrə və gələcəkdə! Bizim mövcud iyyetimiz, mənim keçmişimlə onun gələcəyi və mənim gələcəyimlə onun keçmiş bir-birinə o qədər sıx bağlanmışdır ki, bundan allahların özləri baş çıxara bilməzlər. Bu gizli iclasda iştirak edəndən və bir neçə saniyədən sonra görəcəyiniz kimi, məni xəncərlə öldürəndən sonra ona yenidən Badaridə rast gəldim. Həmin vaxtdakı o nəhəng layihəmin bütün incəliklərini alçaq üsulla öyrənmiş və layihənin həyata keçirilməsinə mane olmaq üçün yollar axtarırdı. Orada lovğalanırdı ki, məni öldürmüşdür; indi sizin gözləriniz qarşısında məni öldürmək şərfi ona nəsib olacaqdır!.. Eybi yoxdur, qoy taleyin hökmü həyata keçsin! Öl, lənətə gəlmiş! Bilirəm ki, ölimdə qolayladığım xəncəri sən mənim sinəmə saplayacaqsan; amma bir halda ki, bu hadisə vaxt məfhumunda mövcuddur, məhz özümün öləcəyəmi bilsəm də, səni öldürmək üçün cəhd etməyə məcburam. Lənətə gəlmiş qatil, öl qurtar".

O, xəncərlə üzərimə atıldı.

– Necə?! – deyər qışqırdım.

– Yalvarıram səni parisli, sözümü kəsmə! Onsuz da hər şey çox qarma qarışıqdır. Yalnız onu bil ki, Cinq-Conq yalan danışmırdı. Hər şeyin necə olduğunu indi səni danışaram. Qətl barəsində hər şey tamamilə dəqiq yerinə yetirilmişdir.

O, xəncərlə qolaylanaraq üstümə atıldı. Xoşbəxtlikdən mən ondan qat-qat güclü idim. Sayıq dayanmışdım. Bircə göz qırpımında qolunu burub silahını elindən aldım.

"Əclaf, elə güman edirsən ki, – deyər mən də qəzəblə qışqırdım, – hər yerdə səni rast gəlmək mənim zəhləmi tökməmişdir, elə bilirsən ki, bütün vaxtlarda istər-istəməz rastlaşmağımızdan tənqə gəlməmişəm? Səncə taleyin əlində oynucaq olmaq məni əyləndirir? Səncə bu səfəh hoqqabazlığa məmnuniyyətlə qoşulacağam: maşını oğurlamağa cəhd göstərəndə, dediyin kimi bundan bir mətləb hasil olmayacağını bilib-bilə sevinəcəyəm? Öl, zalım, qoy taleyin hökmü yerinə yetsin!".

Mən də xəncəri onun ürəyinə sancdım. Dəhşətlə qışqırdı və əclaf, ruhunu tapşırıb cəhənnəmə vasil oldu.

Bəli, oğlum, mən canıyım, amma vicdanım qarşısında əzab çəkmirəm; həm də özümü müdafiə edərkən onu öldürmüşəm. Bircə buna heyfmin gəlir ki, həmin iyrənc şəxsiyyətlə həmişəlik qurtara bilməmişəm. Təəssüf ki, ona hələ burada, sonra da Badaridə... və Perqoliyaya qayıdanda rast gələcəyəm. O vaxt, on bir min ildən

sonra Perqoliyadan Cinq-Conqu xəncərlə öldürəcəyəm... Sonra yenidən Badariyə qayıtmalı... yenidən onunla görüşməli olacağam. Bilirsənmi, bu səyahətlər mənə zaman haqqında çox müəkkəb təsəvvür yaratmışdır. Görürəm ki, bu təsəvvür etdiyimiz qədər sadə mühit deyildir... Söhbətimi qurtarıram.

Deməli, cırtan Cinq-Conqu öldürdü (bu işi əvvəllər niyə görməmişdim?)... Həmin elmi məclisdə bir hay-küy qaxdı ki, gəl görəsən! Bu cırtan-cızmaqaraçaların hamısı vəhşicəsinə qışqırıb balaca yumruqlarını məzəli şəkildə oynada-oynada üstümə atdılar. Mən onlardan bir neçəsinin kəlləsini məmnuniyyətlə əzərdim, amma həddən çox idilər, Perqoliyadan sağ-salamat çıxıb gedə bilməzdim. Qaçmaq da igidlikdəndir. Ayaqlarım uzundur, tənənfəs olmuram, buna görə də mənə qata bilmədilər. Şəhərdə gizləndim. Orada daha bir neçə gün qaldım: Perqoliya alimlərinin niyyətini təfərrüatı ilə öyrənmək lazımdı. Cinq-Conqu ölümü onları çaşdırmamışdı, öz layihələrindən əl çəkməmişdilər.

Perqoliya və Badari yaxın zamanlarda toqquşacaqlar. Müharibə labüddür. Lazım olan şeyləri öyrəndikdən sonra təsəvvür edilən marşrutla tələsik geri yola düşdüm. Yerdə qalanlar sənə məlumdur.

Bu qərībə söhbətə dərindən qulaq asdım. Başgicəlləndirici sözlərdən özümü itirib əsəbilərimi pozmaq üçün tez-tez şərab içirdim. Yan-yörəməzdə hansı qərībə bir melodiyanınsa ahəngi altında adamlar cüt-cüt rəqs edirdilər. Amun-Ka-Zaylat maraqla və böyük məmnuniyyətlə onlara baxırdı.

– Sənin əsrinin qarmaqarışığı xoşuma gəlir, – deyərək əh çəkdi. – Əgər burada çox qalıb dincələ bilsəydim! Heyif ki, yola düşmək vaxtdır – iş görmək lazımdır.

Planlarını soruşdum. Badarili cavab verdi:

– Vəcdansız düşməyə qarşı bütün vasitələr yaxşıdır. Mən Cinq-Conqu lənəyə gəlmiş maşının hiylə ilə ələ keçirməyi qərara almışam. Mənə kömək etsən, öhdəsindən gələrək. Səfərim haqqında ona heç nə demə. Mən isə Cinq-Conqa deyəcəyəm ki, bəzi səbəblər üzündən səfərimi təxirə salmalı oldum. Gecəni şərab stolu arxasında keçirməyi ona təklif edəcəyəm. Sən tünd içkilər sifariş ver. Hiss etməmiş ki, məhz tünd içkilər sevirsən. Şərxoş olandan sonra mənim ixtiyarına keçəcək və maşınını oğurlaya biləcəyəm. Beləliklə, o, sənin əsrinin əsiri olacaq və Badari xilas ediləcəkdir.

Badarilinin dilindən çıxan bu cür sözlər, açıqdan-açığa məntiqsiz olduğuna görə mənə tamamilə ağılsız niyyət kimi göründü.

– Əlbəttə ki, sənə kömək etmək istəyirəm, – deyərək cavab verdim. – Yaxşı, bəs sən demədin ki, bundan bir mətləb hasil olmayacaq? Bəs demədin ki, indiki halda tale bizim əleyhimizdədir? İşin uğursuz olacağını əvvəlcədən bilib-bilə müəyyən bir şeyə çalışmaq, yəni o qədər vacibdir? Bu cür boş və xəyali cəhd niyə lazımdır?

– Niyə boş və xəyali? Bunu sənə kim dedi? Sənə danışdıqlarım real kosmik hadisədir. Bitkin şəkildə, sənə məhz təsvir etdiyim kimi mövcuddur. Nə baş verəcəyini əvvəlcədən bilsən də tələyin hökmünü dəyişmək iqtidarında deyiləm. Məgər sən o qədər sadəlövh sən ki, hətta elmi determinizmin qanunlarını bilmirsən? Bəli, məhz bu cür hadisə baş verəcək: Cinq-Conqu bizi aldadacaq. Əslinə qalsa, bir dəfə bizi aldatmışdır: sənə göstərdikdən sonra sağ cibinə qoyduğunu şey, heç də vaxt maşını deyildir. Bu, oğurları aldatmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur və həmin maşının yalnız sürətidir. Cinq-Conqu sənin sifətində həyəcan və narahatlıq ifadəsi görən kimi niyyətimizdən şübhələnəcəkdir. Üstəlik, mən bağışlanılmaz səhvə yol verəcəyəm. Əynimdə Perqoliya paltarına bixmayaraq, ona deyəcəyəm ki, hələ Perqoliyaya getməmişəm. Səfərdən qayıtdığımı biləcək və orada nələr gördüyümdən xəbərdar olmasa da, ehtiyatla hərəkət edəcək. O, özünü sərxoşluğa vuracaq. Mən yalançı vaxt maşınını götürəcəyəm, amma ələ hesab edəcəyəm ki, əsil maşını oğurlamışam. Belə olduqda Cinq-Conqu özünün sol cibindən maşını çıxaracaq, lakin bizim kimi – bu sözlərə diqqət elə! – maşının həmin cibdə olduğunu bilməyəcəyik, – təntənə ilə səslənəcək... Amma əvvəlcədən demək nəyə lazım? Sən özün hər şeyi görəcəksən. Mənə gəlincə isə deməliyəm ki, bu hadisədən kənarda qala bilmərəm. Təkcə onu bil ki, həmin şəraitdə sərbəst iradəmi itirməyəcəyəm; ən böyük alimlərimizin fikri belədir; lakin indi bütün bunları sənə izah etmək müşkül işdir. Yolumu özüm seçməliyəm, amma nəzərdə tutulanları həyata keçirmək və vaxt maşınını oğurlamağa cəhd göstərmək istəyirəm, bu qərara gəlmişəm... Gəl gedək. Onu içirib sərxoş etməyə çalış.

İtaətlə ayağa qalxdım, ofisiyantın pulunu verdim və nəcib badarili ilə birlikdə tələyin hökmü ilə qarşılaşmağa getdim.

Hər şey Amunun dediyi və əvvəlcədən nəzərdə tutulduğu kimi oldu. Cinq-Conqu tapanda "Günbəz" bağlanmışdı. Qonaqlarımı yaxın-

lıqdakı kiçik restorana apardım. İçə-içə keçmişin və gələcəyin müxtəlif hadisələri barəsində söhbət edirdik. Perqoliyalı cırdan, – hiyləgərliklə ona ötürdüyüm hər hansı içki qarışığını gülə-gülə içirdi. Səhər saat təxminən üçdə Cinq-Conqun sərxoş olduğunu qət edən Amun-Ka-Zaylat iblis maşını saydığı şeyi cold hərəkətlə onun cibindən çıxartdı. Lakin Cinq-Conq dərhal ayağa qalxıb səsləndi:

– Rəzil, alçaq! Bil ki mən çoxdan bundan şübhələnmişdim. Qədim dövrün adamı olmağına baxmayaraq, səni barmağıma dola-dım. İnandırmağa çalışdın ki, Manparnas məhəlləsindən çıxma-mısan, amma əynində milli Perqolिया kostyumu görürəm! Məni aldada bilmədin! Fırıldaqlarının nə ilə qurtaracağını gözləməyi qərara aldım. Əlində tutduğun şey gözəl Bala şəhəri ustasının bu şəkllə saldığı adi metal parçasıdır. Yola çıxarkən onu qəsdən özümllə götürmüşdüm. Bilirdim ki, günlərin bir günü bu cür hadisə baş verə bilər. Etibar etdiyim səfeh parisli, sənə gəlincə isə demə-liyəm ki, bil və agah ol, tezliklə yenidən görüşəcəyik... Ey alçaq və qanmaz məxluc, əsl vaxt maşını budur!

O, əlini sol cibinə ataraq, oradan oval formalı şeyi çıxarıb ovcunda möhkəm sıxdı.

– İndi isə mən, səfərimi davam etdirməyə heç kəsin mane ola bilməyəcəyi Cinq-Conq sizə deyirəm: tezliklə görüşənədək. Vale!

Salonda yanan lampaların işığı qəflədən azaldı. Bənövşəyi alov qalxdı, sonra ağ ildırım çaxdı, uzun vıyılı eşidildi və yenidən sükut çökdü. Doktor yox oldu.

– Uf! – deyər Amun-Ka-Zaylat köksünü ötürdü. – Bu əzablı hadisə axır ki, qurtardı. Allaha çox şükür. Uzaq əcdadımızdan biri mənə səfeh kimi baxıb nadan adlandırdığı bir zaman hər hansı nəcib badarili kimi mən də, əlbəttə, bundan razı qala bilmərəm. Amma indi hər şey qurtarmışdır. Özümü rahat hiss edirəm. Gəl içək və fəkirləşək.

Piştaxtanın qabağında əyləşib fikrimi cəmləşdirməyə çalışır-dım. Saat dörd idi. Amun-Ka-Zaylat indicə Badariyə yola düşmüş-dü ki, qəbiləsinin adamları perqoliyalıların basqınına hazırlaşar bil-sinlər. Barın sahibi Barşen maraqla mənə baxırdı.

– Salam, Oskar Vensan, ey xain parisli! – deyər kimsə cır səslə latın dilində dilləndi.

Geri döndüm, – qarşımda Cinq-Conq dayanmışdı. Mən artıq heç nəyə təəccüb etməirdim.

– Əyləş, – dedim, – yəqin, mənə bildirmək istəyirsən ki, bir neçə ay Badaridə qalmısan. Təəccüblənməyəcəyəm. Ümidvaram ki, səni aldatmaq istəyən əcdadımıza kömək etdiyim üçün mənədən incimirsən. Bu cür hərəkətlər sənə ulvi zəkani, əlbəttə, məşğul etmir. Bəs əynindəki bu libas nədir?

Mən perqoliyalı alimin bədənində kip duran əlvan, parlaq naxışlı parçanı nəzərdə tuturdum.

– Bu, badarililərin yeganə paltarıdır. Düz tapmısan: mən uzun zaman Badaridə qalmışam, indi də vətənə qayıdıram. Parisli, sənəin satqınlığını bir şərtlə bağışlaya bilərəm... Di əvvəlcə qarnımı bər-kiitmək üçün bir şey sifariş ver: yorulub əldən düşmüşəm, ürəyim-dən qara qanlar gedir. Lap bu yaxınlarda həmin alçaq Amun-Ka-Zaylat bildirdi ki, Perqoliyada mənə xəncərlə öldürmüşdür; ona görə də Perqoliyaya heç də sevinclə, fərhəllə qayıtmıram...

O, stəkani başına çəkib sözlünə davam etdi:

– Mənə sənəin köməyin lazımdır. Planım belədir. Düzdür, Amun belə hesab edir ki, bu plan ona məlumdur, amma bu o qədər də doğru deyil... Yeri gəlmişkən deyim ki, Amun daha heç nə bilmir, çünki ölmüşdür. Mən yola düşməzdən azacıq əvvəl onun axırına çıxdım...

– Nə olsun... – deyər dodaqaltı dilləndim. – Axı o özü səni perqo-liyada öldürəcək!

– Elə buna görə də hadisələrin qabağını almaq istəyirəm. Ölü-mümü mənə xəbər verəndə qəzəblənib özümü saxlaya bilmədim. Əlimin altındakı çəkici götürüb badarilinin kəlləsini əzdim. Amma bu sözlərin əhəmiyyəti yoxdur. Mən...

Mən əllərimlə başımı tutdum.

– Hirslenmə deyər yalvardım, – axı təxminən bir saat əvvəl o burada olanda bilməli idi ki, artıq... bilməli idi ki, öz ölümünə doğru gedir. Amma bu barədə heç nə demədi.

– Niyə təəccüblənirsen? Axı həmin hadisə mənə də, ona da gələcəkdə üz verəcəkdə. İndi bundan xəbərdaram, Perqoliyada yeri düşəndə badariliyə ölmeşi haqqında xəbər verə biləcəyəm; ama hiss edirəm ki, deməyəcəyəm.

Dostumun ölmesindən çox kədərlənərək dilləndim:

– Demək, belə.

– Səfeh badarili haqqında danışmaq yetər. Yalnız bunu istəyirəm ki, onun və mənim ölümlərimiz mənə ondan həmişəlik uzaqlaşdırsın. Heyif ki, bu, mümkün deyildir.

- Bu, mümkün deyil, - deyə təkrar etdim.

Özün fikirləş... Əşi, naqqallıq bəsdır. İstəyirəm ki, planlarını biləsən. Amma əvvəlcə deməliyəm ki, Badaridə bir neçə eksperiment aparmışam. Məndə Perqolıyanın kişi əhalisinin ən yaxşı nümayəndələrinin toxum mayesindən bir neçə nümunə var idi. Bir neçə badarili qadın seçib onları mayalandıra bildim. Nəticə, gözlədiyimdən də yaxşı oldu: perqolıyalıdan və badarili qadından doğulmuş uşaqlar gözəl fiziki quruluşlarına və əla intellektual xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Deməli, ali irq yaratmaq imkanı vardır...

- Xahiş edirəm, bağışla, Badaridə nə qədər qaldın?

- Orada on iki ilə yaxın yaşadım. Dediyim kimi, ciftləşdirmə təcrübələri gözəl nəticə verdi. Amma mən süni mayalanma ilə kifayətlənmədim. Qorxunu bir tərəfə ataraq fəaliyyət göstərdim. Badarili qadınların çox məhraban olduqlarını sənə demişəmmi? Bunları yeri gəldiyi üçün deyirəm... Nəhəng layihə qurmuşam. Bilirsən ki, Perqolıyanın ən böyük bəlası əhalinin həddən artıq sıxlığıdır. İndi diqqət elə: istəyirəm ki, Perqolıya əhalisinin, necə deyirlər, artığı vaxt səfərinə çıxsın. Onlar mənim ardınca Badariyə gedəcəklər. Orada məskən salacaq, çoxalacaq və yerli əhaliyə qarışacaqlar. Yavaş-yavaş bizim təbii ləyaqətlərimiz və badarilərdən üstünlüklərimiz ona gətirib çıxaracaq ki, Badari irqi zəifləməyə, sönməyə başlayacaq və nəhayət, tamamilə yox olacaqdır. Yalnız gözəl Perqolıya irqi qalacaqdır. Həmin irq fasiləsiz inkişaf edərək irəliləyəcək... onun nəsilləri iyirmi min ildən sonra bizim Perqolıya İRQİNİ YENİDƏN YARADACAQDIR. O zaman nə olacaq? Bu barədə fikirləşməyə cəsarət etmiyəm. Zamanın gedişinin əks istiqamətinə səyahət, tamamilə qeyri-adi vəziyyətlər yaratdığı üçün, görünür, biz öz təfəkkür prosesimizi dəyişməli və onlara uyğunlaşdırmalıyıq... Əslinə qalsa, bütün bunlar vacib deyil. Hələlik məşinlərimizin təsir dairəsi iyirmi min ilə məhdudlaşır. Daha uzaq keçmişə səfərə çıxma biləcəyimiz günü təsəvvürünə gətir! Yer üzündə həyatın əmələ gəlməsi dövrünə çatma biləcəyimiz günü! Təbiətin səhvinə düzəldə, bəli, bəli düzəldə biləcəyimiz günü! Bəli, dostum, bunlar olacaq, deməli, artıq olmuşdur. Perqolıyalı özünün doğrulmasının şahidi və səbəbi olacaqdır. İndiki vəziyyətdə olan dünya, bizim dühamızla yaranmışdır. Lakin biz BAŞ VERMİŞ HADİSƏLƏRİN SƏBƏBİ OLMA BİLƏCƏYİK. Bu, elmin ən böyük təntənəsidir... Amma yenə də bizim badarililərin üzərinə qayıdaq.

Təcili tədbir görmək lazımdır. Lənətə gəlmiş Amun, ölümünə baxmayaraq, başıma hələ çox oyun açma bilər. Perqolıyaya mümkün qədər tez qayıtmalıyam. Ölməzdən əvvəl öz həmkarlarıma məlumat verməyə vaxtım çatır. Biz Badariyə ilk dəstəni aparacağıq ki, ərazinin bir hissəsini tutsun. Bu işdə sənənin köməyin lazım olacaq. Nəhayət olma, hələ söhbət bütöv ordudan getmir. Badarinin əhalisi on min nəfərdən çox deyil. Onların öhdəsindən gəlmək, bu adamları qul etmək üçün bizim ölümsüzə məşhur şüa silahı ilə silahlanmış əlli nəfər perqolıyalı kifayətdir. Yaxşı silahlanmış əlli əsgər kifayətdir. Onlar yolüstü sənəin əsrində dayanacaqlar. Sən bu əsgərləri qəbul edərsən. Yeməklərini, içməklərini verməlisən ki, əsgəri keyfiyyətləri on yüksək səviyyədə olsun. Səndən istədiyim yalnız budur.

Etiraz etdim:

- Axı mən, adicə kitabətən, bütöv bir silahlı dəstəyə necə qonaqpərvərlik göstərə bilərəm?

- Bu, sənəin öz işindir. Amma boyun qaçırsan, özünü gözələ Parisli, sən təsəvvür etmirsən ki, səkkiz min il bundan əvvəl adam öldürən və öz qurbanı tərəfindən on bir min il sonra öldürüləcək adam üçün iyirminci əsr adamının həyatının heç bir qiyməti yoxdur.

Özümü itirdim. Yalnız qüvvə qarşısında təciz olmaq qalırdı. Belə də etdim. Lakin zavallı Amunun xatirəsi perqolıyalılara kömək göstərmək fikrini mənədən ötrü daha da əzabverici edirdi.

- Heç olmazsa, öz əsgərlərinin gəldikləri günü mənə dəqiq bildir, - dedim.

- Budur, gəldilər, - deyə Cinq-Conq səsləndi.

Düşən ulduzların əsil yağışı restoranın tavanından keçdi. Qara paltar geymiş əlli nəfər dazbaş perqolıyalı gözəllər qarşısında gəründü. Onlar bütün salonu doldurdular. Yer tapmayanlar piştaxtanın dalında əyləşdilər.

- Budur, gəldilər, - deyə Cinq-Conq təkrar etdi. - Məni satma-yacağına əmin olmaq istəyirdim, ona görə də məhz bu vaxtı seçdim. İndi hamını qonaq eləmək üçün yemək sifariş ver.

Böyük çətinliyə düşmüşdüm. Gecə qonaqlığından sonra pul kəsəməmək olar ki, boş idi. Hər şeydən keçdim, hamı üçün şampan sifariş etdim. Baş verən hadisələri etinasız müşahidə edən barmen, stəkanlara şorab tökməyə başladı. Cinq-Conq butulkana qapıb bir-nəfəsə başına çəkdi, bundan sonra ağzına gələnə danışmağa başladı:

- Ey parisli, sən pis oğlan deyilsən. Səni və sənəin ölkəni həmişə yaxşı niyyətlə xatırlayacağam. Amma ayrılmaq vaxtıdır. Burda

gördüyün əsgərləri yola salmağa hazırlaşmalı, sonra mənə deyəcək xəncər zərbəsini qəbul etməliyəm. Yaşasın Perqoliya! Əlvida.

O, doğan şəfqətin işığında uçub gedərək, mənə əlli nəfər cılız və balacəvə perqoliyalının yanında tək qoydu. Onlar kinayə ilə gülə-gülə mənə baxırdılar. Barmen dilinin ucu ilə çirkli karandaşı isladib haqq-hesabı yazdı. Bir stəkan şorab içib gözlerimi səmaya dikdirdim. Düşən ulduzların yeni leysanı səmanı yardı. İndicə misli görünmüş hadisə baş verəcəyini dərk edərək, əllərimlə üzümü ötdüm.

Gözlerimi açdım. Bürünc sifətləri parıldayan əlli nəfər möhkəm bədənli gənc, restoranın girişində hər yeri tutdu. Bu, nəcib badarilərin dəstəsi izi. Dədbəbəli əlvan parçaya bürünmüş, qalın qarşlarını çatmış, başını vüqarla dik tutmuş, həmişəkindən daha mətin görünən Amun-Ka-Zaylat yanımda dayanmışdı.

– Heç nədən qorxm, dostum, – deyə bildirdi. – Badarilərin müdrikliyi tükənməzdir. Vuruş vaxtı çatmışdır.

Mən mızıldandım:

– Elə bildirdim ki, sən də ölmüsən.

– Belə də olmuşdur. Görünür, sənə Cinq-Conq danışmış, sonrasına qulaq as. Həmin satqın qəflətnə kəlləmi parçalayandan bir neçə dəqiqə sonra, şagirdlərimdən biri mənə xilas etməyə cəhd göstərdi. O, vaxt maşınımı hələ soyumamış ovcuma qoydu; bundan əvvəl isə maşına avtomatik surətdə işə düşən və dayanan mexanizm birləşdirmişdi. Mexanizm çox qısa keçmiş üçün qurulmuşdu. Təcrübə uğurlu oldu. Həmin hadisədən on dörd gün əvvəl mən sağ-salamat qaldım. Hazırlaşmağım üçün iki həftə lap yerinə düşdü. Əvvəlcədən güman edirdim ki, Perqoliya orduşu yolüstü sənin yanında dayanacaq. Düşməni qarşılamaq məqsədi ilə bir qrup badarilini silahlandırdım. İndi biz buradayıq. Sənin zamanən nəhəng vuruşmanın gətirdiyi yer olacaq.

Bu sözləri eşidəndə işin hara gedib çıxdığını, nəhayət, anladım. Öz mənafeyimizi müdafiə etmək üçün qüvvəm və cəsarətim artdı.

– Ey qüdrətli badarili, – deyə qışqırdım, sən hətta ölümün belə qarşısını saxlaya bilməyini bir adamsan. De görüm: bu qanlı vuruşmanın məhz burada və indi, dünyada sülh hökm sürdüyü, kamilliyə doğru gətirdiyimiz bir zamanda baş verməsi vacibdirmi? Məgər demirdinmi ki, dövrümüz və ölkəmiz xoşuma gəlir və sən hələ bizim müdrikliyimizə çatmamısan? Xahiş edirəm, icazə ver, səni dövrümüzə tanış edim və beləliklə, niyyətdən daşındırdım...

Əsrimizin ən səciyyəvi əlamətləri onun elmi və incəliyidir. Məsələn, fizika sahəsində sübut etmişik ki, əcdadlarımızın kəşf

etdikləri qanunlar məcmusu səhvdir. Üstəlik, lap bu yaxınlarda müəyyən etmişik ki, prinsip etibarı ilə bu cür qanunlar ola bilməz və kainatın taleyi təsadüfəndə asılıdır. Materiya yaratmaq iqtidarında deyilik, əvəzində onu dağıtmağı öyrənmişik.

“Riyazi” adlanan elmlər sahəsində biz indi qeyri-müəyyənlikləri müəyyənləşdirməyi bacarıyıq. Məhz ona görə ki, qeyri-müəyyən şeylər müəyyəndir. Bu, bizim zəkamızın, doğrudan da, iti olduğunu göstərir.

Əxlaq sahəsində isə biz uzun sürən təkamüldən sonra belə nəticəyə gəlmişik ki, – buna əmin olaçaqsan, bizim qorxmazlığımız müdrikliyimizdən geri qalmır, – özümüzün əmələ gətirdiyimiz təbii mayalanma prosesi özlüyündə nə qətiyyəni qeyri-əxlaqi, nə də pislənməyə qətiyyəni layiq olmayan prosesdir. Bundan başqa qızgınlıqla və inadla bildiririk: əvvəlcə deyirdik ki, Xeyir Xeyirdir, sonra dedik ki, – Xeyir Şəirdir. Yeri gəlmişkən, bu, sənə məntiqimiz haqqında təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Lakin necə olursa olsun, əgər yer üzərində, yaxud göydə həmin məsələyə dair digər nöqtəyi-nəzəri mövcuddursa, arxayın ol, Amun-Ka-Zaylat, on nəzərimizdən qaçmayacaq, bir zaman həmin nöqtəyi-nəzərin porəstləşkəsinə çevriləcəyik.

Metafizikaya gəlincə isə burada axtarışlarımız, deyərsən, lap uğurlu olmuşdur. Əvvəlcə Allahın və dünyanın dərk olunmadığını dedik, sonra nəzəri cəhətdən demək olar, mümkün olan bütün fəlsəfi sistemləri qarışdırdıq ki, həmin iki məfhumu bir-birinə uyğunlaşdıraraq. Bu barədə daha ətraflı danışmağa vaxtım yoxdur. Qısaca belə deyər bilərəm: əvvəlcə iddia edirdik ki, dünyanı Allah yaratmışdır; sonra qərara gəldik ki, dünya öz-özünə yaranmışdır; bundan sonra eyni dərəcədə dərk edilməyən Allah da, dünya da bizim üçün nə isə eyni, lakin yenə də ağılaşıqmaz bir şeyə çevrildi; sonra qəti etdik ki, bunlardan yalnız biri mövcuddur; bunun ardınca belə bir nəticəyə gəldik ki, nə Allah, nə də dünya var; nəhayət, öz tariximiz ərzində ən cəsarətli intellektual səy göstərərək, axtarışlarımızı belə bir qərarla başa çatdırdıq: dünyanı Allah yaratdığını dedik. Deməli, bizdə olan düha – sən mənim fikrimlə razılaşırsan, – bizdə olan düha başa düşə bilmədiyimiz ünsürləri bir-birinə cəmləndirməyi bacarır!

Biz digər sahələrdə də böyük hünər göstərmişik. Məsələn, ədəbiyyatda... heyif ki, vaxt yoxdur, mən bütün nailiyyətlərimiz haqqında sənə danışardım. Amma diz çöküb yalvarıram ki, qoy sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayaq, Allahı sevirsən, vuruşmanı bir neçə ildir sonra başla.

Nailiyotlərimizin təsviri mənim özümü o qədər həyəcanlandırmışdı ki, sözümlə hönkürə-hönkürə bitirdim. Lakin badarili dostum mənə səbirsizliklə qulaq asırdı.

– Bu, mümkün deyil, oğlum, – dedi, – çünki, möhz sənin dövrün, ağlayıb yol vermək istəmədiyin vuruşma dövrüdür. Amma fəxr etmə-lisən ki, bütün dövrlər boyu tayı-bərabəri olmayan vuruşmaya baxa-caqsan... Əsgərlərimin keçdikləri xüsusi hazırlıq haqqında danışmağa ehtiyac yoxdur. Yalnız onu bil ki, əsgərlərdən hər biri düşmənin niy-yətlərindən və gördüyü işlərdən xəbər tutmaq üçün əsrlərə sürətlə səfər etməyə qadirdir. Özün hər şeyi görəcəksən.

O, öz dəstəsinə tərəf dönərək var səsi ilə qışqırdı:

– Badari igidləri, döyüş vaxtıdır! Vaxtda və fəzada irəli!

Əsgərlər birdən nərə çəkdi. Bunun ardınca perqoliyalıların qulaq-batırıcı qışqırığı və hansı möcüzə iləsə qayıtmış Cinq-Conqun kinayəli qəhqəbəsi eşidildi. Mən və tövrünü pozmadan haqq-hesab edən barmen, çarpışmanın şahidi olduq.

Bu, heç bir şeylə müqayisə edilə bilməyən vuruşma idi. Düşmən ulduzlar məni əsil bulud kimi bürümüşdü; onlar gözümün qabağında ən müxtəlif kostyumlar geymiş əsgərlərə çevrilirdilər. Başa düş-düm ki, çarpışmanın hər iştirakçısı düşməni aldatmaq üçün aradan çıxıb gah keçmişə, gah da gələcəyə gedir.

Gördüm ki, badarililər bir anlığa yox olaraq əyinlərində ayı dərisi, əllərində daş balta geri qayıtdılar. Görünür, səhvə yol vermış, çox uzaq keçmişə gedib çıxmışdılar. Bunun müqabilində perqoliyalı-lar fişəng qılgıncımları kimi səpələndilər və dərhal əllərində uzun nizə yenidən göründülər; onlar dördkuncə səf yaratdılar. Deyəsən, bu, Makedoniya taktikası idi. Həmin anda Badari dəstəsi motorlu rotaya çevrildi.

Təkbətək döyüşlər də olurdu. Amun-Ka-Zaylat bir müddət yunan xırqəsi geymişdi; sonra o, orta əsr cəng paltarında, çullu döyüş atı-nın üstündə göründü. Gözümün qabağında yox oldu, sonra dərhal Amerika hərbi paltarında meydana girdi. Demək olar ki, həmin dəqi-qədə Amerika əsgəri baləkdəki körpəyə çevrildi: deyəsən, yenə də səhvə yol verilmişdi. Körpə bir anın içərisində yoxa çıxdı, onun yerində eybəcər skelet göründü. O, qarmaqvari barmaqları ilə başına ayı dərisindən papaq qoymuş Cinq-Conqdan yapışdı. Lakin Cinq-Conq cəld hərəkətlə sıçradı və dönüb tarixdən əvvəlki dövrün çox böyük meymunu oldu; gözləri lap Perqolिया aliminin gözləri kimi parıldayırdı. Cavabında Amun-Ka-Zaylat toz bulurğasına çevrildi.

Restoranın qapısı ağzına qərribə meyitlər səpələnmişdi: onlar yenidən ayağa qalxır, naməlum dillərdə bir-birlərini söylər, vuruş-maya girişir, həddindən artıq kiçilir, yenidən böyüyüb nəhəng olur, uşaqlara çevrilir, çox kiçik hissəciklərə parçalanırdılar. Şüalar çarpazlaşırdı. Dalgalar bir-birinə qovuşurdu. Salonun ortasından qan sel kimi axır, quruyur və eyni zamanda buxara çevrilirdi.

Görürdüm ki... Məgər təsvirəlməz şeyi təsvir etmək mümkündür?

Bütün bunlara dözməyə qüvvəm qalmamışdı. Möcüzə sayəsində salamat qalmış butulkanı götürdüm, bütün dəhşəti şərabla yox etmək ümidi ilə nəfəsimi dərmədən birbaşa hamısını içdim.

Tufan sakitləşirdi. Şüalar təcridlə sönürdü. Nəhəng məxluqlar buxar olub havaya qalxmışdılar. Salon boş və cansız idi. Qaradın-məz barmen butulka qırıqlarını süpürürdü. Əsgərlər yox olmuşdular. Təkcə dostum Amun-Ka-Zaylat yanımda əyləşmişdi. O deyirdi:

– Oğlum, mənim üçün şərab tök. Döyüş çox amansız idi. Üstəlik, başımda dəhşətli anlaşılmazlıq vardır. Düşmən dövrlərə səpələnmişdir; mənim əsgərlərim də. Özüm, deyəsən, azı on dəfə öldürülmüşəm; amma Cinq-Conqun kəlləsini qırx müxtəlif əsrdə əzmək mənə əsil ləzzət verdi. Şükür Allaha ki, bütün bunlar bizə indi əla şərab içməyə mane olmur.

– Bəs dava nə ilə qurtardı? – deyə həyəcanımdan boğula-boğula soruşdum.

O, utancaq tərzdə dilləndi:

– Bütün bunlar çox incə şeylərdir. Sənə cavab verməyə ürək elə-mirəm.

Qəflədən o, mənə yorğun, qocalıb əldən düşmüş, kədərli bir adam kimi göründü. Onun zahiri görkəmində dəyişikliklər baş verirdi. Sifəti öz vüqarlı ifadəsini itirdi, qaməti artıq əvvəlki kimi nəcib deyildi.

– Qulaq as, – deyə aramlı sözünə davam etdi. – Dərk etməyə başladığım həqiqət belədir. Bilirsən ki, Cinq-Conqun planı Perqo-liya əhalisinin bir hissəsini Badariyə köçürməkdən ibarətdir. Hə, bax belə. Biz onların ön dəstəsinin qabağını kəsdik, lakin ekspedisiyanın əsas hissəsi yəre enmək üçün mənim dövrümdən əvvəlki dövrü seçdi. Mən dünyaya gəlməzdən xeyli əvvəl, Badari həmin adamlar tərəfindən işğal edilmişdi. Bundan sonra onları alçaq adamlar adlandırmağa cürətim çatmaz.

Aralığa sükut çökdü. Yox, bu, yuxu deyildi. O, gözümün qaba-ğında kiçilirdi. O, qocaya çevrilirdi. Sifətini qırıqlar bürüdü. Məni

necə böyük bir möcüzə gözləyirdi? Yaxud dəli olmağa başlayırdım? Bu iblisənə təbəssümü, qəzəbdən parlayan bu gözləri, bu nazik dodaqları harada görmüşdüm?.. O, sözünə davam etdi:

– Cinq-Conqun planı müvəffəqiyyətlə nəticələnir, artıq müvəffəqiyyətlə nəticələnmişdir; fərasətli adamın əvvəlcədən görə biləcəyi hadisə baş vermişdir. Lakin həmin qeyri-adi hadisələr məni lap dolaşdırmışdır. Hələlik hər şeyi tam dərk edə bilmirəm. Ey parisli, mövcudiyyətin fantastik sirri qarşısında diz çök! Perqoliyalılar badarili olmuşlar; badarililər isə özlərinin tarixi ərzində, öz növbələrində perqoliyalılara çevrilmişdir. Onlar eyni zamanda bizim əcdadlarımız, bizim gələcək nəsillərimizdir. Söhbət mütləq uyğunluqdan, deməli, hər şeydə eynilikdən gedir. Qulaq as, gör sənə nə deyirəm. Onlar – BİZİK, lakin biz Badaridə tərəqqi edən ONLARDIR.

Çarpışan hər iki dəstə real olan eyni varlığın müxtəlif tərəfləri idi. Hər əsgər özünün MƏNİNƏ qarşı vuruşurdu. Mən özüm, Amun-Ka-Zaylat Perqoliya alimi Cinq-Conqam. Mən özümü gələcəkdə yaradıram və mən özümü keçmişdə dirildirəm...

İnsanın çevrilməsi başa çatdı. Yanımda Cinq-Conq əyləşib şərab içirdi. Qəflətən halım xarablaşdı. Başım dumanlandı, əsəblərim gərginliyə davam gətirə bilmədi.

Restorandan çıxdım. Şəfəqin solğun şüaları həmin gecəyədək sakit həyat sürdüyüm köhnə məhəlləni işıqlandırır. Kinayə ilə dodaqaltı gülümsünən Cinq-Conq ardımca gəlirdi; indi nələr baş verəcəyi ona məlum idi. Yanımda olmasına dözə bilmirdim. Bu qarışıqlıqdan, nəyin bahasına olursa olsun, yaxa qurtarmalı idim.

Su arxının yanında ağ rəngli və ellips formalı tanış əşya gördüm. Görünür, əsgərlərdən biri öz vaxt maşınını burada itirmişdi. Əşyanı götürüb maraqla baxmağa başladım. Bir-birinin yanında gördüyüm iki düyməyə diqqətlə baxdım. Perqoliya alimi qeyri-adi lütfkarlıqla izah etdi ki, düymələrin biri yola düşmək, o biri dayanmaq üçündür.

– Mexanizm keçmişə səyahət üçün qurulmuşdur, – deyə o, inamla bildirdi. – Belə ki yoxlaya bilərsiniz. Qısa gözüntüyə çıxarsan. Əvvəlcə birinci düyməni, sonra dərhal ikincisini bas. Sən indiki vaxtdan cəmi bir neçə saat əvvələ düşəcəksən. Bu, heç də çətin deyil.

Buradan qaçmaq arzusu məndə o qədər güclü idi ki, təklif üzərində çox da götür-qoy etmədim. Ağlıma da gəlməzdi ki, bu cür zəhlətökən lütfkarlığın arxasında əsil Makiavell haqq-hesabı var. Gözlərimi yumdum və yalnız düzəlməz səhvə yol verdikdən sonra, dünyada nə varsa hamısına lənət oxudum.

Çox güclü təkan hiss etdim. Ürəyim bulandı. Gözümün qabağından ulduzlar gəlib keçdi, yenidən təkan oldu və mən Yerə düşdüm.

Həmin an hər şeyi başa düşdüm. Dünya on iki saat cavanlaşmışdı. Macəralarımın başladığı günün axşamı idi. Kefim də əvvəlki kimi saz. İndi həmin dəhşətli gecəni yenidən keçirməli idim; lakin bir halda ki, hər şey eyni ardıcılıqla və ən kiçik dəqiqliklə təkrar olunacaq, deməli, MƏN TAMAMILƏ LABÜD OLARAQ SÜBH ÇAĞI VAXT MAŞININI GÖTÜRÜB DÜYMƏNİ BASACAĞAM. Sonra yenə geri qayıdacağam, həmin gecənin dəhşətlərini yenidən görəcəyəm – daim... əbədi bu cür olacaqdır. Böyük səhvə yol verdiyimdən, zamanın amansız burulğanına düşmüşdüm...

Gözlərimi açıb yan-yörəmə baxdım.

Mən “Günbəz”in evvanında oturmışdım. Yay günlərində bura gəlib, təzə pivə içə-içə yoldan keçənlərə baxmağa adət eləmişəm. Bu dəfə də belə oldu. Qarşımda açıq qəzet var idi, yoldan keçənlərə baxmaq məni yoranda bir neçə sətir oxumaqdan ötrü qəzetə nəzər salırdım.

Fikirləşirdim ki, işlər o qədər də pis getmir.

Badariyalı məhz belə bir anda mənim həyatıma daxil oldu.

ROJE ŞATONÖ

(1920)

GÖZ YAŞLARI

Birdən-birə Simson babanın gözləri yaşla doldu. İçəriyə süzülən işıqda o elə qərribə görünürdü ki, Vənsen qorxuya düşdü. Görəsən, qoca niyə bu günə düşüb. Birinci dəfə deyildi ki, Vənsen yaşlı adamın ağladığını görürdü. Başqalarının ağlamasının səbəbini bilirdi. Amma bu gün məsələ tamam başqa idi. Simson Vənsenin babası deyil, ailənin dostu idi. Onlardan üç ev o yana, məhəllənin qurtaracağına yaşayırdı. Orda çaya eniş o qədər maili idi ki, evlərin damı yamaca toxunurdu. Baş küçə bağçaların arası ilə uzanır, sonra isə sement zavodu tərəfdə haçalanırdı. Küçələrin biri ilə baxanda neftə bulaşmış suda lövbər salmış boz, qara gövdəli iri gəmilər görünürdü. Başqa tərəfdə isə qaldırıcı kranların qolları, günəşin qırmızıya boyadığı duman içində şəhər, saysız-hesabsız evlərin damları görünürdü. Cümə axşamı idi. Gün çox pis keçirdi. Vənsen Simsongilə gəldiyinə peşman olmuşdu. Uşaq elə qorxmışdı ki, az qala nərdivanı dırmaşıb zirzəmidən çıxacaqdı. Əlbəttə, çıxsaydı, gedib bağçada əylənə bilərdi, yaxud həmin iyun axşamında məhəllədə o yan-bu yana qaçışan yoldaşları ilə oynayardı. Nə isə belə etməmişdi. Bu elə bir duyğu idi ki, bunu doqquz yaşlı oğlan özü üçün aydınlaşdırı bilməzdi. Vənsenin daxilindəki şəxsiyyətə bənzər idi ki, bu həzin göz yaşlarının şahidi bir uşaq olmalıdır.

Sıxıntı azalırdı.

– Yaxın gəl, oğlum. Sən heç nə görmədin, eləmi? Atana heç nə söyləmə.

Onlar zirzəminin küncündə üz-üzə durmuşdular. Altmış iki yaşlı qoca dəzgahının yanında kətilin üstündə əyləşmişdi. Onun saçları ağarmışdı. Ağ bıqlarının üstündə üç yerdə tütün qırıntısı vardı. Saatının gümüş suyuna çəkilmiş zənciri gödəkcəsinin üstünə sallanırdı. Velosipedin zənciri ilə əlləşməkdən toz-torpağa batmış oğlan ayaq üstə durmuşdu. Barmaqları qaralmış, əlləri yapışqanlı idi.

Başının tüklərinə qədər sürtgü yağına bulaşmışdı. Qısa şalvarında da barmaqlarının yeri qalmışdı. Eyib etməz, onsuz da bu iş şalvarı idi. “Vənsen velosipedin təkərini dəyişməkdə mənə kömək edəcək, gələcəkdə ona lazım olar” – deyərək Simson onlara qəhvə içməyə gələrkən Vənsenin valideynlərini xəbərdar etmişdi. Sonra isə demişdi: “Onsuz da velosiped mənə daha lazım olmayacaq”. Vənsenin atası Simsona baxıb həmişəkindən də qəhərlə bir səsle ürək-dirək vermişdi. Əslində o gümrah danışmaq istəyirdi.

– Niyə belə danışsən, Simson? Sement zavodundan çıxmaqda çox şey itirməmişən... Fikir eləmə, sən hələ işləyə bilərsən...

Bəli, Simsonu ixtisara salmışdılar. Zavodun ona ehtiyacı yox idi. O tək deyildi. Yoldaşlarından iyirmi nəfərdən çoxu işdən çıxarılmışdı. Vənsenin atasından ayrılarkən Simson özünü o qədər də pərt göstərmirdi. Zirzəmidə isə ah çəkdi:

– Ah, əclaf!lar!

İndi nə etmək olardı? Qocanın boynuna sarılınsını? Yox, Vənsen buna cürət etməmişdi. Keçən il belə edərdi. İndi isə mümkün deyildi. Bu böyük şəhərin cənubunda, sement zavodu rayonunda yaşayan uşaqlar on yaşa çatmamış kişiləşirlər. Simsonun dərdi kişilər arasında saxlanılan bir sirdir. Rəğbat və hörmət naminə həmin saat unutmaq lazımdır. Onu sonraya saxlamaq, daş kimi möhkəm qəzəbə çevirib toplamaq lazımdır.

Həmin axşam şam edərkən Vənsen öz-özündən soruşurdu: “Görəsən, evdəkilər heç nə hiss etməyəcəklər ki?” Görəsən, atası, Jorj Lober və anası Səsil, Simson babanın birdən-birə göz yaşı axıtmasının səbəbini bilirdilərmə? Görəsən, bütün kişilər, məsələn elə onun atası, tək olanda xəlvətcə ağlayırmı? Sonra isə qonşulara və arvadına özünü sakit ə qayğısız göstərirmi? Simsonun arvadının adı Qabriyel idi. Yəqin heç nədən xəbəri yoxdu.

Günül keçirdi. Simson hələ iş tapa bilməmişdi. Vənsen bunu bilirdi. Onun məhəlləsində – damlarını sement tozu basmış bu məhəllədə iş sözü dillər əzbəri olmuşdu. Uzun cərgələrlə aşağı enən alçaq evlərdən tutmuş, sobaların və anbarların arası ilə çaya qədər uzanan bu cənub məhəlləsinin hər yerində iş sözü həyatla bağlıdır. Vənsen hərdən bağa gəzməyə çıxardı. Bu, altı min ailənin yeganə bağı idi. Qocalar orada üstünü toz basmış yəndəmsiz gölməçələr arasında qəzet oxuyurdular. Qurtarmaq bilməyən bu boz pudra hər yeri örtmüşdü. Ağacları qurudur, duman kimi

küçlərdə fırlanır, gəlib beşiklərin də üzərinə qonurdu. Kimlərin sement zavodunda, yaxud başqa yerdə işlədiyi məlum idi. Kimlərin işdən qovulacağı yaxud qovulduğu da məlum idi. Lap əvvəllərdən buranın adamları dünyaya sement dumanının arxasından baxırlar. Başqa bir duman isə sabahkı günü tutunlaşdırır, qəm-qüsqəyə qərq edir. Xoşbəxt o uşaqlardır ki, məktəbdən qayıdarkən səhər evdə danışılanları yadlarına salıb titrəməyə öyrənməmişlər. Onlar düşünürdülər ki, evə qayıdarkən atalarını rəngi qaçmış, dilxor, əllərində zavoddan çıxarılmaları haqqında kağız görə bilərlər. Bəli, xoşbəxtdirlər. Bəs başqaları?! Onlar heç vaxt, heç nə başa düşməyəcəklər.

Atası hərdən deyirdi: "Dəmiryolçu olmaq daha yaxşıdır. Heç olmasa qapının üzümə çırpılacağından qorxmuram". Doğrudur, pul yoxdur. Lakin özünü qorxu altında hiss etmərsən. Çox ah-zar etmək lazım deyil, ələlxüsus, indi. Doğrudan da bu ixtisarlara böhrandan deyil. Cənab Lamo Rüfeyin dediyi kimi "son yenilikdən xəbər verən müvəqqəti çətinlikdir". Rüfey şəhərin valisidir. Uzun, parıldayan boyunbağısı işıqda bərk vurub minlərlə göy və sarı incilər əmələ gətirirdi. "Üç milyon əhali olan bir ərazinin mərkəzində yerləşən şəhərimiz yenidən iqtisadi mərkəz rolunu öz əlinə alacaq. Bir neçə ildən sonra yeni fakültəmiz bizə sənaye müəssisələrimizin tələb etdiyi texniki kadrlar verəcək. Müəssisələrimiz varlıdır və gözəl gələcəyi var. Bizim işlərimiz dövlət işlərinə uyğun olmalıdır". Vali bu nəticəyə gəlirdi ki, "rekonvetsiya şərti"ni qəbul etmək lazımdır. O bunu bütün çətinliklərə təkrar edirdi. Mərkəzin böyük qəzetində də yazırdı. Amma onun rəhbərlik etdiyi ərazidə beş mindən çox ac ailə vardı. Onlar sonrakı günlər üçün vəd edilmiş çörəyi bu gün yeyə bilməzdilər.

Simson səhərlər qəzetə baxmaq üçün Vənsengildə gəlirdi:

– Nə qədər ki, iş tapmamışam, özüm qəzet almaq istəmirəm, – deyərək üzrxahlıq edirdi.

Üzr istəmək çətin deyil. O tez qurtarırdı. Qəzeti heç evə də aparmazdı. Ayaq üstə onu açıb masanın üstünə sərər, elanlar səhifəsinə göz gəzdirirdi.

– Simson, nə üçün öyləmişirsiniz?

O, səhifənin sütunlarını döndə-döndə yoxlayırdı. İşçi tələb olunur: Kənd təsərrüfatı – ineklərə qulluq edən... Ərzaq sahəsində – qəssab, yay mövsümü üçün plyajlarda satıcılar... usta şagirdləri.

Bu, Simson üçün deyildi. Tikinti – dülgərlər və suvaqçılar tələb olunur. Bu onun sənəti deyildi. Həm də ki tikinti sahəsi yüz kilometr uzaqdadır. O, xəlvətcə, heç özünün ümidi olmasa da belə bir iş təklif olunacağını gözləyirdi: "Təcrübəli bir dəmirçi tələb olunur. Açarçı olsun, dəmir yona bilsin. Yaşının fərqi yoxdur". Simson çox işlər görə bilərdi. Amma deyəsən, sahibkarlar həmin işlərdən lazım olanlarını gördürmüşlər.

O çıxıb gedirdi. Elə bil bığlarının altında nə isə, cürbəcür sözlər danışdı. Simson baba hərdən axşam da gəlirdi. Amma əvvəlki kimi tez-tez yox. Yazda hamı bir-birindən hal-əhval tuta bilirdi. Məhəllənin kişiləri işdən qayıdan kimi öz bağçalarında gəzi-nirdilər. Hərəsinin bir-iki cərgə paxla və noxudunu biri-birindən ayıran taxta hasarın üstündən söhbət edərdilər. Onlar yağışın yazda bitkilər üçün qorxusuz olduğundan və mənəvi kollarının çox artdığından danışardılar. Simson isə işdən çıxandan sonra heç öz bağçasına da baxmırdı. Saat yeddide, yaxud səkkizdə o Pol Movezonun bağçası tərəfdən həyəət çıxanda Vənsenin atası haylayırdı:

– Salam, Simson!

Simson ona tərəf çevrilib bir-iki addım hasara tərəf gəlirdi. Ağır xəstəlikdən sonra çətinliklə yeriyən adamlara oxşayırdı.

– Axşamın xeyir, Lober. Evdə nə var, nə yox? – Başqa nə deməli idi ki. Bir yenilik olsaydı, özü hamıdan tez bilərdi.

Jorj Lober deyirdi:

– Gəl bir az içək.

Üçcə dəqiqədən sonra Simson Vənsengildə olurdu. Jorj Lober ağ şərab şüşəsini çıxarırdı. Vənsen kitabdan gözlərini çəkib onu salamlayıb, yenidən oxumağa girişirdi. O öz üzərində qocanın baxışlarını hiss edirdi. Uzun-uzadı və fikirli bir baxış tez-tez duyurdu. Mübahisə yarım saatdan çox çəkirdi. Vənsen söhbətə qoşulmurdu. Məktəbdə o sənətlər haqqında bir şey öyrənmişdi. Sənətlərin və hərəkətlərin adlarını qrammatika çalışmasında və inşa yazıda işlətməli olurdu: dəyirmançı ağ un hazırlayıb, dəmirçi zindanın üstündə dəmir döyür, toxucu və onun sənəti, kəret ustası. Lakin elə ki, böyük ağ şərab içə-içə öz aralarında söhbət edirlər, onda nə dəyirmanın, nə dəmirin, nə arabanın, nə də unun yeridir.

Müəssisə söz kimi götürüldükdə quruca bir addır. Orada sirli bir qüvvə hökmranlıq edir. Naməlum ağalar qəfildən kimə isə işarə edirlər ki, zülmətə çəkilsin.

Üç həftə, bəlkə də lap bir aydan sonra Simson daha qəzet oxumağa gəlmədi. O səhər tezdən velosipedinə minib özü ilə heç nə götürmədən hara isə gedir, gecə düşəndən sonra qayıdır. Yoldaşları ona demişdilər ki, başqa məhəllələrdə işçi axtarırlar. Bu ya doğru deyildi, ya da Simson özünü iş yerinə vaxtında yetirə bilmirdi. Uzun yay günü keçib getdikdən xeyli sonra, axşamüstü, Vənsen qapılarının ağzından keçən Simsonun velosipedini səşindən tanıyırdı. Axı dost adamın velosipedinin səsi də başqalarından fərqlənir. Bir axşam o həmin səsi eşitmədi. Ertəsi gün çörəyi təzəcə yemişdilər ki, Vənsenin xoşlamadığı qonşuları Şodruk onlara gəldi.

– Yaxşısı budur sizə elə bərbəşə deyim. Bəd xəbər olsa da deməliyəm. Simson... – Vənsenin atası cəld başını qaldırdı. Ona aman vermədən tez soruşdu:

– Necə, yoxsa ölüb?

Qonşu heç nə demədən ona baxırdı. Bir az sonra dilləndi:

– Onu öz zirzəmisindən tapıblar.

Bunu deyib Şodruk susdu. Çünki Vənseni hələ indi görürdü. O tərpənmirdi. Gözlərini kitabə zilləmişdi. Elə bil heç nə eşitmirdi. Atası onu çağırır dedi:

– Get, mənə siqaret al. Bir az cəld ol. – Qapıdan çıxanda Vənsen anladı ki, söhbət özünü asmış adamdan gedir.

Şəhər qaynayırdı. Aşağıda çay ləpələnir, paroxodlar qışqırır, qağayılar sürətlə uçuşurdular. Seyrək dumanın içərisindən qəmli bir paroxod fiti eşidilirdi – du-u-du. Elə bil su havaya soyuqluq gətirmişdi. Bu çayın havası axşamlar daha çox hiss olunur, qatran iyi yayırdı. Kilsənin külləsi göyə sancılmışdı. Yox, o Simsonu öz zirzəmisində boğazından asılmış vəziyyətdə təsəvvür edə bilmirdi. Özü də bu gün hava həmişəkindən xeyli tutqun, həmişəkindən soyuq idi. Elə bir soyuq ki, Vənsen onu bir dəfə odun yararkən baş barmağını kəsəndə hiss etmişdi. O evə qayıdanda qonşu hələ evdə idi.

– Heç cür inana bilmirəm, – deyə atası danışdı. – Onun belə edəcəyini gözləməzdim, həmişə deyib-gülürdü.

O, arvadına tərəf çevrilərək soruşdu:

– Düzünü de, heç onu birdən-ikiyə qəmgin görmüsən?

– Zənnimcə, yox, – deyə Vənsenin anası cavab verdi.

– Qocaların işindən baş çıxarmaq olmur, – deyə Marsel sözə başladı. – Kim bilir... Bəlkə də onda xərcəng varmış, heç kəsə demir-

miş. Mənə belə gəlir ki, o özünü öldürməkdə yaxşı iş görməyib. Bəs indi Qabriel nə edəcək?

Ertəsi gün Simsonu basdırmağa apararkən Vənsen onun arxasınca getdi. Daha Simson haqqında heç danışmırdı. Marsel Şodruk bir dəfə qəbiristanlıqdan ərinin qəbri üstündən qayıdarkən yolüstü Vənsenin anasının yanına gəlmişdi. Simsondan söhbət saldı. Ölürlərdən və dirilərdən söhbət salmaq onun peşəsi idi. Bu dəfə söhbətə başlayanda kitabını dizinin üstünə qoyub oxuyan Vənsənə tərəf döndü.

– Bəs balaca? Babasını görə bilmədiyi üçün darıxmır ki?

– Onunla belə söhbət etmə, Şodruk xanım. Yaxşısı budur danışmayın. – Şodruk isə çəkilə döyülən dəmir parçası kimi cingildəyirdi:

– Bunlar hamısı təzə fikirlərdir! Mənim vaxtında isə, biz ölürləri görürdük. Doğrudan görürdük. Ölünün heç gözəli olmur. Canım üçün, babam yaxşı yadımdadır. Onun ağzını örtmək heç kimin ağına gəlməmişdi... Sonra Şodruk piyada qonşu təbii kimi taqıldadı:

– Sən Simson babanı çox istəyirdin, eləmi? Cavab niyə vermirsən? Heç mənə salam da vermədin. Eh, belə şeyləri bu yaşda tez unudurlar. Nə fikirləri var, nə də bir şey başa düşürlər. Bir də ki bizim dövrümüzdə hissiyyat qalıb ki... Adamın heç ağına gəlməz ki, iş tapmadığın üçün gedib özünü asan. Mənim rəhmətlik ərim isə, yəqin ki, işləməməkdən ötrü özünü asardı.

Vənsen heç dinib-danışmırdı. O, xəyalında Simsonu dinləyirdi. Şodruk, qara ipək paltarını geyib qəbir üstünə getməzdən əvvəl öz bağçasında ədə ilə o baş-bu başa gözəndə Simson bığlarının altında gülümsəyirdi:

– Fəranın bu axşam zəhləsi gedər. Zavallı indi çiçək dəstələrinin altında sakitcə yatır. Elə onu öldürən də bu həyasız oldu. Bilmirəm, kişi qırx il bununla necə dolanıb.

Dərs ili sona çatdı. Tətil haqqında da düşünmək lazım idi, ələlxüsus, Vənsen kimi yaxşı oxuyanlar üçün. Həm də Vənsen gələn il liseyə getməli idi. Lisey şəhərin mərkəzindəki prospektə, çayın sahilində yerləşirdi. Görəsən, oradakı yoldaşları necə olacaqlar? Yəqin hamısı onların məhəlləsindəkilər kimi deyillər. Cənab Larno Rufeyni şirin vədlərinə baxmayaraq cənub məhəlləsində – qırmızı məhəllədə lisey tikintisi çox ləngiyirdi.

İndi Vənsen bu haqda fikirləşmirdi. O, anası ilə atasının arasında oturmuşdu. Parisdə yaşayan əmisinin yanına gedirdilər. Onun da fəmiliası Lober idi, Bernar Lober. Vənsenin atası on beş günlük

məzuniyyət götürmüşdü. O deyirdi: “Gərək uşaq Parisi tanısin, heç olmasa pullu məzuniyyətdən istifadə etmək olar”. Onsuz da səyahət çox baha başa gəlmir. Roje Lober istəyirdi ki, bir dəfə də olsa, varlılar kimi vaqon-restoranda nahar etsinlər.

Sağda da, solda da çəmənlilər ötüb keçirdi. Amerikan bazasının tikanlı məftilləri və gözətçi məntəqələri görünürdü. Kim bilir, içəridə nələr var. Sonra isə üzümlüklər və zavodlar göründülər. Qatar sürətlə ötüb – keçməyə başladı. Tamam sarı rənglənmiş bir xəstəxana göründü. Sonra isə bir sement zavodu. Onların məhəlləsində kinə çox oxşayırdı. Elə bil lap özüdür. Vənsen baxırdı. Qarşıdakı stolda üç cənab öyləşmişdi. Onlar da baxırdılar, hər üçü Vənsenin atasından yaşlı və kök idilər, yaxşı geyinmişdilər. Sifətləri qırmızı, ətli və girdə idi. Vənsenin atası onları görə bilmirdi. Çünki onlara arxasını çevirmişdi. Vənsen isə görürdü. Həm də eşidirdi. Çünki onlar bərkdən danışır və ucadan gülərək bir-birini çağırırdılar. “Cənab sədr”, “Əziz direktor”. Bunlar həmin şəxslərdirlər ki, hamı onları işgüzar adamlar adlandırırlar. Hər şeyi bilirlər və guya ki, bütün ömürləri boyu şəhərlər, zavodlar yaradırlar. Bütün məsələləri həll edirlər. Onlar sement zavoduna baxırlar. Onun haqqında danışırırlar. Yol dəyişən yerlərdə, təkərlərin uğultusu altında Vənsen hərdən yarımçıq cümlələr eşidirdi: “Birləşmiş sement şirkətləri... – Ah, siz ki cəmləşdirə bilərsiniz, hamısını birləşdirmək lazımdır... Lakin əziz direktor, əmək haqqının ictimai tərəfi də var. – Həqiqəti heç vaxt dəyişdirmək lazım deyil. Rəqəmlər danışırırlar. Müəssisə heç gözəlmədiyin vaxt artıq gəlir verir...” Yenə səslər bir-birinə qarışır. Hamısı birdən danışır. Gülüşürlər. Yenə sakitləşirlər. “Məsələni tez həll etmək lazımdır. – Bəs bölüşdürmək?” Sədr qamətini düzəldir. O, stəkanını qaldırıb deyir: “Bizim heyət tez-tez dəyişməyə adət etməyib. Bu elə fikirdir ki, hamı onu başa düşməlidir”.

O birilər qulaq asırlar. Sədr yekun vurur: “Biz bunu bilirik, göz yaşı tökülməyə iş başa gəlmir”.

Hamısı təsdiq edirlər. Onlar Vənseni görmürlər, heç görmürlər. Əgər bu qədər içməmiş olsaydılar və eynəklərini taxsaydılar da onlara qulaq asan bu balaca oğlanı görə bilməzdilər. Gəlib onun yanında öyləşmiş gözəgörünməz yoldaşını isə heç görə bilməzdilər. Ağ bıqlı Simson baba orada idi. O daha danışa bilməyəcək. Şodruk belə şeyləri bilməz, uşaqların gözləri və ağızlarının üzərində bir örtük olur. Bu həyat pərisinin yumşaq və sehrkar əlidir.

O, uşaqları qorxulu, ağır fikirlərdən və təsəvvürlərdən qoruyur. Lakin itirilən bir şey yoxdur. Bugünkü uşaq gələcəkdə əsil insan olacaqsə, onların əvəzini min dəfə çıxar bilər.

Həmin gün vaqonda, hər şeyi bilən sədr bilmədi ki, bir insan xəyalında sakit-sakit axan göz yaşlarını əbədləşdirmişdir. Bilmədi ki, damla-damla süzülən yaşlar intiqam vasitəsinə – yox, intiqam yox, ən güclü ədalət hökmünə çevriləcək.

MARTİN MONO

(1921)

QIRMIZI ÇAYDAN QAYIDARKƏN

Ay yolu işığa qərq eləmişdi, maşınım sürətlə gedirdi. Yorulmuşdum, yuxum gəlirdi. Qırmızı çaydakı bir xəstəyə baş çəkib qayıdardım. Xərçəngdir. Çarəsi yoxdur. Qırmızı çayda az adam yaşayır, hər yer bataqlıqdır, cəmişi üç ev var, onlar da yavaş-yavaş çürüyürlər.

Nədənə, heç özüm də səbəbini bilmədən qar haqqında fikirləşirdim. Mən heç qarın özünü görməmişəm.

Yalnız şəkildə, kinoda və Yeni il ərəfəsi poçt kartlarında görmüşəm. Doğrusu, qarın özünün nə olduğu haqqında dəqiq məlumatım yoxdur. Ay işığı ağacların yarpaqlarını və otluqları ağ rəngə boyamışdı. Şimaldakı qış mənzərələrini xəyalıma gətirirdim. Mən ömrüm boyu cənubda olmuşam.

Köhnə şevroletim təzə maşın kimi süüyürdü. Lap uzağı gecəyarısı evdə olacaqdım. Yatmadan əvvəl, yaqın ki, bir qədəh viski içərəm. Sonra axırıncı siqaretimi çəkəcəyəm. Daha sonra yatağıma girecəyəm.

Maşının işığında yola bir qız çıxdı. O, yolun ortasında durmuşdu, yolun kənarında isə Byuik markalı maşın dayanmışdı. Qız əl-qolunu oynadıb nə isə qışqırırdı. Əvvəlcə özümə söz verdim ki, saxlamayacağam. İstəyirdim evə tez çatım, özümü yatağıma salıb gözlərim yumulu Allaha yalvarım ki, daha telefon zəng çalmasın. Amma qızı maşınla vurmaq da olmazdı.

Maşını saxladım.

Qız yanıma qaçıb maşının pəncərəsinə dirsəkləndi. Üzümə kölgə düşürdü, yaqın ki, o məni yaxşı görmürdü. Mən isə onun üzünün cizgilərini belə sezmə bilirdim. Sifəti balaca, dəyirmi idi, ağıllı gözləri vardı. Yerişi yaraşıqlı uşaq yerisinə oxşayırdı. Yaşı on səkkizdən çox olmazdı. Saçı çox qısa kəsilmişdi. Onun sifətində

həm kələkbazlıq, həm də utancaqlıq duyulurdu. Mən hiss edirdim ki, o qorxur, eyni zamanda, özünü lap sərbəst aparmağa çalışır. Cənub gecəsinin ay işığı onu daha da cavan göstərirdi. Öz-özümə fikirləşirdim ki, görəsən, nə məsələdir.

– Başına səfeh bir qəza gəlib, – deyə qız dilləndi.

Onun səsi də gözəl idi. Bu qız şəkərə qoyulmuş limona oxşayırdı. Elə tərəvətli, elə şirin idi ki...

– Bu səfeh maşın daha getmək istəmir, – deyib qız maşını göstərdi.

Mən güldüm.

– Benzin tökməyi unutmamışdınız ki?

Qız mənə incik bir nəzər saldı.

– Siz məni axmaq hesab edirsiniz?

Mən gülə-gülə maşından düşdüm:

– Bunu hamı unuda bilər.

Qəfildən o da güldü.

– Əlbəttə, bir dəfə atamın başına gəlib.

Mən artıq maşının motoru ilə məşğul idim.

– Mənim adım Jildir, – deyə qız yenidən sözü başladı, – Jil Morqan. Professor Morqan mənim atamdır.

Mən professor Morqanı tanıyırdım. Bütün Amerika onu tanıyırdı. Deyirdilər ki, o Nobel mükafatı alacaq. Xərçəng xəstəliyini tamam bilməməsi isə onun günahı deyil, bu xəstəliyi hələ heç kəs yaxşı bilmir.

Başımı motorun içindən çıxarmadan dedim:

– Nəcəbətli adamsınız, atanız görkəmli şəxsiyyətdir.

O artıq özünü təqdim etdiyi üçün mən də özümü nişan verdim.

– Mən isə Con Farreləm, həkiməm.

Qız yamaca sevind. Həkim olmağım onu arxayınlaşdırdı. Naməlum bir sürücüdən isə qorxmalı idi. İndi o mənim hansı ictimai təbəqəyə aid olduğumu bilirdi, hörmətli adam sayırdı.

– Yaxşı, mənim bu Teodorama nə olub?

– Teodoraya?

– Bəli, atam onu mənə verəndə təzə gəmi kimi şampanla yuduq. Adı xoşunuza gəlmir?

– Bu Bizans imperatriçasının adıdır, – dedim. Deyəsən, öz bilimlə onu təəccübləndirə bilməmişdim.

– Bilirəm, – dedi. Bu adı seçməkdə əsas məqsədim xalamla sataşmaqdır. Onun da adı Teodoradır, özü də yaman arvaddır.

Mən qəddimi düzəldib motordan aralandım.

– Bəli, – dedim. Təəssüflə bildirməliyəm ki, sizin Teodoranın xəstəliyindən baş çıxara bilmədim.

O yenə də xəfifcə gülüb ürəyimi oynatdı.

– Bir həkim üçün gözəl etirafdır.

– Məsələhləşmək lazımdır, – dedim. – Ən bacarıqsız mexanik sizə daha yaxşı xidmət göstərirdi.

Qız nigarçılıqla maşına baxırdı. Onun saçından lavanda qoxusu gəlirdi, əsil ona yaraşan ətir idi. Mən ondan çox böyük görünürdüm.

– Qulaq asın! – dedim. Baş sındırmağına dəyməz. Zənnimcə, bu işin birçə çarəsi var. Mən də Ceksona gedirəm, siz də. Gedək mənimlə, sizi atanızgilə ötürərəm. Sabah isə mexanikinizə zəng edərsiniz, gəlib maşınızı təmir edir.

Mən gördüm ki, o tərəddüd edir; dodaqlarını dişləyir, həyəcanla əllərini oynadırdı. Qəfildən düz üzümə baxdı. Mən arxamı aya çevirmişdim, o üzümü çətinliklə sezirdi. Deyəsən, imtahanndan yaxşı çıxdım. O gülümsəyərək dedi:

– Gedək, siz xeyirxah adamsınız.

O qalxıb yanımda öyləşdi və mən motoru işə saldım.

Daha yuxum gəlmirdi, özümü şən və gümrəh hiss edirdim. Lap az qalırdı şadlığmdan mahnı oxuyam. Yorğunluğum qəfildən yoxa çıxmışdı. Mən maşın sürməyi sevirdim, gecəni də sevirdim. İndi istəyirdim ki, döngələrdə Jilin çiyni mənim çiynimə toxunsun. Qız tamam sərbəst idi. Elə onun təbiətinin dərinliyi də bunda idi, güclü həyat eşi, yaşamaq sevinci onu sərbəst etmişdi. Qız gözlerindəki parıltını gizlətməyi, cingiltili gülüşlərini cilovlamağı tez-tez unudurdu. O danışır, mən qulaq asıb güldürdüm.

– Mən elə indi Teo xalamgildən gəlirəm. Hər ayın bir gününü onun qonağı oluram.

– Korvedə?

– Elədir ki var! Xalam bərk narahatdır ki, on doqquz yaşım olsa da hələ nişanlı deyiləm. Elə güman edir ki, mən kişilərin xoşuna gəlməyi bacarmıram.

On doqquz yaş! Deməli mən çox səhv etməmişəm.

O sakit səsə davam etdi:

– Teo xalamın qırx yeddi yaşı var. Hələ orə getməyib!

Atam hər dəfə ona deyir ki, adam baş çıxarmadığı şeydən danışmaz!

Mən gözcü baxdım. Yox, o məzə vermək istəmirdi, belə şey heç ağına da gəlmirdi. Adı bir məsələ haqqında elə-belə danışdı. Gecəyarısı özgə bir şəxsin yanında belə açıq danışması isə onun balaca və sərbəst çənəsinə də, zərif boğazına da yaraşdı. Mən həməm dəqiqə Jil Morqanın kim olduğunu anladım: o öz saflığı ilə hamını şübhəyə salan, saxtakarlığın nə olduğunu bilməyən şəxslərdəndir:

– Mən isə Qırmızı çaydan gəlirəm, – deyə dilləndim.

– Bah! O xarabalıqda neynirdiniz?

– Xəstə vardı. Xərçəngdir. Müalicəsi yoxdur.

– Siz xərçənglə məşğul olursunuz?

– Xeyr. Xərçəng, vərem, revmatizm, soyuqdəymə, nə ilə desəniz, məşğul olan kiçik bir həkiməm.

Özümün özümə yazığım gəldi. Nə üçün özüm haqqında belə alqaldıcı kinayə ilə danışdım. Özü də belə bir təbəqəyə malik olan qızın yanında.

– Bəlkə atam sizə kömək edə bildi, – deyə Jil dilləndi. – Bilirsinizmi o, xərçəngdən yaxşı baş çıxarır.

Hiss edirdim ki, sükanı tutan əllərim əsir.

– Bilirəm, – dedim.

– Onda atama müraciət etmək lazımdır, – deyə qız qətiyyətlə davam etdi. – Heç kəsi ölməyə qoymaq olmaz. Siz mənə ötürəndə qalxarsınız atamın yanına, hər şeyi ona danışarsız.

– Professor Morqanın özünün kifayət qədər işi var, – dedim.

– Elədir, amma hər halda kömək edir. – Biz bir müddət dinib-danışmadıq, yolumuza davam etdik. Nəhayət, mən dilləndim:

– Mənim xəstəmin yaşı çoxdur, əzab çəkir. Mən isə həmişə onun yanında qala bilmərəm.

– Yəqin ki, yanında nəzarətçi qalır.

– Qırmızı çayda nəzarətçi?

Mənim gülüşümdə təhqiramiz bir ifadə vardı. Qız başını silkələyib dedi:

– Düz deyirsiniz? Yəqin onun pulu da yoxdur.

– Heç nəyi yoxdur.

– Daha da pis. Deməli, onun yanına şəfqət bacısı da göndərmək olmaz. Pulunu verən olmayacaq... Könüllülər isə...

O, gözlərini yolun mənim tərəfindəki hissəsinə zilləmişdi, baxışları qaranlığı dəlib keçirdi. Hiss edirdim ki, qaranlıqda mənə də baxır.

– Mən, – deyə o sözə başladı. – Mən iynə vurmağı bacarıram. Şübhəsiz, xəstə yanında nəzarətçi də ola bilərəm. İş burasındadır ki, buna adət etməmişəm.

Sağ əlimi sükandan götürüb onun sol əlinin üstünə qoydum. O, əlini çəkmədi. Bizim danışmağa ehtiyacımız yox idi. Mən onu sevirdim, çünki yalan danışmırdı.

– Sizdə qalxarsınız evə, – deyə qız təkrar etdi. – Atam hələ yatmayıb. Onunla bir qədəh içərsiniz.

– Siz güman edirsiniz ki, o Qırmızı çaya gedər?

Sualım lap ikiqat səfəh sual idi. Əvvəla ona görə ki, bilirdim ki, professor oraya getməyəcək. Sonrası da ki, getsə də, çox gec idi. Qırmızı çaya həkim çağıranda həmişə çox gec çağırırlar.

– Atam çox yaxşı adamdır, – deyə Jil cavab verdi.

Mən bilirdim ki, o yaşı adamdır. Qızını görəndən sonra bu fikrim daha çox inanırdım. Qız elə mülayim, elə gözəl, elə qəlbitəmiş idi ki!

– Rəqs etməyi sevirsinizmi? – deyə qız qəfildən soruşdu.

– Bəli, – dedim.

Ürəyim yamanca döyünürdü. Fərsiz olduğuma özüm bələd idim. Ürəyim səsini gicgahlarımda duyurdum. Bilirdim ki, ağılım itirərəm.

– Rəqs etməyi çox sevirəm, – deyə təkrar etdim.

– Hərdən bizə gələrsiniz, – dedi. – Siz telefonunuzu mənə verin. Mən yaxın vaxta bir şey təşkil edərdəm.

O ciddi-ciddi fikirləşirdi.

– Bəlkə çərşənbə günü. Əgər sizə əl verərsə?

– Çərşənbə günü boşam, – dedim.

Ah səfəh, səfəh, səfəh!

– Yaxşı, – deyə o yekun vurdu. – İndisə gedərik atamla bir qədəh içərsiz.

O yenə güldü, amma bu dəfə səsində mehribanlıq və eyni zamanda iftixar hissi duyulurdu.

– O, pampləmus şirəsi içəcək. Xoşbəxtlikdən canının qədrini bilir. Sizə isə viski təklif edəcək.

– Mən də pampləmus şirəsini xoşlayıram, – dedim.

O ürəkəndən güldü.

– Deməli, siz gözəl gələcəyə malik bir gəncsiniz! Əgər Amerikada meyvə şirəsi içməyi xoşlayan çox olsaydı, az cinayət baş verərdi... və i.a və s. O sizinlə görüşən kimi sizi Conni çağıracaq.

– Bu çox gözəl oldı, – dedim.

Mən, deyəsən, dəli olmuşdum, səfəhləmişdim, nə dediyimi, nə danışdığımı bilmirdim. Bəlkə mənim belə bir istirahətə ehtiyacım varmı?

Biz Ceksona yaxınlaşmışdıq. O, səhəbə ara verib çantasını çələyirdi. Əvvəlcə bir dəstə açar çıxardı, sonra pudraqabı, əl yaylığı, qara ipək şərfi çıxırdı. Nəhayət, o bir qutu “Lakki” markalı siqaret və balaca, uzunsov bir alışqan çıxardı.

– Siqaret çəkirsinizmi? – deyə o təklif etdi.

– Bəli, – dedim.

Həmmə dəqiqə başa düşdüm ki, hər şey bitdi. Mən ona görə “bəli” dedim ki, doğrudan da siqaret çəkmək istəyirdim. Lakin alışqan haqqında fikirləşməmişdim. Alışqanın amansız alovu heç yadıma düşməmişdi.

O, damağına bir siqaret qoydu. Sonra mən yavaş-yavaş üzümü onun ovcunda əsən alova tərəf çevirdim. O mənim üzümü hələ indi görürdü.

Deməliyəm ki, o özünü yaxşı ələ aldı. Astaca köksünü ötürdü. Tələsmədən alışqanı da, siqaretləri də çantasına qoydu. Çantasını bağladı. Sonra əllərini dizləri üzərində çarpazlayıb gözlərini irəliyə zillədi. Daha dinib-danışmadı.

Mən də danışmadım. Nədən danışaydım, axı? Ceksona daxil olanda o dil açdı. Amma hələ üzümə baxmırdı.

– Mərkəzə çatmamış məni düşürərsiniz, – deyə astaca, lakin ciddi səsle dilləndi.

Mən dinməzəcə razılaşdım. Mərkəz işiq olur, bütün gecəni adamlar gəzişirlər, bizi görə bilərdilər.

Məşini əylədiyim yerdən onların evinə on beş dəqiqəlik yol vardı. O, qapını açınca mən tərpənmədim. Əllərim elə bil sükanə yapışmışdı. Dodağımı dişləyib qanatmışdım. O, səkinin üstü ilə bir addım getdi, tərəddüdlə dayandı, sonra geri döndü.

– Yaxşı, sağ olun, – dedi.

– Dəyməz, – dedim.

Qız bir qərara gələ bilməyib səkidə durmuşdu.

– Çərşənbə günü... – deyə inamsızlıqla söze başladı.
– Xoşdur, – deyə quru səslə sözkəsənlik etdim O, çiçyinlərini
çəkdi, ayağını astaca yerə vurdu, sonra gözələnilməz bir coşqunluqla
dedi:

– Çox pis oldu. Adam xəcalət çəkir.

– Elədir, – dedim. – Amma fikir verməyin...

Maşını sürüb getdim. O, tufana sinə gərirmiş kimi çiynlərini irəli
verib hərəkətsiz durmuşdu.

Ay yolu işığa qərq eləmiş, maşının sürətlə gedirdi. Yorulmuş-
dum, yuxum gəlirdi... Mən qəsəbədəki evimə, çarpayıma, rahat
otağıma, kitablarıma tərəf getmirdim. Mən düz irəli gedirdim,
çünki sürətin özündə nə isə məstədicə bir qüvvə var, adamın
əhvalını yaxşılaşdırır.

Mənim dərim çox qara deyil. Dodaqlarım da çox iri deyil.
Amma bunun əhəmiyyəti yoxdur.

Mən zənciyəm.

ANDRE STİL

(1921)

POLAD ÇİÇƏK

(hekayə)

Hə, deməli, yenidən işləyirik? Nə olar, pis məsələ deyil.

Altı yoldaş, ilk qönçələrin açılmağa başladığı ləklərin arasında,
həyətdə görüşdü. Onlar, bir-birlərilə salamlaşaraq, dallarını küləyə
çevirir və alınlarına endirdikləri kepkalarının, beretlərinin altından
gözləti bir-birinin üzünə baxırlar. Bu iki həftə ərzində nə qədər
məsələ haqqında düşünülmüş, nə qədər yeni fikirlər ortaya
çıxmışdır! Hər kəs, öz yoldaşının üzündən, onun, bu sonu görün-
məyən on dörd gün müddətində necə yaşadığını öyrənməyə çalışır.

– Çürüntü qoxusu gəlir, – deyən qoca Leonun bu sözlərlə zara-
fatını etdiyini, yoxsa ciddimi danışdığını başa düşmək olmur.

Dəmir qapı həmişə olduğundan daha ağır açılır, rəzələr tükür-
pərdici bir səslə cırlıdır. Qapını açmaq üçün onu çiyni ilə
itələmək lazım gəlir. Lənəyə gəlmiş külək adamların dalınca soyuq
emalatxanaya soxulur, çirkli dəmir təbəqələrinin paslı və nazik
yonqarlarını tələsik o tərəf-bu tərəfə yuvarladır.

– Tez ol! Külək qapını örtər, sonra aç bilməzsən!

Onlar, qətiyyətsiz bir halda, dəmirlə örtülmüş kandan içəri
keçirlər və hələ öz iş paltarlarını geymədən, Leonun ardınca ema-
latxanaya daxil olub, keçən müddət ərzində burada nə kimi
dəyişikliklər baş verdiyini görmək istəyirlər.

– Əvvəlcə əsgəri ilə bunları silmək lazımdır!

Hər şey pas tozu ilə örtülmüşdür, gərgin çəkilmiş birləşdirici
qayıq üzərində barmaq izləri qərribə nəqşlər salır.

– Silməyə dəyməz! Külək onsuz da tozu silib aparacaq, hələ
üstəlik sən də qulaqlarını təmizləyəcəksən!

Doğrudan da külək çox qüvvətlənmişdir. Emalatxana, əslində,
qırqıncı dəmir təbəqələrindən düzəldilmiş adi bir tövlədir, bu təbə-

qələrin üzərində uzunsov pəncərələr kəsilmişdir, onlara tutqun şüşələr salınmış, məftil tor çəkilmişdir. Bütün bu tövləni, eninə-uzununa, hər tərəfdən külək vurur və adama elə gəlir ki, buranı saxlayan elə küləyin qüvvəsidir. Dəlmə-deşiklərdəki zəmacılar quruyub tökülmüş, pərçimlərin ətrafında dəmir paslanıb çürümüşdür. Külək vırıldayır, tövlənin künc-bucaqlarında oxuyur, nəyə isə deyib uğuldayır. Fəhlələr çox ağır yeriyir, tətillə çıxmış məktəblilər kimi maraqla o tərəf-bu tərəfə baxırlar. Bəli, acəb tətildir! Çox yaxşı tətildir...

Külək dəmir təbəqələrini oyib açır, onlar gurultu ilə bir-birinə çırpılır, elə bil səhnə arxasında göy gurultusu yaradan xüsusi alət işləyir.

– Əsil göy Yupiteridir! – deyərək Tonton qəhqəhə çəkir. Tonton dəstənin içərisində yedincini adlandır. O hələ şagirdidir, bütün həftəni məktəbə gedir, ancaq cümə axşamları işləyir, bu gün də elə cümə axşamıdır.

– Hansı Yupiter? – deyərək qoca Bonner şüşələri sınımış və sağa-naqları əsgəri parçası ilə sarınmış eynəyini alına qaldırır. O, kəndir altlıqlı çəkəməsinin nəyəsov ilıdığını duyur, özünü ayaq üstə güclə saxlayır, – külək taxta və dəmir yonqarlarını, kağız parçalarını, yarpaqları, sahibkarın bağından buraya süpürülüb gəlmiş quru budaq parçalarını Bonnerin ayaqları altına atır. Adama elə gəlir ki, külək emalatxanaya özü ilə birlikdə yuxarı qaldırmışdır. Bütün döşəmə boyu, lap aşağıda, kənarları paslanıb yarıq uzanır, oradan gündüzün gözqamaşdırıcı işığı içəri süzülür. Emalatxananın dəmir gövdəsi, bir qüllə, bir papaq kimi, bu yeddi adamın, dözgahların, köhnə maşınların üstünü örtmüşdür. Külək burada, öz evində imiş kimi, ağılıq edir, adamın ayağı həmişə üsüyür, elə bil buzun üstü ilə gedirsən.

– Bu külək beynimizi təmizləyir, hə, Bonner?

Hər tərəfi əzilmiş girdə dəmir peç öz əvvəlki yerində, emalatxananın ortasıdır. O, afişa yapışdırılan tumbalara oxşayır. Soyuq olduğu zaman sönmüş peçə baxmaq pis təsir bağışlayır: adam soyuğu daha artıq hiss edir. Kim deyər bilər ki, indi apreldir... Peçin yanında, öldürülmüş ilana oxşayan atəşkeş görünür. Bonner bu ilan başına köz əvəzinə, mismar çalmışdır – özündən elə şeylər çıxarır ki!.. Əvvəllər onlar peçin borusunu göy tabaşırla başdan-başa yazmışdılar – təəccüblüdür, necə olmuşdur ki, bu cür qüvvətli küləkdə o uçmamışdır! – indi, iki həftədən sonra, borunun üzərində Leon Blümün üç cizgi ilə çəkilmiş şəklini yenə də görmək olar – onun bığları şlyapaya, şlyapası bığa oxşayır. Bu şəklın yanında oxla

dəlinmiş bir ürək şəkli vardır, – bu, Tontonun işidir – elə buradaca ora və çəkilmişdir, daha sonra isə yazılar görünür: “Özünü gözə, Lill!” və “Sabah ıclasdır!”. Bu sabahdan görəsən nə qədər keçmişdir? Aşağı tərəfdə kim isə, “Vi uvrier”! qəzetində alınmış bir məqaləni və gülünc karikatüranı kəndir parçası ilə boruya sarınmışdır. Həm kəndir, həm də kağızlar alovun gücündən tamam saralmışdır, çünki fəhlələr, emalatxanadan getməmişdən əvvəl, bütün yonqarları və zibili yandırmışdılar. İndi bütün bu yazıları və şəkilləri yenidən görmək adama qəribə gəlir, ətrafda hər şey əzilmiş, köhnəlmiş, nə isə, yad bir görkəm almışdır. Gör vaxt necə də sürətlə keçir, hər şey necə də sürətlə dəyişir! Bunu, xüsusilə, iki həftə işsiz gəzəndən sonra daha artıq hiss edirsən! Uşaqlardan kim isə gülmək üçün, modda olan jurnallardan birindən kəsdiyi, doniz palatari geymiş bir qızın şəklini boruya yapışdırmışdır. Bu gözəl qız da başdan-ayağa saralmışdır. Onun bir ayağı borudan qopub yığılmış və gülünc bir tərzdə yuxarı diklənməmişdir, dabanı da oyulmuşdur, çiyini də öz yerində deyil.

Əvvəllər sahibkar emalatxanaya gələndə fəhlələr onun bu şəkillərə, nə isə, qəribə bir nəzər saldıqını, lakin heç bir zaman danışmadığını görmüşdülər. Axı bu peç, bu boru, bu od – bütün bunlar sahibkarın yox, fəhlələrinindir. Hətta, fəhlələr, xüsusi olaraq, sahibkardan ötrü, borunun üzərində “biz öz iyirmi beş faizimizi...” – sahibkar yazının dalını oxumaq üçün borunun ətrafına hərənlənmişdi – “...təfəvvü yoxdur, alacağıq” sözlərini yazdıqları zaman belə o yenə də susmuşdu.

Qabriel, peçin çüyündən hazırlanmış və çatlamış qapısını açır, bu qapı məftillə sarınmışdır. Qabriel içəri baxır. Hm... küldən başqa heç bir şey görünmür... Peç nəhəng tütün çubuğu kimi iy verir... Boşdur... Peçin içərisində vıyıldayan külək soyumuş, ağarmış küllü acı bir tüstü kimi adamın üzünə vurur. Qabriel cəld peçin qapısını bağlayır.

Emalatxana sahibkarı Boqar üç həftə bundan əvvəl fəhlələri öz kabinetinə çağırmışdır. Onlar altı nəfərdilər. Jirardan adlı bir şofer də o zaman onların arasında idi: o, kiçik yük maşını sürür, sifarişləri daşıyırdı, bəzən də, Boqar öz dostlarından kimi isə maşına mindirib, onunla sakit söhbət etmək üçün rul arxasında oyləşmək istəmədiyi zaman, Jirarden özü maşını idarə edirdi. Kabinetdə, yazı

¹ “Vi uvrier” (“Fəhlə həyatı”) – homkarlar ittifaqının həftəlik qəzeti

elə gəlir ki, onlar, nə isə, qərribə bir rəqs edirlər... Fəhlələr velosipedləri qaldırır və onları tövləyə gətirirlər, velosipedlər isə fəhlələrin əlindən çıxıb, qaçmağa çalışır, cürbəcür qərribə hərəkətlər edir, sanki onlar metaldan deyil, qamışdan toxunmuşlar.

Tövlə, yaxud, daha doğrusu, eyvan sahibkarın mənzilinə tərəf uzanan koridorla birləşmişdir. Bu, dal qapının yoludur. Koridorun lap başlanğıcında fəhlələr üçün şkaf qoyulmuşdur. "Bizdə hər şey ailəvidir", – sahibkar bu sözləri təkrar etməyi xoşlayır. Fəhlələr öz iş paltarlarını bu şkafa dürtür, kepklərini və beretlərini hər cür oldu oraya atır, emalatxanada istifadə etdikləri yüngül məstlərini burada qoyub gedirlər. Şkafta, həmçinin, necə deyərlər, onların ümumi dövlətləri – oyun kartları, sümüklər, fişkalər, səhifələri tökülmüş, küncləri əyilmiş, yağla örtülmüş bir kitab vardır. Kitabın birinci səhifəsi cırılmışdır, yalnız iki sözü oxumaq mümkündür: "Gizli müharibə!.." Fəhlələr emalatxanada işlədikləri müddət ərzində koridorun qapısı açıq qalır. Onlar, bütün gün ərzində, istədikləri vaxt bura gəlib-gedirlər. Axşam isə, fəhlələr evlərinə dağıldıqdan sonra, Jirədən gəlib, ağır dəmir qapıları bağlayır. Dal qapının açarını isə emalatxanadan axırıncı çıxan adam özü ilə aparır.

* * *

Fəhlələrin şkaflı ilə üzbəüz, qırmızı boya ilə rənglənmiş, pillələri par-par parlayan və aşağıda, sürəhələri üzərində böyük mis bir kürə görünən dolanbac pilləkən vardır. İkinci mərtəbədə lap pilləkənin başında sahibkarın kabinetini yerləşmişdir. Jak, qapını döyməmişdən əvvəl, bir dəqiqə qətiyyətsiz halda dayanır.

O, sahibkarla danışdığı zaman həmişə bir qədər kaxır və yaxşı sözlər axtarır tapmağa çalışır. Sahibkara "cənab Boqar" desə, çox gurultulu çıxmaz ki?.. Eyni zamanda Jak, sahibkara sadəcə "Boqar", yaxud "Cənab Lüs'en" deyə bilməz. Sahibkar Jakı "Jak" deyər çağırdığı zaman onun da xoşuna gəlmir.

Həmin bələli içki axşamında Boqar, Jakdan, bir qədər səbir etməsini xahiş etdi. Jak məsələni çox götür-qoy elədi, hətta qoca Bonçerlə də məsləhətləşdi.

– Kim bilsin?.. Bəlkə onunla işsizlik, yaxud həmkarlar ittifaqı haqqında nə isə bir söz danışasan, – deyər Bonçer cavab verdi, – əlbəttə, danışsan yaxşıdır, nədən çəkinirsen!

Lakin Boqar müəyyən bir söz demədi.

– Vəziyyətdən birtəhər çıxmaq lazımdır, Jak. Siz mənə nə kimi bir məsləhət verə bilərsiniz?

Jak bunu haradan bilsin! Yox əksinə, o, bu məsələni yaxşı bilir. Ancaq öz fikrini Boqara açıb deyə bilməz ki!.. Belə şeyləri beş dəqiqə ərzində həll etmək olmaz. Həm də bu, onların ikisindən asılı deyil. Bir tərəfdən də... həmin axşam Jak sahibkarla siyasət haqqında mübahisəyə girişmək istəmirdi.

Məlum şeydir ki, emalatxanayı bağlamaq sahibkarın özü üçün də əlverişli deyildi. Buna görə də o, Jakla, həmişə olduğu kimi deyil, başqa cür danışdı, sanki o, Jakdan özünə kömək gözləyirdi. Lakin məgər Jak, belə vaxtda sahibkara inana bilərdimi? Təsəffüf bir əhvali-ruhiyyəyə bel bağlamaq olardı? Bax, buna görə ki, Jak, cavab vermək əvəzinə, arxasını stola çevirdi, əllərini ciblərinə saldı və özünü fikirləşirmiş kimi göstərərək, geniş pəncərədən Türkuen evlərinin damlarına baxmağa başladı. Sanki onunla Boqarın arasında bir divar ucaldı.

– Bilirsinizmi, Jak, axı emalatxananın bağlanması mənim üçün də ağır zərbədir.

– Yaxşı müqayisədir! – deyər Jak qaşqabaqlı mırıldandı.

– Mən başa düşürəm... Lakin siz deyəsən mənə hirsələnirsiniz. Məgər bu mənim təqsirimdir?.. Əgər mənim fabrikində əlli fəhlə olsaydı, başqa məsələ...

Bəli, belədir ki, var, tutuqşu kimi yenə başladı: "Mən balaca adamam, zavod sahibi deyiləm". Bədsir! Həmişə bilirəm. Zavod sahibi deyilsən! Nə olsun? Jak, kəskin bir hərəkətlə geri çevrildi, ancaq danışmadı. Hə? Hə, bəs sonra? Maaşın artırılması tələbi, yaxud başqa tələblər irəli sürüldüyü zaman Boqar zavod sahiblərindən heç də seçilmir. Öz xoşu ilə o heç bir zaman artıq qəpik də verməz. Həmişə fəhlələr mübahisə etməyə, öz tələblərini irəli sürməyə, sübutlar gətirməyə, tətilə başlamağa məcbur olurdular. Doğrudur, sahibkarın inadı heç bir zaman uzun sürmürdü. Nə üçün? Xasiyyətinin yumşaqlığına görə? Çətin məsələdir! Sadəcə, başqa çıxış yolu tapa bilmirdi. Bütün bu naharlar, içkilər emalatxananın ildönümündə, yaxud İlyə günlərində məşində gəzmək, – bütün bunlar məgər zavod sahiblərinin işlətdiyi adi hiylələrdən deyildimi? Budur, məsələni, sahibkar keçən il fəhlələri Türkuənə apardı, orada "Sınıflar barışması" komediyası gedirdi. Sahibkarlar və fəhlələr bir

yerdə nahar etdilər, sonra Boqarla gələn fəhlələrə kapitalla zəhmət arasında dostluqdan danışdılar və “Düşmənciliyi unudaq” adlı, yaxud buna oxşar bir amerikan pyesi göstərdilər – bu, çox iyrencə, antikommunist bir təbliğat idi – inanın ki, bütün bunlar hamısı qabaqcıdan düşünülmüş və qurulmuşdu... Fəhlələr hirsəndikləri zaman, sahibkar üzr istədi, dedi ki, onun heç bir şeydən xəbəri yoxdur, o, sadəcə olaraq, öz fəhlələrini dəniz kənarına gəzməyə aparmaq istəmişdi və sairə... nə isə olan olmuşdu, keçən keçmişdi!

Boqar yenidən yazı stolu arxasında əyləşdi, stolun üzərində hələ də boş stəkanlar görünürdü.

– Hər halda, cənab Boqar, çanaq həmişə bizim başımızda çatlayır!

Jak bu sözləri deyib kabinetdən çıxdı.

O, qapını bərk çırpıb getdi. Lap nahaq yerə.

Jak sonralar, iş üçün bütün Turkueni gözdəyi zaman, Boqarla arasında keçən söhbəti iki həftə ərzində tez-tez xatırlamışdı. Yox, altı nəfər fəhlənin işlədiyi belə bir emalatxanada onun kimi bir kommunist, həmkarlar ittifaqı başçısı çox da asanlıqla iş apara bilməzdi. Burada Boqarın səmimi-qəlbdən hərəkət etdiyini, yaxud öz cibinə görə bu və ya başqa işi gördüyünü dərk etmək az idi. Hər şeydən çətinə o idi ki, Jak, özünün necə hərəkət edəceyini düşünməli idi... Böyük zavodlarda iş aparmaq asan idi... Maaşın artırılmasını tələb etmək, sairə bu kimi işləri böyük zavodlarda yerinə yetirmək daha asan idi. Orada mübarizə cəbhəsi başdan-baş gəz qabağındadır. Burada isə onların yalnız birçə sahibkarı var – Boqar. Bəzən o, fəhlələrin düşməni kimi hərəkət edir, bəzən də özünü elə göstərir ki, hətta fəhlələrlə ittifaq da bağlamağa hazırdır. Jak ancaq müharibədən sonra partiya girmişdi. Onun yaşı da çox deyil, cəmi iyirmi beş yaşı var. Lakin, buna baxmayaraq, partiya girdiyi gündən bir-birindən məsuliyyətli olan çoxlu iş onun üstünə töküldü. Ona deyirdilər: “Əgər sənə göstərilən etimadla fəxr edərsənsə, deməli, sən yaxşı bir kommunist ola bilərsən. İşlərin öhdəsindən dərhal gələ bilməyəndə kədərlənmə, – öyrənərsən”.

Əlbəttə, o özünə göstərilən etimadla fəxr edirdi. Lakin bu, hələ işləri həll edən əmil deyildi. Birdən bəlkə o, həddən artıq yumşaqılıq elədi, bu zaman Jak özünü də, partiyayı da ləkələyə bilər? Yaxud, əksinə, çox da quru olmaq olmaz, adamları inandırmaq, mübarizə etmək lazımdır. Bu iki şeyin arasındakı sərhəd görəsən haradadır?

Onların sahibkarı olan Boqar kimi bir tiplə bacarmaq çox da asan bir şey deyildir.

Bəli, xüsusilə, həyatın özü ilə, adamlarla üzbəüz gəldiyi zaman vəziyyət daha ağır olur. Budur, sən sahibkarın kabinetindəsən. Pianino səsi gəlir. Onu çalan sahibkarın qızıdır. O mənimlə yaşırıdır. Görəsən o, Janettadan, yaxud Janetta, bazar günlərində təzə paltarını geyindiyi zaman, ondan gözəldirmi? Boqarın qızının görkəmi ki, sanki onun üçün hər gün bazar günüdür. Əlbəttə, onun vəziyyəti yüngüldür. Bununla bərabər, o çirkindir. Janettadan çox-çox çirkindir. Bəli, yaxşı! Budur, sənə dedilər ki, sən bu gündən işsizsən. Boqarın qızı isə öz otağında pianino çalır. O səni incə bir təbəssümlə qarşılayarkən əsəbiləşməyə haqlısanmı? İndi gəl bundan baş çıxar... Məgər bizdə ondan da dövlətli tələbələr azdır mı? Halbuki, onlar partiyanın üzvüdürlər. Məsələn, Lilldəki Portyeni götürək, o, özək katibidir. Əslinə baxsat, Portyenin işi lap qəribədir. Axı onun atası bank sahibidir...

Keçən il Jak, ənənəvi Lill yarmarkasında olduğu zaman, torna dəzgahının ən yeni modeli qoyulmuş bir vitrinin qarşısında durdu.

Jak maşınlarla soyuqqanlıqla baxa bilmir. Vitindəki dəzgah isə çox gözəl idi, qüvvətli və sözə baxandı, demək olar ki, insan əli dəymədən öz-özünə işləyirdi. Bax, Jak belə bir maşında işləsəydi, nə yaxşı olardı! Jak, onunla birlikdə vitrinə tamaşa edən qonşusunu dürtmələmək, gülmək istəyirdi. Kim nə deyir desin, madam ki, sən yaxşı metalçısan, sənün üçün bu cür gözəl maşından daha yaxşı nə ola bilər? Jak geri çevrildi... Sən bir təsadüfə bax!

– Görürəm, siz də mi çox maraqlanırsınız?

Sahibkar Jaka təklif etdi ki, onun maşınına əyləşsin və birlikdə Turkuənə getsinlər. Jak, hansı bir bəhanə iləsə sahibkarın təklifini rədd etdi və Monjiden keçib evlərinə getdi...

İndi isə Boqar özü Jakın yanına gəlmişdi. O, maşını kəskin bir hərəkətlə tormozladı, maşının təkərləri altından hər tərəfə qara və qəliz palçıq sıçrayırdı. Boqar maşından yerə atılıb, qatran kimi yapışqanlı küçədə sürüşə-sürüşə Jaka tərəf qaçdı. Hələ qapıda ikən o, nəfəsi kəsilo-kəsilo Jakı çağırırdı:

– Sifariş var, təzə almışam! Qaç, uşaqlara xəbər elə! De ki, iş axtarmasınlar!

Onun görkəmi doğrudan da çox sevincli idi. Nə üçün? Görəsən o özü üçün mü, yaxud fəhlələr üçün mü sevinirdi?

Yazda bu döngədən keç görüm necə keçəcəksən, – hər tərəfdə gölməçə var! Boqar, hər dəfə döngələrdə akseleratoru basanda, yaxud buraxanda, onun ayağı süngər kimi şişmiş çəkməsinin içində fırcıldayır. Turkuəndən Lillə qədər isə istədiyin qədər döngə var...

O, öz xəyalında, yenə də, palçıqlı və qatran kimi qara küçənin ortasında əsgiyə sarınmış su kranını görürdü. Bu əsgini boruların donmaması üçün sarımsıqlar; səhərlər hələ də şaxta olurdu: krana xarab olduğu üçün bir az axır, şaxtanın təsirindən su damcıları buz dönüb, krandan asılır... Qapıların ağzına taxta lövhələr vurulmuşdur ki, xırda uşaqlar sürünüb küçəyə çıxmasınlar... Gör, Jak necə kədərli bir yerdə yaşayır! Boqar, xoş xəbəri Jaka yetirmək üçün başını qapıdan içəri uzatdığı zaman üzünə, zirzəmidən gəlirmiş kimi, bir rütubət və çürüntü iyi vurdu. Otağın ortasında qırmızı boya ilə rənglənmiş, çay stəkanlarının ləkə saldığı, taxtaları çatlayan girdə bir stol qoyulmuşdu. Qamışdan düzəldilmiş kreslo sanki hələ də insan vücudunun formasını saxlamışdı. Yəqin ki, Jakın “papaşa” çağırılan atası bu kreslodə ölmüşdü. Jakın atası xeyli müddət xəstə olmuşdu. Boqar “papaşanı” lap uşaq vaxtından xatırlayırdı. “Papaşa”, qoca Boqarın hələ o zaman çox kiçik olan emalatxanasında işləyirdi. Bu emalatxanada cəmi dörd fəhlə vardı. Nəhar vaxtı, “papaşa” qəlyanaltı etdiyi zaman, balaca Lüsəni dizləri üstə oturdu və ona adının dilini qıcıqlayan və boğazını yandırın giləmeyvə verərdi... Otaqda kitabların qoyulduğu bir etajerka vardı. Sən bir ağılsızlığa bax! Kitab yığınınə bax!.. Stolun da üzərində açıq kitab görünür. Belə bir daxmada bu qədər kitab nəyə lazımdır! Jak dəli olub nədir? Görəsən bunlar nə kitabıdır?

Lüsən Boqar, Turkuəndən çıxıb, məşini körpünün üstü ilə sürərkən palçıqlı həyəti, su kranını və nə üçünsə, iki həftə bundan əvvəl Jakla etdiyi söhbəti xatırladı. Məlumdur ki, burada heç bir müqayisə ola bilməzdi. Fəhlələr işsiz qalacaqdılar, Boqar isə emalatxananı bağlamalı olacaqdı. Lakin, qoy nə deyirlər desinlər. Boqarın öz adətli, öz həyatı var. Dünyada minlərlə elə şey var ki, fəhlələr onları heç təəssüflərinə belə gətirə bilməzlər, hətta onlar bunun üçün heyifsilənməyə belə qadir deyildirlər... Bəli... Bəli... Boqar üçün də emalatxananın bağlanması ağır zərərdir...

Yola diqqətlə baxmaq lazımdır ki, heç olmasa, çox fikirləşməyəsən. Belə yaxşıdır. Boqar, ona hücum çəkən fikirlərdən özünü qorumağa çalışır, onlardan qorxur, demək olar ki, utanır, bu fikirlərin harada isə, qaranlıqda gizləndiyini bilir.

Bir ildən sonra Rene məktəbi qurtaracaq. Əgər vəziyyətləri yaxşılaşmasa belə, Boqar Rene üçün kontor açə bilər... Onun, Allaha şükür, məhkəmə ilə yaxınlığı var. Rene özünə yol açə bilər. Düzdür, çox böyük şöhrət qazana bilməyəcək, hər halda özünə yol açacaq. Boqar isə pis vəziyyətə düşsə... Terye ona kömək edəcəyini artıq bildirmişdir, o, emalatxananı almaq istəyir. Axı Teryenin zavodu emalatxana ilə yanaşıdır... Lakin o, emalatxananı evlə birlikdə almaq fikrindədir. Deməli, bu məsələni də birtəhər həll etmək lazımdır...

Ən nəhayət, axı Boqar, hər halda, mühəndisdir. Onun da öz dostları var... Boqar bu sözləri öz-özlüyündə təkrar edir, sanki özünü inandırmağa çalışırdı. Lakin, bundan heç bir şey çıxmırdı. Hər şey ona qeyri-ciddi, süni təsir bağışlayırdı... Yenə də başqaları üçün işləmək! Xeyr, bağışlayasınız, bunu onun üçün deməyiblər.

Əgər vəziyyət daha da ağırlaşsa... Arvadı öləndən sonra necə həyat sürdüyünü xatırlamaq kifayətdir... 1938-ci il yay fəslinin küləkli bir günü idi... Onlar, bax bu məşində dənizə gedirdilər. Körpüdə qəza baş verdi. Arvadı öldü... Sonra Boqar hər axşam “Jan” qəhvəxanasında araq içməyə başladı... O, “Dunay klubu”na da gədirdi... Jozi, Boqarın arvadını əvəz edə bilirdi və dünyada Jozidən gözəl heç bir qadın tapıla bilməzdi... Elə buna görə də onun adı Jozidir. O, təkcə Boqara qismət olmaq üçün həddən artıq gözəldir... Jozi... İşsizlik, Jozi... İşsizlik – belə şeylər Jozinin vəcinə gəlir... Ayda bir dəfə Boqar Parisə gədirdi... O, nəğmələr, kuplet oxuyanları sevirdi... Məgər kupletləri sevmək günahdır? Onlar adamın beynini təmizləyir... Bundan başqa, kuplet deyənlərin, hökuməti və parlamenti, bütün bu sarsaq adamların necə olə saldıqlarına qulaq asmaq adama xoş gəlir... Tra-lyə-lyə... Gör necə olə salırlar... Tra-lyə-lyə-lyə...

Sifariş məsələsi dərhal həll olundu. Bu dəfə çox gözəlmədilər. Bu cənab baş redaktorlar nə yaman dikbaş olurlar. Özlərini elə göstərirlər ki, guya hamı onlara borcludur: bilirsinizmi biz sizə müraciət etsək də, bunu bilin ki, bizim sifarişimizi başqa emalatxanalar da yerinə yetirə bilərdi. Sizin gəmilər onlarca, yüzlərlədir. Buna görə də özünüzü gözəlin!.. Boqar yaş

çəkməsini, mexaniki olaraq, qalın boz xalçanın üstünə basdı və ayağının çəkmənin içərisində güclə eşidiləcək bir səslə necə fırıldadığına qulaq asdı. Dış ağrısı çəkən adam da, bu cür qeyri-iradi bir halda dilini ağrıyan yərə sürtür. Bir sözlə, Boqarın əsəbləri yerində deyildi. Hər halda, onun sənədləri cibindədir. Boqar, cənab direktorun öz fikrini dəyişəcəyindən və müqaviləni geri alacağından qorxurmuş kimi, zavoddan uzaqlaşmağa tələsdi.

– Sağ olun, cənab direktor! Nə üçün siz “Jan” qəhvəxanasında görünmürsünüz?

– Əzizim, indi orda əyləşmək olmur. Adam çox gəlir.

– Xudahafiz, cənab direktor, xudahafiz!..

Oho, bütün həyat çınqılla örtülmüşdür, bir buna bax! Yağışdan sonra isə maşın sürmək çox çətindir, rulu əlində möhkəm saxlaya bilmirsen. Allaha şükür, maşın asfalta çatdı!

Hər tərəf oğru ilə doludur, tra-lya-lya...

“Yujeverpal”. Lənət şeytana, mən bu sözü harada eşitmişəm? “Yuji-verpal”. Bəli, haradasa eşitmişəm! Hətta belə bir polad da görmüşəm... Yəqin ki, görmüşəm... Tra-lya-lya.

Material alanda baxaram. Lakin, hər halda, maraqlıdır... Maraqlıdır. “Yuji-verpal” çox cingiltili sözdür. Pərilərin adına, əfsunə oxşayır... Nə isə, balaca kinli bir şeytana, bir cadugərə... Çox maraqlıdır.

Bəlkə elə buna görə də bu sözün mənası gizli saxlanılmışdır... İçərisində yivləri olan kiçik bir silindri... Balaca dəmir lövhə, xüsusi polad...

– Cənab Boqar, bunlar tamamilə müxtəlif detallardır... Ayrı-ayrı mexanizmlərdən alınmışdır... Onların nəyə lazım olduqlarını biz özümüz də bilmirik.

Deyilən hər sözdə Boqar bir şeyi aydın hiss edirdi: istəyirsən al, istəyirsən alma, başqasına verərik.

Bu, firmanın sirri idi. Nə olsun ki, adi məsələdir...

Boqar bədəninin sol tərəfində nə isə bir narahatlıq, bir ağırlıq hiss edir, sanki cibləri xırda pulla doludur. Bu, demək olar ki, fiziki bir hiss, aydın bir təsəvvüddür, elə bil üzərində sirli çertyojlar çəkilmiş və dördqat bükülmüş layihə kostyumun üzərindən Boqarın bədənində ağırlıq edir. Özü də elə bir ağırlıqdır ki, guya bu çertyojlar poladdan tökülmüşdür.

“Yuji-verpal”... Mənə belə gəlir ki, bu adı uşaq kitablarından birində, nağıl kitabında oxumuşam... Sezam, açıl! Schrlənmiş meşə...

O zaman mənim mavi gözlərim var idi. Deyirlər ki, gözün rəngi çox nadir hallarda dəyişir. Mən, yumşaq xalçanın üzərində üzüstə uzandığım halda nağıl oxumağı sevdim. Lakin, hətta o zaman belə mən, üstündə “Konstruktor” sözü yazılmış oyuncaq qutusunu hər şeydən çox xoşlardım... İndi görəsən bu qutu haradadır?

Yeni sifariş onlara, fəhlələrə də rahatlıq vermirdi... Bir yandan sifariş, bir yandan da külək... Külək viyılıltı bir səslə qulaqlarında əsir, beyinləri dumanlandırır, adamları yıxır. Sanki sən artıq canlı insan deyil, nə isə, cansız bir cisimsən.

Yarım saatdan sonra zəhmətin nəfəsi artıq emalatxanayı qızdırmışdı. Jak və həmişə boğazına kəmənd kimi uzun qara şərf sarıyan sosialist Qaspar, öz dəzgahlarını işə buraxarkən, həyəcanla bir-birinə baxdılar. Görəsən dəzgahlar işləyəcək, ya yox? Üzgüçü uzun fasilədən sonra qətiyyətsiz bir halda suya atılarkən özünü bu cür hiss edir. Eybi yoxdur, dəzgahlar yavaş-yavaş işə düşdü! Sonra iki sıxıcı da hərəkətə gəldi və gecələr yarıyuxulu inək öz yemini çeynədiyi kimi, onlar da metalı çeynəməyə başladı. Yupiter, nə isə oxuyaraq, mişarla işləyirdi: hərdən bir o dayanır və kəsdiiyi metalın nə şəkəldə düşdüyünə baxmaq üçün mişarı bir tərəfə qoyurdu.

Bonner dedi:

– Nə deyirsiniz deyın, bu iş adamı iyrəndirir!.. İşləyirsən, amma nə iş gördüyünü bilmirsen...

– Hər halda, bu polad nəyə desən dəyər...

– Axı bu, nə olan şeydir?

Qaspar, ilk silindri yonub, əllərini bir-birinə sürtüdü, sonra cyni qayda ilə detalı silib təmizlədi, elə bil onu parıldatmaq istəyirdi. O, ağır və yağlı əsgini yanındakı soyumuş peçin üstünə atdı, polad yonqarları ayağı ilə kənara itələdi ki, hazırlanmış detallar üçün yer boşalsın. Sonra silindri ovcuna qoyub, o tərəf-bu tərəfə hərletdi. Başqa fəhlələr onun dövrəsinə yığıldılar, hamı bu detalə baxmaq, onu əlində tutmaq istəyirdi. Görəsən bu silindri nəyə lazım idi?

– Ver bura görüm! – deyə Jak Qaspardan xahiş edir.

Külək emalatxanayı kətan çadır kimi silkələyir. Uzun məftillərdən asılmış göy lampalar ağır-ağır tərpənir.

– Adama elə gəlir ki, bu külək bizi buradan uçurub aparacaq.

– Tonton, lənətə gələsən! Şərfi yığışdır! Bağlayıcı qayısa ilişməki istəyirsən? Tez dəzgahın yanından geri çəkil, eşidirsənmi?

Tonton şaquli vəziyyətdə işləyən bağlayıcı qayısa baxır, bu qayış hər lənməkdə davam edərək, təkərlərin üstündən keçərkən öz tikisi ilə bir dəfə aşağıda, bir dəfə də yuxarıda şaqıldayır.

– Başa düşürəm ki, bu nədir, – deyərək Jak, barmağını yivlərin üzərində ehtiyatla gözdürərək dillənir... – Yaxşı, aparım sahibkara göstərim.

* * *

Boqar elə bu anda telefonla danışır.

Əlində detal tutan Jakın içəri girdiyini görərək, tez dəstəyi əli ilə örtür.

– Yaxşı, sonra.

O, detallı qoymaq üçün əlilə Jaka işarə edir və özünün həddən artıq təsərrüfatçı bir adam olduğunu göstərən bu hərəkətə bəraət qazandırmaq üçün gülümsəyir.

Jak, səs-küy salmamağa çalışaraq, qapıya yaxınlaşır. Boqar yenə də əli ilə dəstəyi örtür və soruşur:

– Bəs lövhələr hamı?

Jak əlinin hərəkəti ilə indi gətirəcəyini bildirir. Boqar dəstəyi asır. Jak gədir.

İndi sahibkar özü, ağır silindri ovcunda tutaraq qaldırır endirir. “Yujiverpal”, “Yujiverpal”...

İki gündür ki, bu “Yujiverpal” sözü Boqarın başından çıxmır, lakin bu gün səhər, hələ yarıyuxulu ikən, birdən onun fikri aydınlaşdı... 1939-cu, yaxud, daha doğrusu, 1938-ci ildə Boqar bu cür bir poladla işləmişdir. Lakin bu poladın nəyə lazım olduğunu o, indi yadına sala bilmir. Hələlik isə qərribə söz otağın içində o künədən–bu künçə sıçrayır, Boqarın bütün fikirlərini boğurdu. Gəlsənə hər şeyi atıb gedim. Doğrudan da, kor–koranə işləyirsən, ilan kimi sürünürsən... Silindir... Görəsən bu, nəyə lazımdır? Boqar, Jak kimi, barmağını yivlərin üzərində gözdürür.

O, detallı kağızların üstünə qoyur. İndi Boqar başqa şey haqqında fikirləşir... Yay fəsli haqqında... Marinin öldüyü yay fəsli haqqında deyil, keçən il Jozi ilə birlikdə Turkuendə keçirdiyi yay fəsli haqqında fikirləşir... O öz oğlanlarını Turkuenə aparırdı, çünki

Terye avtobusda ona ucuz yerlər təklif etmişdi. Jozi dənizi sevmir... Lakin dəniz qumunu xoşlayır!.. O, dəniz kənarında tənəbəcəsinə uzanmaq, qumamı, yoxsa günəşəmi gülümsəmək üçün yaranmışdır. O, yəni Boqarın Jozisi...

Boqar, karandaşla, mexaniki olaraq, çertyoj taxtası üzərində silindrin şəklini çəkir, sonra daha bir neçə silindr və lövhə şəkli qaralayır... Yan tərəfdə, aşağıda, sağda. Çertyoj taxtası ona dəniz kənarını xatırladır... Mürəkkəblə yanaşı duran bu taxta Boqarın gözləri qarşısında qumu və dənizi canlandırır. Lövhələr kəpənək qanadlarına, çiçək yarpaqlarına oxşayır, silindr isə... bəli... bir, iki, üç, dörd yarpaq silindrin üzərində görünür. Gözəl çiçəkdir, gözəl polad çiçək... Özü də Jozi üçün...

Qapı açılır. Jak lövhələri gətirmişdir. Aha, deməli, onlar bu cür imiş! Boqar bu balaca maraqlı şeyləri stolun üstünə, taxtanın yanına qoyur...

* * *

Hər şey cəhənnəm olsun! Janetta ilə cəməsi on beş dəqiqə vaxt keçirmək olar, bu on beş dəqiqəni korlamağın nə mənası var!

Buna baxmayaraq o, Janetta ilə bir yerdə olanda da özünü narahat hiss edir. Əgər Janetta Turkuendə yaşamış olsaydı... Lakin o, hər səhər, buradan otuz kilometr uzaqda, Duenin lap yaxınlığında olan Sen–le–Nobladn buraya gəlir. Onları, iş başlanana yaxın avtobus dayıyb gətirir və işdən sonra dərhal geri aparır. Onlar Turkueni yalnız nahar fasiləsində görürlər. Yalnız bir dəfə Jak, Janettanın yanında xeyli qala bildi, onu evlərinə aparıb, anası ilə tanış elədi. Bu, qızların tətillərini elan etdikləri günlərdə idi...

Onlar, həmişə birlikdə nəhəng toxucu fabrikinin kəskin fit səsinə gərginliklə gözləyirlər. Janetta bu fabrikdə işləyir, fabrikin fit səsi bütün şəhərin üzərinə yayılır, ağır bir tor kimi evlərə və küçələrə çökür. Jak və Janetta, bu fit səsinə sanki həmişə eşidirlər. Onlar, yan–yana, kanalın sahililə gedirlər, fit səsi isə qarabaqara onları izləyir.

Onlar bir–birlərilə çox təsadüfi tanış olmuşdular. Bu hadisə, qızların tətillərini elan etdikləri gündən iki həftə əvvəl baş vermişdi. Jaka tapşırıbmışdılar ki, fabrikdən çıxıb, dağılmağa hazır olan qızların qarşısında nitq desin. Bu çox da sadə bir məsələ deyildi... Camaat

qarşısında danışmaq lazım gəldiyi zaman adam həmişə qorxur, hətta ən isti günlərdə belə üşüyür. Jak mitinqlərdə dəfələri çıxış etmişdi, – o öz çıxışlarının sayını belə itirmişdi. Lakin, sexlərdə, fit səsinə bir neçə dəqiqə əvvəl səslənəcək (ona belə demişdilər) zəngi gözləmək üçün qəhvəxanaya gəldiyi zaman heç özündə deyildi.

Çox qəribədir ki, nəhəng dəmir qapıların qabağında, döngədə birçə stul qoyulmuşdur. Jak onu buraya qəhvəxanadan gətirmişdi, stul küçənin ortasında lazımsız əşya kimi dururdu, hiss olunurdu ki, bura onun yeri deyil. Təki avtobus gəlməyəydi... Zəng vuruldu! Jak stula tərəf qaçıb, onun üstünə çıxdı. Stul küçənin daşları üzərində yavaşca tərpənirdi. Heç bir konspekt haqqında fikirləşmədiyinə baxmayaraq, Jakın həyacanı keçdi. Küçə iclas salonu deyil. Burada məsələni tez həll etmək, adamların qəlbini alovlandırmaq, beş dəqiqədə hər şeyi danışmaq lazımdır, yoxsa hamı dağılar, axı adam danışanda ən mühüm mətləbi axırda deyir. Fəhlələrlə danışmaq bu qızlarla danışmaqdan asandır. Fəhlə səbirlə dayanıb qulaq asacaq. Lakin bu qızlar? Bunların çoxu on dörd-on beş yaşında yeniyetmədir. Onlar pısqıldayır, bir-birlərini dümsükləyir, qabaqda dayananların arxasında gizlənməyə çalışır və özlərini elə göstərirlər ki, guya gülməklərini güclə saxlayırlar... “Bu nə cür tipdir? Əcəb axmaqdır: küçənin ortasında stulun üstünə çıxıb...”. Sonra onlar tez dağılışa bilirlər: avtobuslarda oturmaq üçün hamıya yer çatmaz. Otuz kilometri ayaq üstə dayan görüm, necə dayanacaqsan! Şoferlər artıq motorları işə salmışdılar. Onların sesini batırmaq üçün bərkdən qışırmaq lazımdır... Yalnız yaşlı fəhlə qadınlar və bir neçə fəhlə dayanıb, Jaka qulaq asırlar. Janetta axıra qədər qulaq asdı. Ancaq, birçə Allah şahiddir ki, Jak belə dəqiqələrdə sevgi macəralarından başqa hər şey haqqında fikirləşir. Məhəbbətin bu məsələyə daxli yoxdur. Lakin, buna baxmayaraq, sonradan Jak, Janetanın həmkarlar ittifaqı nümayəndəsinə az da olsa kömək etdiyini eşidərək sevinmişdi. Onlar bir-birlərilə görüşməyə başladılar. Janetta söz üçün məəttəl qalmırdı. Onlar avtobusla geri qayıdarkən Janetta ara vermədən danışdı. Bu qızcağazlar da ona qulaq asırdılar.

Janetta və Jak yan-yana kanal boyu irəliləyir, hündür tutqun dalğalar sahilə çırpılır, külək hər dəqiqə öz istiqamətini dəyişir və kanalın suyu acıqla şırıldayır. Yağış yağmır, lakin gömiçilər meşin

plashlarını geymişlər, indi dalğalar onları tamam islatmışdır. Jak, Polonun ona borc verdiyi velosipedi sol əli ilə tutub gedir. Velosiped dağıdılmış küçənin daşları üzərində atılıb düşür. Onlar küləyin çox qüvvətlə əsmədiyini fabrikin divarının yanında dayanırlar. Bir az nəfəs almaq lazımdır. Külək adamı gümrəhlaşdırır, nə üçünse gülmək istəyirsən. Sözlər, demək olar ki, eşidilmir.

– Jak, bizim birçə çıxış yolumuz var, – evlənməliyik!

Janetta haqlıdır. Hətta öpüşməyə də yer yoxdur... Onlar gündə yalnız on beş dəqiqə görüşə bilirlər, dəfə aydır ki, bu vəziyyət davam edir. Bunun axır necə olacaq, bu iş nə ilə qurtaracaq? Yox, belə davam edə bilməz. Küçələrin künc-bucağında öpüşmək ancaq məktəblilərə yaraşar.

– Həyatımı birtəhər qurarıq...

– Əgər emalatxanayı tamamilə bağlasalar?

– Düzdür, Jak, düzdür... Birdən məni də işdən qovsalar?

Sanki hər ikisinin arasından qüvvətli külək dalğası keçir, onları dərin bir şırımla bir-birindən ayırır, – kotanın tiyəsi də donmuş torpağa belə sancılır.

Bu doğrudur. Ən dəhşətli Janetanın işdən məhrum olmasıdır. O zaman Janetta, bir dəfə də olsun, Sen-de-Nobldan kənara çıxmayacaq. Bəs necə olacaq? Deməli, hər şey bitəcək? Axı bu ola bilməz. İndi də onların vəziyyəti yüngül deyil, xüsusilə bazar axşamları, Jak tək qaldığı zaman, Janetanın onsuz güldüyünü, şənlik etdiyini, kinoya, qonaqlığa getdiyini düşünməyə bilmir!

– Sən haqlısan, Janetta. Madam ki, emalatxana yenidən işləməyə başlamışdır... Sən haqlısan... Axı, ola bilməz ki, biz həmişə belə yaşayaq!

Janettanın gör necə qəşəng gözləri var! Onlara yaxından, lap yaxından baxanda küleyi də, fit sesini də unudursan, hətta bunları da sevməyə başlayırsan.

Əvvəllər Jak da, başqaları kimi, gördükləri işə yalnız maraqla yanaşırdı. Birdən o, Boqarın kabinetində taxta üzərində gördüyü şəkilləri xatırladı və Jak, hər şeyi başa düşdü.

Silindr və lövhələr eyni bir detalın hissələridir!

O bu haqda, hələlik, yoldaşlarına heç bir şey demək istəmirdi. Axı, deməyə hələ bir söz də yox idi. Əvvəlcə buna əmin olmaq lazımdır. Jak, öz dəzgahının yanında duraraq, lövhəni silindrə bağlamağa çalışırdı. O, bunu dərəcə vaxtı parta altında kağızdan göyərçin düzəldən bir məktəbli kimi gizlicə edirdi. Onun qara, yağlı barmaqları arasında detal, kağızdan düzəldilmiş kimi, demək olar ki, səssiz hərəkət edirdi.

Nəhayət, Jak, polad əritmək üçün ayrılan xüsusi otağa girib, silindri və dörd lövhəni birləşdirdiyi zaman ona hər şey aydın oldu. O, demək olar ki, qorxdu və ürəyinə coşqun bir qəzəb hissi doldu.

Əclaf!

Əclafılar!

İndi o, bunun nə demək olduğunu bildirdi! Əllərində titrəyən böyük taxta qoruyucunun rəngli şüşələri arxasından Jak, qaz şamının, ağır rezin şlanqın, gözqamaşdırıcı alov püskürən uzun nazik borunun necə tərpendiyini görür. Əlləri ona qulaq asır. Jak, onu arxadan ölüm qovurmuş kimi tələsir. Qeyri-adi və parlaq bir işıq aşağıdan onun üzünə düşür, kölgələr qəribə bir surətdə yerlərini dəyişmişdir, Jakın çənəsinin kölgəsi dodaqlarına, dodaqlarının, burnunun, cəhənglərinin kölgəsi gözlərinə, qırıxmış alına düşmüşdür, beləliklə, onun üzü sanki tərsinə çevrilmişdir.

Əclaf!

Nəhayət, Jak, detalı birtəhər hazırlayır. O, hələ isti olan bu detalı əli ilə qamarlayır, mərmə parçasını yaradan məhz belə çıxarırlar, insanları öldürən silaha məhz belə toxunurlar.

Jak, qaça-qaça emalatxananın ortasına gəlir.

– Bir baxın, görün onlar bizi nəyə məcbur etmişlər!

Fəhlələr, onun əlindəki şeyə yaxşı baxa bilmədilər, çünki Jak, barmaqlarını yandıran detalı o ovcundan–bu ovcuna ata–ata emalatxana boyu çox sürətlə qaçırdı.

– Görəsən ona nə olub?

Fəhlələr bu suala cavab tapa bilmirlər... Hamı Qabrielin dəzgahı yanında, qapı ağzında durub, nəyi isə gözləyir...

Jak, üç pilləni birdən atlanaraq, pilləkənlə yuxarı qalxır, hətta, qapını belə döyməyərək, kabinetə soxulur... O, çığırmaq istəyir, lakin özünü saxlayaraq çox yavaşdan deyir:

– Deməli, siz bizi buna məcbur edirmişsiniz!

– Bu nədir belə? – deyərək Boqar kreslosundan sıçrayaraq heyfətlə soruşur, Jakın ovcunda titrəyən qara metal parçasından gözlərini ayıra bilmir. – Bu nədir belə? – Sanki o heç bir şey bilmir. Jak özünü itirmişdir. O, Boqara deyəcək bütün qəzəbli sözləri unutmuşdur. Bir dəqiqə o tərəddüd keçirir, müəyyən bir qərara gələ bilmir, sonra kəskin bir hərəkətlə geri dönüb, detalı əlində tutduğu halda, pilləkənlə aşağı düşür.

Emalatxanada Jak, detalı birinci dəzgahın üstünə qoyur. Fəhlələr onu dövrəyə alırlar.

– İndi bildinizmi bu nədir?

O bu iyrənc şeydən xilas olduğu üçün ürəyi dincəlmişdir.

Bonner dərhal detalı əlinə alır.

– Hə, ver mən də baxım görüm, bu nə murdar şeydir! – deyərək Polo ona tərəf qışqırır.

Qabriel deyir:

– Köpək uşaqları! Bu ki stabilizatorudur!

– Stabilizator?

Bonner, əlində xırda, iyrənc, zəhərli bir heyvan tutmuş kimi, onu birdən dəzgahın üstünə atır.

– Doğrudur! Bu bombanın stabilizatorudur.

– Fişəng mərmisinin quyruğu!

– Yox, torpedonun quyruğudur!

Emalatxanaya sükut çökür. Heç kəs danışmaq istəmir. Hətta küləyin səsi də eşidilmir. Fəhlələr artıq onun viyılısına alışmışlar.

Həqiqətən, detal murdar, zərərli heyvana oxşayır, o sanki dələnmiş iki qanad üzərində qalxmaya çalışır, başqa iki qanad isə yuxarı diklənmişdir, hətta bunlar qanadlara oxşamır, nə isə eybəcər üzgəcləri xatırladır, içərisi yivli boru açılmış ağıza, tələsik əridilmiş poladın damcları isə ziyillərə oxşayır. Qurbanğa...

Fəhlələr, Qabrielin öz cibindən bir qutu çıxarıb, onu yavaş-yavaş açdığına, papiros kağızını cırdığına, öz əyri barmaqları ilə tütünün necə götürdüyünə tamaşa edirlər... Onlar bu barmaqların arasıkəsilmədən necə titrədiyini görürlər... Qabriel bir tütün bükür, o bunu böyük dərddə düşmüş bir adam kimi edir, nazik ağ kağız onun barmaqları arasında titrəyir, bir neçə saniyə yalnız tənəkinin yüngül xışırtısı eşidilir... Həmişə olduğu kimi, yenə də xırda tənəki qırıqları döşəməyə düşür.

Boqar da emalatxanaya gəlmişdir. O, fəhlələrin nə üçün susduğunu başa düşə bilmir. Boqar, detallı dəzgahın üstündən götürüb, heç bir söz demədən gedir.

Bonner dodaqları altında mırıldamır:

– Əgər biz bunu eləməsək, başqaları edəcəklər...

Lakin o bu sözləri bərkədən demir. Axmaq fikir söylədiyini özü də hiss edir. Başını qaldırır, hamı ona baxır.

Onlar öz daxillərində “yox!” deyən bir səsin necə böyüdüyünü və gücləndiyini hiss edirlər.

Lənət şeytana, axı bu poladdan çox gözəl şeylər düzəltmək olar!

Damdan düşən bir parça şüşə hərəkətsiz dəzgahın üstünə çəkilmiş müşəmbəyə çırpılıb parçalanır. Fəhlələr diksinib, ətrafa baxırlar. Sanki onların yanında bir ölü tərponmuşdur.

Axı bu poladdan çox yaxşı şeylər düzəltmək olar!

Onlar Jakla razıdırlar.

Jak isə yenə pilləkənlə yuxarı qalxır. “Mənə nə olub ki, tez-tez bu pilləkəni çıxıb-düşürəm? Görək sahibkar nə deyəcək?!”

– Belə, cənab Boqar, bilin! Biz bu işi görməyəcəyik.

Cənab Boqar otağın ortasında tək dayanmışdır. Onun arxası işığa tərəfdir, buna görə də Jak sahibkarın üzündəki ifadəni görə bilmir. Boqar cavab vermir və dinməz-söyləməz, çəkməsinin ucu ilə döşəməyə düşən bir şeyi göstərir.

Bu stabilizatorudur. Lakin gör nə hala düşüb! İki qanadı öyilmiş, yığılmış, elə bil kim isə onları qüvvətlə divara vurmuşdur.

Divarda isə, bir adam boyu hündürlüyündə dəşik açılmışdır.

Jak yenə pilləkənlə aşağı düşür.

Yoldaşları onu orada, emalatxanada gözləyirlər. Əlbəttə, onların keyfləri kök deyil. Buna baxmayaraq, onlar dik dayanmışlar, gözlərində qürur ifadəsi var. Jakın kirpiklərində titrəyən və yanaqlarına yuvarlanmağa hazır olan yaş haqqında heç kəs, heç bir zaman bir şey bilməyəcəkdir, o, balaca uşaq deyil ki...

Jak, fəhlələrin üzlerini aydın seçməyərək, yalnız tutqun xətlər görür. Hər şeyin qılgıncılandığı və saynışdığı göz yaşı arxasından baxdıqca Jaka elə gəlir ki, onlarca, yüzlərlə, milyonlarla səs bir-birinə qoşulub inamla deyir:

– Yox, yox, yox!..

BERNAR KLAVEL

(1923)

ƏLVİDA BƏSİ

(hekayə)

Hər şeydən əvvəl bilməlisiniz ki, mən zənciyəm. Qara dərilili amerikalıyam. Məncə, bu gərəkdir o qədər də qəbahət sayılmasın. Adım Teddidir, iş yoldaşımı isə Harri deyə çağırırlar. Bir neçə həftədir ki, ikimiz də eyni tikintidə işləyirik. Sahibkarım ağ irqdəndir, adı Palmadır. Elə murdar adamdır ki,....qaraları sevmir. Onun yanında işləyən ağlar qaralardan iki dəfə çox əmək haqqı alır. Belə şey əslinə qalsa qadağandır; ancaq Palma özü hər şeyi yoluna qoyur (qaralara mükafat yazmır). Günlərin birində yoldaşım bunu üzə vuranda Palma ona güldü və bağıraraq dedi:

– İstəyirsən sənə də bir zibil mükafatı yazaq, hə? Yoxsa sənin də könlündən ağ olmaq keçir? Xeyr, istahın çox böyükdür.

Onlar birlikdə yola düşdülər... Keçən axşam Stəndtin barındaydım, polis gəlib Bob Silvəni həbs edib aparanda da elə bu haqda danışırıdım. Bob ağ irqdən idi, ancaq başqa ağlara bənzəmədi.

Polis işçiləri içəri girəndə əvvəlcə mənə elə gəldi ki, yenə tut-hatut başlandı, hamımızı tutacaqlar və bir də neçə saat idi ki oturmuşduq, içki artıq iliyimizə işləmişdi... Ancaq yox, mən düşünən kimi olmadı, onlar içəri girən kimi Bobun üstünə atıldılar. Polis işçilərindən biri qışqırdı:

– Ehtiyatlı olun, silahlıdır!

Buna baxmayaraq, içəri girənlərdən iki nəfəri artıq onu qamarlamışdılar. Qollarını burub arxaya çevirdilər. Ağrısını sifətinin cizgilərindən gördüm, o, dəli kimi qışqırdı:

– Buraxın məni! Əclaflar, qatillər!

Onu apardılar və elə o saat da Stəndt musiqiçilərə əmr elədi ki, başlasınlar. Musiqiçilər saksofonçudan, trubaçalandan, zərb aləti vurandan və bir nəfər də müğənni qızdan ibarət idi – cəmi dörd

nəfər! Qız pis oxumurdu, ancaq mən qulaq asırdım, yalnız Bob haqqında düşünürdüm, bu əhvalat məni yaman həyəcanlandırmışdı. Besini xatırlayırdım, bir il bundan əvvəl həmin bu qurd yuvasında, orkestrdə oxuyan Besini... Besi o vaxt Bob Silvə ilə elə bu stolun arxasında tanış olmuşdular...

Bugünkü kimi adı axşamlardan biri idi. Bu saat olardı ki, Bob sehrlənmiş kimi səssiz-səmirsiz musiqiyə qulaq asırdı. Besi oxuyub qurtarandan sonra xörəpaylayan oğlandan xahiş etdi ki, gedib onu çağırırsın.

Besi ağ paltarda idi. Yırğalana-yırğalana gəldi, düz Bobun qarşısında dayandı. Özünü çox təşəxxüslü aparırdı; baxışlarından azacıq qəzəbləndiyi hiss olunurdu. Biz Bobu neçə illər idi ki, tanıyırdıq. O, utancaq oğlan deyildi, bununla belə qızın qarşısında özünü itirmişdi. Söz tapa bilmirdi. Qız ondan nə istədiyini soruşdu. Bob kəkələməyə başladı:

– Sizə demək istəyirəm ki... Mən... Səsiniz füsunkardır. Ömrümdə belə səs eşitməmişəm...

Besi bir stul çəkib onunla üzbəüz oturdu və gülümsəyərək dedi:

– Özünüzi əziyyətlə salmağa dəyməz, kiçik, dənizqal bir yerdə müğənni qız axtarırsınız. Elə əvvəlcədən deyim ki, mən burada cəmi üç ay işləyəcəyəm...

– Aman günüdür, elə deməyin, bu ola bilməz...

– Bura yalnız ağ adamlar gəlir, onlar da yaxşı musiqiçi gəzirilər. Çoxu da polis işçiləridir.

Bob güldü:

– Mən polis işçisi deyiləm, başqasına da pis gözlə baxam-maram... Polis sözünü heç dilinə belə gətirmə... Çoxdandır ki, mən bura gəlib-gedirəm... Çünki... Ona görə ki... sevirəm... Bunu demək... çətindir.

Besi onu pört etməmək üçün gülümsəyərək yerindən qalxdı.

– Düzü, heç bilmirəm nə cavab verim... Hər şeyin öz vaxtı var.

Beləliklə, Bob hər axşam buraya ayaq döydü. Onun istədiyi, xoşladığı mahnıları qız təkrar-təkrar, dönə-dönə oxuyardı. Bob onunla evlənmək üçün hər şeyə hazır idi.

Onun sevincini, məhəbbət aləmində qol-qanad açıb uçuşunu gözlərindən oxumaq olurdu. Onlar danışmırdılar, hər şeyi baxışlarıyla deyirdilər və hamı da bilirdi ki, qız bir gün öz razılığını verəcək. Belə də oldu.

Elə günlərin birində axşam qız ona son sözünü dedi:

– Bob, razıyam, ancaq bir şərtlə...

– Danış, Besi, utanma...

– Mənə icazə verəcəksən ki, yenə mahnı oxuyum, özü də orkestrdə...

– Əlbəttə, oxumalısan. Sən mənimçün oxuyacaqsan və sonra da tamaşaçılar üçün...

Onlar bəzən çox olduqlarından, sus Silvə, oğlunu yamanladı, dedi ki, zənci ilə onun evlənməyə ixtiyarı yoxdur və nə bilim, daha nələr demədi... Bob heç nə eşitmək istəmirdi.

O, zavodlarını, var-dövlətini atasına verdi və elə o gündən etibarən insana dərisinin rənginə görə qiymət verənlərə qarşı kin-küdurət bəsləməyə başladı.

Onlar evləndilər. Bob özünə yaxşı bir qulluq tapdı – ticarət agentı oldu. Axşamlar onların ikisi də buraya (Besinin əvvəlcə mahnı oxuduğu yeri deyirəm) gələr və Besi yenə oxuyardı. Bob tez-tez Silvə deyirdi:

– İkimiz də xoşbəxtik. Yaxşı qazanıram. Bir il bundan əvvəl balaca bir daxma kirayə etmişdim, özü də şəhərdən kənarda... Üç balaca otağı vardı, xırdaca da bir bağı... İndi yaxşıca dolanıraq.

Onlar balaca bir ev aldılar. Kiçik otaqların birində dostları qəbul edirdilər. Onların evində bir neçə dəfə mən də olmuşam. Axırncı dəfə, bazar gününün axşamı onlardan qayıdarkən yolda bədbəxtlik üz verdi.

– Bütün günü yağış yağdığından buxarının başından bir yana törənmədik. Besi yalnız bizim üçün oxuyurdu... Yağış kəsmək bilmir, elə hey töküldü. Nəhayət, maşına oturduq. O, maşını çox sürətlə sürürdü, çünki yol yaş idi. Arxadan motosiklet gəlirdi, necə oldusa Bob maşını döndərdi, maşın sürüşüb yolun kənarındakı teleqraf dirəyinə döydi.

Biz ikimiz sağ-salamat idik, heç nə olmamışdı, ancaq Besi yaralanmışdı. Onun ayağı bərk əzilmişdi, qan axırdı, dayanmırdı... Bob sanki dəli olmuşdu. Maşından çıxdı, O yanımızdan ötür-keçən maşınlara işarə edirdi ki, dayansınlar, yardım göstərsinlər...

Xoşbəxtlik burasında idi ki, keçib-gedən maşınları dayandırmaq üçün ağ adam işarə edirdi. Mən otun üstündə maşının pəncərə pərdəsinin üzərinə uzadılmış Besinin yanında idim.

Pəncərənin pərdəsi tamam qan olmuşdu. Besinin ölini ölməkdə tutmuşdum və ona təskinlik verməyə çalışırdım ki, ağrısını unut-

sun. O zarıyırdı... – Ayağım... qan axır... hiss edirəm... məni belə vəziyyətdə saxlamaq olmaz...

Bir neçə maşın dayandı. Altı... Səkkiz... On da olardı. Sürücülər bizə baxır və deyirdilər:

– Bu yaralı zəncidir ki, bizi ələ salırsınız? Mən maşınımı bir zənci arvada görə qana bulaya bilmərəm.

Onların üstünə qışqıran Bobun səsinə çəldirdim:

– Bu mənim arvadımdır! Əclaf! Hamınız əclafsınız.

Yarım saat da keçdi. Nəhayət, bir səyyar təcili yardım maşını saxladı. Doktor Stenlinin klinika bizi lap yaxın idi. Bob maşının sürücüsündən bizi həmin klinikaya aparmağı xahiş edəndə şəfqət bacısı dedi:

– Həmin klinika yalnız ağlara xidmət edir.

– Qəbul edərlər, mənim atam, doktor Stenli ilə bərk dostdur – deyərək Bob təkid edirdi. – Stenlini özüm də tanıyıram, o məni uşaqlığımda müalicə etmişdir. Atam onun xəstəxanasında müalicə olunub.

Biz xəstəxanaya çatan kimi müdir (o, qadın idi) səsinə başına atdı. O öz xəstəxanasında zənci qadınlardan söhbət belə getdiyini istəmirdi.

Qanaxmanın qarşısını almaq üçün onlarda bütün imkanlar var idi. Stenlinin assistenti də orada idi, ancaq dərisi qara olan xəstəyə heç kim yaxın durmaq istəmirdi, qayda belə idi.

Bob xahiş etdi ki, ona doktor Stenli ilə telefonla danışmağa icazə versinlər. Onun rəngi meyit rənginə oxşayırdı, ağappaq... ələ bil indi də gözümün qabağındadır... O əvvəlcə sakit danışdı, sonra isə qışqırdı:

– Alo, doktor Stenlidir? Danışan Bob Silvədir. Yadıma düşürəm? Doktor, avtomobil qəzası baş verib. Arvadımdır, çoxlu qan itirib... Əlbəttə... Ancaq burada işçiləriniz deyirlər ki, siz zənci yaralını qəbul etməzsiz... Mümkün deyil? Axı... Siz əclafsınız, Stenli... Əclaf?!

Besi təqətdən düşmüşdü. Biz xəbəri götürdük və səyyar təcili yardım yenidən yola düzəldi. Qaralara xidmət edən xəstəxanaya maşınla bir saatlıq yol idi. Maşındakı tibb işçisi bacardığı yardımı göstərdi, ancaq xəstəxana çox uzaq idi.

Biz xəstəxanaya çatmamış Besi öldü. Burun pərələri sıxılmış, dodaqları kilidlənmişdi. Sürücü maşını var gücü ilə sürürdü. Yazıq Bob yarpaq kimi əsirdi.

Qız ələ belə də öldü, gözlərini əbədi qapadı – əli Bobun ölinin içərisində... Besini təmtəraqla dəfn etdilər, onun əvvəllər üzvü olduğu dəstənin musiqiçiləri dəfndə iştirak etdi, onun mahnısını dinləyən qaraların hamısı axışmışdı...

Bob dörd gün yoxa çıxdı. Nəhayət, bir gün yenə qayıdıb gəldi. O, tanımaz dərəcədə dəyişilmişdi. Bizim stolda oyluşdı və yalnız bunu dedi:

– Qurtardı, Stenli payımı aldı!

Mən işin nə yerdə olduğunu bildim. Yoldaşlarımın hamısı başa düşmüşdü, ancaq heç kim cürət edib kəlmə kəsə bilmirdi.

Sabahı gün qəzetlər Stenlinin ölümü haqqında elan vermişdilər və polis Bobu axtarırdı. Biz onu gizlətmışdik. Bob özünü ələ ala bilmir, bəzən sayıqlayırdı! O, saatlarla donub yerində qalır, gözələrini bir nöqtəyə zilləyir, sonra kimisə öz ələmində boğzalaymış kimi yerində sələləyir, sağ əlini tapança kimi tutur, şəhadət barmağını kiməsə, harasa tuşlayır və bağırır-bağır kiminsə üstünə gedirdi:

– Hə, qorxdun Stenli? Qorxursan... Necə? Mən dəliyəm? Ola bilər! Bəs, Besi? O yadımadımı? Öldürdüyün Besi Silvəni deyirəm! Nə dedin? Tanımırsan? Kəs səsinə Stenli? Danışmaq istəyirsən? Nə danışacaqsan? Artıq gecdir, çox gec. Besi öldü... Başa düşürsən? Onu sən öldürdün! İndi isə sən ölməlisən... Hər kəsin öz vaxtı var, Stenli... Hər kəsin öz vaxtı.

O gizlənmə bilirdi, uzaq bir yerə çıxıb gedə bilirdi... Ancaq heç kimi saymırdı. Polislər onu apardılar... İşin nə ilə qurtaracağını, nə kimi tədbirlər görəcəyimizi bir-birimizdən soruşduq.

Hadisədən yarım saat keçməmiş yoldaşlarımızdan biri qayıdıb gəldi. O təngnəfəs olmuşdu, qan-tərin içərisində idi. İçəri giron kimi qışqırdı:

– Sakit olun!

Orkestr susdu və yerbəyerdən soruşdular:

– Nə olub? Yenə polis işçiləri gəlir?

Oğlan başı ilə “yox” dedi, nəfəsini dərdi:

– Burada hamı Bobu tanıyırdı, eləmi?

– Bəli, bəli, tanıyırdı!

– Onu həbs etməyə bilmədilər... O öldü...

Hamı susmuşdu. Bütün baxışlarda eyni ifadəni oxumaq olardı. Kimsə sükutu pozdu:

– Onu öldürüblər?

– Bilirsiniz, mən krançıyam, – deyə bir başqası dilləndi. Kran-daydım, düz polis idarəsinin yerləşdiyi bina ilə üzbəüz. Polis işçiləri onu maşından düşürtdülər. O, çəpərin üstündən tullandı. Onu vurdular. Mən ona yaxınlaşdım. Həmin dəqiqə tanıdım. Sifətimdə heç bir iz, ləkə yox idi.

Deyəsən o da məni tanıyırdı. O gülümsədi... gülümsədi və birdən ağzından qan axmağa başladı.

Krançı gözlərinin yaşını silərək dedi:

– Bob Silvə ölümündən əvvəl: “Bəsi, hər kəsin öz vaxtı var...” zarıldaırdı...

MORİS PONS

(1925)

QAYINAĞACI KÖLGƏSİNDƏ

Bir az əvvəl onlar bir möhbusu asmışdılar. Bəli, güllələməmişdilər, asmışdılar.

Dənizin qoynuna aldığı bu kiçik adada günəş torpağa, torpaq salxım çiçəkli ağaclara, çiçəklər isə arılara can verərdi. Bu bal və bambuk ağacındakı kəndlərdə balıq və torlar suda cövlan edərdi. Burada kəndlərə də qədim ağac və bəhəqlərin adlarını qoymuşdular. Gəlmələr isə elə bilirdilər ki, özləri ilə yüzillik mədəniyyətin dəb-dəbəsinə gətiriblər.

– Onları alt paltarında asmaq lazım idi, – deyə gənc David qulablardan həzz alaraq gözləri yumulu mayxallanırdı. O, dünyanın ən gözəl tütünündən çəkdiyi üçün fəxr edir və həzin-həzin danışdı:

– Bəli, alt paltarında ki, başqalarına görk olsun.

Rubert öz-özündən soruşdu:

– Görəsən, heç onların alt paltarı olurmu?

Əslinə qalsa, onlar yerlilər haqqında heç nə bilmirdilər. Yerlilər yan-yörədən elə cəld sütüyüb keçirdilər ki, özləri haqqında heç bir təəssürat buraxmırdılar. Yaddaşda onların tutqun rəngli gödək-cələrinin şiş göstərdiyi gövdələri və geniş şalvarları haqqında öləri bir iz qalırdı.

– Qəribədir, – deyə gənc David tez-tez deyiniirdi, – bu paltarları onlar nə ilə doldururlar.

David yerlilərin ürəklərində nələr olduğu haqqında fikirləşmirdi. Bir səhər öz limanlarında yelkənsiz, torsuz, toplar və tanklar yüklənmiş gəmiləri gördükdə, onlar mat qalmışdılar. Ağacların kölgəsində, avtomatların şaqqıltısı kəsilməyən bu yuvalar tikildikdə, başları üzərində qanlı xaçı ilə adanın səmasını korlayan bayraqları gördükdə təhqir olunmuş bu adamları qəzəb boğurdu. Düşmənin adada özünün ağ afişaları və patrulları ilə hökm sürürdü. Həyatın xoş keçdiyi bir zamanda kazarma cədvəli tərtib etmişdilər.

Onlara öz ana dillərində – üzüm becərən, balıq təmizləyən, mal sağan analarının dilində yeni sözlər; “keşikçi” və “hərbi-polis” sözlərini öyrətməşdilər.

Əsgərlər arasında ölənlər də olmuşdu. Davidin sarışın dənizçi yoldaşları, hələ gəmidə teatrdan və şairlərdən söhbət açan gənc dostları bir-bir öldürülürdü. Onları yolun ortasında kürəklərində qırmızı və tozlu yara, daş-torpağın arasından tapırdılar. Yüksək rütbəli, soyuqanlı bir zabiti də öldürmüşdülər. İyirmi illik hərbi xidmətdən saralmış, cılız zabitin, dalgaların sahilə atdığı, şişib tuluğa dönmüş və göyərmiş meyitini bir səhər sahildən tapmışdılar.

Yerlilərdən də bir neçə gənci asmışdılar. Bu gəncləri qohum-taşaqlar loqoblə çağırırdılar.

Onların adlarını qara haşiyədə iri hərflərlə yazılmış divarlara yapışdırılmış kağızlarda Efişya Xeynyuya göstərəndə qarı heç nə başa düşə bilmirdi. Necə yəni, məgər bu əvvəllər onun Sən Jerom hovuzundan boğulub lap ölənəldə dartıb çıxardığı balaca Yanki deyilmi? O biri ki, quşların qonimi, yuvadağıdan Nikosdur. Yəni onları bostan müqəvvası kimi ağaca sarıyacaqlar?

– Yox, nənə, ağaca sarımayacaqlar, onların həbsxanada dar ağacları var.

– Nələr var?

– Dar ağacları.

Xarici dilin bu yeni sözlərini öyrənmək onun yaşına uyğun deyildi. Efişya qarı qərara almışdı ki, ömrünün son günlərini ana dilində danışsın və nənəsindən qalma bir cüt ağ örtüyün arasında başa vursun. Çoxdan bəri – elə hərbi geyimli ölümün kəndin ətrafında dolanmağa başladığı gündən həmin örtükləri təmiz yudurtmaq məsələsi qarını narahat edirdi. Qarı onları divar şafında, tər-təmiz görmək istəyirdi. Özü də ən təmiz su ilə yudurtmaq lazımdır.

Efişya qarı öz-özünə deyirdi:

– Gərək onları aparıb bacım qızı Aspasyaya verəm. Hələ ki, buralarda ən yaxşı paltar yuyan sayılır.

Qarı bir gün günortadan sonra bacısı qızının yanına yollandı. İsti, qanqaraldan bir gün idi. Ətrafdakı boşluq və qüssə qəmgin bir adamı xatırladırdı. Adanın hər yerində Yankinin qara haşiyəyə alınmış adına rast gəlmək olardı. Göyörti satanlar bazardan getmişdilər, balıqlar suyun dibinə çökəlmiş, uzunqulaqlar çardaqların altında sakit-sakit mürğulüyürdülər. Kəndlilər və balıqçılar isə gözlərini

pəncərədən çölə zilləyib susur, əvvəllər qazandıqları qəpik-quruşla dolanırdılar.

Efişya uzun çəkən qeyri-adi vəziyyətə az əhəmiyyət verirdi. Heç kəs ona çəkdikləri əzabın, yaxud göstərdikləri şüacətin səbəbini izah etmək qayğısına qalmamışdı. Kimin nə işinə qalmışdı ki, lal-dinməz qarıya adadakı sükutun səbəbini izah etsin? Kimə lazım idi ki, qara geyimli qarıya keçirdikləri bolalı günlərin səbəbini anlatsın? Kim düşündü ki, ayda üç dəfə öz daxmasından və ildə üç dəfə kənddən çıxan bu əldəndüşmüş gizli döyüş zamanı ehtiyatlı olmağı tapşırmaq lazımdır. Amma iş elə gətirdi ki, o, örtüklərini saxladığı boğçanı başına alıb Leükinosu, bacısı qızı Aspasyanın yanına yola düşməli oldu.

– Hə, əgər onlar mənə sorğu-suala tutsalar, yaxşı-yaxşı başa salaram ki, bacım qızı Aspasyanın yanına gedirəm.

Qarı kimsəsiz küçələrlə, sükuta dalmış evlərin arası ilə gedirdi. Gənc David binoklu ilə onun kiçik körpünü keçdiyini gördü. Altı saat idi ki, Rubertlə ikisi qum doldurulmuş torbalardan düzəldikləri hasarın arxasında, qaynağacının sofalı kölgəsində pusquda durmuşdu. O, ağacın gövdəsinə bıçaqla cizgilər çəkmişdi. Rubert də onun kimi. Sonra qabığı qoparıb ağacın gövdəsində öz vətənlərinin ağ ərəzi xəttini və dostlarının ağ fiqurlarını yaratmışdılar. Əsgərlər avtomatları qarşılarına qoyub sakit-sakit öz motosikletləri haqqında söhbət edirdilər. Qum içindəki kölgəli yuvaları isə sarı papiros kötləkləri ilə dolurdu.

– Bir bax, Rubert, – deyə David birdən səsləndi. Rubert öz binoklu ilə baxıb Efişyanın hər iki nəzarət postunu keçdiyini gördü.

– Bu elə əsil biz deyəndir, – deyə David dilləndi.

O, qəhrəmanlıq etmək həvəsində deyildi. Rəhmsiz tapşırıqları həvəslə yerinə yetirən serjant Tomasın ölümü onu bir az qorxutmuşdu. Nəzarət postlarını gözən on formal qadağan yerlərini dolayan bu qara, naməlum kölgədən onun gözü su içmirdi. Rubert gizləndiyi yerdən bağıraraq qısa bir ömrə verdi. Efişya isə boğçası başında Davidin binoklunda get-gedə irəliləyirdi.

– Əgər mənə saxlasalar, onları yaxşı-yaxşı başa salaram ki, buralarda Aspasyadan yaxşı paltar yuyan tapılmaz. – O, başını boğçanın altında düz tutub mızıldayırdı.

David kisələrdən düzəldilmiş hasarın üstünə qalxıb bağırırdı:

– Bir dayan görək, lənəto gəlmiş, murdar, dayan deyirəm.
O, revolverini yuxarı qaldırıb iki dəfə atəş açdı.
Eftişya tozun içi ilə onlara tərəf addımlayırdı. Cığırın üstü ilə onun əyri kölgəsi uzanırdı.

Qarı öz-özünə deyirdi:

– Mənim yaşımda hər kəs kəfənliliyini hazır saxlamalıdır, burda nə var ki.

Əl avtomatından açılan atəş onu öz kölgəsinin üstünə sərdi.

– Aman Allah, bu nədir? – deyə qarı inlədi, gözləri boşluğa zilləndi. Boğçası daşların arası ilə diyirləndi.

Sükuta dalmış kəndi güllə səsləri ayıldı. Hamı qaçıb gəldi. Toplaşanlar başının üstünü əli silahlı əsgərlər kəsmiş, qanına boyanmış Eftişyanı gördülər. Hər tərəfdən qışqırdılar:

– Aman Allah! Bu ki Eftişyadır! O ölüb!

Sonra isə əsgərlərə baxaraq:

– O zavallı kar idi, – dedilər.

KARLA SERENA

MƏNİM SƏYAHƏTİM

(romandan fragmentlər)

“...Hava xoş keçməsə də Borjomda qaldığım günlər ləzzət verdi. Akalsaka gedərkən baş vermiş məzəli bir əhvalat məni çox əyləndirdi. Ermənilər öz qorxaqlıqları ilə məşhurdurlar.

Qafqazda hamı silah gözdirir, lap ən qorxaqlar da özünü qorumaq üçün silahlanır. Mühəribənin yaxınlaşması sorağı camaatın rahatlığını pozmuşdu və quldur dəstələri tez-tez yollarla hücum çəkirdi. Qonağı olduğum şəxs, təhlükəsizliyimi qorumaq üçün öz xidmətçilərindən olan bir erməniyə mənə qoşmuşdu. Mühafizəçimin kəməmindən xəncər, qılnc, pistolet və revolver asılmışdı. Hava soyuq idi. Mənim cəngavərim özünü qızdırmaq üçün əlavə olaraq böyük bir şüşə də götürmüşdü və yol boyu həmin şüşədəki spirtli içkini qurtarmışdı. O yaman şənələnmişdi, elə hey gülür və mahnı oxuyurdu.

Qəfildən o susdu. Hardansa fit səsi eşidilmişdi. Gördüm ki, onun rəngi saraldı, qulaqlarını şəkələdi, dizimə çökdiyim toxunma şalı dartıb başını və sinəsini örtüdü, mənimlə üzbəüzdəki oturacaqda yumağa dönüb qaldı. Əvvəlcə mən onun qərribə hərəkətini başa düşə bilmədim, amma ikinci dəfə fit çalınanda mən anladım ki, mühafizəçim qorxuya düşüb.

Mən nə baş verəcəyini fikirləşdiyim vaxt irəlidəki döngədə bir neçə adam gördüm. Fayton asta-asta irəliləyir, atların ayağı palçıqlı qara batırdı. Faytonçu deyəsən yuxulamışdı. Örtüyə bürünmüş mühafizəçim isə büzüşüb qalmışdı. Axşam düşürdü. Amma silahlı adamların yaxınlaşdığını sezə bilirdim. Çox keçməmiş onlar bizə çatdılar. Başçı görkəmi olan bir nəfər faytonun qapısı yanında dayanıb gürcü dilində nə isə dedi. Onların səsinə eşidəndə mənim cəngavərim atılıb faytondan düşdü və təkərin arxasında gizləndi, üzünü də şalımla möhkəmcə gizlətməmişdi. Ən cəld kloun belə onun

sıcrayışını təkrar edə bilməzdi. O elə məzəli bir sıcrayış eləmişdi ki, mən şaqqanaq çəkib güldüm və çevrilib onun sonra nə edəcəyini izləməyə başladım. Beləcə əylənməyim qorxu hissini ağluma gətirməyə imkan verməmişdi. Silahlı adamları görəndə çəkinməmişdim, çünki hamını, hətta uşaqları da silahlı görməyə adət eləmişdim. Mən haqlıyırammış, həmin adamlar faytonun ətrafına toplaşdılar, onlar sadə odunçular imiş, mənə "laxac" təklif edirdilər ki, əvəzində bəlkə qəpik-quruş verəm. Bunu mənə faytonçu rusca başa saldı. İstədim ermənidən soruşum ki, aqlığı varmı və odunçulardan birinə işarə elədim ki, büründüyü şalı onun üzərindən qaldırsın. Bunu başa düşən qəhrəman kişi qorxuya düşüb qaçmağa başladı. Şal əlində qalmış kəndli isə mat-mat baxırdı. Mən öz qaçqın kişimi bir də sonrakı dayanacaqda gördüm, oturub şərab içirdi. Kişinin mərdliyi dar ayaqda yoxlanılır. Bu hörmətli erməninin "mərdliyinə" əhsən deyək!" (səh. 55, 56, 57).

Karla Serena Azərbaycana səfərini Zaqatala şəhərindən başlayıb. Həmin vaxt rus-türk müharibəsinə ciddi hazırlıq gedirmiş və səyyah qadının söylədiyinə görə Zaqatala əhalisinin üsyanı gözlənilmiş. Karla Serena Zaqatalanın həmin günlərini belə təsvir edir:

"Qalada yaşayanlar hər gün hücumə məruz qalacaqlarını gözləyirdilər. Qalanın komendantı da üsyan baş verəcəyini bildirir. Şübhəli adamlar həbsə alınmışdılar. Onların içində mollalar və qadınlar da vardı. Mən onları hər gün əsgərlərin mühasirəsində, əl-ayağı zəncirli havaya çıxarılanı görürdüm. Qoca uzunsaqqal dindarların görkəmi mənə həyəcanlandırırdı. Yəqin ki, onlar üçün ölüm ayağında zəncirlənmək dözülməz təhqir idi. Əyilmək onların təbiətinə yad bir xüsusiyyətdir, gözlərində barışmaz bir kin duyulurdu. Bəzən xasiyyətə zəif adamların hər cür sentimentallığı alçaqlığa çevrilir, amma bu adamlardan elə cəhət gözləmək olmaz..."

"Məhbuslara dövlət yemək vermirdi, onların qohumları hər gün gəlib qəsrin qapısından içəri yemək göndərirdilər. Qəsr bir neçə il əvvəl döyüşkən ləzgilərin hücumu ilə alınmış və zərər çəkmişdi. Mənim orada olduğum vaxt zabıt arvadları qəsdən qırağa çıxmağa cəsarət eləmirdilər. Mən isə tək çıxıb gəzinirdim, çünki bildirdim ki, rus əsgərinin müşayiəti ilə çıxsam, təhqirə məruz qala bilərəm" (səh. 179-180).

Azərbaycana gəlib çıxınca da yolda hər dəqiqə təhlükə gözlənildiyini ona söyləyiblər. Türk qoşununa kömək məqsədilə yenidən ayağa qalxmış ləzgi dəstələrinin qorxunc hücumları haqda çox çeşidə də, səyyah qadın dayanıb müharibənin qurtarmasını və aranın sakitləşməsinə gözləməkdənsə, birtəhər irəliləmək Azərbaycan ərazisinin mərkəzinə çatmaq, qorxulu yerlərdən uzaqlaşmaq istəyirdi.

"Şiələr yaşayan əyalətlərə çatınca irəliyə yol daha da qorxulu idi. Xristianları itə tay hesab eləsələr də, türklərə olan kinləri onları rusların köməkçisinə çevirir" (səh. 180).

Zaqataladan Şəkiyə getmək üçün səyyah qadın bir neçə gün gözləməli, minik axtarmalı olub. O yazır ki, Zaqatala ilə Şəki arasında hətta Amerika tacirlərinin tez-tez görüldükləri böyük ticarət yolu var. Lakin şəraitə görə heç kəs yola çıxmır və yol yoldaşı tapmaq çətin məsələdir.

Karla Serena bələdçi və faytonçuların müşayiətilə heç bir soyğunçu, quldura rast gəlmədən sağ-salamat Şəkiyə çatır.

Şəkidə onun xətiəsində əbədləşmiş qəribə bir əhvalatın şahidi olur: onu müşayiət edən nökrərlə faytonçu biri sünni, digəri şiə olduqlarına görə mübahisə edib dalaşırlar və bir-birini qova-qova qadını arabada tək qoyub uzaqlaşırırlar. Camaat arabanın ətrafına toplaşır, bəzisi nökrəri, bəzisi arabacıyı müdafiə edir, qalmaqal düşür. Səyyah qadın qorxudan başını itirir. Elə güman edir ki, heç bir polis, yaxud nəzarətçi olmayan bu yerdə, gecə yarısı ətrafına toplanmış qəzəbli kişilər onu məhv edib, var-yoxunu da talan edə bilərlər.

Lakin heç kəs ona dəyib-toxunmur. Əksinə, hörmətlə ona yol göstərirlər.

"Yəqin ki, Avropada – bizim ən yüksək mədəniyyətli şəhərlərimizin birində gecəyarısı ancaq əl işarələri ilə danışa bilən bir qadın, vəhşi sayılan bu müsəlmanların mənə olan münasibətdən yaxşı ola bilməzdi" (səh. 190).

Səyyah qadın ölkəmizə səyahəti zamanı nökrələrin, bələdçilərin geyimlərinin köhnə, çirkli olmasını, adamlarda dini fanatizmin güclüliyünü müşahidə etməklə bərabər ümumiyyətlə, xalqımızın gözəl adət-ənənəyə və nəcib hissələrə malik olduğunu da məmnuniyyət hissi ilə qeyd edir. Çoxlu ölkələr, şəhərlər gözib, müxtəlif millətlərin nümayəndələri ilə təmasda olduqdan sonra Azərbaycana gəlib çatmış, əvvəlcədən "xəbərdar" olduğuna görə quldurlardan və tez-tez dəyişən bələdçilərdən ehtiyat etdiyinə görə həyəcan

keçirmiş səyyah qadın sonra nəhaq yərə həyəcan keçirdiyini xatırlayaraq yazır:

“Etibar etdiyim müsəlmanlardan heç bir yamanlıq görmədiyimə sevinirdim. Çox vaxt onları adətləri bizim adətlərə uyğun gəlmədiyinə görə vəhşi sayırlar. Yaxından öyrəndikdə isə, bizim camaatın özünə mənsub hesab etdiyi yüksək hissləri onlarda aşkar edib təəccüblənirəm” (səh. 192).

Karla Serena Şəkiyə gələn milliyətçə erməni olan notarius rəisinin evində qalacağı nəzərdə tutulmuşdu. Lakin ona verilən zəmanət uğursuz zəmanət imiş və həmin şəxsin evinə gəlməsini səyyah belə təsvir edir:

“...Nuxadakı bütün evlər kimi həmin ev də, bağın içində idi, qaranlıqda ensiz bir ciğrə ilə irəliləməli olduq. İtlər hürüşürdü, yaxınlaşmağa qorxub, kənardan notarius rəisini adıyla çağırmağa başladım, Amma gələn olmadı. Həmin vaxt mənim ikinci mühafizəçim həm yükümə keşik çəkirdi, həm də gözləmək istəməyən faytonçuya. Bağçanın qapısına yaxınlaşıb, yenə çağırmağa başladım, nəhayət, bir xidmətçi gəldi və notarius rəisinə göndəriş məktubunu ona verdim.

Bir az sonra o qayıdıb mənə dedi ki, sahib evdə yoxdur; doğrudan da bəxtim gətirmirdi. Sonralar öyrəndim ki, notarius rəisi evdə imiş və Molyerin xosis Harpaqonunun ölməz qardaşı olan bu şəxs yalnız varının üstünə var gətirəcək adamları evinə buraxır.

Yaxşı deyiblər ki, ağa necə – nökrə də elə. Xəsisin qonşusu olan başqa bir erməniyə zəmanət məktubu gətirmişdim. Məktubun üstündəki adı oxumaq üçün notariusun xidmətçisindən kibrit istədim. O etiraz elədi və rusca döndə-döndə dedi: “Sahibim evdə yoxdur və mən heç kəsə heç nə verəsi deyiləm”. Cavab yaxşı cavab idi və yaxşı həyat dərsi verirdi. Mən daha bir uğursuzluğu fəlsəfə ilə qarşıladım” (səh. 193).

Karla Serena Şəkidən Gəncəyə tərəf getmək üçün xeyli müddət mühafizəçi axtarmalı olub. Nəhayət, yerli qubernator və prokurorun zəmanət verdiyi gənc bir şəkili səyyah qadını müşayiət etməyə razı olub. Həmin şəxs Şəki həbsxanasında baş keşikçi işləyirmiş və onun görkəmi və geyimi, rəftarı və qayğıkeşliyi Karla Serenani məmnun edib. Adını çəkmədiyi həmin şəxsə ilk görüşünü Karla Serena belə qələmə alıb:

“...Ev sahibləri ilə qəbul otağında gözlədiyim vaxt “əfəndi” daxil oldu, əllərini sinəsinə çarpazlayıb bizi salamladı və nəhayət,

təkliflərə qulaq asıb öyləşdi. Hər bir ölkədə əsil centlmen kimi qəbul ediləcək bu gənc və gözəl oğlanın xoş görkəmi və rəftarı məni heyrən cləmişdi.

Onun öyündə qara drapdan tikilmiş uzun “çuxa” və başında cəyni rəngli papaq vardı. Bu tatar centlmenin heç bir cəyni olmayan səliqəli geyimində əsas əşyalar kəmərinə keçirdiyi silahlar idi. O, rusca yaxşı danışdı və mənim bu dildə çətinliklə dediklərimi başa düşürdü. Ertəsi gün təyin olunmuş bu yaraşlıq süvari gəlib mənə – öz qadınımı götürüb yola düşdü” (səh. 197).

Karla Serenanın Azərbaycandakı görüşlərindən diqqəti daha çox cəlb edən Şuşada xan qızı Natəvan xanımla görüşüdür. Səyyah qadının görüşdüyü Xan qızı artıq A.Dümanın təsvir etdiyi gözəl, iki körpə anası Natəvan xanımla xatırlatılır. Burada Xan qızı Avropadan gəlmiş səyyah qadına ölkəsinin və xalqının tarixi haqqında sənədlər əsasında məlumat verən ziyalı bir qadın və cəyni zamanda rus ordusunda türklərə qarşı vuruşan oğlunun və kürəkənin taleyi üçün narahat olan bir anadır.

Azərbaycan ərazisini çox gəzib-dolaşsa da, Natəvanla təsadüfən rastlaşması səyyah qadının azərbaycanlı ziyalı ilə yeganə görüşüdür. Başqa Avropa səyyahları kimi, o da həmişə, hər şəhərdə milliyətçə azərbaycanlı olmayan inzibətçilər tərəfindən qarşılanmış, müşayiət olunmuş, ölkə və xalq haqqında məlumatı da onlardan almışdır.

Şuşada bir erməni inzibətçisinin evində Natəvanla görüşü haqda Karla Serena belə yazır:

“Bu prinsessa ailə sənədləri əsasında tarixi sənədləri yarımdakə tərcümə etdirib mənə verdi. Buradakı məlumatlar mənə inandırıcı ki, tarix müxtəlif yollarla yazılır və çox vaxt burada həqiqət dəyişdirilir. Bəzən əvvəl yayılmış bir yalan milli və fərdi hadisələr haqqında rəyi saxtalaşdırmaq üçün kifayət edir. Hadisə yerində uçuşu babaları qalib, yaxud möğlub rolunu oynamış adamları dinləmək daha maraqlıdır” (səh. 208).

Maraqlı burasıdır ki, səyyah qadın Natəvanın şairə olması, yaxud ədəbiyyata maraq göstərməsi haqqında heç nə yazmır. Yəqin ki, o, Natəvanın ədəbiyyatçı olmasından xəbərsiz imiş. Karla Serenanı ölkənin, yaxud Şuşa xanlığının tarixi daha çox maraqlandırır. Bəlkə də məhz ona görə sonuncu Şuşa xanının qızı ilə görüşmək və xanlığın tarixinə aid həqiqətə daha uyğun məlumat toplamaq qor-

rına gəlib. Həm də ki o vaxt Şuşaya gələn hər əcnəbi əlbəttə ki, bu xanlığda baş vermiş dəyişiklikləri izləmək istədi. Karla Serena isə Şuşanın keçmiş tarixini bilməyi üçün onu indiki dövrü ilə müqayisə etmək üçün Xan qızının söhbətini dinləməyi üstün tutub.

Xan qızının şairə olmasından Karla Serenanın xəbər tutmaması isə, yəqin ki, şairənin öz istəyi ilə olub. Ona görə ki, Karla Serena özü ədəbiyyatçı deyildi, həm də ki Natəvan xanım yerli dili bilməyən və yerli ədiblərin zövqündən xəbərsiz olan bir əcnəbiyə anlamadığı dildə şeir oxumağın yersiz çıxacağını bilib.

Karla Serena Şuşada bir neçə ailənin qonağı olub. Qonaq olduğu ailələrdən yalnız birinin adını çəkib:

“Mən tatar və farsların da səmimi qəbulunda oldum. Bunların içərisində hazırda İranda şahlik edən Nəsrəddin şahın əmisi oğlu Rzaqulu Mirzənin ailəsini misal gətirirəm” (səh. 209).

Səyyah qadın Şuşadan Yelizavetpola (Gəncəyə) gedir.

Gəncənin hakimi ona şəhər ətrafının görkəmli yerlərinə, Annad-seld adlanan alman düşərgəsinə, rus sektantlarının yaşadığı Slavyanka kəndində, Gədəbəyin çuqunəritmə zavoduna və mədənlərə baxmağı təklif edir. Bu məqsədlə Slavyanka sektantlarından birini Karla Serenanın bələdçisi təyin edir və onu həmin yerlərə aparmağı tapşırır. Səyyah qadının yazdığına görə bələdçi şəhər hədsiz sərxoş halda onun yanına gəlir və burada baş vermiş kiçik bir macarasını o belə təsvir edir:

“O məni lazımi yerə aparmaqdansa, bir neçə saat şəhərdə dolandırır, hər tində rus cini içmək üçün dayanırdı. Mən bu hiylə dolan-bacını qırıb fərqundan düşdüm, sektanti isə öz tələyinə tapşırdım, zənnimcə, o möhkəm yuxuya gedib küçədə qaldı.

Başına gələn əhvalatdan xəbər tutduqda şəhərin hakimi öz işçilərindən olan bir tatar bəyini mənə qoşdu və tapşırırdı ki, məni mənzilə yetirsin. Yəni də bir müsəlman məni xristian xətasından qorumaqlı idi” (səh. 217).

Karla Serena Slavyanka sektantlarının qonağı olur. Sonra isə Gədəbəy mədənlərinə səfər edir. Buradakı fəhlələrlə alman sahib-karların rəhmsiz münasibətinin şahidi olur və öz kitabında bu münasibətdən şikayətlənir.

Gəncə səfərinə başa vurduqdan sonra səyyah qadının əsas məqsədi Ermənistanə, Yerevanə getmək idi. Lakin rus-türk müharibəsinin qızgın vaxtı olduğuna görə, ona döyüş gedən əraziyə

keçməyə imkan vermirdilər. O, Ağstafada, Dilicanda olub, müharibənin gedişi, döyüş səhnələri, itkilər haqqında məlumat toplayıb, şəfqət bacıları ilə birlikdə yaralıların arasında olub. Həmin dövr rus ordusunun ağır itkilər verdiyi dövrlər idi (1877). Yəqin ki, elə buna görə də ordu rəisləri avropalı səyyah bir qadının döyüş gedən rayonları gəzdirdiyini çətinləndirib qəzəblənmişdilər. Dilicana qayıdarkən bir çinovnik ona yoldaş edirlər. Çinovnikin onunla rəftarına görə həmin səfəri Karla Serena bütün səyahətinin ən ağır anı kimi qələmə alır. Çinovnik yolda ona çox pis münasibət göstərir, açıqca faytonu bərk sürdürür, hətta onun əlyazmalarını itirməyə çalışır və açıqcasına deyir: “...Sizin çamadanınızın itməyi çox xoş oldur, onda siz Rusiya haqqında pis yazılar çap etdirə bilməzdiniz” (səh. 252).

Zavallı qadın uzun vaxtdan bəri neçə-neçə ölkələr dolaşmış tapdığı təəssürlərdən ibarət olan bir qutu əl yazısının qəsdən, yaxud açıqla düzəldilmiş bir qovhaqovda yoxa çıxma biləcəyini anlayıb bütün qüvvəsini sərf edib onu qoruyur. Yol üstündə məcburi dayanacaqların birincisində, bir generaldan xəlvəti xahiş edib onun arabasına keçir və hiyləgər çinovnikdən yazılarını və canını xilas edir. General səyyah qadına öz himayəsini təklif edir. Qadının Ermənistanə getmək arzusunu eşitdikdə isə, başqaları kimi o da bu fikirdən dönməyi, müharibə gedən yerlərdən uzaq olmağı məsləhət görür.

General yadelli qadına, ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisində qalmağı məsləhət görmür. Rus-türk müharibəsinin təsiri ilə əhəlinin üsyana hazırlaşdığını söyləyir.

“...Aleksandropoldan o yana getməyin. Daha tatarların yanına qayıtmayın, bədbəxtlik üz verər, hər yanda üsyan gözlənilir” (səh. 258).

Karla Serena bu təkliflə razılaşmır. Dilicana qoyduğu əşyalarını götürüb Bakıya qayıtmaq, ordan da Xəzər dənizi vasitəsilə səfərini davam etdirmək fikrində olduğunu bildirir.

Dilicana qonaq olduğu evdə Karla Serenanı həbs edirlər. Səyyah qadın təəccüblənib etiraz etmək istədikdə jandarm idarəsinin rəisi ona aşağıdakı məzmununda teleqramı göstərir:

“Təcili olaraq mədam Karlanı müharibə gedən ərazidən uzaqlaşdırmalı. Dilicandan yola düşməlidir. Yerevanə gətməsi qadağan olunur. Tiflisə yola salın”.

Həbs olunduğuna şübhəsi qalmadıqda və məsələnin yuxarıdan təşkil olunduğunu öyrəndikdən sonra anlayır ki, ona əzab verən, yazılarını yoxa çıxarmağa çalışan balaca cinovnik özbaşına hərəkət etməmiş, lap böyüklerin tapşırığını yerinə yetirirmiş. O, qadının generalla yola düzəldiyini görəndə mane olmağa cəsarət etməmiş, geri qayıdıb böyüklərinə xəbər yetirib, onu həbs etdirmişdir ki, müharibə gedən ərəzidən zorla uzaqlaşdırsın.

Karla Serenanın həbs olunduğu vaxt tanış olan şəfqət bacılarından biri ona yaxınlaşıb qulağına pıçıldayır ki, sərhəd rayonundakı yaralıları ona göstərdikləri üçün şəfqət bacıları cəza alıblar.

Səyyah qadınının təəccübü getdikcə artır və nəhayət, yolda onu müşayiət edən kazaklar bir-biri ilə söhbət etdikləri vaxt “bu osmanlı casusu gözəl qadındır” – dediklərini eşitdikdə məsələnin nə yerdə olduğunu anlayır.

Yol boyu kazaklar dayanacaqlarda məhbus qadını bir-birinə təhvil verdikdə “osmanlı casusudur” – deyər xəbərdar edirlərmiş. Yulun mühüm hissəsini Karla Serena türk məbusları ilə birgə getməli olub. Madam Serenanın yazdığına görə yalnız tatar çaparlarına təhvil verildiyi vaxt kazaklar dil bilmədiklərinə görə, yaxud çaparlara inamları olmadığından onun kim olduğunu söyləməyiblər.

Hələ Qafqaza gəlməzdən əvvəl, müharibə başlamamışdan əvvəl, Peterburqda olduğu vaxt gizli polis idarəsinin rəisi onunla, ailəsi ilə gəlişinin səbəbi ilə döndə-döndə maraqlandıqda Karla Serena çox təəccüblənməmişdi.

İndi isə düşmənin ölkənin kəşfiyyatçısı kimi həbs olunduğunu anladığıda zəvallı ömrünün ən həyəcanlı anlarını yaşayırdı.

Lakin müharibə gedən ərəzidən uzaqlaşdıqca o sərbəstləşdiyini hiss edib ürəklənir və getdikcə əvvəlki vəziyyətinə, azad səyyah vəziyyətinə düşür.

Yelizavetpola çatanda Karla Serenanı aparan furqon sınır. Gecəyarısı iki yad kişi ilə yolda qaldıqda qorxuya düşməməsi, həyəcan keçirməməsinin səbəbini səyyah gözdüyü torpağın sakinlərinə, azərbaycanlılara olan rəğbəti və inamı ilə əlaqələndirir. “Gecəyarısı iki tatarın arasında tək qaldığımı görəndə qorxmaq fikri keçir ağlıma da gəlmədi. Mən bildirdim ki, bu adamlarla nəzakətlə rəftar etdikdə məmnuniyyətlə kömək göstərilər. Həm də ki onlar çox vaxt xristianlardan qeyrətli olurlar” (səh. 282).

Çapar qərrib qadını gecəyarısı at belində mənzilə yetirir. Səhər isə bir fayton kirayə edib onun əşyalarını götürüb özünə verir. Çaparlar furqonunun səmimiyyətindən və düzgünlüyündən çox razı qalmış Karla Serena yazır: “...Mən onlara ancaq dəqiq kirayə haqqı verdim. Erməni faytonçu məndən çox yüksək məbləğ istəmişdi, çapar isə təvəzökarlıq etdi. Heç xristian belə gözütoxluc edərdimi?” (səh. 283).

Şamaxıda, oradan da Bakıya getmək üçün Karla Serena Ərəş mahalından keçib. Mahalın milliyətcə gürcü olan hakimindən aldığı məlumata görə, Ərəşdə içməli su tapılmırmış, yay vaxtı əhali qızdırmadan qırılır, tibb elmini tanımır, yalnız dua və cadu vasitəsilə müalicə olunurlarmış. Həmin dövrdə səyyah qadının yolu üstündəki başqa şəhərlərdə olduğu kimi Ərəşdə də müharibə ilə əlaqədar siyasi narahatlıq duyulmuş.

“...Ərəşdə də eyni həyəcan, tatarların üsyankar əhvali-ruhiyyəsi hökm sürürdü. Hərbi adamlar cəbhəyə getmişdi, qulluqçuları qoruyan yox idi” (səh. 289).

Şamaxıda olarkən Karla Serena məscidlərdən birində olub, sonra da mahnı və rəqs axşamında iştirak edib. Səyyah qadın həmin konsertdən heç bir ləzzət almayıb. Daha doğrusu, o, xalq musiqisini, muğamı anlamamış, rəqslərdə isə musiqi ilə hərəkətləri uyğunlaşdırma bilməmişdir. Onun tamaşa etdiyi rəqslərin ifaçıları qadın paltarı geymiş cavanlar olub.

Cəmi 20 ilə yaxın bir müddət əvvəl A.Dümanın Şamaxıda tamaşa etdiyi rəqs axşamı isə onun təsvirincə tamamilə başqa bir tamaşa idi. Həmin gecə üç nəfərin yalnız biri, qadın paltarı geymiş oğlan, az əvvəl ağır faciə qurbanı olub, Şamaxını tərk etmiş məşhur Sona xanımı əvəz etmiş. İndi isə Dümanın valch etmiş rəqqasə Nisə xanım da, onun rəfiqəsi də qadın paltarı geymiş kişilərlə əvəz olunubmuş.

XIX əsrin ortalarından sonra illər keçdikcə Şamaxı rəqqasələrinin şöhrətinin azalması və nəhayət, onların yoxa çıxması, qadın paltarı geymiş kişilərlə olmalarını hələ 1878-ci ildə orada olmuş avropalı bir səyyah qadının xatirələrində oxumaq adamda dərin təəssüf hissi oyadır. 20 il əvvəl isə A.Düma Rusiyadan Qafqaza yola düşərkən Qafqazın gözəllikləri haqqında məlumatı olan hər kəs ona əvvəlcə Şamaxı rəqqasələrini tamaşa etməyi məsləhət görürdü.

Bakıda olarkən də Karla Serena oranın görməli yerlərini A.Dümadan xeyli fərqli, soyuq ifadələrlə təsvir edib. Səyyah qadın “şəhər bağında” təşkil olunmuş konsertə dəvət edilib, burada Bakının yüksək cəmiyyətinin nümayəndələri ilə görüşüb. Bakının o vaxtkı göstərilən üç əsas görməli yerləri haqda təəssüratını müəllif bir neçə sətirlə ifadə edib:

“Bağdakı gəzintidən sonra su üzərində gəzintiyyə çıxdım, dəniz odlarının, yandırmadan alovlanan qazın alov dilləri arasından keçdim. Deyirlər ki, hər bir bələdan uzaq olmaq üçün bu alov dilləri arasından üç dəfə keçmək lazımdır. Mən oradan inamsız keçdim və cozanı da aldım! Keçmiş ənənələrlə bağlı olan ziyarətgahda – məşhur Bibiheybət məscidində də oldum. Bu müqəddəs yer yaranandan bəri buraya çoxlu nəzirlər gətiriblər. Bu bəxşislərdən maraqlı və qiymətli bir kolleksiya yaranıb. Mən qədim od məbədinə də gördüm; yerin altından çıxan alovlar bir zavodun müxtəlif maşınlarını istiliklə təmin edir. Yalnız kiçik bir bucaq bu yerlərin yeganə atəşpərəstinin, zərdüşti dini nümayəndəsinin ixtiyarında qalıb” (səh. 293).

Karla Serenanın qeydlərindən görünür ki, 1878-ci ildə Atəşgahda bircə nəfər atəşpərəst qalıbmış. 25 il əvvəl A.Düma həmin yerdə onların üçü ilə görüşmüşdü.

Səyyah qadın Bakıya gələrkən bir çar generalı onu mehmanxanaya düşməyə qoymayıb, şəhərdə iğtişaş gözləndiyini söyləyərək öz evinə dəvət edib. Müəllifin qeyd etdiyi kimi həmin gözlənilən iğtişaş da yolboyu gözlənilən basqınlar kimi baş verməyib. Karla Serena Bakıdan birbaşa vətənə yola düşmək istəsə də, xəstələndiyinə görə ləngiyir, sonra isə havaların düzəlməsini gözləmək, həm də səhhətinin qeydinə qalmaq məqsədilə bir müddət İranda olmaq fikrinə düşür. Lakin gözlənilməz təsədüflər nəticəsində o, İranda bir neçə ay ləngiyir, özünün yazdığı kimi “səyahətinin ən qəribə macərəsinə” orada təsadüf edir. Karla Serena özünün “Avropalı İranda” adlı ikicildlik əsərini həmin macərəyə həsr edir.

Səyyah qadın İranda Azərbaycana qayıdarkən rus-türk müharibəsinin qurtardığını eşidib sevinir. O, Astaraya, oradan da Lənkərana gəlir. Bir neçə gün Lənkəranda qaldıqdan sonra qiyamçıların bir qismi şəhər meydanında edam edilib.

Dərbənd tarixi bir şəhər kimi səyyah qadının çox xoşuna gəlir: “Öz mətanətli tarixi keçmişinə görə Dərbənd məni çox maraqlan-

dırırdı. Bu şəhər əvvəllər qonşu xalqların basqınları qarşısında keçilməz sədd imiş” (səh. 306).

Karla Serena Dərbənd ətrafındakı kəndləri görmək istəyir. Lakin fikrin qorxulu olduğunu söyləyirlər. Səyyah qadın keçmiş əyalət hakiminin dul qadınının müşayiəti ilə dağ zirvəsində yerləşən uzaq bir aula qonaq gedə bilər. Özünün söylədiyi kimi, burada onlara nəinki yamanlıq edən olub, “əksinə hamı yaxşılıq etmək üçün rəqabət aparırmış”.

Səyyah qadın əyalət mollasından da böyük razılıq hissi ilə söz açır. Həmin şəxs “Dərbəndnamə” kitabının bəzi yerlərinin üzünü köçürüb Karla Serenaya bağışlayıb.

“...Onda “Dərbəndnamə” (Dərbəndin tarixi) kitabının əlyazması vardı, hörmət məqsədilə kitabın ən maraqlı yerlərinin üzünü köçürüb mənə verdi. Sonra mən onu Fransızcaya tərcümə etdirdim. Bu tarixçə Böyük Pyotrun oranı tutduğu dövrdə qurtarır. Madam M... həmin hadisənin kitabə nə üçün salınmadığını soruşdu. Bu sualı eşitdikdə mən mollanın baxışındakı kini duydum. O sakitcə “Dərbəndnamə”ni ördü” (səh. 308).

Karla Serena vətənə qayıtmaq üçün Rusiyaya və oradan da Polşaya gedib. Səyyah qadının “Mənim səyahətim” adlandırdığı əsəri Fransada çox yaxşı qarşılanıb. Müəllif haqlı olaraq kitabın əvvəlinə məşhur yazıçı Viktor Hüqunun əsərin müəllifinə müraciətlə yazdığı qısa sətirləri fəxrlə əl yazısı şəkildə təqdim etmişdir:

“Avqust 1880, Paris.

Sizin hekayətləriniz, xanım, mənə də çox qəribə maraqlı oyaqtdı. Bu əsrin tənha və mətin səyyahları arasında nəzərə çarpan səyyah qadın siz olacaqsınız. Mənim indidən sizə təqdim etdiyim şöhrəti gələcək özü sizə bəxş edəcək.

Viktor Hüqo”

QISA TARİXİ YADDAS

“Dədə Qorqud Kitabı” (Kitabi-Dədə Qorqud) bizim orta əsr dastanları kimi hərdən şərəf keçən nəsr parçalarından ibarət epik bir yazıdır. Əsasən əfsanədən kök alan bu hekayələr tarixən mövcud olmuş Orta Asiyadan cənub-qərbə türk axınında böyük rol oynamış bir cəmiyyətin – islamlaşmış köçəri Oğuz cəmiyyətinin həyatı ilə bağlıdır.

O vaxt Şərqi türkləri (Göytürk) hakimiyyətində olan indiki Monqolustanın şimal-qərbində yaranmış “Doqquz Oğuz” qəbilə birliyi xristian erasının 740-cı ilinin əvvəlində ali seçilmiş Uyğur qəbiləsinin başçılığı ilə öz hakimlərinə qarşı üsyan etdilər. Sonra Uyğurlar Monqolustanın hakimi oldular. Ancaq 840-cı ildə Yenisey çayının yuxarı hövzəsindən gəlmiş Qırğızlar onları ərəzidən qovdular. Uyğurlar indi Çin Türkünə adlanan ərəziyə tərəf çəkilərək orada yeni bir imperiya yaratdılar. Eyni zamanda Oğuz qəbilələrinin bir hissəsi Orta Asiya çöllərini keçərək qərbə tərəf hərəkət etdilər. Bu qəbilələrdən biri olan Kınıq qəbiləsinin başçısı Səlcuqun nəsil davamçıları digər Oğuz qəbilələri içində böyük nüfuz qazandılar və nəticədə Səlcuqlar sülaləsi yarandı. Bu sülalənin əsasını qoyan Toğrul bəy 1038 və 1063-cü illər arasında Xorasan, Xarəzm, İraq, Azərbaycan və İranın böyük hissəsini öz hakimiyyəti altına ala bildi. Onun qardaşı oğlu və davamçısı olan Alp Arslan Bizansı məğlub edib, onun imperatoru Romen Diogeni əsir aldı, Ermənistanı tutdu və Anadoluya Türk yürüşü üçün qapı açdı.

Təxminən, on il sonra Süleyman adlı bir Səlcuq şahzadəsi Bizansın müxtəlif qrupları arasındakı vətəndaş müharibəsinə qoşularaq Rumdakı ilk Səlcuq sultanlığını paytaxtına çevrilən (1081-dən 1097-yə kimi) Nisə şəhərində məskən saldı. Sonra paytaxt Konyaya köçdü və 1318-ci ildə sülalənin sonuna qədər orda qaldı. Əslində isə bu sülalə 1243-cü ildə kiçik müqavimətdən sonra monqollara təslim edilmişdir.

İstər İranın “Böyük Səlcuqları”, istərsə də “Rum Səlcuqları” (əvvəl Bizans olmuş Anadolu) olsun, öz siyasi xadimləri və dövlət-

lərinin sünni dini rəhbərlərini təşkil edən Səlcuq aristokratiyasına görə, nisbətən sonra islamlaşmış Oğuzlardan – Qərbi İran (Azərbaycan) və Anadolu türkmənlərindən fərqlənirdilər. Səlcuqlar ərəb-fars mədəniyyətini və İran həyat tərzini qəbul etmişdilər. Onların yazılı (bəzən də şifahi) dili türk dili deyil, ərəb və fars dilləri idi. Qəbilə ənənələri onlar üçün uzaq bir xatirə idi və onlar özlərini Türk adlandırmırdılar. Köçəri maldar və döyüşçü olan, əsasən geniş düzənliklərdə, yayda isə dağ otlaklarında məskən salan türkmənlər isə türk-oğuz dili ilə bərabər öz qəbilə qurumlarını və qədim ənənələrini qoruyub saxlamışdılar. Onlar özlərini müsəlman sayır və din yolunda döyüşlərə girsələr də, qəbul etdikləri yeni dinə İslamdan əvvəlki müxtəlif inanclar da qarışmışdı.

1071-ci ildə Səlcuqların Bizansı məğlub edib türkmənlərin Anadoluya köçməsinə şərait yaratması fikri düz olsa da, Anadolunun bəzi rayonlarına və Azərbaycana türk əhalisinin və türk dilinin yayılmasını təmin edənlər getdikcə iranlılaşan səlcuqlar deyil, məhz türkmənlər olub. Monqol işğalı bu prosesi daha da sürətləndirib. İranın “Böyük Səlcuqlar” hakimiyyətinə son qoyan və “Rum Səlcuqları”nı özünə tabe edən (həmən dövrdən dağılıb və gücdən düşüb) monqollar qəsdlə yaxud qərəzsiz olaraq türkmən qəbilələrini mərkəzi hakimiyyətə tabelikdən azad etdilər. Türkmən sərkərdələri müstəqil türk əmirlərinə dönərək sərhədləri dəyişən və bəzən də müvəqqəti olan bəyliklər yaratdılar, qonşularla tez-tez vuruşmalı oldular, ərəzidə türk əhalisi artdı və türk dili geniş yayıldı.

Bu bəyliklərdən birinin, əvvəl Anadolu səlcuq hakimlərindən birinə tabe olmuş, sonralar isə təkbaşına döyüşlər aparən Osmanlılar bəyliyiinin inkişaf yolu xüsusi maraq doğurur. Kiçik Asiyanın şimal-qərbində, keçmiş yunan əyaləti Bitinində, əslən Kayı oğuz tayfasından olan türkmən sərkərdələr nəslə hərbi uğurlar nəticəsində Söçüt ərəzində bir bölgəyə sahib olurlar. Sonra onlar əhatədəki Bizans başçıları ilə qohumluqlar yaradaraq (qız alaraq) öz hakimiyyətini bütün əyalətə yaydılar və buradan başlanan böyük yürüşlər nəticəsində bir imperiya yarandı. Oturaq və sahmanlı, köçəri türkmənlərdən çox fərqlənən bir cəmiyyətin rəhbəri və təşkilatçısına dönmüş bu osmanlılar səlcuqlardan fərqli olaraq öz Oğuz əcdadlarını çox yüksək qiymətləndirir, özlərini Nuh nəslindən olan əfsanəvi Oğuz xanın davamçısı, Oğuz tayfalarını birləşdirmiş Kayı xanın nəslə sayırlar. (“Kayıq” – Oğuz tayfasının

adı tarixi mənbələrdə ancaq XI əsrdən bəllidir.) Bu fakt müsəlman türklərin Anadolunu fəth etməsində Türkmən Oğuzların neçə aparıcı rol oynamasını əsaslandırır və XIV əsr osmanlı türk tarixçiləri bu əfsanəni yayarkən nəyə əsaslandıklarını göstərir.

Məkan və zamanca daha yaxın keçmişdə Orta Asiya mənsəli, böyük Oğuz tayfası Bayandır nəslindən olan Ağqoyunlu türkmən tayfası da, eynilə Oğuz kökündən olan Qaraqoyunlularla düşmənçiliklər dövründə öz hakimiyyət dairələrini genişləndirdilər. Konstantinopolu fəth etmiş Osmanlı sultanı II Mehmedin müasiri, Uzun Həsən adlandırılan Həsən bəyin parlaq hakimiyyəti dövründə, XV əsrin ikinci yarısında onlar Şərqi Anadolunu, Azərbaycanı, İraqı və nəhayət, İranı öz hakimiyyətləri altına aldılar.

1444-cü ildə atası öldükdən sonra Uzun Həsən böyük qardaşı Cahangirə məharətli bir silahdaş oldu. Vərəsə kimi onun payına paytaxtı Mardin olan kiçik bir Anadolu bəyliyi düşmüşdü. 1447-ci ilə qədər qardaşlar Qaraqoyunlulara qarşı birgə uğurlu döyüşlər aparırlar. Sonra isə onların araları dəyir və bir il sonra Uzun Həsən təbəbəsinə Amidi ələ keçirir və bəy rütbəsi alır. Daha sonra o bir sıra parlaq qələbəli döyüşlər aparıb Şərqi Anadolu, Azərbaycan, İraq, İran, Xorasanın bir hissəsi və Gürcüstanın daxil olduğu böyük bir imperiya yaradır. O, Təbrizi özünə paytaxt seçir. Burada incəsənət və ədəbiyyatın çiçəklənməsinə şərait yaradır. Öz əcdadlarının tayfa mənsəyinə görə onun imperiyası "Bayandırlar Dövləti" adlandırıldı. Eyni zamanda II Mehmedin imperiya paytaxtı Andri-nopoldan 1453-cü ildə fəth olunmuş Konstantinopola köçürülərək "Osmanlı Dövləti" adlandırıldı.

Uzun Həsənlə qarşıdurmadan ehtiyat edən II Mehmed Şərqi Avropada mövqeyini möhkəmləndirdikdən sonra öz hakimiyyətini kiçik Asiyaya tərəf genişləndirmək qərarına gəldi. İlk növbədə o Bizans imperiyasının qalığı, Qara dənizin şərq sahilində yerləşən Trebizond yunan imperiyasına hücum etdi və 1461-ci ildə onu öz ərazisinə qatdı. Həmin vaxtdan Osmanlı imperiyası, şərqdə Uzun Həsən imperiyası ilə əlaqəli oldu. Onların qarşılaşma vaxtı hələ çatmamışdı. Çünki II Mehmedin Avropada işi çox idi, burada müxtəlif birləşmələrlə vuruşmalı olurdu. Eyni zamanda Uzun Həsən də kiçik Asiyada, şimaldan onu hədələyən "Qaraqoyunlu" türkmən bəylikləri və özünün cənub əyalətindəki Karamanlılardan ehtiyat edirdi. Yalnız 1473-cü ildə Sultanın ordusu güclü bir hücumdan

sonra Uzun Həsəni məğlub etdi. Bu döyüşdən sonra nə sülh, nə də məğlubiyyət müqaviləsi olmasa da, 1478-ci ildən Uzun Həsənin ölümünə qədər vəziyyət sabit qaldı. Onun oğlu və varisi Xəlil Sultan isə II Mehmedlə uzunmüddətli sülh müqaviləsi bağladı.

Müxtəlif tarixi hadisələri seçib yada salmaqda məqsədimiz bizə yalnız iki əlyazması ilə məlum olan "Dədə Qorqud Kitabı"nda cəmlənmiş əfsanələrin yarandığı mühit haqqında ümumi də olsa, bir təəvvür yaratmaqdır.

Bu əlyazmaların ən dəyərlisi, belə görünür ki, ən qədimi Drezdendəki keçmiş Saks kral kitabxanasında 1831-ci il kataloqunun 86-cı nömrəsi altında saxlanılır.

Əlyazma 152 vərəq, 304 səhifədən (13 sətirlilik) ibarətdir, "Nakşi" üslublu ərəb əlifbası və kursivlə yazılıb. XVI əsr qərbi türk dili qrafik qaydalarına, onun az səsli (hərfləli və hərflüslü işarələr çox azdır) kar və cingiltili səslərin qarışdığı variantla çox da uyğun gəlmir.

Yazının dili o dövrün Osmanlı-türk dilindən aydınca fərqlənir. O Şərqi Anadolu və Azərbaycan dialektlərinə mənsub fonetik, qrammatik və ləksik xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Əlyazmanın kolofonu yoxdur. Orada göstərilən yeganə tarix birinci vərəqin (üzlük) yuxarı sağ tərəfində başqa əllə yazılmış bir qeyddir. "Osman Paşanın ölüm tarixi: 993 (bu hicri tarixidir; miladi tarixi ilə 1585)".

Bu qeyd Yəmənin fəthinin oğlu, 1526-cı ildə anadan olmuş Özdəmiroğlu Osman Paşa haqqındadır. O gənc yaşlarından yüksək vəzifələrdə olmuş, İrana qarşı 1577-ci il müharibəsində böyük sücaətlər göstərmiş, həmin müharibə vaxtı Gürcüstanda, Qarabağda və Dağıstanda vuruşmuşdu. 1584-cü ildə III Muradın baş vəziri təyin olunmuş, Təbrizi almış və bir il sonra orada vəfat etmişdir. Ölümündən əvvəl o əfsanəvi bir şəxsiyyətə dönmüşdü.

"Dədə Qorqud Kitabı"nın bözi qəhrəmanları kimi tarixi hadisələrdən də bir hissəsi Qafqazın cənubuna aid olduğu üçün fikirləşmək olar ki, Drezdendəki əlyazmasının keçmiş sahiblərindən biri bu tarixi hadisəni sonrakı nəsillərə anlatmaq üçün onu kitabın üz cildinə qeyd etmişdir.

ROJE LÖKÜRÖ

QƏRİBƏ XƏSTƏLİK

(hekayə)

Gözlə Meşirad şəhəri qəribə əhvalatlar görməmişdi, onu da gördü. Ən qəribəsi indi sizə danışacağımız əhvalatdır.

Əmir həzrətləri İsmaya Meşəd öz ölkəsində hökmranlıq edirdi. Ömrünün axırlarında qəribə və çarəsiz bir xəstəliyin qurbanı oldu.

Buxaradan, Səmərqənddən, Bağdaddan, İsfahandan, hətta dəniz sahillərində yerləşən şəhərlərdən də həkimlər və cindarlar axışb dəstə-dəstə gəlirdilər. Onların ən məşhurları belə axırda ətiraf edirdilər ki, həzrət İsmaya Meşədə əzab verən bu xəstəlikdən baş çıxara bilmirlər. Hətta Səmərqəndin məşhur münəccimi hiyləgər Hüseyn Məcid də xəlvətdə "qızıl azarı" adlandırdığı bu xəstəliyin əlində aciz qalmışdı.

Bəlkə o, gələcəkdə sakit Meşirad şəhərini lərzəyə salacaq əhvalatları əvvəlcədən görürdü? Uzun fikirdən sonra münəccim şələküləsini yığdırıb tələsik şəhərdən çıxdı. Heç zəhmət haqqı da almağa imkanı olmadı. Bunun da mənası o idi ki, kişi kaxıxıb, işlər əngəldir.

Elə ki bütün elm adamları onun kimi etdilər, az sonra bütün şəhər qızıl azarına tutuldu...

Məşhur xəstəliyin yoluxucu olması haqqında sözü yayıldı. Çünki Meşiradda yalnız əmir İsmaya Meşədin azarı haqqında söhbət gedirdi. Xəstəliyin əsas əlamətləri sadə camaat arasında az yayılsa da, əmirin özündə bütün qüvvəsi ilə aşkara çıxmalı idi. Doğrudan da belə idi. Özü də bunun necə şiddətli azar olduğunu sizə söyləməyin vaxtı çoxdan çatıb...

Əhvalat əmirin gəzməyə çıxdığı günlərin birində başlamışdı. Yaşıl kölgəlikdəki həzin meydan ləzzət ala-ala qoca Əmir, yaşına uyğun istirahəti və sakitliyi orada tapırdı... Amma həmin gün yaşıl kollara, yarpaqlara baxa-baxa gözdüyü vaxt xəstəliyi ilk dəfə üzə çıxdı. Elə bil murdar bir şeydən iyrəndi. O, narahatlıqla gözlərini

yumdu. Qəribə idi. Gözlərini yuman kimi xəstəliyi yox oldu. Qoca fikirləşdi: "Deyəsən yorulmuşam. Qayıdım saraya..."

Lakin ayaqları bayaqkindan da yaxşı işləyirdi, özəlöləri əvvəlkindən çox-çox oynaq idi. Bununla belə, hər gün baxıb ləzzət aldığı yaşıllıq indi zəhləsini tökür, ona iyrənc görünür, onu boğurdu. Qoca get-gedə daha bərk boğulmağa başladı. O, saraya tərəf qaçdı.

Hovuzun yanından keçərkən günəşə tərəf açılmış su zənbəqlərini gördükdə ürəyi elə bil böyüdü. Onların yaşıl yarpaqları əmirin gözlərini qamaşdırdı.

Sonrakı günlər onun xəstəliyi daha da ağırlaşdı. Çarə qılmaq lazım idi. İsmaya Meşəd daha yaşıl rəngə baxa bilmirdi. Hətta dərin hovuzun mavi suyu da onu haldan çıxarırdı. Hər dəfə gözüne yaşıl rəng dəyəndə az qalırdı özündən getsin. Tezliklə onun səhhətini qorumaq üçün lazımı tədbirlər görməli oldular...

...Həmin gül-çiçəkli bağlara bir dəstə adam gətirildilər. Onlar ağacları qırmağa, çəmənlilikləri belləməyə girişdilər. Kolluqları qızıl tozu ilə boyadılar. Hovuzun suyu da başqa rəngə boyandı. Kökündən çıxarılmış çiçəklərin yerinə yarpaqsız və açıq-qırmızı gülləri olan kollar əkdilər.

Sarayın içində də əmirə təsir edə biləcək hər şeyi dəyişdilər. Yaşıl divarları kağızlarla örtüldü. Sarayın otaqlarını və salonlarını yenidoən rənglədilər.

Mahir zərgərlər sarayın yüksək rütbəli adamlarının boyunbağılarındakı qiymətli daşların və üzüklərin qasındakı yaşıl parıltıları yox etmək üçün gecə-gündüz işlədilər. Gözətilərin yaşıl çalmaları da yoxa çıxdı...

Xüsusi dəstələr təşkil edilmişdi. Qoca bağbanlar bağda yaşıl bir cücərtini belə göz açmağa qoymurdular. Aşpazlar xərəkləri döndənməyə yoxlayırdılar ki, içərisində yaşıl bir şey görünməsin. Artıq saray adamları özlərini xeyli arxayın hiss edirdilər. Qəfildən İsmaya Meşədin xəstəliyi daha da şiddətləndi.

Əmirin yaşıl rəngə olan nifrəti göy rəngə qarşı çevrildi. Sonra o sarıya, daha sonra ağ rəngə nifrət etdi. Nəvbə ilə qaranı da, boz rəngi də görməyə gözü olmadı. İsmaya Meşəd göyə də baxmırdı. Hava açıq olanda da, buludlu olanda da, tutqun, yağışlı olanda da gözlərini yuxarıya qaldıra bilmirdi. Günəşin parlaq şüaları da, sıx duman da onu əsəbiləşdirirdi.

Bir neçə günün ərzində əmirin xüsusi gözətçiləri çoxlu hərbi geyim aldılar. Paltarların hamısı Buxaradan gətirilmiş ən gözəl parçalardan tikilmişdi. Lakin gözətçilər, hər dəfə, yeni libasa öyrəşməmiş, başqasını geyməli olurdular. Saray adamları – əyanlar, rəmməllər, vəzirələr və baş vəzirələr İsmaya Meşədin naz-qəmzəsi əlində başlarını itirmişdilər. Əgər sarı paltar geyib ona baş çəkməyə getsəydiniz... özünüzü iki nəhəng gözətçinin əlləri arasında görərdiniz. Arxadan isə əmirin qəzəbli bağırıqları eşidilirdi. Elə həmin günü də sarı rəng...

Sarayda hamı pıçıldadı ki, əmir göy rəngi görəndə hay-küy salmır. Tamam göy geyinib mülayim-mülayim onun qulluğuna gedirsiniz, hər şey qaydasında olur. Yox! Yox! Ərizənizə qulaq asdığı zaman görürsünüz ki, diqqətlə sizi nəzərdən keçirir. Üzünün ifadəsi dəyişir. Qəfildən böyürməyə başlayır: "Sarı rəng! Mən hər yanda sarı görmək istəyirəm!"

Sarayda həyat zəhərə dönmüşdü. Elə ki İsmaya Meşəd indiyə qədər zəhləsi gedən rənglərdən birini sevməyə başladı, işlər xeyli yaxşılaşdı. İsmaya Meşəd qızılı rəngi özü üçün ideal seçmişdi. Gör nə təmiz, nə gözəl, əntiqə rəngdir! Bu, onun üçün, gözü görə biləcək və özünün heyran olduğu yeganə rəng idi...

Nəzarətçilər tezliklə al-qırmızı libas və qırmızı misdən zireh aldılar. Əmir isə xəzinənin bütün yaqutlarını saray adamlarına paylayıb tapşırırdı ki, bunları həmişə özləri ilə gəzdirsinlər. Saray bir daha öz görkəmini dəyişdi. Barılar, damlar, təpələr, minarələr solıqə ilə ən parlaq rəngə boyandı.

Hovuzun suyu da qızılı rəngə boyandı. Xalçalar da, divar kağızları da, saçlar da, saqqallar da, qatırlar və pişiklər də rənglərini dəyişdilər...

Əmirin sarayını boyamış qızılı rəng günü-gündən bütün Meşirad şəhərini bürüdü. Əmir öz sarayında, qırmızı bəzədilmiş otaqlarında xoş günlər keçirirdi.

Lakin sarayın və saray adamlarının rahatlığı uzun çəkmədi. Bir səhər İsmaya Meşəd baş vəzirini təcili yanına çağırdı:

– Bir bax! – deyərək özünü göstərdi. – Bir bax!
– Bəlkə bir az istirahət edəsiniz? – vəzir dilləndi.
– İstirahət! – əmir bağırdı. – Elə birçə istirahətə çatmır! Görmürsən rəngim ağarıb?! Tamam ağarmışam! Mənim bu murdar və ürəksızan rəngdən zəhləm gedir! Eşidirsənmi?!

Baş vəzir tez həkim çağırırdı. Həkim Səmərqənd münəcciminin adamı idi.

– Əlahəzrət görək havasını bir az dəyişsin, – deyərək elm xadimi mülhacə müəyyən etdi.

...Həmin səhər İsmaya Meşəd çox tez qalxdı. Onsuz da axır vaxtlar sarayı yalnız gün çıxanda və batanda tərk edirdi. Bu qısa vaxtlarda səma qızılı, buludlar isə qırmızımtıl olurdu.

Çox dəhşətli bir əhvalat baş verdi...

Qırmızı fayton şəhərin böyük, qaynar meydanına təzəcə çatmışdı ki, bərk hay-küy qopdu... yüzlərlə adam üz-üzə durub qışqırır, bağırır, əl-qolunu ölçür, cin kimi atılıb-düşürdü. "Bizim əmir göy rəngi xoşlayır", "Yalansa Allah sənə o zəhərli dilini qurutsun", "Onun sevdiyi rəng yaşıldır!", "Yox! Qırmızıdır!"

Yaşıl rəngin tərəfdarları göy rəngi müdafiə edənlərə hücum çəkir, qara rəngin adamları ağ rəngi bəyənlərlə dəyişirdilər. Hər kəs inadından dönmür, fikrini yumruqla, çıxırmaqla sübut etmək istəyirdi. Bir dəstə burada söyüşür, bir dəstə o yanda döyüşürdü, aləm bir-birinə qarışmışdı. "Sarı", "Yox, boz!"

İsmaya Meşəd görünmürdü. Onun ətrafında misilsiz bir rəng qarışıqlığı yaranmışdı. Paltarlardakı və əmmamələrdəki qızıl və yaqut qaşlar parıldayırdı. Açılmış əmmamələr qədim qoşun bayraqları kimi rəngbərəng şəkildə yellənirdilər.

İsmaya Meşədə elə gəldi ki, ürəyi partlayacaq.

– Bu rənglər... Yox! Daha dözmürəm, ürəyim partlayır, ölürəm.

Əmir qollarını göyə uzadıb Allahdan kömək dilədi. Elə ki, Allahdan kömək gəlib çıxmadı, o, gözünün qabağında qaynayan bu nəhəng rənglər dənizindən qaçıb yaxa qurtarmaq istədi.

Xırıltılı səslə ömrə etdi:

– Tez, saraya!

Tələsik saraya qayıtdılar. Burada əmir hər şeyi qırmızı görəb çox sevindi.

Lakin bayaqkı qəzəbini qızartısı hələ də sifətində idi.

Baş vəzir dedi:

– Əlahəzrət indi yaxşıdır!

Əmir, güzgünün qabağına keçib özünə baxdı. Onun yanaqları və alnı qırmızıydı. Əmir xeyli xoşal oldu.

– Görün, nə gözəl rəngdir!

Baş vəzir cürət edib dilləndi:

– Bağışlayın, əlahəzrət, deyəsən bu qəzəbdəndir. Hirsiniz başınıza vurub.

Lakin İsmaya Meşəd heyran-heyran öz sifətinə baxmaqda davam edirdi. Onun üzü get-gedə daha da al-qırmızı rəng alırdı.

– Mən xoşbəxtəm, – deyə o pıçıldadı. – Mən xoşbəxtəm... Mən xoşbəxtəm...

Meşiradın dəli əmiri İsmaya Meşəd bu sözləri deyə-deyə can verdi. Onun beyninə qan sızmışdı.

Əmirin qəbri üzərində heç vaxt çiçək bitmədi. Çünki onun vəfalı adamları orada bitəcək çiçəklərin rəngləri barədə razılığa gələ bilmirdilər. Həmin rənglərin Allahın hüzurunda İsmaya Meşədin xoşuna gələcəyi, yaxud zəhləsini aparacağı məlum deyildi...

JAN SANİTAS

SAKİTLİK

(hekayə)

Reymon Pake kəndi çox sevdi. Hər yay Parisdən çıxıb Yuxarı Avernədəki bir kəndə gedir. Kənd, mərkəzi yoldan da, bizim əsrdən də aralı düşüb. Burada yarım düyün yəndəmsiz, alçaq ev var. Evlərin kiçik pəncərələrindən süzülən zəif işıq adamı şehrəylir. Hər evin isti nəfəsli bir pəyəsi də var. Kəndin bir bulağı var, lap çoxdan axır. Kəndin üstünü nəhəng şabalıd ağaclarının dən düşmüş saçları, sarmaşiq qotazları, budaqlarda gözəl naxışlara oxşayan mamırlar, bir də səma – aydın, mavi, özəmətli bir səma örtüb. Qoyun sürüsünə oxşayan təpələr kəndi araya alıb onu yaşıl dolanbacları vadiyə döndərüb. Ara-sıra otlaqlar, tarlalar və göllərin ətrafında təciklər üzərində küknar, şam və toz ağacı meşələri görünür. Hələ süpürgə güllərini görəsən! Onlar əvvəl qırmızı olur, yavaş-yavaş saralır, payızda isə ağarırlar.

Reymon Pake bir qarı ilə qocanın qonağı olur. Qocaların üzləri, əlləri elə bil şümşad ağacından yonulub. Səmimi və mehriban adamlardır. Reymon onları nənə və baba çağırırdı. Reymonun orta əsr qalası kimi qalın divarlı otağında sərinlik və sakitlik hökm sürür. Otaq yarımqaranlıqdır. Burada illərdən bəri işləyib üzülmüş mebel – çarpayı, paltar şkafı, masa var. Mücrünün üstünə qoyulmuş mis şamdanlar otağa titrək, zəif işıq səpələyir.

Reymon Pake burada gördüklərinin hamısına kənd deyir. Gündüzün günəşi də kənd deməkdir, gecənin ulduzları da. Nə yağış, nə də külək haqqında fikirləşməyə dəyməz.

Günəş kəndi qızdırdığı, qızılı dalğalarla aləmi döyəclədiyi vaxtı Reymon çox sevirdi. Gecənin qarasına boyanmış, üzərində yuxulu səmanın mirvariləri bərq vuran kənd gecəsi də onu məftun edirdi.

Bələ gecələri necə sevməyəsən axı; otlaqların, meşələrin, qayaların, çayların, göllərin üzərində mülayim bir sükut hökm sürür.

Reymon Pake sükutu sevır. Amma hər cür sükutu yox. Elə bir sükutu ki, onun nə yerdə, nə də göydə hüdudu olsun. Əbədlilik və sonsuzluqla yığurulmuş bir sükut. Kəndin qızmar çağlarına və gecə qaranlığına məhəbbəti də sükuta, sakitliyə olan məhəbbətindən yaranıb. “Sal daşın özünün kamil bir əsər olduğu kimi sükut da güclüdür, düşüncə və şüurla doludur” deyən filosofun sözləri burada sübuta yetir. Sakitlik Reymon üçün içərisində böyük işlər görülən bir ələmdir.

Bu sakitlik sevimli nəğmələri yada salır, məşhur müğənnilərin qəmgün misralarını zümzüməyə çevirir.

Hər gün günortaçağı Reymon iri həsir şlyapasını başına qoyub evdən çıxırdı. Şlyapa onu meksikalıya oxşadırdı. Reymon ot basması cığırqlarla bir-iki saat fikirli-fikirli dolanırdı, yetişmiş, iri dənli sünbüllərə, zoğlu şeytan qanqallarına hələ tamam qurumamış vələmirə tamaşa edirdi. Günün ən qızmar çağı sakitlik olur, bu sakitlikdə təbiət lap qədimlərdəki kimi hökmranlıq edir.

Gecə düşəndən sonra da Reymon Pake həməni cığırqlarla gəzinirdi. Gecələr şlyapanın əvəzinə başına beret qoyur, ayağına isə həmişəki yumşaq ayaqqabılarını geyirdi. O, əlləri cibində gəzinirdi, yerlə göyün bir-birindən seçilmədiyi məhriban bir qaranlıqda uzaq kəndlərin sarışın işıqları ilə göydəki gümüşü ulduzların bir-birinə qarışdığından ləzzət alırdı. Yerin sükutu göyün sükutuna bənzəyirdi. Hər ikisi insanı valeh edir.

Kənddəki bu sakitliklə Parisdə iş otağındakı sakitlik arasında böyük fərq var. Kabinetdəki sakitlik sənədir, cansızdır. Kənddəki sakitlik isə canlıdır, təbiətin özündən yaranıb. Bu sakitlik günortaçağı milçəklərin və arıların vızıltısından, quru vələmir sünbüllərinin xışıltısından, gecələr isə cırcıramaların iliyə işləyən nəğməsindən və ulduzların səhri simfoniyasından yaranır. Bəli, bunlarsız Reymonun sevdiyi sakitlik mövcud olmazdı. Sakitlik boşluğa dönərdi.

Keçən yay xoş ətirli, mülayim, gözəl gecələrin birində Reymon Pake xəyal dolu cığırqların birində gəzindi vaxt qəfildən dayandı; elə bil üstünə qüssə çişkinlədi. Bu qüssənin hardan gəldiyini, yaxud nədən doğduğunu ayırd edə bilmirdi.

O, iri qol-budaqlı bir qoz ağacının dibində donub qalmışdı, bütün bədənini həyəcan içində idi. Bu həyəcan nə qədər çəkdi? Bir saniyə? İki? Üç? Bəlkə on saniyə? Reymon özü bunu deyə bilməzdi. Həmin an çox ağır, çox uzun görünmüşdü. Qəfildən o qüs-

sənin səbəbini duydu, tez həyəcanlandığı kimi tez də sakitləşdi. Nəhayət, nəfəs aldı.

Gecənin sükutunu yaradan səslərə – minlərlə gözəgörməz canlıların səslərinə güc-bəla ilə eşidilən təzə bir hənərti qoşulmuşdu.

Reymon Pake diqqətlə qulaq asdı. Eşidilən səs inilti idi, ahəstə bir inilti, zəmidəki yetişmiş sünbüllərin xışıltısından azacıq zil idi. Səs yaxınlıqdakı kolun dibindən gəlirdi. Reymon Pake yaxınlaşıb aşağı əyildi, ürəyi həyəcanla döyünməyə başladı. Ayağı tələnin iti dişləri arasında qalmış balaca qırılmazlıq bir tülkü qalın otların arasında uzanıb qalmışdı. Tülkü, daha əsiri olduğu polad tələdən yaxa qurtarmağa çalışmırdı. Yorulub, ümidini üzüb, böyrü üstə uzanıb ölümünü gözləyirdi. Zingildəməsi isə ağrının gücündən idi. Reymon aşağı əyiləndə heyvancığaz ölüm gətirəcək zərbəni qarşılamaq üçün titrədi və dişlərini azacıq göstərdi.

Reymon Pake onun əzilmiş pəncəsini tələnin polad çənələri arasından çıxarmaq üçün var gücünü sərf etməli oldu.

Bir neçə gün sonra, eyni vaxtda Reymon Pake həməni yerdə dayandı. Əsaslı bir məqsədi yox idi. Özü elə-belə dayandı, azad etdiyi, həyata qaytardığı heyvancığazı yadına saldı.

Ona elə gəldi ki, yaxınlıqda, hündür otların arasında kiçik bir heyvanın tövsüyə-tövsüyə nəfəs aldığıni duyur. Hec təəccüblənmədi də. Bu tülküdür! Reymon tülkünün yaxınlıqda olduğuna əmin idi. Hec yoxlamağına dəyməzdi. Tülkü bir az aralıda çömləlib ona tamaşa edirdi.

Reymon Pake addımlamağa başlayanda otlar arasından yüngül bir xışıltıdan hiss etdi ki, tülkü qaçıb uzaqlaşdı.

Yay boyu tülkü dəfələrlə görüşə gəldi. Reymon Pake ona yaxınlaşmaq fikrinə düşmürdü. Axı nəyə görə? O, bir anlıq heyvancığazın nəfəs çəkməsinə qulaq asır, balaca tülkü isə yarpaqların arasından ona tamaşa edirdi. Bu məhribanlıq mərasimi başa vurulan kimi hərəsi öz ələminə qayıdırdı.

İndi istirahət günləri başa çatıb. Reymon Pake süni sakitliyə qorqulmuş kabinetində olub-keçənləri yadına salır. Otaqdakı yalançı sakitlik də, həyatın karikatürası olan avtomatlar da onu cana gətirir. O, sakitliyə, əsil sakitliyə qovuşmaq üçün yayın gəlməsinə gözləyir. Xəyal dolu cığırın kənarında isə, yəqin ki, ilıq nəfəsli, qırılmazlıq tülkü onu gözləyəcək.

JORJ KULON

MOTSART QAZAMATDA

(hekayə)

Fren həbsxanasında bir-birindən qorxmayanlar tez dostlaşırlar. Motsartı iki ay əvvəl mənimlə keşikçi Ernest tanış eləmişdi. Həmin vaxtdan Motsartla dostlaşmışdım. Bəli, keşikçi ilə yox, onunla dostlaşmışdım. Motsart yekpərər heyvana oxşayırdı, qolları güclü, ağılı isə küt idi. Gövdəsi sərt, ürəyi kövrəkdi. Başı donuz başı kimi iri, fikirləri isə körpə uşaq fikirləri idi.

O, saman döşəyin üstündə uzanıb gözlərini mənə zilləyirdi. Dərin xəyala dalır, hərdən sayıqlayırdı.

Mən onun deyəcəyi sözləri gözləyirdim. Nə deyəcəyini bilmirdim. Həmişə eyni şeyi deyir, sonra da köksünü ötürürdü. Hiss edirdim ki, Motsart keçmiş bir əhvalatı gözləri qarşısından keçirir, sonra fikirli-fikirli həmin cümləni deyir.

O yenə köksünü ötürdü. Mən qulaqlarımı şəkələdim.

– Hər halda yaxşı işləmişdik!

Motsart bir də köksünü ötürdükdən sonra fikirli-fikirli qalxıb saman döşəyin üstündə oturdu. Bunların hamısı mənə tanış idi. İndi yaxınlıq vaxtı çatmışdı. Motsartın mənə, sözlərimə ehtiyacı vardı.

Gözlərimi Motsartın üzünə dikib, səsime laqeyd bir ifadə verib neçə gündən bəri məni narahat edən sualı verdim:

– Motsart? Axı sənə nə üçün Motsart deyirlər?

Araya sükut çökdü. Qurtarmaq bilməyən həbsxana sükutu. Soyuq, qaranlıq, murdar və uzun bir sükut.

Görəsən, Motsart sualımdan hirsələnir ki? Yaman nigran idim.

Axırı ki, üzümə baxdı. Amma hələ susurduq. Bu həbsxana sükutu idi. Ən ağır cəzaya oxşayan sükut idi... məzar sükutu.

– Mənə niyə Motsart deyirlər?

O, mehriban baxışlı inək başına oxşayan başını yuxarı qaldırırdı, iri, cybəcör dodaqlarına təbəssüm qonmuşdu.

Sonra o əhvalatı söyləməyə başladı...

Mademuazel Plianın qanuna dönmüş adətləri vardı. Bu adətlərin bəziləri onun həyatına məcburən daxil olmuşdu, bəzilərinə özü gətürmüşdü. Bəziləri isə rahatlığa olan ehtiyacdən yaranmışdı.

Mademuazel Plianın 73 yaşı vardı... Boyu balaca, üz-gözü qırıq, ürəyi hikkəli, özü tənha idi. O, səhərlər özünü yüngülcə səliqəyə salır, azacıq bazarlıq edir, bir az ev işləri görür, bir az da mətbəxdə işləyirdi. Mademuazel Plian zəif, xırdaca, artıq bir adam olduğu üçün gördüyü işlər də elə bil öz boyuna, öz imkanlarına uyğun idi: hər səhər yavaş-yavaş gozino-gozino gəlib Ormo küçəsindəki balaca ərzaq mağazasına çıxırdı. Burada özünün balaca səbətində azacıq ərzaq alıb yığırdı: bir az yağ, bir az kofe, bir tikə donuz ətə.

Bundan sonra o özünün balaca mənzilinə qayıdırdı. Pillokəndə xırdaca Lakoz xanımına bir-iki qısa söz deyər, yaxud gömrük nəzarətçisinin dul qanısı madam Şmellə azacıq söhbət edərdi. Saat birdə mademuazel Plian nahar edirdi – xırdaca masanın balaca bir künçündə yüngül bir nahar. Axırda azacıq kofe içirdi. Sonra isə hər şey dəyişirdi.

Onun xırdaca, dərissə, sıxılmış həyatı birdən-birə böyük bir həyata, sevinc selinə, cəhəngə dolur, şirin, əsil insan ömrünə çevrilirdi. Hər gün günüortadan sonra, saat iki olan kimi mademuazel Plian öz pianinosunun (royalının) qarşısında oyləşir, düz axşam saat altıya kimi çalır. Dayanmadan çalır, deyər bilərəm ki, heç nəfəsini dərməyə də dayanmırdı. Nə çalır? Bütün repertuarını çalır. Yəni "Qarımış qızın duası"nı çalır. Bəli, tək qaldığı əlli bir ildən bəri mademuazel Plian hər gün günüortadan sonra dörd saat ərzində Badagervskanın əsərini çalır. Başqa heç nə çalmazdı.

Onun ifası haqqında rəylər müxtəlif idi. Yuxarıda yaşayan bir qadın, madam Kler deyirdi ki, çox pis çalır, madam Karl isə güman edirdi ki, çox əla çalır. Bu fikirlərin hər biri, şübhə yox ki, şişirdilmişdi. Lakin həmişəki kimi, əsil doğru fikri kütlə söyləyirdi. Yəni, qonşuların gur səsi xoru bildirdi ki, bu çalğı hər şeydən əvvəl bəş ağrısıdır.

Bunu, ələlxüsus, şənbə günləri axşam – kişilər evdə olanda (onların əyləncəsi yox idi) hiss etmək olurdu. Bir də görürdün ki, onlar mənzillərindən çıxır, əl-qollarını oynadıb acıqlı-acıqlı qışqırıq deyirlər. Onlara baxanda adam fikirləşirdi ki, fransızlar musiqini çox sevmirlər.

Lakin süpürgə ağacları ilə otaqların tavanlarını bir az döyəcəldikdən, bir az çığır-bağır saldıqdan, ah-nalo etdikdən sonra hamı sakitləşirdi. Çünki əlli bir ildən bəri hamı bilirdi ki, nə olur olsun, mademuazel Plian saat ikidən altıya qədər "Qarımış qızın duası"nı çalacaq. Hələ üstəlik hamı qarımış qızın həyatına, tənhalığına və kimsəsizliyinə də bələd idi. Elə buna görə də qonşuların hirsiz tez soyuyur, ona yazıqları gəlir, onu başa düşürdülər. Hər gün günortadan sonra o, əslində pianino çalmırdı: öz ərinə nəvaziş göstərən qadınlar kimi pianinosuna nəvaziş edirdi, onu sevirdi... şirin bir zövq alırdı. Onun çaldığı "Qarımış qızın duası" deyildi, mademuazel Plian öz duasını oxuyurdu. Axı özü qarımış qız idi.

O, öləndə hamı heyfəsiləndi. Qonşular pul topladılar, nar gülündən lira şəkilli bir əklil hördürdülər. Bəli, fransızlar çox musiqipərəst olmasalar da, simvolik əlamətləri xoşlayırlar.

Sonra narahatlıq, nigarançılıq başladı. Hamıya məlum idi ki, mademuazel Plianı öldürmüşdülər.

Xəlvəti Luici Kaksiopodan şübhələndirdilər. O hər şənbə saat beş radələrində dözə bilməyib pilləkənə çıxır, Məryəm ananı köməyə çağırır, söyləyirdi ki, başı bu səsə dözə bilməyib partlayacaq. Əlləri ilə havada qarpız forması düzəldir və italyan ləhcəsilə mızıldayırdı: "Qarpız kimi partlayacaq", "Başım qarpız kimi partlayacaq!"

Lakin bu yersiz şübhə uzun çəkmədi. Tezliklə məlum oldu ki, mademuazel Plian sadə həyat sürən, az xərcləyən, az ehtiyacları bir adam olduğuna görə qənaət edib xeyli pul toplayıbmuş. Deməli, onu qarət məqsədilə öldürüblər.

Həmin vaxtdan müstəntiq Muflet "qarımış qızların canisi" haqqında fikirləşməyə başlamışdı. Həmin şəxsi müstəntiq yaxşı tanıyırdı, bir onu bilirdi ki, adı Joze Mülosdur. Bir ildən bəri müstəntiq onun əsil simasını açmaq istəyirdi. Jozeni tutdular, istintaq etdilər, sorğu-suala tutdular. Heç nə! Heç nə çıxmadı: mayın 17-də saat 18-də Mülös "Kleron" kafesində kart oynaymış. İyirmi nəfər şahid var idi.

Cinayət saat altıdan əvvəl baş verə bilməzdi, çünki qonşular bir səsə təsdiq edirdilər ki, mademuazel Plian həmişəki kimi saat ikidən saat altıya kimi ara vermədən pianinoda çalıb.

Muflet fikirləşdi ki, adamların şahidliyi həmişə dəqiq olmur, həm də ki, "Kleron" kafesi ilə mademuazel Plianın evi arasında üçcə avtobus dayanacağı yol vardı. Əgər cəld olsa, Mülös vaxt tapardı...

Lakin "Kleron" kafesinin sahibi sözünün üstündə möhkəm durmuşdu:

– Mülös kafeyə saat beşdən əvvəl gəlmişdi. Kafenin daimi müştəriləri də eyni sözü deyirdilər. Onda Muflet məhkəmə həkimi ilə tutuşmalı oldu. Meyiti təşrih etdilər. Gözlənilməz nəticələr alındı. Mademuazel Plianı mədəsində həzm başlamamışdan öldürmüşdülər.

– Deməli, axşamçağı, nahardan sonra?

– Ola bilməz, – deyərək həkim etiraz etdi, – heç olmasa, yeddi saat əvvəl.

– Səhər yeməyindən sonra!

– Belə çıxır.

Qarımış qızın qonşuluğunda yaşayan arvadlar arasında madam Karl daha ciddi adam təsiri bağışlayırdı, bu qarıya inanmaq olardı. Muflet ona bir də qonaq gəldi. Nəzakətlə mademuazel Plianın uğursuz təleyinə heyfəsiləndiyini bildirdikdən sonra ciddi səsə soruşdu:

– Yaxşı fikirləşin, madam... deməli, sizin rəfiqənizin meyiti mayın 18-də saat 15.30 dəqiqədə tapılıb.

– Elədir ki var. Saat ikidən onun çalğısını eşitməyəndə hamımız narahat olduq... fikirləşdik ki, onu heç səhər də görənlə olmayıb. Onda ev nəzarətçisinin yanına getdik, sonra... onu tapdıq...

Madam Karl hıçqırıb ağladı. Muflet yenə sual verdi:

– Əvvəlki gün onun saat 2-dən 6-ya kimi çaldığına əminsinizmi?

– Əlbəttə... hələ deyərək bilərəm ki... mən hey bu haqda fikirləşirəm... amma... səfəh hesab edə bilərsiniz... amma o, ölümün gəldiyini duymuşdu...

– Siz niyə belə fikirləşirsiniz?

– Çünki... Ah! Əgər o ölməmiş olsaydı, bəlkə də mən bunu duymazdım. İndi fikirləşirəm... Mən sonra hiss etdim ki... O... yəqin ki, tezliklə öləcəyini duyubmuş... O həmişəkindən yaxşı çalırdı... O, incəsənət adamı idi, başa düşürsünüz mü, cənab müstəntiq, mən inanıram ki, o duyubmuş...

Lakin Muflet daha ona qulaq asmırdı. O, qaça-qaça pilləkənləri düşürdü.

– Beləliklə, mən özümü ələ verdim, – deyərək Motsart köksünü ötürdü. – Muflet polis romanlarındakı axtarışçılar kimi sayıq idi. Axşam o mənə evimizdə gözləyirdi.

QALA

(novella)

– Bəs sonra?
– Sonra mən hər şeyi boynuma aldım. İki il idi ki, pianinoda çalmağı öyrənirdim. Bunu məndən Joze xahiş etmişdi: “Təmiz işdir, demişdi... Sənlik bir iş yoxdur. Sənin işin tökcə saat ikidən altıya qədər “Qarımış qızın duası”nı çalmaqdır”. Mənim tərəddüd etdiyimi görüb, demişdi: “Adi pianinoda yox, royaldə çalacaqsan”. Onda mən razılaşmışdım...

Qarı bazarlıq etməyə gedəndə biz onun evinə girdik. Gizləndik. Qarı nahar edib salona keçdi, onda tarakk! Bu işi Joze gördü... Yaman cəld imiş... Mən isə gördüm saat ikidir... keçdim pianonun arxasına... düz axşama kimi çaldım...

Motsart bir də köksünü ötürdü, sonra isə mızıldadı:

– Hər halda yaxşı işləmişdik! Mənə Motsart adını Muflet verdi.
– Sən həmin saat hər şeyi boynuna aldın?
– Bəs necə? O mənə çantam qoltuğumda pianino dərsindən qayıtdığım vaxt evdə yaxaladı.

O mənə tərəf çevrildi:

– Nə edə bilərdim? Mən musiqinin dadını öyrənmişdim.

Aramıza sükut çökdü, ikimiz də fikirləşirdik.

İki il çalışasan, səbirlə gecə-gündüz öyrənəsən (sol əlin altındakı düymədə qammadan cəməni öyrənməkdə dostum çox əziyyət çəkibmiş), axırı da belə...

Amma həbsxanada da onun təsəllisi vardı:

– Bilirsənmi, mən niyə hər şeyi boynuma aldım. Çünki qonşu Karl xala belə hesab edirmiş ki, qarı çox mahir çalğıçı imiş... Hə! Amma sonra hiss edib ki, mən ondan yaxşı çalırırammış.

Bu sözdən sonra Motsartın fərəhdən üzü güldü... Sonra xəyallar aləminə cümub saman döşəyin üstündə şirin-şirin mürğülədi.

O yavaş-yavaş yuxuya gedirdi, amma göürdüm ki, barmaqları sol yanbızı üzərində asta-asta pianino dillərini oynadırmış kimi tərpənir.

O beləcə arxayınlıqla, üzündə xoş təbəssüm xoşbəxt bir körpə kimi yuxuladı.

Axı məlumdur ki, Motsart da uşaq kimi yatırmış.

Cırcıramalar susub nəyə isə qulaq kəsildi. Sonra onların “konserti” yenidən səsləndi. Maşın dikə yol aldı: motorun uğultusu cırcıramaların səsini batırdı.

Yola çıxmağına pəşman olub, gərginlikdən darıxmış kişi, sükanı əlindən buraxmadan geri qayıtmaq barəsində fikirləşdi.

O, döngəni burulmaq üçün maşını qayanın yanına verəndə birdən təkərlərin düz qabağında bir qaya parçası dikəldi. Qadın qışqırdı. Daş, maşının qanadını cızdı, lakin maşın bir neçə metr də yeriyib dayandı. Sürücü öyləci basıb, motoru söndürdü. Kişi bir azdan özünə gəlib starteri işə saldı. Motor guruladı və dərhal susdu.

Kişi ruhdan düşmədi. Qadının baxışlarından gizlənməyə çalışaraq, maşını işə salmaq üçün dəfələrlə cəhd göstərdi. Sol dizi əsməyə başladı. O, ol öyləcini burdu və başını yana çevirdi. Bu vaxt gözü arvadının gözünə sataşdı. Onlar tərpənmədən, bir-birinə xeyli dinnəzcə baxdılar. Bu sükutun arxasında qarşılıqlı nifrət duyulurdu. Bu nifrətin səbəbi bir an əvvəl hər ikisinin keçirdiyi təhlükə idi.

Sonra, həmişəki adəti üzrə kişinin dodaqlarında təbəssüm göründü. Lakin qadın bu gülüşü laqeydcəsinə qarşıladı, onun üzü qorxudan hələ də açılmamışdı. Əvvəlcə qadın dilləndi:

– Maşını bəlkə itələyək?

Kişi başı ilə etirazını bildirib starteri söndürdü.

– Bəlkə benzini qurtarıb?

– Tamamilə əksinə, – kişi əsəbi halda ona qabardı. – Karbürətor ağzına qədər doludur.

Qadın çığırdı:

– Onda akseleratoru basma!

– Məni rahat qoysana, – hirsindən partlayan kişi cavab övəzinə çıxmırdı.

Maşın birtəhər yerindən törpənmişdi ki, bədləkdən motor təzədən susdu.

– Orda nə isə əngəl var. Gedim baxım.

Qadın ondan bərk tutdu:

– Məni tək qoyma.

“O dəlidir” – deyər kişi fikirləşdi və özünü güclə saxlayıb yenə də gülümsəməyə çalışdı.

Qadın daha ısrar etmədi və özünü kənara çəkdi. O, kişini sancmaq məqsədi ilə dedi:

– İndi mənə aydın oldu.

Kişi dərhal üzünü çevirdi:

– Sənə nə aydın oldu? Nə?

Qadın acıqlı bir ehyamlı cavab verdi:

– Məgər mənim ixtiyarım yoxdur ki, soruşum sən niyə məni bura gətirmisən?

– Hə, bu gözəl mənzərədən həzz almaqçın! Sən belə düşünə bilərsən.

– Əlbəttə, bütün bəhanələr mənzərədədir...

Kişi yumruğunu sıxdı:

– Bir bax, gör, ağlına necə axmaq fikir gəlir.

– Əgər mən dəliyəmsə, niyə məni dəliyanaya verməmişəm, – deyər qadın çımxırdı.

– Ona görə ki, zəifliyim ucundan sənin əsirin olmuşam.

– Mənim? Sən inanırsan ki, məhz mənim əsirəm olmusan?

Qadının ehyamını sezər kişi özünü itirdi: qadın varlı idi, kişi kasıb. Deməli, sevgi bu imiş?! – Həmişə bir-birinə etibar etmədən yaşamaq!

Qadının gözləri hədsiz bir sevincə parladı, o hədəfə vurmuşdu.

– Nə olur olsun, – kişi astadan dedi, – bütün bu qarmaqarışıqlıqda mənə birçə şey aydındır ki, səni sevirəm.

Belə çıxırdı ki, o təəssüflənir. Söz qadına çatdı. O sanki ərindən ayrılırmış kimi, ona sıxıldı və hönkürtü ilə ağlayıb kişinin üzünü öpüşlərə qorq etdi:

– Mənim əzizim!.. Mənim əzizim!..

– Daha heç bir çıxış yolum yoxdur, mən dəli ilə evlənməmişəm! – deyər kişi fikirləşdi.

Qadın dərindən ah çəkdi və kişidən aralandı. Kişi maşının qapısını açdı.

Qürub günəşinin şəfəqləri yolu işıqlandırmışdı. Cırcıramaların mahnısı qulaqları batırırdı. O, çətinliklə qaya ilə maşının arasından keçərək təkərə yaxınlaşdı və o dəqiqə böyük daşı gördü.

– Hə, görürsən, maşını saxlamaq üçün bundan yaxşı əyləc tapmaq olmaz.

O, aşağı əyildi və daşı qaldırmaq istədi. Daş çox ağır idi. O, iki əli ilə daşı uçuruma sarı itələdi.

O belə fikirləşdi ki, on saniyə keçməmiş, daş aşağıda olacaq. Kişi nəfəsini dərib, ayağa qalxmaq istəyəndə hiss etdi ki, müvazinətini itirmişdir. O, bunun səbəbini dərhal başa düşə bilmədi. Amortizatorların səsinə çitçək məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşdü. O, heyrətdən donub qaldı: sanki çoxdan bəri gördüyü yuxu gözəlində yenidən canlandı.

Yalvarıcı bir səsə qışqırdı:

– Janna!

On metr kənarda maşın dağdan üzü aşağı dıyırlanırdı. O, maşının dalınca götürüldü. Qulağına yavaş bir səs gəldi. “Qorxulu heç nə yoxdur, yəqin radiatordur!” Tez özünü maşının qapısına çatdırdı, qapını itələdi, arvadının əlindən tutdu.

O tövşüyüdü.

– Sənə bir şey olmayıb ki?

Qadın küncə sıxılıb ayaqlarını altına yığaraq laqeyd bir nəzərdə ona baxırdı:

– Əyləci niyə buraxdın? – kişi soruşdu.

– Mən buraxmadım.

Qadın yad bir kəsin sui-qəsdinə laqeyd bir şahid kimi cəhəzə və xüsusi inamsızlıqla danışdı. Kişi az qalır ki, hönkürsün.

– Əlbəttə! Belə çıxır ki, guya mən bütün gecəni oturub əyləcləri mişarlamışam.

– Mən elə demişəm.

– Mən bilirdim ki, sənin ürəyindən bu keçir.

– Mənim əzizim, sən ki tamam tər içindəsən, – deyər qadın səsinin ahəngini dəyişdi.

Kişinin ürəyi yumşaldı. Ancaq qadınını qucaqlamaq, oxşamaq arzusuna qarşı mübarizə apardı. Qadın buna döyməzdi. Bəs kişi? Kişi nəyə dəyirdi?

Dağın zirvəsindəki meydançaya yüz metr qalırdı. Kişi motoru işə saldı, əyləci basıb, maşını geri döndərdi. Qadın törpənirdi. Kişinin yenə ona yazığı gəldi.

– Fikrini dağıtmaq istəmirsən?

Qadın cavab vermədi. Kişi nəfəs çəkmədən qadının cavabını gözlədi. Qadın köks ötürdü, yerində qurcalandı və xəfifcə gülümsündü:

– Əzizim, mənə acığın tutmasın. Bu andıra qalmış yol mənim əsəblərim üçün yaramaz, çox üzücüdür. Bir tərəfi sıldırım qaya, o biri tərəfi – uçurum. Ətrafda nə bir koma var, nə də bir insan...

– Mənim zavallım... Əgər bilsəydin... Mən istəyirdim ki, sənin könlün açılsın.

O əyildi ki, qapını açsın. Qadın fürsət tapıb kişini öpdü. Bu öpüş, əlbəttə, bir daha göstərdi ki, onun ağı başında deyil.

Hər kəs öz tərəfindəki qapıdan düşdü. Qapılar örtüldü.

– İlahi, nə gözlədir! – deyər qadın qışqırdı.

O, indi bir tərəfi toranlığa bürünmüş, o biri tərəfi qürub şəfqərləri ilə qızarmış ağacların başından gözünü çəkə bilmirdi.

Kişi qadının çiyinlərini qucaqladı:

– Məgər mən düz demirdim? Bura gəlməyə dəyməzdi?

Qadın onun sözünü kəsdi:

– Bu yeri hardan tanıyırsan?

– Pyer mənə demişdi...

– Pyer? Bu, mənə heç təəccübləndirmir. Ondan başqa şey görmək olmaz. Bu yer, elə bil lap cinayət üçün düzəlib...

Kişi zarafat üçün söhbətə girişdi:

– Hə, əlbəttə, şahidlər yoxdur.

Qadın bu sözləri gerçək başa düşdü. Onun səsi titrədi:

– Ürək sözünü demək üçün bura çox əlverişli yerdir. – Daş skamyanın qabağında ayaq saxlayıb, kişinin əlini sığalladı: – Bura, sənə heç nəyi xatırlatmır?

– Düzü, heç nə...

Qadın kişinin mütərəddidliyinə son qoydu:

– Eybi yoxdur... – qadın köksünü ötürdü, – unutmusan...

– Unutmuşam? Nəyi unutmuşam?

– Sən bizim ilk dəfə üstündə öpüşdüyümüz skamyanı unutmuşam...

– Ah, bir gör nəyi yaddan çıxarmışam?! – kişi vəziyyətdən çıxmaq üçün fikirləşdi.

– Axı, əzizim... Mən heç skamyanı görmədim, – deyər kişi qadını qucaqladı. – Bizim ilk öpüşümüz elə ləzzətli idi ki, o vaxt mən gözlərimi yummuşdum.

Qadın acı-acı güldü:

– Sən həmişə deməyə söz tapırsan.

Birdən qadın kişidən aralandı:

– Gördünmü? Əsil mətləb də bundadır... Bax, səndən elə bunun üçün qorxuram. Sən həmişə yalan deməyə hazırsan.

Bikarçılıqdı. Kişi maşınla məşğul olmağa başladı. Qadın yorğun-yorğun köksünü ötürdü və:

– Bax, sən yenə incidin? – dedi.

– Yox.

– Yalan demə. Görürəm ki, alnın qırıq.

– Xahiş edirəm, keç o yana. Mən istəyirəm bir radiatora baxım, görün nə olub. Deyəsən, su orada tamam qaynayır. Qaç, üstünə sıçrayar...

Kişi qadına əhəmiyyət vermədən işlə məşğul oldu. O, belini dikəltədi, ehtiyatla probkanı burub açdı. İşini qurtarıb cəld kənara atıldı. Qaynar su fıslı ilə sıçradı.

– Hə, mən sənə nə dedim? Elə bil xalis qaynar bulaqdır. Əgər o tərəfə keçməseydin...

Arvadının dinmədiyindən narahat olub geri baxdı.

Qadın uçuruma sarı elə əylimişdi ki, kiçik bir hərəkət...

– Janna, ehtiyatlı ol, – kişi yalvardı.

Qadın bir az da əyildi.

– Janna, mən səni sevirəm, and içirəm ki, mən səni sevirəm...

Kişi bu sözləri düşünmədən deyirdi, bu sözlər onun köksündən mənəsis qopurdu ki, arvadın qulağına çıtsın. Bədbəxtin bədəni uzun müddət sərbətsiz müvazinətdə həyatla ölüm arasında gərilərək qalmışdı. İndicə qopub uçuruma yuvarlanacaqdı... Sonra qadın yavaş-yavaş və sanki təəssüf edərək bədəninə dikəlti. Kişi öz yanaqlarında göz yaşlarını duyaraq heyratə gəldi. Deməli, bütün bunlara baxmayaraq qadın onun üçün öziz idi? Nəhayət, qadın dönəndə, kişi onu laqeyd nəzərlə qarşıladı.

– Mən səni sevirəm, Janna... – sözlərini təkrar etməkdən başqa çarəsi qalmadı.

Onlar bir-birinin üstünə atıldılar:

– Deməli, mən sənə lazımam?

– Ay dəli, ay sarsaq!..

Kişi, qadını köksünə sıxdı və sanki onun salamat olub-olmadığını yəqin etmək üçün əllərini onun bədənində gəzdirdi. Qadın sevincə güldü:

– Məni daha bərk sıx. Elə bərk sıx ki, sümüklərim xırçıldadı...
– Birdən o, yenə diksindi. – Aman allah! Bu dəhşətdir! Sən təsəvvür edə bilməzsən... Bu ucurum... Mən özümə deyirdim ki...

Yenə hər şey öz əvvəlki yoluna düşdü. Kişi məyusluğunu gizlədərək onun sözlərini tamamladı.

– Sən yəqin deyirdin ki, “o məni öldürmək üçün bura gotirmişdir. O məni sevmir, ona mənim pulum lazımdır”. Buna görə də sən uçuruma daha çox əylirdin. Sən o vaxt elə buna görə əyləci buraxmışdın. İstəyirdin ki, öz qorxularına birdəfəlik son qoyasan.

Qadın başı ilə kişinin sözünü təsdiq etdi. Sanki həqiqət onun üçün indi açılmışdı. Sonra əlavə etdi:

– Mən həmişə öz-özümə deyirdim: “Əgər o məni sevirsə, gələcək”.

– Bax, elə-belə də oldu! Mən həmişə sonınləyəm. Getmək istəyən sənşən.

Qadın barmaqları üstə qalxdı və uşaq şıltaqlığı ilə onun dodaqlarından öpdü. Kişi qadının könlünü almaq üçün zarafat etməyə çalışırdı. Elə bil ki, hər şeyi doğrudan da yenidən başlamaq olardı.

– İyirmi ildən sonra biz bura qayıdaq, o vaxt mən səndən soruşaram – bu öpüşümüzü xatırlayırsanmı?

– İyirmi il... Biz onda qoca olacağıq!..

– Bizim onda qırx yaşımız olacaq.

– Nə sarsaqlaşırsan! Altmış!

– Qırx, – kişi təkrar etdi, – birinci iyirmi ili sayma. Onda biz bir-birimizi tanıyırdıq.

Qadın bu sözlərdən xoşlanıb gülümsədi.

– Ay məddah!

Onlar qayıtmaq üçün tərpəndilər.

Birdən qoribo bir səs eşitildilər. Boğuq, kəskin bir səs! Sanki qayalar onun top kimi atıb-tutur və səs getdikcə bərkliyirdi. Qadın səndələdi. Kişi güldü.

– Kiminsə motoru xarab oldu. Ya da şini partladı.

– Mən qorxuram.

– Qorxm. İradəni topla.

Qadın qışqırdı.

Elə bu vaxt, uzaqda, yol üstündə bir adam göründü.

– Görürsən?

Kişi onu sakit etməyə çalışdı:

– Hə, adamdır. Nə olsun? Sən allah, özünü itirmə.

Adam yox oldu. Kişinin sözü qadına çatmadı. O, ağır-ağır nəfəs alıb üzünü şüşəyə yapışdırdı və gözünü qaranlığa zillədi.

– O necə oldu?

– Qayanın dalındadır. Özündən çıxma, buna heç bir əsas yoxdur.

– Odur... Odur... bax! Görürsən? – Adam ayaqlarını geniş açıb, onların yolunu kəsdi.

– Dayanın!

– Yox! – qadın qışqırdı. – O sərxoşdur. Sərxoşun isə əlindən hər şey gəlir.

Kişi təşvişə düşdüyünü bürzə verməməyə çalışaraq papiros kötüyünü yavaşca sıxdı.

– Bəsdir! Sən belə həyəcanlananda mən də ağlımı itirirəm.

O, starteri basdı. Motor işə düşmədi.

Yad adam onlardan bir neçə addım o yanda tez-tez tövşüyə-tövşüyə nəfəs alırdı.

O yenidən qışqırdı:

– Dayanın!

Qadın çığırdı:

– Yox! Dünya dağılsa da yox.

– Yaxşı, özünü ələ al! Bu zəhərimar motor da...

– Sür, sür! – qadın ərinə tələsdirdi...

– Sən istəyirsən ki, mən onu basım?

– Axı o, bizi doğram-doğram edər.

İndi adam maşının kapotuna söykənmişdi. Batan günün son şəfəqində onun üzünün qırışları aydın görünürdü. Sanki güldürdü. Qadın ərinin çiynlərindən bərk yapışmış, onu itələdi. Elə bildi ki, bununla maşın yerindən tərpənəcək. Kişi qəzəblənmişdi. O qışqırırdı:

– Keç yoldan! Keç yoldan. Mən getməliyəm!

Yad adam başını buladı:

– Yox! Dayanın!

O, maşının qanadından tutub o biri tərəfə keçdi. Qadın dəhşət içində inlədi. Əri başını tamam itirmişdi. O, maşının sürətini artıraraq pəncərənin şüşəsini endirdi.

– İndi ki belə oldu, sizin üçün pis olacaq. Özünüzü gözləyin!

Yad adam üzünü pəncərənin şüşəsinə yapışdırdı. Onun sifəti daha cybəcər şəkli aldı. Dodaqları tərpəndi.

– Məni də aparın.

– Yox, yox!

Kişi qadını itələdi, o, sakit danışmağa çalışırdı:

– A kişi, mən çox təəssüflənirəm... lakin...

Yad adam dal qapıya gəlib xırıltılı səsle söydü. Onun içəri girmək üçün göstərdiyi bütün təşəbbüslər əbəs olsa da qadın sakitləşmədi.

– Axı o... o biri tərəfdən girə bilər...

– O qapı da bağlıdır. Narahat olma, özizim...

Sanki qadının nədən qorxduğunu hiss edərək, yad adam döndü və maşının qabağından keçib dayandı:

– Açın qapını! – deyərək ömrü etdi.

Onun səsinin ahəngi, maşının sükanı arxasında oturana xoş gəlmədi. İrəli getməyə cəsarət etməyərək o, maşını bir qədər ləngitdi. Maşın silkələndi, yad adam müvazinətini saxlaya bilməyib yıxıldı. Sürücünün maşını yad adamın üstündən sürməyə cürəti çatmadı. Ayağı ilə öyləci basdı. Motor söndü. Yad adam birdən qəhqəhə ilə güldü. Bu, xırıltılı sərxoş gülüşü idi. Kişi qəzəbindən bilmədi ki, nə eləsin:

– O, cərəyan xəttini qırdı! Bu, ona ucuz oturmayacaq! Mən onun dərslərini verərəm!..

Kişi maşından düşmək istədi. Amma qadını ondan yapışib:

– Düşmə! – dedi. – O sərxoşdur. Ondən nə desən gözləmək olar!

Gülüş kəsildi. Maşının içində hava ağırlaşırdı. Qaranlıq dəhşətli idi. Ər-arvad qorxudan əsirdilər.

Pəncərəyə vurulan zərbələrdən şüşə cingildəyirdi. Qadının əri daha dözü bilmədi.

– Kəfiniz istədiyi qədər pəncərəyə döyü bilərsiniz, qoca. Deyildi ki, olmaz, demək olmaz!

Zərbələr ara verdi, sükut onlar üçün daha vahiməli oldu. Onlar qulaq kəsildilər, yad adamın heç nəfəsi də eşidilmirdi. Qadının əri dərindən nəfəs aldı.

– O bura girə bilməz. Özizim, mənə inan, biz burada cəlbil ki, qaladayıq.

– Qaladayıq?

Bu sözdən onun təəvvüründə qalalar, toplar və soldatlar canlandı. Bir az sakitləşdi. O dilləndi:

– Bəlkə onun silahı var?

– Olsaydı, çoxdan işə salmışdı.

Qadın sakitləşdi. Onun çiyinləri ərinin əli altında azca tərlədi. Əri, onun yanağından nəzakətlə öpdü. Ancaq bu sükut çox sürmədi. Yad adam təzədən pəncərəni döyməyə başladı.

Qadının bədəni ürpaşdı:

– O sərxoşdur... O bizi öldürəcək!

– Zəhrimara qalsın, səsinə kəssənə.

O, əlini səvqi-təbii bir hərəkətlə qaldırdı, qadınına bir silə çəkdi. Qadın səsinə kəsdi. Kişi əlini aşağı salmadan bədəninə irəli verdi, pəncərəni açmaq üçün dəstəkdən tutdu. O özündə güc və qətiyyət hiss etdi:

– Tez olun, cərəyan xəttini birləşdirin, yoxsa mən.

– Yaxşı, bir şərtlə razıyam, gərək siz mənə də aparasınız...

Bu, vəziyyətdən çıxmaq üçün ən ağıllı tədbir olardı... Lakin qadının gözləri çılgınlıqla parıldıdı. Kişi çiyinlərini çəkərək:

– Axı, sizə dedilər ki, olmaz, demək olmaz, – dedi.

– Axmaq, siz mənə başa düşmürsünüz...

– Nə qədər ki, siz sərxoşsunuz, mən heç bir şey anlamam istəmirəm.

Onların ikisi də danışır, bir-birinə qulaq asmırdılar.

Qadının gözündəki dəhşət tədricən ərinə də sirayət etdi:

– Əgər cərəyan xəttini birləşdirsəniz, mən sizə söz verirəm ki...

Kişi sözünü qurtarmamış, qadın qorxunc bir səslə çığırıldı:

– O, əlini içəri soxmaq istəyir!

Qorxuya düşmüş kişi, dərhal dəstəyi burub şüşəni qaldırdı. Yad adam qışqırdı. Qadının dişləri qorxudan bir-birinə dəyirdi. Əri çətinliklə dəyə bildi:

– Bax, gördün... Qurtardı... Özün görürsən ki, o bizə heç nə edə bilməz. Mən sənə dedim ki, biz qaladayıq...

– O istəyirdi ki, əlini içəri soxsun... Əgər sən onun barmağını əzməseydin...

Kişi, yad adamın barmaqlarını əzməyinə peşman oldu.

Qadın əsə-əsə birdən dikəldi:

– O hardadır?

Onlar diqqətlə qulaq kəsildilər. Nə səs, nə səmir. Qadın özünü ayaq üstə saxlaya bilmədi. Fəralar gur işıq saçdı. Yad adam beş metr aralı, düz maşının qabağında dayanmışdı. Gərginlikdən üzgözü öyilmişdi. Əllindəki yekə daşı atmağa hazırlaşdı. İşıq onun gözlərini qamaşırdı. O, hiddətlə daşı tulladı. Qadından boğuq bir səs çıxdı. Maşının sol farası parça-parça oldu. Kişi işığı söndürdü.

Bu hal uzun müddət davam edə bilməzdi. Bir neçə dəqiqə də belə keçsəydi, qadın bu gərginliyə dözə bilməyəcəkdi. Əri qət etdi:

– Mən çıxım onunla danışım!

– Yox!

– Mənə qulaq as...

– Çıxma, o səni öldürər. Silahı var.

– Əgər onun tapançası olsaydı, çoxdan...

Qadın ərinə sıxılaraq, onu sözünü tamamlamağa qoymadı.

Kişi, yad adamlar necə mübarizə etdiyini və məğlub olduğunu təəvvürünə gətirdi... Arvadının bu heyvanın əlində əsir olduğunu düşünürə qadınla razılaşıdı.

Gülüş səsləri yenidən gəldi:

– Mənim hələ vaxtım var... – deyə yad adam çığırdı. O, öskürəkən boğulurdusa da gülməkdə davam edirdi. – Mənim hələ vaxtım var!..

Onun ləngər vura-vura məşının ətrafında gəzişməsi aydın eşidilirdi. Sonra onun addımlarının səsi kəsildi.

– Əlbəttə, o, butulkasını da özü ilə gəzdirir, – deyə qadın pıçıldadı, – bircə qulaq ver! O, ayaq üstə dura bilmir. Sən gördün ki, o tamamilə özündən çıxmışdı. Qapını açmaq ağılsızlıq olardı...

– Əlbəttə, əlbəttə...

Kişi tənhalıq hiss etdi. Ərinə sığınmış bu qadın onu xarici ələmlə əlaqələndirən yeganə körpü idi.

– Keçər, qorxma. Hər şey yaxşı olacaq. Biz ki, bir yerdəyik. Elə bu, böyük işdir.

Qadın sakitləşdi, üzr istəyən balaca bir qız kimi yavaşdan dedi:

– Hər halda mən sınaqdan yaxşı çıxa bilmədim.

– Əlbəttə, özizim. Bu, sənin üçün həddindən artıq ağırdır. Mən çox təəssüf edirəm ki...

Qadın onu qabaqladı:

– Sən haqlısan. Bu mənim xeyrimə oldu.

Onların hər ikisi açıq danışmağa cəsarət etmir, fikirlərini birbirinə üstüörtülü ifadələrlə başa salmağa çalışırdılar. Qadın başını onun çiyəninə qoyub dedi:

– Mən dərhal başa düşdüm ki, sən düz deyirsən: biz qaladayıq.

Kişi üzünü turşutdu. Bu sözün mənasını o, yalnız indi dərk etdi. Doğrudan da qadınla bir yerdə bu qala içərisində qıfıllanmış qalmışdı. Halbuki bir az əvvəl qadın ona öz canını kimi baxırdı. Bu fikir, qadının gic beynində hər dəqiqə yenidən oyana bilərdi.

Birdən ağına gələn fikir onu çaşdırdı: kim bilir bəlkə də yad adam, həmişə onu təqib edən xoflardan xilas olmaq niyyəti ilə öz ərinə öldürmək istəyən arvadının göndərdiyi canıdır? Axı, həmişə geri çəkilmək olmaz. Təhlükə ilə üz-üzə gəlmək lazımdır. Ancaq hansı təhlükə ilə? Bircə bunu bilmirdi. Lakin hiss edirdi ki, o, nə isə çox mühüm və əsas bir şeyi hələ həll edə bilməyib. O, bir siqaret çəkmək istədi. Siqaretin odu qaranlıqda işıqladı.

– Bir tədbir tök! – deyə arvad təkid etdi.

– Nə tədbir?

– Bilmirəm. Bir qərara gəl.

– Cəhd edərim.

– Əlbəttə, bu hiylədir. O bizi arxayın salmaq üçün belə edir. Guya çıxıb gedib. Gözləyir ki, sən çıxasan, arxadan üstünə atılsın.

Kişi, dinnməzcə başı ilə arvadını təsdiq etdi. Sonra yadına düşdü ki, qaranlıqda qadın onu görmür. Mızıldandı:

– Ola bilər.

Onlar diyiylənən daşın səsinə eşidib diksindilər. Uzaqda qaranlıqda xırıltılı bir səs eşidildi:

– Mənim hələ vaxtım var, siz sərsəmsiniz.

Onlar bir-birinin əlini bərk-bərk sıxdılar. Qadın ağlamsınaraq:

– O sərxoşdur, – dedi.

– Əlbəttə, elədir, özizim.

– Mən haqlıyam. Boynuna al!

– Bəli.

Kişi deməyə daha söz tapmayaraq, külbabını əli ilə tapdı və siqaretin kötyünü ora basdı. Yanında arvadı astadan ağlayırdı. Qadını ovundurmaq onun fikrindən belə keçmirdi.

Axır ki, qadın özünü saxlaya bilmədi:

– Heç olmasa işığı yandır. Onun harda olduğunu bilək.

O daha mübahisə etmək istəməyərək razılaşıdı. Gur işıq zülməti yararaq meydanı və yolun bir hissəsini işıqlandırdı. Heç kəs yox idi. Qaranlıqda qayalar vahiməli kölgə salırdı. Yad adam yox olmuşdu.

– Yenə sən haqlı çıxdın, – deyərək əri məşının işığını yandırdı. – O gedib.

– Yox! O gizlənib!

Kişi köksünü ötürdü. Heç nə vecinə gəlmirdi. O, qəhqəhə çəkməyə hazır idi.

– Azca hava almaq istəyirsən?

Cavab gözləmədən pəncərənin şüşəsini endirdi, dəridən nəfəs aldı. Qadın narahat halda onun hərəkətlərini izləyirdi. Arvadını sakitləşdirmək üçün o, cib fənərini yandırdı, əlini pəncərədən bayıra çıxarıb ətrafı işıqlandırdı. Birdən duruxdu. Tünd mavi səmanın fonunda sanki qayaya buxovlanmış yad adamın surəti görünürdü. O gözlədi. Arvadının pıçılısına qulaq verdi: o, dəli kimi tez-tez ucadan pıçılıyırdı:

– O, sərxoş deyil, o dəlidir! O, dəlixanadan qaçıb. Bax, bir bax, o heç başını tərpətmir. Dəlidir! Bu daha təhlükəlidir. Mən sənin düşmək istədiyini düşünəndə... O səni öldürə bilirdi!

Qadın kəsik-kəsik nəfəs alırdı. Kişi azca dönrək onu dinləyirdi. Elə bil ki, arvadının səsi haradansa uzaqdan gəlirdi.

Qadının ona baxdığını seziş deddi:

– Mən özümə bacarmıram. Lakin, bu vəziyyət mənə sadəcə gülməli gəlir. O bizdən on metr uzaqlıqda oturub, biz qəzəblə ona baxırıq, o da bizə... Hərçənd ki, nə o, nə biz bir-birimizi nəinki tanımırıq, hətta bu qaranlıqda bir-birimizə belə yaxşıca baxa bilmirik.

Qadın susmuşdu. Kişi öz-özünə dedi: “Hələ gözləyə! Mənim üçün indi heç fərqi yoxdur!”

Səmanın tünd fonunda yad adamın surəti yandan görünürdü.

Qadın dodaqaltı dedi:

– Hələ də ulduzları müşahidə edir...

Kişi özünü saxlaya bilmədi:

– Bəlkə şəirdir?

Qadın fənəri maşının oturacağına qoydu və yerini rahatladı, elə bil bütün gecəni burada keçirməyə hazırlaşdı.

– Sən nə barədə fikirləşirsən?

Kişi cavab vermədi. O, indi fikrində götür-qoy edirdi. Yad adam yaddan çıxmışdı. O, ər-arvad kimi yaşadığı iyirmi illik həyatını xatirində yenidən canlandırırdı. Bir cəhət aydın idi ki, qadın öz ağalığını göstərmək, onu özünə tabe etmək üçün bütün bu illərdə ərinə olmazın əzab-əziyyət vermişdi. O öz məqsədinə çatmaq üçün hər bir vasitədən istifadə etmiş, heç bir fədakarlıqdan çəkinməmişdi... Bu iyirmi ildə o, hakim qadın rolunda çıxış etmiş və qələbə əldə etdikdən sonra da yenə təmin olunmamışdı. Məsuliyyət hissi kişinin əl-qolunu bağlamışdı. Hər dəfə onun göz yaşlarına, qışqırmasına və yalvarışlarına uyub güzəştə getməklə arvadını daha da xarab edirdi.

– Nə fikir edirsən?

– Hər cür adamın girib-çıxa bildiyi açıqqağılı ev barəsində fikirləşirəm.

– Hər şey söyləməyin vaxtı gəlib çatmışdı. – Cümlələr elə bil bir-birinin dalına düzülmüşdü. Sanki o, bunları qabaqcadan düşünmüşdü. – Öz-özümə deyirəm ki, mən səni qoyub gələ bilərdim. Ancaq istədim ki, sən də tək qalmayasan, mən də...

Qadın dodaqlarını bir-birinə sıxıb gözlədi ki, bu “tutma” keçsin. Kişilik heysiyyəti indi yəndəmsiz olsa da onu qəhrəmanlıq göstərməyə təhrik edirdi: o, məhz öz igidliyini sübut etmək xatirinə maşından düşməyə yığılırdı. Arvadı düşündü ki, “onun istəyinə qarşı durmaq lazım deyil”. Kişi davam etdi:

– Səninlə mənim aramda heç vaxt əsil mənada belə yaxınlıq olmayıb.

Qadın özünü saxlaya bilmədi:

– Bununla nə demək istəyirsən?

– Heç nə? Biz bir-birimizi tanımadan, bir-birinə tamam yad adam kimi iyirmi il bir yerdə yaşadım.

Kişi çox dərinə getdi. Qadın hiddətləndi və qışqırdı:

– Sən sərəmələyirsən. Sən öz gücünə öyünmək xatirinə canına qəsd edirsən və məni müdafiəsiz qoymaq istəyirsən.

– Mənim müdafiəm sənin nəyinə gərəkdir? Mən ki heç nə etmirəm.

– Hər halda biz möhkəm sığınacaqdayıq.

– Daha doğrusu, həbsxanada.

– Sən ki bir az əvvəl qaladan danışırıdın.

– Heç təfəvütü yoxdur! – deyərək kişi sözü kəsdi və qapının dəstəyindən yapışdı.

– Düşmə! – deyərək qadın ona yalvardı, – sən ki məndən az qorxmursan.

– Bəlkə bir az da çox qorxuram. Lakin, əzizim, əgər mən bunu etməsəm, sən heç vaxt məni bağışlamazsan. Mən də bunu heç vaxt sənə bağışlamaram.

Kişi maşından düşdü. Hədsiz yüngüllük hissi narahatlıq və həyəcan hissi ilə qarışdı. Lakin heç bir şey baş vermədi.

– Fənəri mənə sarı tut.

Qadın maşından bayıra uzandı və dəmir dəstəyi ona verib dedi:

– Özünü qorumaq üçün.

Fənərin saldığı işıqda kişi hələ təhlükəyə qarşı addımlayırkən, qadın öz əlinə baxdı və təəccübləndi. Əli əsmirdi. Ürəyi rahat vururdu. Onları vahiməyə salan bu təhlükə, sən demə, hər ikisi üçün azadlığa bərabər olmuşdu. Kişinin dalınca qadın da məşindən düşdü.

Əri hərəkətsiz qalan yad adamın qabağında dayandı. Əsən külək onun sözlərini o tərəf-bu tərəfə yayırdı:

– A kişi, bütün bunların sarsaqlıq olduğu hələ sənə çatmayıb?

Qadın cavabı eşitmək üçün nəfəsini belə almırdı. Yad adam ağzını açmadı. Kişi davam etdi:

– Hə, cavab ver, görüm! Yoxsa, sizi bu dəstək qorxudur?

O, dəstəyi kənara atdı. Yad adam susmaqda davam edirdi.

Kişi bir addım irəlilədi. Arvadı bədbəxt bir hadisənin baş verəcəyini hiss etdi. Qadın ərinin yanında olmaq istəyirdi, ancaq qorxu, tamamilə yeni, naməlum bir qorxu onun ayaqlarını clə bil yerə mixləmişdi. O, ərinə xəbərdar etmək istədi, ancaq sözü boğazında qaldı:

– Siz cavab verə bilərsinizmi? Hey, siz yatmısınız?

Qadın gördü ki, əri yad adamın çiynlərindən tutub silkələyir, onu çağırmaq istədi:

– Toxunma! Onu öz üstünə qızıdırma!

Əri bir addım geri çəkildi. Yad adamın bədəni bir neçə dəqiqə də qayaya söykənmiş halda qaldı, sonra tərpənib yerə sərildi.

Qadın yüyürdü və ərinin qucağına atıldı. Sonra nəfəsi kəsilə-kəsilə məzəmmət etdi:

– Onu sən öldürdün?

Qadın, fənərin işığını yerdə uzanan adamın üstünə saldı. Fənər yad adamın döşətdən öylmiş üzünü, sonra düyməsi açılmış pençəyinin arasından görünən yarasını işıqlandırır.

Kişi xəcalət və təəssüf içərisində hadisələrin gedişini hafizəsində canlandırdı. Bir az əvvəl xarab olmuş bir motorun, yaxud partlamış bir şinin səsi zənn etdiyi qəribə səs, əlbəttə, güllə səsi imiş! Yad adamı kimsə yaralamışdı. O, kömək istəyirmiş. O istəyirmiş ki, onlar yaralıni xəstəxanaya aparsınlar. Onlar isə heç ona qulaq asmaq istəməmişdilər.

Bəli, ola bilsin ki, kişi nəhayət, arvadının ürəyinə yol tapmışdı, lakin...

– Sən düz deyirsən, – kişi yavaşca dan dedi, – onu mən öldürdüm!

JORJ BLON

ÖLÜMƏ YÜRÜŞ

(qısa ixtisarlar)

Mən lemminqəm. Biz lemminqlər artıq neçənci nəsilidir ki, öz yaylarımızda xoşbəxt həyat sürürük. Bizim öz gecəimiz, öz gündüzümüz var. Gündüzlər biz ehtiyat üzündən yuvamızdan uzaqlaşmırıq, günün bu çağında biz daha ağıllı, dinc və sakit oluruq. Toran qarışanda yuvadan bir az aralanmaq da olar, ancaq onda öz təbii sərhədimizdən kənara çıxmağa cəsarət etmirik. Ot-ələf yeyir, ağacların zoğlarını, ağcaqayınların zərif qabığını gəmiririk.

Gecələr soyuq olmayanda yuvamıza xeyli gec qayıdırıq, yem axtarıq, ya da cləcə ayın-ulduzun altında oynaqlaşırıq. Günlər keçir, həftələr ötür. Getdikcə gün uzanır və bu zamanlar biz dişlərə meyil edirik. Hər lemminqin arzusu odur ki, öz xasiyyətinə uyğun bir sevgili tapsın və burnunu xəlif-xəlif onun burnuna sürtsün. Özü də bu sevgi oyunları rəqabətdən-filandan, qısqanclıq və bu sayaq faciələrə uzaq olur. Bu uzun gündüzlərdə hər bir lemminqə öz adaxlısından bir, yaxud iki yadigar bala qalır. Sonra yenidən uzun gündüzləri uzun gecələr əvəz edir. Torpaq qarlı örtülür. Biz yuvalarımıza çəkilir, torpaq altında soyuqdan gizlənir, bütün qışı otla örtülmüş yuvada yumrulanıb yatırıq. Hərdən lemminqlərdən biri oyanır, toplanmış yem ehtiyatından bir az yeyir, sonra yeraltı yollarla yuxarı çıxıb bayıra boylanır. Oradasa şaxta, qar, zülmətli gecə. Geriyə, tez geriye! Sonra uzun gündüzlər yenidən geri qayıdır və hər şey təzədən başlayır. Bəli, o zamanlar biz xoşbəxt idik, çox xoşbəxt.

Bəs nə üçün indi hər şey dəyişdi? Niyə bu acı fəlakət canavarları, yırtıcı quşları deyil, bizi, Allahın bu dinc canlılarını haqladı? İndi mənim dayandığım bu yad sahilə bizim böyük tayfamızın qalıqları – cəmi bir neçə lemminq təqətsiz halda sorilib qalıb: ya ölüblər, ya da artıq can üstədir. Ola bilsin, bir azdan mən də öləcəyəm. Bizi buraya sürüyüb gətirmiş və əgər gücümüz qalsaydı, daha uzaqlara qovacaq amansız tələyin qurbanı kimi sizə öz faciəli tarixçəmi danışmaq istəyirəm.

Bu qeyri-adi şortiliyə – sözü lemminqə verdiyimə görə qoy oxucum məni bağışlasın. Vaxtilə Hamlet bu lemminqlərdən birini görsəydi, “şiçovul”, “şiçovul” – deyər qışqırdı. Zəhiri görünüşünə görə onu balaca mamont da oxşatmaq olar, ancaq lemminq sürünür, yüngül sıçrayışla hərəkət edir.

İpək kimi yumşaq xəzi, sarı xalla örtülmüş qırmızımtıl pəncələri, açıq rəngli qarnı ona xüsusi yaraşır verir. Ağillı, oynaq gözlləri var. Ancaq bilmirəm, mənim bu zərif canlını öz dili ilə danışdırmağa haqqım çatırmı?

Əhvalatı bütün təfərrüatı, incəliyi ilə oxucuya çatdırmaq üçün bunu ən yaxşı üsul hesab edirəmsə, nə üçün də belə bir şortiliyə bəraət qazandırmayım. Mən belə düşünürəm ki, lemminqlərin ağılaşmaq macələrinin əsasında düşüncə, fikir, ya da mücərrəd anlayış deyil, humoral dəyişiklikdən doğan bir hiss, sarsıntı dayanır. Lemminqlərlə bağlı bütün nağılları bir kənara qoysaq (lemminqlərdən yazan ilk müəlliflər onların yağış kimi göyden töküldüyünü iddia edirlər), başqa heyvanlar kimi lemminqlərin səyahət ehtirasını da endkrinoloji – sinir sisteminin pozulması ilə izah etmək olar. Biz burada yenidən bir sıra tapmacalarla qarşılaşıq. Axı humoral prosesin nəticəsi-olan davranışın dəyişməsi həm də bizim, bütün insanların qismətidir. Öz kiçik qardaşlarımızla birgə biz də bu istibdadın yükünü çəkirik: o, bir anda bizim vurğunluğumuzu qat-qat artırmağa, bizi lirik bir ovqata kökləyə bilər, bizə cəsarət verər, ağıllı bütün hökmlərini boğar, elə bir təhlükəni unudur ki, adı vəziyyətə biz onu mütləq hesaba alardıq. Qismən elə buna görə mən lemminqi özümə hekayətçi seçmişəm. Bu halda birinci şəxsin dilindən təhkiyə mənə daha canlı və ifadəli görünür. Yadıma düşəndə ki, görkəmli fransız alimi – balinalar üzrə mütəxəssis professor Budker öz povestində çəkinmədən sözü qəzəblə balınaya verib, bu üsulun qanuniliyinə olan son şübhələrim də yoxa çıxdı.

Norveç lemminqləri bu ölkənin ən ucaq şimal hissəsində – dağlarda, yüksək yaylalarda yaşayır. İndi isə sözü öz hekayəçimə verirəm. Hərdən mən bacardıqca gec-gec lemminqin sözünü kəşib, onun duyub seçə bilmədiklərini özüm danışacağam.

Hər şey ondan başladı ki, biz həddən artıq çoxaldıq. Mən bu barədə çoxdan düşündürdüm.

Və yaqın heç vaxt öyrənə bilməyəcəyəm ki, mən anadan olanda və mənim gəncliyimdə biz nə qədərdir. Biz yeraltı keçidlərdə, açıq səma altında görüşürdük, ancaq hamımız birdən yuvamızı tərk etməirdik. Hər ailənin öz yuvası var idi və hər bir gənc lemminq ərsəyə çatanda valideynlərini tərk edib özünə ayrıca yuva qururdu. Əlbəttə, biz mehriban idik, amma çox da yox. Rastlaşanda burnumuzu bir-birinə sürtür, ələlxüsus cavanlar dostcasına döyüşür, açıq havada oynaqlaşırdı – bizim ictimai həyatımız bundan ibarət idi. Qalan şeylərdə hərə yalnız özü üçün yaşayır, özü üçün çalışırdı. Hətta ən iri yuvada da birgə yaşamağı xoşlamırırdıq. Mən yuvadan çıxanda tək-tənha gözib-dolaşmaq istəyirdim. Hər şeydən də çox toran qovuşanda gozməyi xoşlayırdım. Sənük işiq gözümü qamaşdırmırdı. Bəzən də dörd yanı qatı duman bürüyür, göz gözü görmürdü. Göyde quşlar uçurdu, amma biz onları görə bilmirdik, yalnız qanadlarının şappılısını eşidirdik, lemminqlər göz qırpmında yoxa çıxır, gizlənidilər. Bu boyda dünyada yalqız qalırdım. Şəhli otları qırpır, torpağı eşib bitki köklərini gəmirir, daşların üstündən hoppanıb düşürdüm, o qədər oynaqlayırdım ki, ürəyim şiddətlə döyünməyə başlayırdı, azacıq yorğunluq kimi yuvamıza tələsirdim, çünki xasiyyətimə yaxşı bələd idim, bildirdim ki, yolda qəfildən məni yuxu tuta bilər, bir neçə saniyəlik yata bilərəm – belə bir yuxu isə ölümə bərabərdir. Yuvasından uzaq düşüb, yatıb-yuxulmuş lemminqləri quduz düşmənlər pusub gözləyirdilər.

Ailə qurandan sonra da tək gozmək vərdişini tərgitə bilməmişdim. Mənim arvadım körpələrlə məşğul idi, amma o özü də gozməyə çıxanda təkə çıxırdı. Balacalar böyüyəndən sonra mən ailədən uzaqlaşır, özümə təzə yuva seçirdim. Beləcə ömür sürürdük, bəlkə də yeknəsəq, amma dinc və xoşbəxt yaşayırdıq; özləri barədə danışmağı sevməyən təvəzökar adamların həyatına bənzəyirdi bizim həyatımız.

Günlərin bir günü, qışın sonunda yuvamdan çıxıb yeraltı şəhərimizin çıxışı qapılarında birinə yollandım. Yuxarıda kolların çox dadlı qabığı var idi, ancaq mən təzə yem üçün darıxmışdım.

Yolda daha üç lemminqlə rastlaşdım, onları tanımaq olmurdu, bir-birini itələyə-itələyə qabağa soxulurdular. Lemminqlərdən biri hətta qəzəblə ciyildədi də. Bu məni çox təəccübləndirdi. Yuvarın ağzında adət üzrə ayaq saxlayıb vəziyyəti öyrənmək istədim.

Qar ay işığı altında parlayırdı, bəzi yerlərdə qar topalarının da yuxarıda iri-iri qayalar qaralırdı. Məndən bir neçə addım aralıda lemminqlər cırdan ağcaqayınların kökünü gəmirirdilər. Mən göz-ləməzdim ki, onları bu qədər çox görəcəyəm. Qar basmış kolların ətrafında toplanmış lemminqlər övvəllər olduğu kimi sakit, dinc deyil, hay-küylü, əsəbiydilər, itələşə-itələşə, çıxırışa-çıxırışa ağaca tərəf can atırdılar. Hara baxırdın lemminq idi, harasa tələsir, vurnu-xurdular, yuvadan xeyli uzaqlarda, açıqlıqda tullana-tullana gəzir-dilər. Ağışsızlığa bax! Əgər sonradan məlum olsaydı ki, bu sarsaqların çoxunun qarın üstündə ölüsü qalıb – yorğunluqdan yatıb, donublar, zərrəcə də təəccüblənməzdim.

Yerin təkindən lap yanımdan daha iki lemminq sıçrayıb çıxdı. İrəli cumdular, bir kolu əhatəyə almış lemminq topasının ətrafında bir xeyli hərlənib-fırlanıb çölə sarı qaçmağa üz qoydular və bir azdan gözdən itdilər.

Bu qeyri-adi mənzərəni seyr edəndə ürəyim şiddətlə döyündü. Hələ də torəddü içində yuvarın ağzında dayanıb çölə çıxmaq üçün münasib vaxt gözləyirdim, ancaq birdən mən də içimdə uzaqlara qaçmaq, başqa lemminqlər kimi atılıb-düşmək istəyi duydum, buraya təzə yem üçün gəldiyimi artıq unutmuşdum. İndi artıq yeganə bir istəyim var idi: hərəkət etmək. Məndə indiyəcən keçirmədiyim bir hiss yaranmışdı. Ürəyim şiddətlə döyünürdü.

Mən daha dözməyib irəli cumdum, qarın içində atılıb-düşməyə, ora-bura qaçmağa başladım. Sonra qaçıb özümü dəstəyə cırpıdım, lemminqləri itələyə-itələyə kolluğa soxuldum ki, ağac qabığı gəmirim. Birtəhər qarnımı doyurdum və geriye dönüb təzədən dəstənin içindən özümə yol açmağa başladım, o qədər həyəcanlı idim ki, o biri lemminqlərlə birgə necə zingildədiyimi də hiss etmirdim.

Bu çılgın vəziyyətdə nə qədər qaldığımı söyləmək çətindir. Ancaq o yadımdadır ki, qəfildən burnumun donduğunu hiss elədim. Demək, başımı hələ tamam itirməmişdim və bu xəbərdarlıq mənə bir əmr təsiri göstərirdi. Mən geriye dönüb yuvaya dürtüldüm. Bütün keçid mənim kimi yuvasına tələsən lemminqlərlə dolu idi. Üstəlik, yuvarın dərinliyindən bizə tərəf lemminq seli axıb gəlirdi. Dəhşətli bir basabas idi. Biz hamımız zülmət içində vurnuxur, bir-

birimizi itələyir, çıxırırdıq. Yorulub, öldən düşmüş yuvama çatdım və elə o dəqiqə də yuxuya getdim.

Belo hallar tez-tez təkrarlanmağa başladı. Bir neçə dəfə keçid yollarındakı səsdən və vurnuxmadan oyandım və məndə də yuvadan çıxıb getmək arzusu oyandı. Həmişə yuvaya olduqca yorğun qayıdırdım və elə o anda yatırdım, ancaq xilasedici yuxular da get-gedə qısalırdı. Mən tez-tez yuxudan ayılır və dinnməzəcə uzanıb ətraf-dakı qaçaqaça, səs-küyü dinləyirdim. Bizim yeraltı şəhərimizin övvəlki sakitliyindən, payda-qanunundan əsər-olamət qalmamışdı. Oraya dönmək üçün məndə istək az, lap az qalmışdı. Görürdüm ki, o biri lemminqlər də mənim kimidir. Xoşbəxt həyatımız sona çatmışdı və biz bunun səbəbini heç cürə anlaya bilmirdik.

Qış çıxmaqda idi. Qarlı yamaclarda günəşin ilk şüaları bərk vururdu. Gecələr qısalır, gündüzlər uzanırdı. Biz əlaqaranlıqda yuvadan çıxıb ağcözlüklə qar altından boylanən bitkilərin üstünə atılırdıq, amma yenə də vurnuxur, itələşirdik. Ağlıni itirib yuvadan xeyli uzaqlaşan lemminqlər isə səssizcə uçan bayquşların, ya da göydən daş kimi tökülən sarların qurbanı olurdu.

Elə o vaxtlar anladım ki, biz tədricən öz şəhərimizdən qopub ayrılırdıq: şəhərimiz dolub daşırdı. Qabaqlar – hər birimiz ayrıca yuvada yaşayırdıq, ancaq indi yuvalar xeyli artmışdı və sıxlıq bizi boğurdu. Yeraltı yollar, demək olar, fasiləsiz şəkildə axıb gedən lemminqlərlə dolu idi. Dar keçidləri genəltmək üçün biz torpağı oyur və bəzən özümüz də istəmədən evin divarını, damını söküb uçururduq, beləcə şəhərimizi – indi bu qədər nifrət etdiyimiz şəhəri dağıdırdıq. Bu şəhəri atıb qaçmağa, baş alıb hara gəldi qaçmağa – qurtulmağa can atırdıq. Biz hamımız bayıra çıxanda o qədər çox görünürdük ki, özümüz də qorxurduq. Mən yalnız bu basırıq və səslə-küylü şəhərdən deyil, törəyib artaraq hər tərəfi ağzına almış lemminq kütləsindən də uzağa qaçmaq istəyirdim. İstəyirdim bir vaxtlar yaşadığım sakit – dinc həyata qayıdım.

Dinclik istəyi, keçmişin xiffəti məni təbədən çıxarırdı. Hiss eləyirdim ki, o biri lemminqlər də mənim günümdədir. Hamı həyəcanlı, əsəbi və hirsli olmuşdu. Hər bir görüş dava-dalaşla qurtarırdı. Biz burnumuzu dostcasına bir-birimizə sürtməkdənsə, itələşir, qışqırır, bir-birimizin üzünə tüpürür, dalaşırdıq.

Günün uzanması ilə sevgi çağı yetişdi. Övvəllər bu dövrü çox xoş keçirirdik, indi isə elə bil əsil cəhənnəmə düşmüşdük. Ehtiras

bizi dəhşətli bir qüvvə ilə бүürmüşdü. Biz onsuz da kiçik bir bəhanə ilə dava-dalaşa hazır idik, indi dişli lemminqlər üstündə gedən döyüşlər müdhiş bir şəkil almışdı, halbuki dişilər kefin istəyən qədər idi. Rəqiblər arasında ölüm-dirim vuruşu gedirdi. Biz leş və ümumən ot yemirik, ona görə də məğlub olanların cəsədi qalıb çürüyür, ətrafa üfunət yayırdı.

Belə bir dəhşətli mühitdə dünyaya təzə lemminq nəslı gəlirdi. Qoribə olsa da, bu körpələr öz atalarından, babalarından daha tez böyüyür və bizim kimi əsəbi, qorxaq, azgın və həyasız olurdular. Gör bizim tayfanın başına necə müsibət gəlmişdi ki, lap südümər lemminqlər də özlərinə dişli axtarır və onların uğrunda qəddarlıqla vuruşurdular: ən dəhşətli də o idi ki, biz – valideynlər də aqlımızı itirmişdik. Biz bu gənc nəsillə rəqəbat aparır, onlarla öz tay-tuşumuz kimi çarpışırıq.

Mənim yaşadım olan dişli lemminqlər indiyəcən ildə bir, uzaq-başı iki dəfə bala verirdilərsə, bu yazdan üç, hətta dörd dəfə balalamağa başlamışdılar.

Aydın idi ki, bu cür çox gedə bilməz. Şəhərimizdə yaşamaq tamamilə dözülməz olmuşdu, biz hamımız təlaş içində idik və tək bir şey istəyirdik – qaçmaq, hara olursa olsun qaçmaq, bu dəhşətli basırıqdan uzaqlaşmaq!

Nəhayət, günlərin birində sübh çağında biz yola düşdük. Yuvaların ağzı, dörd bir yan lemminqlərlə dolu idi. Bu dəhşətli basırıqdan bir dəqiqəliyə də olsa ayrılmaq üçün mən bir ağacın budağına dırmaşdım – oradan bütün lemminq tayfası ovuc içindəki kimi apaydın görünürdü.

Gülməli və kədərli mənzərə idi. Lemminqlər dörd bir yana yayılaraq çağırır, bir-birini dişləməyə can atırdılar.

Qəflətən elə mən dayandığım budağın altından lemminq topasının içindən bir erkək lemminq irəli atıldı. Mən onun günbatana doğru tələsdiyini, yamac aşağı cumduğunu gördüm. Əvvəllər heç kəs bizim yayları tərk etməmişdi. Ancaq bu lemminq onun sərhəddini keçərək geri belə baxmadan irəliləyirdi.

Bu qeyri-adi qəhrəmanlıq dərhal öz təsirini göstərdi. Onun ardınca dörd, sonra on, otuz lemminq də yamac aşağı götürüldü. Onlar dəli kimi irəliyə doğru can atırdılar.

Mən onların ardınca baxıram, ürəyim şiddətlə döyünür. Bir göz qırpımında yerə sıçrayır və yamaca doğru qaçıram. Bir neçə sani-

yədən sonra, yayların lap sərhəddində ayaq saxlayır, geriye baxıram. Lemminqlər dəstə-dəstə mənə tərəf axırlar. Bir də onu görməyə macal tapıram ki, bəzi lemminqlər yuvanın ağzında qalıb, bəziləri isə hətta yuvaya qayıdıb – bundan artıq heç nə görə bilmirəm, lemminq dalgası mənə ağzına alıb burulğanlı çay kimi üzünə aşağı aparır.

Bütün əlamətlərinə görə o il adi illərdən olsa da, lemminqlər hədsiz dərəcədə artıb tərəmişdilər. Bəzi alimlər bunu ilin çox isti keçməsiylə izah edirlər, bəziləri isə razılaşımayıb deyirlər ki, lemminqlərin hədsiz çoxalması təkcə bununla izah edilə bilməz, çünki bu cür istilər əvvəlki illərdə də olub, ancaq həmin hadisə baş verməyib.

Naməlum səbəbdən – isti-soyuqdan asılı olmayaraq “lemminq ili” gəlir. Bu il qeyri-bərabər nisbətdə təkrar olunur: dörd ildən bir, beş, on və daha çox illərdən bir.

Belə illərdə lemminqlər çox əsəbi və narahat olur, yuvalarındakı basırıqdan yaxa qurtarmaq üçün doğma yurdlarını atıb gedirlər. Əgər lemminqlər bilsələr ki, bu artım zamanı onların sayını nizamlayan qütb bayquşlarının, sarıların və başqa yirtici quşların yuvasında nəhlər olur, necə də dəhşətə gələdilər.

Həmin il bu quşların yuvasındakı balalar həmişəkindən qat-qat çox olur. Tüklü dişli sarı üç-dördü əvəzinə beş və ya altı, ağ bayquş beş-altı bəla əvəzinə səkkiz-on bala çıxarır. O yerlərin digər quşlarında da eyni vəziyyət müşahidə edilir.

Lemminqlərin yerüstü düşmənlərinin sayının artıb-artmadığını söyləmək isə çətindir, burası da var ki, sincab, şimal tülküsü və qütb dairəsinin digər yirticiləri öz yuvalarını gizlətməyi bacarırlar. Hər halda yerli əhali bu zamanlar onlara əvvəlki illərdəkindən daha çox rast gəlirlər. Onlar lemminqlərin ardınca öz yaylarını tərk edib vadi boyunca qərbə doğru gedirlər, bilirlər ki, bomboz lemminq axını gec-tez bu yerlərdən keçəcək. Elə bil lemminqlərin artıq hissəsini məhv etmək üçün gözəgörməz bir sərkərdə-piyada və hava qüvvələrini çəkib bura götürir.

“Lemminq ili”ndə daha bir maraqlı hadisə müşahidə edilir. Bizim köçəri lemminqlərlə heç bir əlaqəsi olmayan, bəzi qeyri-

yırtıcı quşlar, xırda gəmiricilər də bu vaxtlar həddən artıq çoxalırlar. Elə bil kainatda nəşə qeyri-adi hadisə baş verir və bu hadisənin əks-sədası, sirli güəsi planetimizin kiçik bir guşəsinə yetişib hansısa bir həyat enerjisini artırır. Görünür, bu sirli hadisə iqlimə və bitki örtüyünə təsir göstərmir, amma bəzi quşların və heyvanların hədsiz çoxalmasına səbəb olur...

Biz bu söhbəti edərkən lemminqlərin irsi düşmənləri onlara havadan və qurudan hücumə keçməyə hazırlaşmışdılar.

* * *

Üzüaşağı düşdüyümüz yamac bizi çox geniş, dümdüz, hamar bir vadiyə çıxardı ki, burada tökcə sıx, topa halında deyil, sərbəst şəkildə də hərəkət etmək mümkün idi. Bu hamıya bir yüngüllük gətirdi. Biz nəm torpağın üstündə cəld hərəkət etsək də, daha dəli kimi irəli cənə atmırdıq. İrəlində hamımızdan qabaq yayları tərəkən lemminq gedirdi. Onun ardınca on-on iki cərgə, onlardan sonra isə vahid cəbhə kimi yerdə qalan lemminqlər düzülüşdülər.

Bu sayaq biz bütün günü, sonra bütün gecəni yol getdik. Sağımızda çayın şırıltısı eşidilirdi. Səhərlər dincəlmək üçün dayanırdıq. Amma yuva qazmırdıq, hamı bilirdi ki, qarnımızı bərkidib dincəldikdən sonra yolumuza davam edəcəyik. Buradakı təptəzə ot bizim yayladakından xeyli sıx və ləzzətli idi. Bu sayaq bir neçə gün yol getdik, gecələr gedir, səhərlər isə yatıb dincəlmək üçün ayaq saxlayırdıq.

Tezliklə yolumuzu gur bir çay kəsdi. Vadi kəskin şəkildə cənuba sarı əyilirdi, biz isə üzü qərbə doğru yolumuza davam etməliydik. Günəşin ardınca getmək – bu bizim həyat qanunumuz idi. Yurdumuzu tərəkəndən bu qanunla yaşayırdıq, qırılırdıq, məhv olurduq, ancaq nədənsə bu qanunu heç vaxt pozmurduq.

İrəlində gedən lemminq bir an belə tərəddüd etmədən suya girdi, qalanları da onun ardınca çaya tullandılar.

Həmişəlik həmişə mənim xoşuma gəlib, ancaq suya girməyə heç vaxt cəsarət etməmişəm. Yazda, payızda yaylamızda nohura rast gələndə, mən ondan yan ötməyə çalışırdım: ancaq o gün tərəddüd etmədən özümü çaya atdım və hamı ilə birgə çox sadə, təbii şəkildə üzməyə başladım. Çay çox da iti axmırdı. Hava ilə dolaraq yüngülləşmiş xəz dərimin məni necə üzdə saxladığını hiss edirdim.

Başımı, çiyinlərimi sudan çıxarmışdım. Pəncələrimi avar kimi işlədə-ışlədə üzürdüm; az keçmiş o biri lemminqlərlə birgə qarşı sahilə çıxdım.

Bu ilk üzüşümün ləzzətini uzun müddət unuda bilmədim. Sərin su mənə xoş bir gümrəhlik gətirdi. O biri lemminqlər də yəqin ki, belə bir ləzzəti duymuşdular. Silkelənib üstümüzdəki suyu dağıdandan sonra hamımız əmin-amanlıqla sahilə dağılışıb ot-ələf yeyirdik. Heç kəs bir-birini itələmirdi. Hətta bəziləri dostcasına, burun-buruna sürtüşürdü, elə bil keçmiş günlərin məhrəbanlığı, ötüb-gedən səadət dolu anları möcüzəli bir şəkildə geriye qayıtmışdı. Yolu başa vurmuşduqmu? Yemi bizə həmişəlik bəs edəcək bu vadiyə qalacağımı? Yox, bu mümkün deyildi. Biz doyunca dincəlib rahatlasaq da irəli getmək cəhəti əvvəlki gücündə qalırdı.

Ertesi gün dəstə irəliyə, qərbə doğru hərəkətə başladı. Biz vadinin yamacıyla dırmaşaraq meşə ilə örtülmüş, geniş, dərə-təpəli bir yaylaya çıxdıq. Və xeyli müddət yol getdik. Neçə həftə yol yordıq. İrili-xırdalı neçə vadidən keçib-gətdik, amma yayla uzandıqca uzanırdı, qurtarmaq bilmirdi. Biz tələsmədən geniş cəbhə boyu hərəkət edirdik, tez-tez dayanır, bəzən bir neçə gün yerimizdən tərən-mirdik. Bu, sürətli bir yürüş deyil, böyük bir tayfanın köç edib gətməsiydi. Dışılər yoldaca balalayırdı. Bu vaxt köçün hərəkəti bir az ləngiyirdi ki, yanı körpəli analar bizimlə ayaqlaşsınlar.

Yola düşdüyümüz andan bəri düşmənlərimizdən bircəciyi də gözüme dəyməmişdi. Burada, bu dərə-təpəli yaylada da onlar elə bil heç yox idi. Bəlkə də haradasa məndən uzaqlarda lemminqləri qırıb çatırıdılar, ancaq mənim bundan da xəbərim yox idi. Onu da deyim ki, indi biz az gedib, çox dincəldirdik, çünki gecələr lap qısal-mışdı, meşə isə etibarlı bir sığınacaq idi. Səhərin gəlişi ilə hamımız ağacların altında, alt budaqların kölgəsində yer düzəldib yatırıd.

Ətrafimdakı lemminqlərin daha sıx topasını görəndə o saat anladım ki, vəziyyət dəyişib. Yayla kəskin şəkildə daralmış və biz onun son hüdudlarına yetişmişdik, indi sərt yamacla vadiyə gəlməliydik. Çayın axarı bizim solumuzda qalmışdı. Biz yenedən sıx dəstələrlə hərəkət etməli olduq və bu sıxlıq, bu basabas əsəbi-mizi korlayır və bizi təbdən çıxarırdı. Məgər biz öz yurdumuzu tərəkətməmiş, bu uzun yolun yolçusu olmuşduqmu? Deyə bilərsiniz ki, sizin içərinizdəki ən böyük fərdiyəçilər (əfsus ki, mən də onların sırasındayam) həmin o dərə-təpəli rahat yaylaya dönə bilirdi,

yaxud da yamacla yuxarı qayıdıb özgə çıxış yolu axtara bilirdi. Yox, bunların heç biri mümkün deyildi. Geriyə dönmək heç ağılımıza da gəlmirdi.

Qarşısıalınmaz bir qüvvə bizi başçımızın ardınca qərbə doğru sürükləyirdi. Yol daralanda bizi sıxlaşmağa vadar edən tale hamımızı əzablara düşür etmişdi. Biz əlindən qurtarıb qaçmağa çalışdığımız əzabı da özümüzə aparırdıq. Lakin tayfamızı qarşıda gözləyən dəhşətlərin yanında bu əzab boş bir şey idi.

Quşların ilk hücumu səhərin səhə çağında biz vadinin döngəsinə yetişib onun yamacı boyu dırmaşanda baş verdi. Birdən mənim sağından bağırtı qopdu. İki cüt nəhəng qanadın az qala yerə dəyərək çırpındığını və lemminglərin qaçıb dörd bir tərəfə dağıldığını gördüm.

Quş göydən daş kimi yağırdı. Sağdan, soldan, irəlindən. Lap qabağımda mənə çox iri görünen quş qanadını yerə sinmiş lemminqə çırpıb, dimdiyi ilə onun kəlləsini deşdi. Hamı həyəcanlı bir əzab içindəydi, hər tərəfi dəhşətli çığırta bürümüşdü.

Birdən duyduğum ki, ağılı itirmiş kütlə məni yamaca sıxıb və burnum torpaq divara dirənib. Var qüvvəmlə torpağı oymağa başladım. Arxadan mənim yoldaşlarımın və qənimət ələ keçirmiş sarıların çığırması eşidilirdi. Mənimlə bir sırada daha bir neçə lemminq də səbirlə torpağı oyurdu. İstəyirdik divarı oyub içində gizlənmək.

Torpaqda lağım açmaq bizim üçün bir içimlik su kimi asan işdir. Ancaq indi bu dəhşətli tünlkdə nəfəs ala bilmir, boğulurduq. Arxamdakı çığırta və hay-küy əbədiyyət qədər uzanırdı. Yırtıcı quşlar dörd yandan üstümüzə hücum çəkmişdilər. Görəsən doymaq üçün onlara nə qədər qurban lazım idi? Havasızlıqdan boğula-boğula, tələsə-tələsə həyəcan içində torpağı oyurdum. Qüvvəm tükənmişdi, arxadan gələn təzyiq bir neçə anın içində zəifləməsəydi, yəqin ki, mən yorulub ya da boğulub öləcəkdim. Dayanıb bir azacıq nəfəs almaq olardı. Arxaya dönəndə mən açdığımız lağımı ağzında işıq gördüm. Heç bir səs eşidilmirdi. Deyəsən, quşların hücumu kəsilmişdi. Mən elə yorulmuşdum ki, bir saniyənin içində yuxunun yaxaladığı digər lemminglərlə birgə uyudum.

Səs-küyə oyananda o dəqiqə hiss elədim ki, məni yenə divara sıxırlar. Bayırda hələ işıq idi və artıq ikinci hava hücumu başlamışdı. Məni əhatə edən digər lemminglərlə birgə yenidən torpağı oymağa başladıq.

Vadinin ətəyində sarıların bizə neçə dəfə hücum etdiyini deyə bilmərəm. Əvvəlcə biz torpağı yalnız bütün lemming kütləsinin təzyiqini hiss edəndə oyub özümüzə yol açırıdıq, sonra isə fasiləsiz işləməyə başladıq, yalnız hərdən nəfəsimizi dərmək üçün dayanıb dincəldirdik. Lağımı qərbə doğru qazırıdıq. Hətta orada, yerin altında da qanunu pozmurduq, daim günün hərəkəti istiqamətində irəliləyir və bunu aydınca duyub dərək edirdik. Qarşımıza bir maneə çıxanda yolu dəyişmir, həmin səddi döngələmə keçib yenə də qərb istiqamətində qazırıdıq. Torpağın nəmliyindən və bitkilərin kökündən yerin səthinə çıxan məsafəni müəyyən edirdik. Az keçmiş biz üzüyuxarı oymağa başladıq. Kök-kömrək çoxalır, nəmlik artır. Bir az da güc verib yerin səthinə çatdıq. Qaranlıq idi, göy də ulduzlar sayrışırdı. O qədər yorulmuşduq ki, yemək haqqında fikirləşmədən o andaca yuxuya daldıq.

Bu yamac çox dəhşətli yer idi. Biz gecə-gündüz dinclik nə olduğunu bilmirdik. Ot yeməyə çıxanda bayquşlar bizə sessizcə hücumə keçir, şimal tülküləri bizi güdüdü. Şimal tülküsünün kəskin iyi canımıza vəlvələ salırdı və biz gizlənmək üçün lağımıza cumanda, yırtıcıların qurbanı olurduq. Onlar doyub sakitcə gedən kimi, o biriləri gəlirdi. Bir neçə gün şəhərimiz mühasirədə qaldı və getdikcə artıb çoxalan şimal tülküləri şəhərimizi dağıtmağa çalışırdılar. İri pəncələri ilə torpağı qazır, açdığımız yolu uçurub dağıdırırdılar.

Yamacda qalmaq təhlükəli idi. Ancaq bu ölümcül təhlükə olmasaydı belə biz onsuz da çıxıb getməli idik. Lağımızdakı sıxlıq bizə əvvəlki şəhərimizi xatırladırdı, irəliləyib getmək cəhdi isə qarşısıalınmaz idi. Və günlərin bir günü axşam toran qovuşanda bizim yeni başçımız işarə verdi və bütün lemming ordusu bir nəfər kimi hərəkətə gəldi. Mühasirə olunmuş şəhərdən çıxmaq dəhşət idi. Şimal tülküləri hər tərəfdən bizə hücumə keçir, yırtıcı quşlar yuxarıdan həmlə edirdilər. Ancaq nə etmək olardı! İndi bizi heç nə, hətta ölüm belə yoldan saxlaya bilməzdi. Biz özümüzə deyildik. Lemminglərin əksəriyyəti bu qırğından qorxmur, şimal tülkülerini uzaqdan görəndə qaçıb qurtulmur, öz düşmənlərinə cəsarətlə baxır, qəzəblə onların açıq ağzlarına tüpürür, hətta onların dodaqlarını dişləyirdilər. Bu döyüşlər həmişə lemminglərin ölümü ilə nəticələnərdi, öz yolumuzdan geri dönməyə məcbur edə bilməzdi.

Çəmənləkdə küknar kollarının arxasından, açıq-mavi gölün sahilində al-qırmızı ləkə kimi taxta ev görünür. Evin yanında tövlə və iki pəyə, arxada ağıl. Uzaqdan körfəz çaya bənzəyirdi. Suyun üzünə qara-yaşılı tənənin kölgəsi düşüb. Uzun gündüzlər artıq arxada qalıb. Ot, arpa, çovdar yığılıb qurtarıb.

Qoca Katrin öz evində, mətbəxdə oturmuşdu. O, qabarlı olində əsa kreslodə sanki uyumuşdu. Baxışı kor kimi hərəkətsiz idi. Ancaq o, ətrafdakı hər şeyi görürdü. Qulaq kəsilmişdi, dinləyirdi. Qarını yalqız qoyub gedəndən bəri o, yalnız dinləməklə məşğul idi. "Gecəyəcən geri qayıdacağıq, narahat olma. Hər şey qaydasında olacaq. Ancaq sobanı qalama. Uzan, yat ki üşüməyəsən". Gözməyə getdikləri kənd çox da aralı deyildi. Əlbəttə, hətta qundaqdakı körpəni də apardılar. Cavanlar görək bir az da öylənsinlər. İşləyirsən, yorulursan, günü günə satırsan, ilahi, bir də gözüni açıb görürsən ki, heç bir şeyə yaramayan, meyit kimi bir qarışan. Adama nə qalır, yalnız quru xatirələr.

– Əlbəttə, əlbəttə, – dedi Katrin qarı, – gedin. Məndən niganar olmayın. Mən indi uzanıb yatıram.

Ancaq o uzanıb yatmadı, öz kreslosunda ləl-dinməz oturub, evin hər guşəsini, sonra tövləni, pəyəni, hini canlı bir şəkildə təsvirində canlandırırdı. Qoca madyan tövlədə tək idi. İki at qoşa çarxlı arabaya qoşuluydu. Yaxşı ki, mal-qara tövlədə idi. Tox inəklərsə pəyədəydilər, gövşək vururdular. Səssizlik idi. Hətta hindəki toyuqların da səsi gəlmirdi. Onlar bu tezlikdə oturalı yatmışdılar. Katrinin fikri dolaşib evə dönür. Burada ins-cins yoxdur. Məbel durub gözməyəcəkdi ki, hər şey öz qaydasında olacaq. Evdə, evin yaxınlığında od-filan da yox idi, qorxuləsi heç nə qalmamışdı.

Katrin qarı qəfildən diksindi: itlərdən biri hüddü. Hə, həyətdə iki it də var, ancaq onların nəyindən qorxasan? Tövlə, pəyə, hin onsuz da həmişə bağlı idi. İt bir də hüddü. Bəlkə kimsə gəlir? Amma kim gəlməli idi, hardan gəlməli idi? Nə at tappılıtsı, nə də ikaçarxı arabanın səsi eşidilirdi. İtlərsə clə hey hürür. Yaxşısı budur, baxım görünə olub.

Katrin çətinliklə kreslodan qalxıb pəncərəyə yanaşdı. Heç harda heç nə görünmürdü, yol bombos idi. Ancaq itlər bu tərəfdə

deyildi. Katrin o biri pəncərəyə yaxınlaşıb onu açdı. İtlərin hamısı hürə-hürə harasa qaçır və həyətin künc-bucağında gizlənidilər. Katrin əsasına söykənə-söykənə qapıya yönəlib həyətdə çıxdı. Evin ardına çıxanda tövlə, pəyə görünürdü. Katrin ora-bura qaçısan qaraltıları seçə bildi. Bunlar keçilər idi. Onlar ora-bura atılır, itlər hürür, hey hürür, clə bil dovşan qovurdular. Axı, keçi ki dovşandan qorxmur. Bəlkə canavar gəlib? İndiki vaxtda çətin ki canavar ola. İtlər hürə-hürə canavarın dalınca düşməz. Əlbəttə, yox!

Katrin əlini gözünün üstünə qoyub uzaqlara baxdı, gözləri qaralınca baxdı. Ona clə gəldi ki, keçilər harasa yox oldular. Sakit, boş çöldə yalnız itlərin səsi eşidilirdi. Bu səs də gah kəsilir, gah da yenidən gəlirdi. İndi itlər evə yaxınlaşırdı. Bəli, tamamilə doğrudur, indi onlar yaxınlaşmaqdadır. Qoca Katrin ağılın yanında itləri gördü. Onlar quduzlaşmış kimi hürür, zingildəyir, mırıldayır, bir-birini dişləyirdi. Həyətdə iri bir pişik qaçıb girdi. O, dişində nə isə tutmuşdu. Siçovulmu, quşmu? Pişik evin dalında gizləndi. Tapdaq yerin qurtardığı yerdə otlar clə bil titrəyirdi. Bir neçə saniyə sonra tapdaq yerdə nəşə qara ləkələr əmələ gəldi və bu ləkələr hərəkət etməyə, hoppanmağa başladı. Katrin lemminqləri tanıdı.

Yaşadığı uzun illər ərzində o, lemminqləri azı dörd, ya beş dəfə görmüşdü. Fərma lemminqlərin köç yolu üstündəydi. Neçə dəfə zəmiləri, əkin yerlərini dağıdıb viran qoymuşdular. İndi də qarının ağılına ilkin gələn bu oldu: "Allaha şükür ki, məhsul yığıldıktan sonra gəlib çıxıblar". Lemminqlər isə artıq bütün həyəti bürümüşdülər. Onları ayağının altında görəndə Katrinin yadına düşdü ki, evin giriş qapısını arxadan bağlamayıb.

Lemminqlər geniş cəbhə boyu çay kimi axıb gəlir, hər iki tərəfdən tikilini bürüyürdülər. Tövlədə madyan kişnədi. Qoca Katrin evə tələsdi, hər tərəfi ağzına almış lemminqlərin arasında özünə çətinliklə yol aç-aça qapıya tərəf yönəldi. Lemminqlər qapının ağzına yığılıb ciyildəşə-ciyildəşə bir-birini sıxışdırırdılar. Hələ də ağıldan itlərin səsi gəlirdi. Nəhayət, Katrin qapının ağzına çatdı. Ev lemminqlərlə dolu idi. Daha doğrusu, lemminqlər onun yanından ara verməyən axınla keçib gedirdilər. Soldakı açıq pəncərədən içəri soxulur, qarşdakı pəncərəninə iki şüşəni sındıraraq evə təpirlidilər. Onlar stolların, stulların, döşəmənin üstündə oradan-buraya, buradan-oraya tullanırlar, bu pəncərədən o pəncərəyə atılır, bir yerdə bir saniyə belə dayanmırdılar.

Katrin elə ki lemminqlərin iti dişlərinin ayağına yapışdığını hiss elədi, əsasını qaldırıb açıq pəncərəyə yaxınlaşdı. Lemminqlərdən biri onun önlüyünün ətəyindən sallanmışdı. Yıxılmamaq üçün o, stoldan yapışdı. Lemminqlər ciyildəşir, vurnuxur, az qalırıldı stoldan düz onun üzünə atılırlar. Katrin geri çəkildi, onun əlləri əsirdi. O bilirdi ki, lemminqlər insan üçün də, heyvan üçün də təhlükəli deyil. Ancaq qarı onlarla bacara bilmirdi. O, pəncərəni açıq qoymuşdu, indi nə edə bilirdi? Cavanlar qayıdanda nə deyəcəklər? İlahi, nə deyəcəklər?

İtlər artıq həyətdə hürürdülər. Dörd it və iki pişik qan içində dəm tutmuş adam kimi qaçırdı. Lemminqlər hücumu dəf edir, onların dişinə keçməzdən əvvəl müdafiə olunmağa cəhd göstərirdilər. O bilir ki, isə öz yolunu davam etdirir, civildəşirdilər. Pəyədə inəklər böyürür, tövlədən kişnərti səsi gəlirdi. Mal-qara da bu dəhşətli axını hiss etməmişdi.

Katrin qapının yan taxtasına sıxılıb ağlayırdı, onun qapalı göz-lərindən yaş süzülürdü. Axı o yazıq, bədbəxt bir qadındı, tamam köməksizdi, qorxudan tir-tir əsirdi. Bu dəhşət nə qədər davam edə-cək? Lemminqlər saatlarla gəlib keçə bilirdilər. Artıq zülmət düşürdü, indi gecə başlayacaqdı.

Katrin gözlərini açdı. Tövlədən göy gurultusuna bənzər dəhşətli bir səs gəlirdi. Deyəsən, lemminqlər tövləyə girmişdilər. İlahi, onlar tövləyə necə girə bilirdilər? Onlar gümən ki, artıq oradadırlar! Mədyan şilləq atır, topiyini harasa çırpırdı. Katrin onadək bu gurultunu dinləyirdi. Ən dəhşətli şey baş vermişdi. At özünü o yan-bu yana çırpıb özəkək, bəlkə də öldürəcəkdə. Onu tez açıb buraxmaq lazım idi.

Qoca Katrin lemminqlərin sıx dəstəsinin arasından keçməyə çalışırdı. Lemminqlər ciyildəyir, itlər hürür, inəklər böyürür və bütün bu hay-küy tövlədən gələn gurultunun içində hərdən eşidilməz olurdu. Katrin cəsarətlə bu gurultuya sarı gedirdi.

Tövlənin qapısı lap onun qabağında, bir neçə addımlığında idi. Qapının altından lemminqlər sürüşüb içəri keçirdilər. Onlar özlərinə yol açmışdılar! Yəqin bütün tövləni doldurublar, mədyanın ayağının yanında fırlanırlar!

Katrin əsanı sağ əlindən sol əlinə keçirdi və iri açarı burdu. Hə, hazırdı. Bircə ağac siyirtməni sağa burmaq qalırdı. Bir də qapının sol tayı qalırdı, o biri tay içəridən bağlı idi.

Qapının yalnız sol tayı açıldı, o biri tay içəridən bağlı idi. Mədyanın ayaqlarının qəzəbli tappılısı bütün səsləri batırırdı. Elə bil Katrinin qulağının dibində göy guruldayırdı. Lemminqlər yeriməyə mane olur, onun ayağını dişləyirdilər. O yavaş-yavaş, olduqca yavaş-yavaş siyirtməni sağa sürüşdürdü. Mədyan, yəqin ki, kiminsə gəldiyini duymuşdu, ona görə də yerini dəyişib o biri tərəfə keçsə də, ayaqlarını yerə döyməkdə idi. İlahi, indi o, giriş yolunu kəsmişdi. Katrin artıq siyirtməni çəkmə bilməzdi. Bu, fəlakət idi! Bu hər şeyin sonu idi!

Katrin çətinliklə nəfəs alıb tövlə qapısının ortasına yaxınlaşdı. Siyirtmə, demək olar ki, axırıncı oyuqdan da çıxmışdı, ancaq tamamilə yox, atın təzyiqi ilə onun son ucu tərponirdi. "Çox saxlaya bilməz", – fikirləşdi Katrin. Siyirtmə şaqqıltı ilə əyilib aşağı düşdü. Katrin geri çəkildi. O, sağa keçməkdənsə, başını itirib tir-tir titrəyən qapının qabağında dayanmışdı.

Bir an da keçdi, ildırım sürəti ilə o, atın yaralı başını, dəli-divanə gözlərini gördü. Və hər şey burdaca bitdi. Ağır zərbə onun ayaqlarını yerdən üzdü.

Gecə düşmüşdü. Lemminqlərin axını hələ də gecə soyuğunun dolduğu boş evin içindən keçib gedirdi. Daha güclü bir axın həyətdə dolurdu. Təngə gəlmiş, yorulmuş itlər susmuşdu. Yalnız qızğınlıqdan bir-birini dişləyən lemminqlərin qulaq batıran çığırtısı və inəklərin həyəcanlı böyürtüsü eşidilirdi. Tövlənin taybatay açılmış qapısı ağzında qoca Katrinin meyidi düşüb qalmışdı. Lemminqlərin axını meyitin yanında haçalanır və meyiti dövrələmə keçib gedirdi.

Bitib qurtarmayan gündüzlər arxada qalırdı. İndi hər gecədən sonra günəş bir neçə saat səmada görünür, yenidən zülmət düşürdü. Yolumuzun əvvəlində olduğu kimi, biz gecenin qaranlığından istifadə edərkən yol gedir, gündüzlər isə dincimizi alırdıq. Ancaq artıq biz hər cür ehtiyatı, sayıqlığı, hətta ağılımızı da itirmişdik.

Biz bəzən yalnız gecə, bəzən də gecəni gündüzə qataraq dincəlmədən, nəfəs dərmədən yuxulu, üzgün halda elə hey yol gedir, hətta günün günortaçağı – hər tərəfdən bizi təhlükə gələyən bir vaxtda da yola çıxmaqdan çəkinmirdik. Hücumların sonu görünmürdü, tayfamızın isə yəqin ki, yarısı qalmışdı. Şimal tülküləri vadi

yamaclarına soxularaq bizi yorulmaq bilmədən təqib edirdi. Doyduqları vaxt bir az geriyyə qalır, sonra yenidən hücum keçirdilər. Bəzən şimal tülkülərinə canavarlar hücum edəndə biz bir neçə günlüyə dincəldik. Havadan bizə yalnız qədim düşmənlərimiz deyil, tanımadığımız naməlum quşlar da hücum edirdi. Onlar üzü bizə tərəf qərbdən uçub gəlirdilər. Düşmənin sayı-hesabı yox idi.

Ancaq biz baş alıb uzaqlara, uzaqlara gedirik. Dayanmadan, az qala qaça-qaça gedirik, elə gedə-gedə də yeyirik, bunun üçün dayanıb durmuruq. Gözümüz şüşə kimidir, baxışımız bir nöqtəyə zillənib, başdan-ayağa çirk içindəyik. Bizi daim irəliyə qovan qüvvə bizə ayaq saxlamağa imkan vermir. Hamımız xəstəyə oxşayıırıq, xəz dərimiz palçığa bulaşib. Yalnız suyun içinə girib çıxmada babat görkəm alırıq. Yola düşəndən bəri çoxlu çaylar keçmişik, neçə gölü arxada buraxmışıq. Sudan sahilə çıxıb itsayağı silkələndə bir az yüngülləşirik, əsəblərimiz dincəlir, gərginlik azalır. Ancaq bu xoş dəqiqələr çox sürmür. Gözəgörməz qüvvə bizi irəli qovur. Yorgunluğa, təhlükəyə məhəl qoymadan, geriyyə baxmadan dəli kimi irəli can atırıq. Bəlkə də görək dayanaydıq. Nəfəsimizi dərin bir çayın, ya gölün sahilində qalıb bir neçə günlüyə rahatlanıb dincələydik, onda bəlkə bu divanəlik, qızğınlıq da canımızdan çıxar, həyəcanımız yatardı. Ancaq yox, biz dayana bilməzdik, biz irəliyə getməliydik. Biz heç nəyə məhəl qoymadan, qorxub çəkinmədən qabağımıza çıxan çaya atılır, onu üzüb keçir və yenə yolumuza davam edirdik.

Biz kor kimi idik. Lakin indi o günləri xatırlayıb, olub-keçənləri yaddaşımda canlandıranda mənə elə gəlir ki, ilk baxışda divanəlik kimi görünən bu yürüşün məhiyyətini uzaqdan-uzağa daha aydın şəkildə izah edirəm. Mən o vaxt dumanlı şəkildə də olsa hiss edirdim ki, heç nəyə baxmadan inamla irəli getmək lazımdır, çünki bütün bu müsibətlərin arxasında bizim hələlik dərk etmədiyimiz hansısa bir məqsəd gizlənilir. Və biz bu məqsədə doğru can atırıq. Nəyin bahasına olursa olsun bu məqsədə yetməli və nəhayət ki, azadlığa qovuşmalıydıq. Yenidən özünə qayıtmalı, sakitləşməli, keçən günlərin itirilmiş xoşbəxtliyini tapmalıydıq. Biz təhlükədən qorxmada, ölümə məhəl qoymadan dərəkolummaz bir cənnətdə, həsrətində olduğumuz bir torpağa doğru irəliləyirdik. Bəli, biz azadlığa doğru gedirdik. Onu nə vaxt, hansı yolla tapacağımızı bilməsək də, əmin idik ki, yolumuzun sonunda mütləq azadlığa

qovuşmalıyıq. Bizi, bütün lemminq tayfasını irəli qovan da elə bu inam hissi idi.

Bir neçə dəfə biz adamların yaşadığı yerlərdən keçib-getməli olurduq. Əvvəlcə, onlarla görüşəndə qorxurduq, lakin sonralar qəribə doğru irəliləmək ehtirası o qədər gücləndi ki, o biri düşmənlərimiz kimi, adamların da bizə daxil olmadı. Həm də ki biz onlara gec-gec rast gəlirdik.

Bir dəfə insanların yaşadığı şəhərin yanında yolumuzu daş divar kəsdi. Bu divar hər iki tərəfə sonsuz şəkildə uzandıqından biz yeraltı keçid qazmalı olduq. Qazma işi uzun çəkdi. Hər dəfə yerin üzünə yol salmaq istəyəndə nəşə cırmaq səsi eşidir, it iyni duyurduq. İtlərin hürüşü adamların səsinə qarışırdı. Yeraltı divar maneə olduğundan biz lap altıdan keçməli olurduq, bəzən divardan qoparı daşlar lağının yolunu tuturdu. Orada zülmət içində dəhşətli bir mübarizə gedirdi, faciələr baş verirdi... Sağ qalıb qurtulmuş lemminqlər yerin üzünə çıxanda, orada bizi itlər qarşıladı. Mən qulağımın dibindəcə dostlarımın sümüyünün itlərin dişləri altında xırçıldadığını eşidirdim. Bu dəfə də tale üzümə güldü, ölümdən xilas oldum və yenidən yola çıxdım.

Yenə də sağ qalmışdım, görəsən, neçənci dəfə idi ki, ölümün caynağından qurtulurdum?

Bir vaxt doğma şəhəri tərk etmiş minlər, milyonlarla lemminqdən bu nəhayətsiz əngin suların sahilinə görəsən kimlər gəlib çıxmışdı?

Çoxdan idi ki, çay boyunca gedirdik və bu çay bizi gətirib bu yerlərə – göz işlədikcə üzünəsağı axıb gedən əngin suların sahilinə çıxarmışdı. Biz çay suyuna bənzəməyən bir iy duymuşduq. Yolda töreyib arsaq da, indi biz az idik, çox az. Bütün tayfamız sahil boyu ada-ada yığılmışdı. Ancaq bizim sağımızda və solumuzda çayın ağzındakı qumluq lemminqlərlə dolu idi. Onlar dənizə sarı can aturdılar, elə bil lemminqlərin özü də bir çay idi, dənizə töləsirdi. Müxtəlif yeraltı lemminq şəhərlərinin yolu burada bitirdi. Onların sağ qalmış qalıqları indi bir yerə yığılırdı və hara baxırdınsa şimalda, cənubda – dörd bir tərəfdə dənizə can atan lemminq seli dalğalanırdı.

Nə adamlar var idi, nə də şimal tülküləri. Yer in üstündəki bütün düşmənlərimiz, nəhayət ki, bizi rahat buraxmışdı. Əvəzində dalğaların üzərində çoxlu dəniz yirtıcıları dolaşırdı. Sahildən bir az ara-

İda çənli-çişkinli adacıqlar qaralırdı. Və bu adalarla sahil arasındakı su zolağı qonur nöqtələrlə örtülmüşdü – bunlar üzən lemminqlər idi.

Sərt şimal küləyi iliyimizə işləyirdi. Uzun yollarda yorulub öldən düşsək də, hamı həyəcan içində idi, suyun iyi isə bizi maqnit kimi özünə çəkirdi. Hansısa bir hiss, duyğu bizi elə hey inandırır ki, tez suya girmək lazımdır və bu su bizim həyəcanımızı yuyub aparacaq, bizi buxovlayan qandalı açacaq. Biz ömür boyu bu əngin sulara qovuşmağa can atmışdıq və indi səmada ara vermədən dolaşan qağayaların quduz çıxırtısına, dəniz yırtıcılarına məhəl qoymadan böyük nəşə içində dənizin, köpüklü dalgaların qoynuna atıldım...

Dənizdə üzmək çayda, göldə üzməkdən xeyli asan imiş. Dalgalar aram-aram məni yuxarıya qaldırır, sonra aşağı endirirdi. Mənimlə yanaşı ətrafda çoxlu başqa qollar, çiyinlər də yuxarı qalxıb, aşağı enirdi. Dəniz bizi yırğalayır, bizə pəncələrimizlə avar kimi çəkə-çəkə ləzzət içində üzürdük. Yuxarıdan bizə iri çıxırğan quşlar hücum edir, lap suyun üzündə qanadlarını çırpır və dimdiklərində qurbanları ağır-ağır yuxarı qalxırıdılar. Bəzən isə yaşıla çalan suyun üzündə hansısa yırtıcının tünd rəngli kürəyi peyda olur, yekə bir ağzı açılıb, yumulur və lemminqlərin biri qoflənə yox olurdu. Ancaq bütün bunları heç vecimə də almırdım. Nəşə içində üzməkdə idim – azad, xoşbəxt və mənə elə gəlirdi ki, balıq kimi yüngülcə üzürəm. Ancaq yox, balıqla bizi müqayisə etmək olmaz. Tezliklə hiss edərdim ki, artıq su məni bayaqkı kimi saxlamır. Əvvəllər qupquru havayla dolu xəz dərim indi bədənima yapışb məni aşağı çəkirdi. Çiyinlərim artıq suyun altındaydı, birco başım üzə idi. İrəlində adaların qaraltıları güclə seçilirdi. Mən üzür, hey üzürdüm. Ətrafımda elə bil lemminqlər azalmışdı. Bəzilərinin cəsədi suyun üzündə cansız-cansız yırğalanır, köpüklü, soyuq dalgaların qoynunda yalnız qonur belləri görünürdü. Belə lemminqlərə tez-tez rast gəlirdim. Onlar suyun üzündə yırğalana-yırğalana qalmışdılar. Yuxarıdan quşlar, aşağıdan balıqlar onlara hücum edirdi.

Mən soyuqdan titrəyirdim, yorulmuşdum. Dənizin ucu-bucağı görünmürdü. Bəzən köpüklü dalgalar başımdan asırdı. Yaşıl suyun içində ölü lemminqləri, onların boğulub dənizin təkinə necə getdiklərini görürdüm. Hələ də mənim kimi üzməkdə davam edib, yaxın adalara can atan lemminqləri də görürdüm. Bayaq dənizin sahilində səbərsizlikdən alışb-yanırdım və bu sonsuz dənizə böyük

sevincə atılmışdım, indi isə torpaq məni yenidən özünə çəkirdi. Möhkəm torpağın üstündə olmaqdan, pəncələmə güc verməyib dinclənməkdən, yuxuya dalmaqdan da böyük xoşbəxtlik vardı mı?

Yorğunluq və yuxuyla mübarizə – açıq dənizdə narahat və miskin bir həyat namına gedən mübarizə uzun çəkdi. Ətrafımda dəniz bomboş idi, yalnız arabir tək-tük lemminqlər gözə dəyirdi, qalanları suda boğulmuşdu.

Düz qarşımda günəş üfüqə sarı öyilmişdi. Dalğa məni bir az yuxarı qaldıranda sarı səmanın fonunda qaralan adaları gördüm. Və get-gedə adalar daha geniş və uca görünəndə, mənə elə gəlirdi heç vaxt oraya çata bilməyəcəyəm. Məni bir ölüm yorğunluğa çulğalamışdı, artıq nəçə dəfə idi ki, bir nəçə saniyəyə başımı aşağı salıb mürğüləyir və boğulhaboğulda ayılıb pəncələrimi sürətlə işə salırdım.

Düz qabağımda böyük, hündür adanı görəndə mən yarıyuxulu vəziyyətdə idim. Ətrafı bürümüş qaranlıqda o bütün özəmətiylə qarşımda ucalırdı. Torpağın iyi arabir burnuma dəyir və məni son gücümü toplayıb üzməyə vadar edirdi. Torpaq lap yaxında idi və artıq mən ayağımın altında qumu hiss edirdim. Budur, mən öz bədənimin ağırlığına zorla güc gələrkə sürünə-sürünə gedirdim. Ətrafı bürümüş ala-toranda sahilə qaralan nöqtələr seziyəm və onları o saat iyindən tanıyıram: lemminqlərdir. Dənizi üzüb keçmiş onlarca lemminq orada sahilə uzanıb qalıb. Onların birinə yaxınlaşıb iyləyirəm: hələ sağdır. Lemminq yatıb. Mənim özüm də yuxu basır...

Lakin çox yata bilmirəm. Dəhşətli səs-küyə oyanıram. Quşlar çıxır. Günəş doğmayıb, ancaq dənizin o tayı gül rəngindədir. Qulaqbataıcı çıxırqlar qayalardan, lap bizim başımızın üstündən gəlir. Bütün bədənəm tir-tir əsir, yanımdakı lemminqin də necə titrədiyini duyuram. Tükümüz bədənimizə yapışb, soyuqdan tir-tir əsirik. İndicə günəş üfüqdən boylanacaq, ancaq bizə hücum etməyə hazırlaşan yırtıcı quşların səsi kəsilmək bilmir.

Sağ qalmış bir ovuc lemminqdə şüur qığılcımı közərdimi? Və bu qığılcım çoxmu qalacaqdı? Soyuqdan ölmək, qanadlı vəhşilərin dimdiyində məhv olmaq, yoxsa yenidən yola davam etmək – bunlardan hansını seçəcəkdilər? Qədimlərdə, çox-çox qədimlərdə lemminqləri görmüş, yaxud onlar haqqında hekayətləri dinləmiş insanlar demişlər: "Onlar qəsdən dənizə atılırlar ki, boğulsunlar. Bu

özünü öldürməyə gedən yoldur". Bir də bunu demişlər: "Lemminqlərin köçü dənizdə bitir, çünki bura onların qədim, çox-çox qədim məskəni olub, sonralar bu yerlər süyun təkində gizlənsə də, naməlum qüvvə lemminqləri öz qədim Vətoninə çəkiş gətirir".

İndi bu cür yozmaları daha eşitməzsən.

Ümid edirəm ki, balaca aktyorumun köməyi ilə bizim günlərin bir həqiqətini açdı: lemminqlər daxili sekresiya vəzilərinin kəskin dəyişməsi ilə əlaqədar gərgin, həyəcanlı vəziyyətə uzun müddət dözə bilmir, baş alıb uzaqlara gedirlər. Uzaqlara çağırış, səyahət edən o biri canlılara nisbətən onlara daha güclü şəkildə təsir edir. Amansız qüvvə onları uzaq dənizə qovur, onlar təzələnmək, rahatlanmaq, dinclik tapmaq ümidilə – əbəş bir ümidlə özlərini dənizin qucağına atırlar.

Mən lemminqlərin qərbə doğru yol tutduqlarını danışdım. Bu yolu tutan lemminqlərin heç biri hər cür maneə və təhlükəyə baxmayaraq, yollarından yayınmırlar. Başqa yerlərin lemminqləri özge istiqamətə də gedirlər, ancaq hansı yolu seçirlərsə seçsinlər, həmin yol mütləq dənizə gəlib çıxmalı və orada da səyahət bitməlidir.

Yolun sonunda lemminqlərin hamısı ölür, ya bir qismi? Ola bilsin ki, hamısı ölür. Skandinaviya təbiətişünası Xeçstrem bir dəfə müşahidə edib ki, bəzi lemminqlər üzüb geri qayıdır. Ancaq bu fakt mübahisəlidir. Çox ehtimal ki, bizim hekayəçimiz kimi xilas olub adaya, qayalıq çıxan həmin lemminqlər orada məhv olub gedirlər. Növün qorunub saxlanması səyahətə çıxmıyan, yuvada qalan bir neçə lemminq ailəsi təmin edir. Həmin o çağırışın onlara daxil yoxdurmu? Bu, növün yaşamaq instinkti ilə bağlıdır, güman ki, başqa səbəblər də var. Necə olur ki, bizi lemminqləri narahatlıq bürümür? Bunun səbəbini bilmək lazımdır, biz isə bilmirik.

Alimlər cəlğünlük enerjisinin səbəbləri, ayrı-ayrı illərdə lemminqlərlə birgə onların düşmənlərinin və digər heyvanların sürətlə çoxalması ilə əlaqədar suallara cavab axtarırlar. Doktor P.Loran bu problemi "vulkanların püskürməsi", yerin orta temperaturunun dəyişkənliyi, günəş ləkələri kimi böyük dövr hadisələrlə və hətta kosmik səbəblərlə bağlı şəkildə izah etməyə çalışır.

Əgər bu belədirsə onda bəs nə üçün o qüvvələr planetimizin bir yerinin təbii düzlüyünü pozur, digər yerlərə isə təsir etmir? Nə üçün o qüvvələr başqa heyvanlara və insanın özünə təsir etmir? Mən sosioloq olsaydım, "lemminq ili"ndə baş verən hadisələri daha dərinləndirərək öyrənər və bəlkə də sübut etmiş olardım ki, bu illərdə hökmdarlar və dövlət xadimləri öz saraylarında daha çox özbaşınalıqə yol verir, işbazlar öz idarələrində daha çox alverə qurşanır, yazıcıları daha çox və cəlğünlüklə yazıb pozurlar. Bəlkə də, heç nəyi sübut edə bilməzdim. Lakin bu sayaq axtarışları mən mənasız və boş bir iş hesab etmərəm.

Biz artıq gördük ki, səma cisimlərinin cazibəsi nəticəsində okeanın qabarma və çəkilməsi təkcə dənizdə yaşayan canlılara deyil, insanın özünə də təsir göstərir. İnsanlar düşüncələrindən də artıq dərəcədə kosmosdan asılıdılar. Bizdə belə təsəvvür yaranıb ki, planetimizdəki heyvanların sonsuz köçündə insan yalnız kənar bir müşahidəçi kimi iştirak edir. Lakin bu, aldadıcı təsəvvürdür. Hansı bir yollarsa biz özümüz də dəyişirik, hətta bir yerdə durub qalsaq belə yenə də durmadan dəyişirik.

LUI NAVİR

QONQ ZƏRBƏSİ

(hekayə)

Qonq!

Fit, alqış sədaları çşidilir: "Möhkəm dayan, Tom, möhkəm dayan!" Camaat mənim adımı çağırır, onlar mənim üçün bağırırlar. Sözlər, cümlələr bir-birinin ardınca parlaq qılınc zərbəsinə bən-zəyon proyektorların işığıtək papiros tüstüsündən dumanlanmış ağır havanı yararaq bizi döyüşə həvəsləndirir.

Rinqin mərkəzinə, rəqibimə doğru irəliləyirəm. Əvvəlcə bir-birimizi öyrənirik. Aldadı, zəif zərbələr endiririk... Mənim xəyalım başqa yerdədir...

Ah Dea!.. Mənim fikrim, xəyalım Deanın yanındadır. On gün olar ki, bir mənasız fikir xəyalımda dolanır. Mənə elə gəlir ki, bu axşamın sonu faciəli olacaq. Qarnıma ağır bir zərbə endirilir. Ağrıdan ixtiyarsız olaraq bağıraram.

Xəyaldan ayrılaraq üzərimə tözədən atılmağa hazırlaşan rəqibi-min qarşımda dayandığını görürəm. Kənara atılıb növbəti zərbədən xilas oluram. Qarnımdakı kəskin ağrılar mənə əzab verir.

Axı həyatdakı şirin arzularımı puç edəcək bu faciəli axşamda müvəffəqiyyət qazanmaq, döyüşmək nəyə lazımdır?

Qəzəbli, ağır baxışlı rəqib qarşımdadır. Rəqibini zəif hesab edən bu gənc cox canfəşanlıqla qələbə qazanmağa can atır.

Zəif bir zərbə ilə məni geri çəkilməyə məcbur edən rəqibim yenidən qəzəblə hücum edir. Rinqin kənarındakı iplərə söykə-nirəm.

Qonq!

Birinci raund qurtarır. Azarkeşlərin lal baxışları altında öz yerimə gedirəm. Onlar çempionlarının bugünkü hərəkətini nədənə başa düşə bilmirlər. Onlar həmişə qələbə qazanmağıma adət etmiş-dilər. Bəs indi? İndi isə klountək döyülməyimə icazə verirəm...

Dea...

Xəyal yenidən məni keçmişə aparır...

Mən də bəxtlərimi şəhərdə sınağa gələn kənd cavanlarından biri idim. Deanı da tezliklə yanıma gətirməyi təntənəli surətdə vəd edərək kənddən çıxmışdım. Kəndimizin yeganə gözəli, oğlanların çarxtək ətrafında fırlanıqları Dea. O, bu cavanların pullusunu axtarırdı. Dea kənd cavanları üçün doğulmamışdı. Elə buna görə də məni gözləyəcəyinə söz verdi.

Mən yüzürlə işsizlərin məskən saldığı şəhərdə heç nə idim... Əgər hər şey yaxşı getsə, əgər bəxtim üzümə gülümsəsə, onu da yanıma çağıracağam. Şəhərə yola düşdüm. "Bütün arzularımı yerinə yetirsən, həmişəlik sənin olacağam" – deyə Dea söz verdi.

Qonq!

İkinci raund başladı. Mən irəliləyirəm. Camaat bağırır: "Tom, Tom!" Onlar məndən yalnız qələbə gözləyirlər. Amma məni narahat edən fikirlərdən xəbərləri yoxdur, heç nə bilmirlər... Ox, aman Allah, heç nə bilmirlər... Mən bilavasitə zərbələri dəf edirəm. Hakimin bizi tez ayırması üçün rəqibimi tuturam. Qəzəbdən azğınlaşmış rəqibim isə aman vermədən hücum edir. Yenidən iplərə tərəf geri çəkiliyəm. Zərbələrə cavab verməyə gücüm çat-mır. Ah, bu axşam öləcəklərim necə də ağırlaşıb.

Əvvəllər heç vaxt döyülməyimə imkan verməzdim. Boks mək-təbində od-alov idim.

İnadkarlıqla qələbəyə can atdığımı görə bir məşqçi məni öz himayəsi altına götürdü. – Cavan oğlan, gələcəkdə səndən yaxşı boksçu olacaq, – deyə məni təriflədi. Bir ildən sonra qəzetlər artıq mənim haqqımda yazırdılar: "20 döyüşdə 20 qələbə!" Həvəskar boksçudan peşəkar boksçuya çevrildim. Hər dəfə qələbə qazanır-dım. Bəxtim üzümə gülmüşdü. Dea üçün çoxlu pul yığmışdım. Onu yanıma çağırdım. Vədinə xilaf çıxmıyaraq şəhərə gəldi...

Ah, kəskin bir ağrıdan özümü itirdim. Bundan istifadə edən rəqibim daha ağır bir zərbəni çənəmə endirdi. Hakim bizi araladı. Fit səndən qulaq tutulurdu. Pərt olmuşdum. Bu faciəli axşamda nədənsə zərbələrə cavab verməyə təqətim qalmamışdı... Aman Allah, o məni yenidən bu cür döysə, mən məhv oldum.

Mən məhv oldum!..

Qonq!

Kəməkcim dinmir, məni ovuşdurmaqla məşğuldur. Yəqin ki, bu axşam qürub edəcəyimi başa düşüb. Axıra kimi davam getirə

bilməyəcəyəm. Eybi yoxdur. Axı mənim günəşim Dea idi...
Deadir... Dea...

Şəhərə gələn Dea mənə kimi gülümsəyərək dedi:

– Sənin ki burnun tamam ozilib.

Mən də cavabında gülümsəyərək dedim:

– Amma çoxlu pulum var.

– Yaxşı Tom, mən inanıram ki, biz sədaqətli dostlar olacağıq.

Arzularımı yerinə yetirənə qədər mən səninlə qalacağam.

Qonq!

Üçüncü raund başladı. Məni “rinqin buldoqu” adlandırırdılar. Çünki mən rəqiblərimi tez təslim olmağa məcbur edirdim. Rəhm etməyin nə olduğunu bilməzdim. Yeganə bir arzum var idi: nəyin bahasına olursa olsun, Dea üçün qələbə qazanmaq. Qazandığım qələbələr məni çempion etdi. Dea istədiyinə yetmişdi. Pul məni maraqlandırmırdı. Qazandığımı hamısını Deaya verirdim. Tək Dea mənə bəs idi. Onun həyatla dolu bədəni...

Rinqə çıxarkən Dea haqqında fikirləşirdim. Bilirdim ki, mənə yalnız qələbə lazımdır. Rəhmə gəlmədən bütün qüvvəmlə vuruşurdum...

Baxışlarım tutqunlaşır, Qonq! Deyəsən başım yaralanıb. Azarkeşlər bağırır. Rəqibim isə amansızcasına yaramın üstünə zərbələr endirir... Hakim bizi dayandırır. Yaxınlaşaraq məni nəzərləri ilə süzür. Deyəsən, üz-gözüm tamam qan içindədir.

– Cavan oğlan, döyüşü davam etdirmək istəyirsənmi? – deyərək hakim mənə soruşur.

– Əlbəttə, – tələsik cavab verdim. Səsim özümə qərribə gəlirdi. Heç mənim səsimə oxşamır. Döyüş yenidən başlanır, üzümdəki qanı silirəm. Rəqibimin sifətindəki ifadədən məni öləne kimi döyməyə hazır olduğunu duyuram. O məni rinqin bir küncündə mühasirəyə salaraq axırma çıxmaq istəyir. Qaşımından sızan qan təzədən gözlərimi örtür. Geri çəkiliş edirəm. Arxamda rinqin iplərini və camaatın məzəmmətli baxışlarını hiss edirəm. Kor-korənə əl-qol atıram... zorla rəqibimi döyəcləyirəm...

Üz-gözümü örtən qanı bir təhər silərək mühasirəyə düşdüyüm küncdən çıxmaq üçün kənara sıçrayıram. Rəqibim isə məni tamam məhv etmək istəyir. Azarkeşlər ona yeni çempion kimi baxaraq onu qızıdırır, alqışlayırlar. Onlar həmişə qələbə qazananın tərəfində dururlar.

Mən yıxılmalı idim... Yox, hələ yox... Zorla müqavimət göstərirəm... Məhv olsam da, əlcəklərimi divardan asaraq boks aləmini ömürlük tərk etmiş olsam da, axırıncı dəqiqəyədək, qonq zərbəsinədək davam götürməliyəm. Rəqibin hücumlarına dözüürəm.

Yalnız indi başa düşürəm ki, mən heç vaxt özüm üçün döyüşməmişəm. Bu günə kimi yalnız onun üçün, Dea üçün döyüşmüşəm. Ona pul qazanmaq üçün.

Bir neçə dəqiqədən sonra yıxılacağımı hiss edirəm.

Rəqibimin zərbələrinə, qəzəbinə davam gətirmək mənim üçün çətindir. Özümü gücsüz hiss edirəm...

Qonq!

Ətrafimdakı adamlara sanki pərdə arxasından baxıram. Ağrıdan rinqi, rəqibimi görmür, ətrafda nələr baş verdiyini duymurdum.

Dea mənim üçün hər şey idi. İki il Dea onun üçün qazandığım qələbələrə həyəcanla qarşılayırdı. Həyatımdan razı idim...

Qonq!

Yenidən rinqin ortasındaıyam. Bu axşam məhv olacağam. Bunu hiss edirəm, duyuram. Rəqibim on raunddan əvvəl məni təslim etmək üçün cəsarətlə, özmlə hücum edir. O məni dördüncü raundda yıxmaq istəyir. Bu cəhənnəmdir. Mənim cəhənnəmə.

– Tom, gedib özünü çaya atsana!

– Tom, sənə ancaq çobanlıq yaraşır! – Çempionun xəyanət etdiyini duyan camaat bu cür bağırırdı.

Yandırıcı bir zərbə. Sonra ikinci, üçüncüsü başımda partlayaraq, qərribə səs çıxır.

Salonda sakitlik yaranır. Azarkeşlər daha bağırır, məni ruhlandırırırlar. Təhqir də etmirlər. Hamı sakitcəsinə döyüşün sonunu gözləyir. Dördüncü zərbə qarıma, beşincisi çənəmə... Sağa, sola... Dizlərim bükülür və mən dizi üstə yıxılıram. Zorla ayağa qalxıram. Sonrakı ağır bir zərbə sifətimə endirilir və mən dizi üstə yıxılıram.

– Bir, iki, – hakim saymağa başlayır.

Dea, Dea, sən haradasan?

– Üç...

Bu axşam çarpayıda son homişəkəndən gözəl idin. Məni kefləndirdin. Sonra şərt kəsdin...

– Dörd...

– Sən çox mehribansan, Tom... Mən səndən razıyam. Amma... – deyərək sözü başladı.

– Beş...
– Əzizim, nə olub – deyə tələsik soruşdum.
– Oh, heç nə. Əgər sən istəsən, biz daha çox pul qazana bilirik.
– Necə?
– Çox sadəcə... Gələcək döyüşdə əgər sən rəqibinə məğlub olsan, Tom, bilirsən mən heyrotamiz bir sərvət qazanacağam.

– Altı...
Qulaqlarıma inanmadım. Bir anlıq bir söz demədən hərəkətsiz qaldım.

– Axı Dea... Bəs, mənim adım, şöhrətim.
Deanın soyuq nəzərləri məni üşütdü. Birdən-birə qəhqəhə çəkərək güldü.

– Boş-boş danışma. Sənin şöhrətin də, adın da mənim. Bu sözü bir də dilinə gətirmə. Bu dəfə məğlub olmalısən! Məğlub olmalısən!

Məğlub olmaq?! Heç vaxt çəitmək istəmədiyim söz.
– Qulaq as, – deyə o, amiranə səslə dilləndi, – bu çirkin həyat məni lap boğaza yıxıb. Qazandığın azacıq pul daha mənim xərclərimi ödəmir. Yaxşı yaşamaq üçün mənə çoxlu pul lazımdır. Mənim gözəl bir fikrim var. Sən bir qərara gəlməlisən, ya bu sərvəti qazanmaqda mənə kömək etməlisən, ya da mən səni həmişəlik tərk edəcəyəm. İndi qərara al, çempion!

– Yeddi...
– Axı, Dea...
– Başqa bir söz ola bilməz, Tom. Ya sən məğlub olmalısən, ya da mən çıxıb gedəcəyəm. Bunu deyərək Dea ayağa qalxdı, paltarlarını götürərək sifətimə çırpdı:
– Əgər hər şeyi bilmək istəyirsənsə, buyur: sənin rəqibinlə razılığa gəlmişəm. İndi isə rədd ol. Ancaq döyüşdən sonra yanıma gəlsən. Axmaqlıq etmə. Bu faydasızdır. Sən bir daha məni görə bilməyəcəksən.

– Səkkiz...
Bu, dəhşətli axşam idi. Bu axşam mən məğlub olmalı idim.
– Doqquz...

Başımda nə isə uğuldayır. Şiddətli ağrılar və qan içində zorla ayağa qalxıram. Birinci zərbədən yeri soriləcəyimi hiss edirəm. Rəqib zərbə endirmək üçün əlini qaldırır...

Qonq!

Sözləri uzada-uzada köməkçimə deyirəm:

– Sam, məni döyəcələ.
– Dəli olmusan, nədir? Təmini silməliyəm ya yox?!
– Lazım deyil.

Köməkçim kərxımsı halda məni döyəcəliyir. Bədənimə qızartılar bürüyənə qədər o bu işi davam etdirir.

Hakim mənə tərəf gəlir.

– Cavan oğlan, mən döyüşü dayandırmağa məcburam, – deyə dillənir.

– Yox, dayandırmayın.

– Dəli olmamısan ki?! Səndə ki döyüşü davam etdirməyə qüvvə qalmayıb?

– Dayandırmayın!

– Qoy sən deyən olsun. Çempionsan. İstədiyin kimi gəlməyənə də haqqın var. Amma sənə ağır zərbə dəyən kimi döyüşü saxlatdıracağam. Razısanmı?

Ətrafımda sakitlikdir. Hamı başa düşür ki, beşinci raund sonuncu raund olacaqdır. Hamı başa düşür ki, çempion birdəfəlik səhnəni tərk edəcəkdir.

Dea, sən haradasan, Dea!

Aman Allah, axırıncı raund nə vaxt başlanacaqdır. Mən məhv olmalıyam. Bu axşam ya məhv olmalıyam, ya da Deanı həmişəlik itirməliyəm. Qələbə qazandığım kimi eləcə də məhv olmalıyam. Bu axşam məhv olacağam.

Qonq!

Rəqibimin görüşünə tələsirəm. Qəribədir, hələ də ayaq üstə dayanmağıma təəccüblənirəm. Bu axşam özüm üçün vuruşmalıyam. İndiyə kimi Dea üçün döyüşdüyümü düşünürəm. Mən yalnız pul xatirinə vuruşurammış. Qalibi mükafatlandırmağa hazırlaşan, onu intizarla gözləyən cadugər, iblis, üsyankar Dea üçün. Rinqə qalxırdım Dea üçün, döyürdüm Dea üçün, qələbə qazanırdım Dea üçün. Təlxək! Başqalarını öyləndirən təlxək!

Bağıraraq kənara sıçrayıram. Sifətimə dəyəcək zərbədən xilas oluram. Yavaş-yavaş hərəkətə gəlirəm.

Yaxın gəl, cavan oğlan. Sən ki çempionu çətinlik çəkmədən məğlub edəcəyinə inanırdın. Yaxın gəlsənə!

Rəqibim yaxınlaşır. Onun çirkin sifətini əzə biləcək bir zərbə endirirəm. Müqavimətə rast gələcəyini xəyalına gətirməyən

rəqibin çəşqin nəzərlərini hiss edirəm. Zərbələrimə tab gətirəcəyinə və bir zərbə ilə məni yenidən yerə sərəcəyinə hələ də ümid bəsləyir.

Mən hücumə keçirəm. "Tom!", bir neçə nəfər yerdən çıxır: "Möhkəm dayan, Tom!". Bu səslər məni həvəsləndirir. Onlar mənə inanırlar. Mənə olan inanclarını hələ itirməyiblər.

Mən Deaya inanırdım. Onun bu qədər qəlp olduğunu bilmirdim. Bilmirdim ki, o mənim adıma çağıran, məni həvəsləndirən, məni sevən camaat üçün yaşamalıyam. Ah aman Allah, onlar məni – öz çempionlarını sevirlər.

Hücumə keçirəm, rəqibimi yenidən döyəcəyəm.

Rəqibim özünü itirir... İndi bütün salon bağırır, məni həvəsləndirir. Mən vuruşmalıyam, başqaları üçün yox, Dea üçün yox, pul üçün yox, məhz özüm üçün, özüm üçün!

Rəqibim rinqin iplərindən yapışıb mənə müqavimət göstərir. Onun zəif zərbələrinə ağır zərbələrlə cavab verirəm. Bu cür müqaviməti gözləməyən rəqibim tamam pərt olmuşdu. Ətrafımda ardı-arası kəsilməyən səslər eşidilir: "Tom, Tom, Tom!". Minlərlə insan mənim adıma çəkir, minlərlə insan məni hələ də çempion görmək istəyir. Axı onlar mənə inanırlar. Budur, məni məhv edib Deanı milyoncu etmək istəyən tip. Hər şey mənə aydınlaşdı.

Ah, Dea! Əlvida.... Dea. Əlvida, mənim dostum!

Həç vaxt endirmədiyim bir zərbəni soyuqqanlıqla rəqibimin cirkın sifətinə endirirəm.

O yıxılır və ayağa qalxa bilmir.

Bütün salon ayaq üstədir. Hakim əlimi qaldırır.

Azarkeşlər iplərdən aşaraq rinqin mərkəzinə doğru axışırlar. Məni təntənə ilə başları üzərində aparırlar.

Üz-gözüm qan və göz yaşları ilə ıslanmışdı.

ANDRE TÖRYE

ŞAFTALI

(hekayə)

Köhnə dostum Vital Erbelonu birinci dəfə 25 ildən sonra keçmiş əyalət məktəb şagirdləri arasında yenidən gördüm. Bu görüş köhnə xatirələri yada saldı. Mən Vital Erbelonu sarıbənz, utancaq, həmişə səliqəli geyinən, az danışan bir uşaq kimi tanıyırdım. Boynu və üzü günəşdən yarılmışdı. Çox şən və gümrah görünürdü.

– Ah, bu sizsiniz, – deyə ondan soruşdum. – Sizə nə olub? Daha həmin yerdə işləmirsiniz?

– Xeyr, dostum, – deyə o cavab verdi... – Mən indi əkinçiyəm. Çox uzaqda olmayan Şantörəndə bir az torpaq sahəm var. Orada taxıl becərirəm. Yaxşı məhsul olur. Əgər zəhmət çəkib gəlsən, hər şey sənə aydın olar.

– Necə, əkinçi? Ola bilməz, – deyə təəccüb etdim. – Məşhur məmurun oğlu, bütün qulluqlara nümunə və gələcəyi parlaq olan sən – əkinçisən? İnanı bilmirəm!

– Lakin belədir.

– Axı, bu necə oldu?

– Əzizim, – deyə o gülərək cavab verdi, – həyatda böyük hadisələr tez-tez kiçik səbəblər nəticəsində meydana gəlir. Mən iki şaftalıdan ötrü istefaya çıxdım.

– İki şaftalı?

– Nə az, nə çox, ikicə şaftalı – qəhvəxanadan çıxandan sonra əgər məni Şantörənə qədər müşayiət etsəniz, bütün əhvalatı sizə danışaram.

Qəhvəxanadan çıxan kimi yola düşdük. Avqust ayı idi. Hava çox gözəl idi. Şantörənə tərəf piyada getdik. Papiroslarımızı yandırdıq. Dostum Vital hekayəsini danışmağa başladı: "Bilirsen ki, mənim atam qocaman məmur idi. İdarəmizdə işləməkdən başqa

heç bir sənəti bəyənənmirdi. Buna görə də, bakalavr dərəcəsi almaq üçün imtahan verəndən sonra mənə məsləhət gördülər ki, idarələrin birində işə girim.

Çalışqan və intizamlı işçi kimi rəislərimin xoşuna gəlirdim. 25 yaşında çox ağıllı, nəzakətli, lakin varlı olmayan qəşəng bir qızla evləndim. Bildiyin kimi bu məni ohatə edən məmurların gözündə nəqşən sayılırdı. Direktorum çox dövlətli idi. Tez-tez qonaq qəbul edir və arabir şəhərin vəzifəli adamlarının ailələrini şənlilik gəcəsinə çağırırdı.

İlin axırına yaxın arvadım xəstələndi. Evdən çölə çıxma bilmirdi. Direktorumun düzəltdiyi qonaqlıqda tək iştirak etməli oldum. Əlbəttə, mən arvadımla qalmaq üstün tutardım. Lakin direktorumun dəvətini qəbul etməmək mümkün deyildi. Direktorun evində məmurlar onun əmrlərindən sonra əylənə bilirdilər.

Bir axşam direktorgildə böyük bal təşkil olunmuşdu. Arvadımla qalmaq arzusuna baxmayaraq qara frakımı geyib ora getməyə məcbur oldum. Ağ qalstukumu bağlayıb yola düşərkən arvadım dedi:

– Bu bal çox gözəl olacaq. Mənə hər şeyi təfsilatı ilə danışmaq üçün diqqətli olmağı unutma. Balda iştirak edəcək xanımların adlarını, onların geyimlərini və axşam yeməyinin nədən ibarət olduğunu yadda saxlarsan. Yəqin ki, orada müxtəlif ləzzətli nemətlər olacaq. Mənə dedilər ki, direktor bəhaya qıymətə çox gözəl şaftalı gətirib. Belə bir fəsildə şaftal! Ah, o şaftalılarından mən necə də yemək istərdim! Əgər məni sevirsənsə, ondan birini gətirərsən. Yaxşımı?

Ona izah etməyə çalışdım ki, bu mümkün deyil, bunu etmək mənim üçün çətin olacaq. Qara fraklı bir cənab cibində meyvə gətirə bilməz. Məni görüb biabır edirlər. Etirazlarımdan bir şey çıxmadı. Arvadımın yalvarışları üstün gəldi.

– Əzizim, bu ki çox asandır. Yemək vaxtı şaftalılarından birini götürüb gizlədərsən. Bunu mənim naz və şıtaqlığım hesab etmə. Şaftalı adı çəkiləndə məndə dərəcəsinə şaftalı yemək arzusu oyanır. Ondan heç olmasa birini gətir! Mənim xatirim üçün gətir!

Hiss etdim ki, arvadımın xahişini rədd etmə bilməyəcəyəm. Onu çox sevdim. Şaftalı gətirəcəyimə söz verdim.

...Gözəl bir bal. Hər yerdə güllər, təzə paltarlı xanımlar, gözəl orkestr. Gecəyarısı süfrə hazır oldu... Kişilər yavaş-yavaş xanımların qoluna girərək yemək otağına keçdilər. Mən də içəri daxil

oldum. O saat stolun üstündə bir şaftalı gördüm. Büllür vazda piramida şəklində düzülmüş şaftalılar doğrudan da çox gözəl idi. Əgər şaftalıdan birini, ya ikisini arvadıma apara bilsəydim, onun nə qədər sevinəcəyini təsəvvür edərdim. Vədimi yerinə yetirməyi qərara aldım. Lakin necə? Direktorum şaftalıları nüfuzlu qonaqlara özü təklif edirdi. Mən getdikcə kiçilən piramidaya narahatlıqla baxırdım. Orkestr yenidən gurlayan kimi qonaqlar stolun arxasından qalxdılar. Vazda hələ xeyli şaftalı qaldığını görəndə çox sevindim. Mən də camaatla bərabər çıxdım. Lakin maneçilik törədən şlyapamı səliqə ilə bir küncə qoydum. Bir dəqiqədən sonra şlyapamı götürmək bəhanəsi ilə otağa qayıtdım. Yemək otağında heç kəs yox idi. Sevindim. Bir dəqiqə belə vaxt itirmək olmazdı. Yan-yörəmə baxa-baxa vazaya yaxınlaşdım. Cəld iki şaftalı götürüb şlyapamın içərisinə qoydum və üstünü cib dəsmalımı örtüdüm. Sonra həyəcədən ürəyimin sıxılmasına baxmayaraq, şlyapamı döşümə sıxaraq sakit halda otaqdan çıxdım. Niyyətim buradan sakitcə çıxıb heç kəsə xudahafizləşmədən dəsmalımı bükdüyüm iki şaftalını təntənə ilə evə aparmaq idi. Bu işin asan olmayacağını əvvəlcədən düşünməmişdim. Qonaqlar yenidən kotillon rəqsinə başlamışdılar. Hər dəqiqə məni itələyə bilirdilər. Əgər zərbə almış olsaydım, bədbəxt şaftalılar yerə diyirlənəcəkdilər. Həyəcanımdan qulaqlarımın ucuna kimi qızarmışdım. Nəhayət, cəsarətlənlənib oynayanların ortasına daxil olduğum vaxt onlar yeni bir oyuna başladılar. Bir qadın rəqs edənlərin mərkəzində durmuşdu. O, görək əlində şlyapa tutaydı ki, arxalarını ona tərəf çevirib ətrafında fırlanan kavalərlərdən birini seçib şlyapamı onun başına qoyaydı. Güclə iki addım atmışdım ki, kotillon oynayan direktorumun qızı qışqırdı:

– Şlyapa, bizə bir şlyapa lazımdır?

Bu vaxt o, döşümə sıxdığım şlyapamı gördü. Damarlarımda qanımdı dondu.

– Ah, siz lap vaxtında gəlmisiniz, cənab Erbelo! – deyərək o, mənə müraciət etdi. – Tez şlyapanızı!..

Cavab verməyə qoymadan qız şlyapamı əlimdən ələ kobudluqla aldı ki, şaftalılar parket döşəmə üzərinə diyirləndi. İndi belə bir mənzərəni təsəvvürünə gətir!

Xanımlar güldürdülər, direktorum mənə qəzəblə baxırdı. Nüfuzlu qonaqlar məni barmaqları ilə göstərərək pıçıldadırdılar. Qıçları əsirdi. Ah! Həmin dəqiqə əgər bacarsaydım, həmişəlik

qapıb gözdən itədim!.. Gənc xanım mənə nifrətlə baxırdı. Sonra şlyapamı qaytararaq istəhzalı bir ahənglə dedi:

– Şahtalılarınızı götürün, cənab Erbelo!

Bu sözlər orada olanların qəhqəhəli gülüşünə səbəb oldu. Xəcalətdən əsir, saralır, qapını tapa bilmirdim. Salonu tərk edib, bədbəxtliyimi arvadıma danışmaq üçün getdim. Ertəsi gün bütün şəhər sərgüzəştimi bilirdi. Hər gün şəhər dəftərxanaya daxil olan kimi yoldaşlarım məni “Şahtalılarınızı götürün, cənab Erbelo” sözləri ilə qarşılayırdılar. Bu sözlər məni təpədən dırnağa qədər qızardırdı. Küçədə məni barmaqları ilə göstərərək arxamca deyirdilər: “Bu cənab Şahtalıdır!” Mən artıq həmin dəftərxanada, hətta həmin şəhərdə qala bilməzdim. Bir həftədən sonra işdən çıxdım. Doğulduğum şəhərin kənarında arvadımın dayısının kiçik bir malikanəsi var idi. Ondan xahiş etdim ki, mənə kömək etsin. Razi oldu və biz Şantörəndə qaldıq... Daha sənə nə deyə bilərəm. Mən böyük soylo işləməyə başladım və az bir vaxtda həqiqi təsərrüfatçı oldum. Arvadımın dayısı çəkdiyim səylərin nəticələrini gördü və məndən razı qalırdı. Ölərkən mülkünü mənə vəsiyyət etdi. Onun ölümündən sonra torpağı tək becərirəm. Əldə etdiyim noticələrin hamısını bu saat sən özün görəcəksən...

Biz artıq gəlib çatmışdıq. Meyvələrlə dolu bağa girdik. Sonra bostana getdik və mən cənab Erbelonun ağ evinin qabaq tərəfini bəzəmiş şahtalı ağaclarını gördüm. Budaqlar iri, sulu şahtalılarla dolu idi.

– Ağacları görürsənmi? – deyərək cənab Erbelo məndən soruşdu. – Mənə xoşbəxtlik gətirən şahtalıları becərirəm. Əgər şahtalı əhvalatı olmasaydı, hər an rəhbərimin baxışlarından qorxan müti, bütün həyatı boyu güc-bəli ilə keçinən dəftərxana məmuru olaraq qalacaqdım.

Bu vaxt evdən şən, cingiltili oğlan və qız səsləri eşidildi. Bunlar cənab Erbelonun uşaqları idi. Birinci mərtəbənin pəncərəsindən görünən xanım Erbelo 40 yaşı olmasına baxmayaraq, çox gözəl və gümrah idi.

MİŞEL MORUA

LƏNƏTLƏR

(hekayə)

Parisdə nadir hal olan, möcüzə təsiri bağışlayan sakitlik məni həvəso gətirdiyi üçün köhnə bir evin – lift olmamasına baxmayaraq, altıncı mərtəbəsində mənzil tutdum; pəncərələri sakit bir həyəət açılırdı, həyətin ortasında sanki könd mənzərəsi yaradan üç ağac ucaldı.

Mən yazıçıyam, demək, öz evimdə işləyirəm.

Bir neçə il ərzində şəhərkənarı bulvarlarda yaşamışdım. Burada şəhər təzədən gecəyansınadək yük maşınları ilə avtobuslar elə gurultu qoparırdı ki, adamın qulaqları batırdı. Cəhənnəm əzabı verən bu gurultu-patıldan məni nə metal aparatlar xilas edə bilirdi, nə molton pərdələr, nə də ikiqat çərçivə və şüşələri olan pəncərələr, nə də qulaqlarıma tıxaclıq pambıq, yaxud da mum; bunlardan heç birinin köməyi olmurdu.

Beləliklə də, bu həyətdəki ilk günüm mənə böyük bir nemət kimi göründü. Təkcə radionun lüzumsuz səsləri bir neçə doqquqluğu sükkutu pozdu. Bu sükkut mənim ruhumu oxşayıb, canıma yayılırdı. Öz-özümə deyirdim ki, evdən cürətlə çıxıb, şəhərin mərkəzi ilə üz-üzə gəlməyə heç vaxt cəsarətim çatmayacaq.

Bu əhvalat iyun ayında baş vermişdi. Axşam saat yeddinin yarısı idi. Qəflətən ucalan qaba bağırtilar bu cənnət mənzərəsini alt-üst etdi. Xırıltılı, lakin qüvvətli səsi olan bir adam dedi: “Sən qəddar yurtçısən!.. Əclaf!.. Sən rəzil, murdar adamsən!.. Heç bilmirəm mən necə dözüürəm?”

Səs kəsildi. Sonra bu sözləri eşitdim: “Sən canısən, qatilsən!.. Hə, sən qatilsən!..”

Pəncərədən boylandım, təəccüb etdim, ona görə ki, boylanıb baxan təkcə mən idim. Bu bağırtilar evdə heç kəsi maraqlandırmamışdı. Hazırlanan qətlin, qəsdin kimsəyə dəxli yox idi. Lənətlər yağış kimi yağdırılırdı. Sözlər olduqca yeknəsəq, yoxsul idi. Hər cümlədə, hər ifadədə “qatil” kəlməsindən əvvəl “qəddar”,

“yırtıcı” və “əclaf” sözləri təkrar olunurdu. Düşünürdüm ki, görəsən nə üçün heç kəs bu savaşa qatışmır? Hamının laqeydliyi, etinasızlığı məni heyretə salır, hiddətləndirirdi. Halbuki mən özüm də ölüm təhlükəsi qarşısında olan adamın yardımına çatmaq fikrində deyildim. Çox vaxt deyirlər ki, Parisdə: “Aman, öldürdülər!” qışqırmaqda olsa, “yanğın!” qışqırmaq daha yaxşıdır. “Baş-qalarının başına gələn əhvalatlara” hamı gülürdü. Mən artıq dalan-dar qadına xəbərdarlıq etməyə hazırlaşmışdım, lakin altı mərtəbəni düşüb, – yuxarı qalxmaq gözüme durmuşdu. Bir də ki, baş verən əhvalatla əlaqədar səs-ləri dalanda qadın da mənim kimi eşitməli idi. Beləliklə, mən də hamı kimi qorxaqlıq edib yerimdən tərpənməyərək mütaliəyə başladım. Qışqırıqlar getdikcə azalırdı, nəhayət, tamamilə kəsildi. Yəni həyatə nəzər saldım: sakitlik idi. Bəlkə, qatil öz işini görüb qurtarmışdı?

Dostlarım dalımcı gəldilər, biz birlikdə nahar etməyə getdik. Bu dəhşətli əhvalat yadımdan çıxmışdı. Ancaq ertəsi gün səhər saat səkkizdə yenə yağdırılan lənətlər məni yuxudan oyatdı. “Sən rəzil, mürdar adamsan! Qatilsən!” sözləri nazik taxta arakəsmələri yarıb keçirdi. Mən yuxulu-yuxulu pəncərənin taxtalarını açdım, elə bu dəm görkəmindən ispaniyalıya oxşayan qumral saçlı, qarabuğdayı bir qadın olan qonşum pəncərəsini açdı. Mənə baxıb gülümsədi.

Qadın dedi:

- O dəli arvad üçüncü mərtəbədə yaşayır.
- Mən elə güman edirdim ki, kimi isə öldürürlər!
- Siz adət eləyərsiniz. Bu qışqırıqlar nəçə ildir ki, davam edir.

O arvad səhərlər əri idarəyə getməmişdən qabaq, bir də axşamlar əri idarədən qayıdanda bağırmağa başlayır.

- Siz nə danışırırsınız! Kişi quzu kimi adamdır.
- Kişi onu döyür?
- Binəvə! Bu dəhşətdir!

Qonşu qadın gecə köynəyinin döşünü düymələyərək dedi:

– Bəlkə də inanmırsınız, lakin kişi bütün varlığı ilə sevir. Görək ki, qadın o zaman çox gözəl imiş, indi əcinnəyə dönüb. Kişi onun bu cür olmasını sanki görmür. Mən buna sübut götürə bilərəm: biz polisə şikayət etdik, arvadı altı həftəliyə xəstəxanaya qoydular. Kişi özü xahiş etdi ki, arvadı onun məsuliyyəti altında evə burax-sınlar. Biz heç bir şey edə bilmirik: qadın qanunla səs-küy salmağa, icazə... verilən saatlarda, ancaq və ancaq bu vaxtlar qışqır-bağır salır.

Səhərin gözəl günəşindən feyz almaqdan imtina edərək, pəncərəni örtürdüm, ona görə ki, qışqırıqlar hədsiz dəhşətli idi. Hətta bu qışqırıqları pəncərənin şüşələri də yumşalda bilmirdi.

Bir neçə gündən sonra dalanda qadın mənə sısqa bir kişi gös-tərdi, kişi öz zibil yeşiyini aşağı endirirdi; bu, dəlicəsinə qışqırıqların hədəfi olan həmin bədbəxt idi. Mən bu səliqəli idarə işçisinə təəssüf hissi ilə baxdım. Onun çilgən qışqırıqlara müqavimət gös-tərən məhəbbəti məni eyni zamanda həm dəhşətə salırdı, həm də qəlbində şəfqət duyğusuna oyadırdı.

Gündə iki dəfə ucalaraq, çox baha başa gəlmiş sükutu parça-layan bu çilgən qışqırıqlara da çətinliklə alışa bildim. Bu dəhşətli səhnələrə dözə bilmək üçün həmin evin bütün sakinlərində misilsiz səbir və mətanət sahibi olmalı idilər. Mən, başımı aşağı salaraq tələ-sik gedən adamı müşahidə edirdən ona acımağa başladım. Son dərəcə böyük bir ehtirasla sevən şəxsə acımamaq olmazdı. Mənə söylədilər ki, o mühasibdir, özü də işdən azad vaxtlarda təsərrüfatla məşğul olur. İşdən sonra kişi bazara gedirdi, mənzili özü yığıb-yığırırdı. Xörək bişirir, paltar yuyurdu. Mənim qonşum vəcdə də deyirdi: “Arvadı vadar edir ki, kişi ona şah qızı kimi qulluq etsin. Dəlilərə həsəd etməyə əsas vardır!”

Bir müddət sonra mən dəhşətli səsi eşidəndə daha yerimdən dik qalxmırdım. Halbuki ailə üzvlərimdən, yaxud dostlarımdan biri qışqırıq qopan vaxt mənim yanımda olanda, pəncərənin önündə sarsılmış halda, heyrət və məftunluqla dayanırdı. Sadəcə olaraq adamı təəccübə salan budur ki, çilgənlik, özlərini ağı başında insan hesab edənlərin diqqətini cəlb edir.

Qışda kip qapanmış pəncərə taxtaları səs-küyü bir qədər boğurdu, ona görə də, mən bu xoşagəlməyən qonşuluğu, demək olar ki, unutmuşdum. Lakin ilk günəş şüası parlayan kimi qadının toxəyyüldən məhrum olan, xəstə beyninin təlqin etdiyi yeknəsəq lənətlər yenə də yağmağa başlayırdı. Mən bəzən özümün şəhər kənarındakı bulvarının həsrətini çəkirdim, ağır maşınların sağlam gurultusunun, kiçik motorlarının, bütün qüvvəsini işə salaraq taqıltı qoparan velosipedlərin xiffətini edirdim.

Lakin bir dəfə, iyul axşamı tam bir sükut hökm sürməyə başladı. Saat yeddiddə pəncərələrdən heyrətə baxan ev sakinləri göründü. Harada isə radio ilə astadan Şopenin valsı çalınırdı, ağac-lar həzin-həzin xışıldayırdı.

Suallar eşidilməyə başladı:

– Arvad naxəşdur?

– Bəlkə, onu aparıblar?

– Əri qayıdıb?

– Nə yaxşı sakitlikdir.

– Axı, deyəsən, nə isə çatışmır, siz necə bilirsiniz?

Balaca bir oğlan hamını inandırmağa çalışırdı ki, mühasibin evə qayıtdığını öz gözü ilə görmüşdür.

Hər kəs öz işi ilə məşğul oldu, lakin hamının da qəlbində nigarançılıq vardı.

Axşamçağı təzə bir xəbər yayıldı: dəli qadın əri evdə yox ikən tək-tənha ölmüşdür. Kişi evə qayıdanda görübdür ki, arvadı mətbəxdə yerə sərilmişdir. Ertəsi gün dalandar qadın çiçək dəstəsi alıb onlara göndərmək üçün hamıdan pul yığdı. Evin sakinləri sevinclərini təzahür etdirmədən, özlərini elə göstəridilər ki, guya binəva kişiyyə – borcunu yerinə yetirmiş olan ərə yazıqları gəlir. Sanki arvadının ölümü onun canını əziyyətdən qurtarmışdı. Əslində isə biz hamımız, qonşularım da, mən də, ancaq özümüz haqqında, hay-küydən xilas olmağımız haqqında düşündük. Daha bundan sonra yağış kimi yağdırılan lənətlərin adamı yuxudan oyatmayacağına, dostlarını Sent-Ann xəstəxanasının çılgın dəlilərlə palatasındakı kimi qəbul etməyəcəyinə əmin olmaq, əlbəttə, xoş idi. İki gündən sonra evin bir neçə sakini arvadı dəfn etməyə apardılar, mən getməmişdim, ev sakinləri söyləyirdilər ki, arvadın əri elə bil ağılı itirmişdi.

Hər kəs sevincini gizlədərək, yıxılıb yatdı. Mən, nəhayət, özümü, seçdiyim yeni mənzil münasibəti ilə təbrik edərək, həmin gecə çox gec yatdım. Məni dəhşətli vahimələr izləyirdi, sanki yuxudan oyanmışdım, məndə elə bir təsir yaranmışdı ki, guya pəncərə taxtalarının arasından süzülən gün işığını görürdüm, hətta elə gəlirdi ki, kim isə qışqıra-qışqıra deyir: “Əclaf, qatil!” Mən düşündüm: “Yox, bu, dəhşətdir, bu vəhşicəsinə söyüşləri təkrar-təkrar eşitdiyim üçün indi mənə elə gəlir ki, guya onları yenə də eşidiyəm. Oyanmaq lazımdır”. Bu məqsədlə özümü çimdiklədim. Canım ağrıyırdısa da, yuxudan oyanmırdım. Çarpayıda dik qalxdım, qışqırıqlar davam edirdi. Öz-özümə dedim: “Bu daha ciddi məsələdir, bu qarabasmadır”. Tələsik pəncərəyə yanaşıb, taxtaları açdım. Gün xeyli qalxmışdı. Görəndə ki, bütün ev camaatı səs-küyə çıxıb bir az arxayınlaşdım. Gecə köynəyi geymiş qonşum və onun pijamalı əri sarsılmışdılar.

– Əşi, bu ki lap ağdır. Dünən onu torpağa basdırıblar, bu gün arvad dirilib, – bu lap möcüzədir!

Bu, bir az bayağı, mənasız əhvalat idi. Bu barədə kinayə ilə danışdırlar, lakin qışqırıqlar həmişəki kimi davam edəndə hamı özünü itirdi. İndi nə etməli? Dalandar qadının yanına kütləvi hücum başlandı. Bu nə işdir, necə şeydir? Olmaya ölen arvadın özü kimi dəli bir bacısı varmı? Psixozal sahəsində müəyyən təsəvvürə malik olan polkovnik həkim iddia edirdi ki, tutma vaxtı çatanda qadın səsi ilə qışqıran mühasibin özüdür, həm də yəqin ki, onun çoxdan evdə dustaq etdiyi qadın düşkün kişinin qurbanı olmuşdur. Çöp tavanlı mənzildə yaşayan bir gənc görək ki, polis məcəralarının həvəskarı idi, canilik haqqında, sonra boş tabut barədə danışaraq təklif etdi ki, dəli və sübutlar aradan qalxmamış istintaqa başlasınlar.

Dalandar qadın da biz bildiyimizdən artıq şey bilmirdi.

Dalandar qorxmışdu, buna baxmayaraq, qəzeti aparıb, dul qalmış kişiyyə verməyə razı oldu. Polkovnik onun arxasınca getdisə də, sonra pilləkəndə gizləndi. Dalandar zəngi basdı. Mənzil sahibinin verdiyi sual aydın eşidilirdi:

– Nə var, nə olub?

– Qəzet...

– Sizdən xahiş edirəm, qəzeti qapının altına soxun.

Bizə məlumat verdilər ki, qapının arxasından eşidilən səs, şübhəli, kişi səsi idi, lakin polkovnik bu fikirdə idi ki, naxəşlərin tutması qurtaranda səsli əvvəlki ahəngini alır.

Mənzilinin pəncərələri küçəyə açılan qarımış qız işə getməyən adamlara təklif etdi ki, qalxsınlar onun mənzilinə, oradan mühasibin evdən çıxıb getməsinə müşahidə etsinlər. Həç kəs ondan bir şey soruşmağa cəsarət etmədi. On dəqiqədən sonra qara geyinmiş, bonizi qaçmış cılız kişi yeyin addımlarla evdən çıxdı. Bizdə elə hiss yaranmışdı ki, guya xortdan, ya da cadugər müşahidə edirik.

Axşam saat yeddiddə bütün həyat camaatı qulaq kəsilmədi, hər kəs, nəzakətə riayət edərək, pərdələrin arxasından baxırdı. Mən... qarımış qızı öz yanıma dəvət etdim. Saat yeddi on dəqiqədə hərgünkü “dua mərasimi” başlandı: “Əclaf, qan içən yırtıcı, murdarın biri murdar!”.

Qarımış qız belə bir fikir irəli sürdü:

– Gəlin polis çağırmaq.

O biri qonağım xaç çəkib dedi:

– Keçiş bu məsələni daha yaxşı ayırd edərdi. Bu, qeyri-normal haldır, natəmiz ruhları evdən qovmaq lazımdır.

Biz nümayəndə heyəti sifəti ilə polkovnik həkimin yanına gələndə gördük ki, dalandar qadın da oradadır.

Qarımıq qız polkovnikə dedi:

– Siz gedəyiniz oraya!

Polkovniki bu təklif, deyəsən, heç açmadı.

Gənc bir qadın dedi:

– Bəlkə, o da qorxu.

Hərbi adam cəsur görkəm alaraq cavab verdi:

– Siz zarafat edirsiniz. Bir adam ki, müstəmləkə əməliyyatında iştirak etsin, bir adam ki, bu cür bir mükafata layiq görülsün...

O bız elə əlvən lent göstərdi ki, bir şey başa düşmək mümkün deyildi, sonra da guya cəbhədəki qəhrəmanlığı, igidliyi haqqında danışmağa başladı. Nəhayət, polkovnik üçüncü mərtəbəyə qalxıb zəngi basdı.

Dul kişi qapını açdı, lakin əlini dəstəkdən çəkmedi.

O soruşdu:

– Nə istəyirsiniz?

Bağışlayın, lakin biz başa düşə bilmirik. Sizin arvadınız məgər ölməyib?

– Mənim arvadım? Siz onun dəfninə getmişdiniz.

– Bəs həyatda eşitdiyimiz səs kimindir?

– Bilmirəm, siz nə danışırırsınız. Məni rahat buraxın, məşğulam.

O, cəld qapını örtü.

Evin bütün sakinləri arasında qəflətən elə bir vəhdət, birlik yarandı ki, sanki onlar qəzaya uğrayan gəminin səmişinləri idilər.

Mərtəbələrdə gizli müşavirələr keçirilirdi. Bu gizli məsləhətlər üç gün davam etdi, hər gün də səhər və axşam çağları qışqır-bağır ərşə qalxırdı. Qorxu və qəzəb getdikcə artırdı. Bir gün polkovnikin evində keçirilən geniş müşavirədə fəal işə girişmək haqqında qərar qəbul olundu. Müşavirədə iştirak edənlərin çoxu polisə xəbərdarlıq etməyin əleyhinə idi, ona görə ki, çoxlarının dul kişiyə yazığı gəlirdi. Nəhayət, polis macəraları həvəskarı olan adamın irəli sürdüyü plan qəbul olundu, bu plana görə sayıq yayılmalı idi ki, mühəssibin vənəsindən axan su altında yaşayan qızın mənzilini basıb.

Maraq məni də qəsdçilərə qoşulmağa vadar etdi. Qonşudakı çilingəri telefonla təcili çağırırlar. Qız qışqırdı:

– Tez olun, tez olun! Mənim təzəcə rənglənmiş tavanım korlandı.

Dul kişinin bir neçə qıfilla bağlanan mənzilinin qapısını sındırmaq çətin idi. Əlində ingilis açarı olan dalandar qadın yüyürə-yüyürə vannə otağına gəldi.

Mənzildə bir adam gözə dəymirdi. Biz qonaq otağına daxil olduq. Otaqda bir az mebel, iki-üç əhəmiyyətsiz şey var idi, hamısı da qaydadı.

Yazı masasının üstündə, ölən qadının gəlinlik paltarında, çəkilmiş böyük şəkli vardı. Qadın qəşəng idi, mavi gözləri, qara gur saçları vardı. Çöhrəsində məlahətli və məhrəban bir ifadə parlayırdı. Çərçivənin yanındakı qızılgül dəstəsi solmuşdu. Yataq otağında bir dolab gördük, ona əl vurmağa cəsarət etmir, ancaq kənardan baxırıdık.

Polkovnik dolabı açdı. Paltarlar kamal-qayda ilə asılmışdı, aşağıda qadın başmaqları var idi. Polkovnik dolabı cəld örtü. Sırr açılmamış qalırdı. Masanın üstündə bir radioqəbulədiçi var idi.

Polkovnik soruşdu:

– Bu nədir?

Polis macəraları həvəskarı olan gənc dedi:

– Maqnitofondur. Mənim də maqnitofonum elə bundandır.

Burada plyonka var.

Oğlan yanaşib dəstəyi çevirdi. Dərhal dəhşətli lənətlər ətrafa yayıldı. “Əclaf, qan içən yırtıcı, qatil...” Bizi hər gün müntəzəm olaraq dəng edən bu səsi, bu yeknəsəq lənətləri, bu lal-dinməzliyi, bu nifrət duyğusunu tanıdıq. O isə bu qışqırıqları maqnitofona yazıb, dinləmək istəmişdi.

Hamımız susmuşduq, yerimizdəcə donub qulaq asırıdık. Miskin bir sırr – biz bu sirri fəş etmişdik.

Mən fikrə getdim. Nə qərībə əhvalatdır! – deyə düşündüm.

Bizim bədbəxt qonşumuza misilsiz bir məhəbbətlə sevdii bu qadından qalan ancaq bu yağdırılan lənətlər idi. Dul kişi əbədi olaraq lal-dinməz oturmaqdansa bu lənətləri eşitməyi daha üstün tutmuşdu. Kişi hələ gənc ikən könül vermiş olduğu bu gözəl qadın aqlını da, gözəlliyini də itirmişdi, lakin orinin hər şeyə qalib gələnlər məhəbbətindən məhrum olmamışdı. Dul kişinin gözəl qadının yalnız şəkli qalmışdı, lakin onun səsi daha canlı idi. Kişi onu dəlicəsinə sevdirdi, həm də onun öz arvadına qarşı göstərdiyi bütün qayğı-keşliklərin müqabilində yeganə mükafatı, bu lənətlərdən ibarət idi. Bəlkə də bu binəva kişi öz hafizəsində qadının ona dediyi bu yeganə sözləri, məhz onları qoruyub saxlamaq istəyirdi.

Addım səsləri məni fikirdən ayırdı. Qapı açıldı, bizim icazəsiz girdiyimiz mənzilin sahibi otağa daxil oldu.

Daləndər qadın mənzil sahibinə dedi ki, aşağı mərtəbəyə su axdığı üçün buraya girməli olduq. Lakin qadın sözünü bitirə bilməyib susdu. Həm də hamımızın nə üçün qonaq otağına dolu olduğu-muzu ona heç cür izah edə bilməzdik.

Sifəti göyərmiş dul kişi üzümüzə baxdı, sonra da maqnitofona nəzər salaraq, başa düşdü ki, biz maqnitofonu işlətmişik. Kişi cəld aparata yanaşdı, maqnitofonu işə saldı, pilyonka hərləndisə də səsi çıxmıdı.

Kişi qışqırdı:

– Siz onu ikinci dəfə öldürdünüz! – dedi. Sonra gözünün yaşını axıda-axıda stulda oturub, əlləri ilə başını tutdu.

Biz bir kəlmə də söz demədən asta-asta qapıya sarı yeridik, pilləkənə çıxanda polkovnik dodaqlı dedi:

– Mən heç bir şey başa düşmədim. Niyə maqnitofon daha işləmirdi?

Gənc dedi:

– Siz lenti yenidən sarıyanda bilmədən yazını sildiniz.

Biz xəcalət çəkirdik. Ona görə ki, bədbəxt bir insanın şəxsi həyatına müdaxilə etmişdik. Lakin bir həqiqət var idi ki, o da bizim həyatımıza dəhşətli tərzdə müdaxilə edirdi; ona görə də bu vəziyyət intəhasız olaraq davam edə bilməzdi.

Hərə öz mənzilinə qayıtdı. Saat yeddiddə həyəti ağır sükut bürümüşdü. Üçüncü mərtəbənin pəncərələri açılmadı. Nahardan sonra dul kişi iki çamadanla daləndər qadının otağına girdi, qadın sonra əhvalatı bizə söylədi. Kişi ona gələsi məktubları ona çatdırmaq üçün ünvanını daləndər qadına bildirmiş və demiş ki, sabah məşin gəlib mebeli aparacaq. Bundan sonra biz onun haqqında heç bir şey eşitmədik.

Bir neçə həftə keçəndən sonra bu mənzili şişman bir qadın tutdu. O, zil soslu müğənni idi, gündə yeddi-səkkiz saat məşq edirdi.

Mən sabah şəhər kənarına gedəcəyəm, orada bir evə baxmalıyam. Deyilənə görə, həmin ev ən yaxın qonşudan iki yüz metr aralıdır.

QABRİEL JİLDAS

HƏMİD ÜÇÜN AT YOXdur

(povestdən fraqmentlər)

Reno Həmidə baxmaq üçün geri çevriləndə qəflətən quzunu gördü... Ay Allah, quzuya bax!

Bəli, quzu burada idi, axının bir qədər yuxarı tərəfində, səbirsizliklə, təşvişlə torpağı dırnaqlayıb qazırdı. Uzun sürən təhlükə və qorxu içərisində tənha keçirdiyi gecədən sonra adamları görəndə quzu yamanca sevindi. O, suyun qırağına yüyürür, mələyir, sonra sürətlə axan gur dalğaları görüb dalı-dalı çəkildi. Birdən o tullandı və dərhal yoxa çıxdı. Özünü tezliklə uşaqlara yetirmək üçün quzu selin içinə tullanmışdı.

– Tut onu! – deyərək Reno çığırdı.

Həmid düşünüb-daşınmağa macal tapmadı. Qayıışı əlindən buraxdı, yaxınlıqdan üzüb keçən quzunu tutmaq üçün qollarını açdı. Həmidə də, quzunu da sel o dəqiqə alıb getdi... Doğrudanmı onlar həlak oldular?

“Necə olursa olsun, təkcə buna yol vermək olmaz”, – fikri, gördüklərindən dəhşətə düşmüş Renonun beynindən ötüb-keçdi. “...Əgər mən onları xilas etməsəm, ən qorxaq adamam...”.

O özünü suya atıb üzdü. Məgər onun təqsiri üzündən Həmidin həlak olmasına dözməkmi olar? Bu fikirdən onun qəlbi qısıldı.

İkinci keçidin yaxınlığında hündür sahilin bir hissəsi uçub Uedin¹ məcrasına tökülmüşdü. Burada dəlicəsinə aşib-daşan çay maneəyə rast gələrək, öz sürətini azaldırdı. Çay öz qonimətlərini də – tikanlı kolların budaqlarını, qamışları, qucaq-qucaq samanı, lil bağlamış yerlərdə bitən ot-əncəri də buraya qalayıb ötürdü. Çay bir-birinə bərk-bərk sıxılmış quzu ilə Həmidə də demək olar ki, huşlarını itirmiş halda buraya atdı. Balaca çəban son qüvvəsini toplayıb, xilas edilmiş quzunun başını suyun üzünə çıxarırdı ki, nəfəsi kəsil-

¹ Ued – Afrikada suyu yalnız yağışlar zamanı gələn çay

məsin. Bir an... daha bir an... Reno üzüb onlara çatdı. O nədənso yapışdı... ayaq üstə durdu... yenə də yıxıldı... Bax budur o, Həmidlə quzunu sahilə, yuxarıya doğru dartdı.

– Sağsan?

Həmid yalnız nəfəsini dəyə bildi.

– Ay yazıq! Mən fikirləşirdim ki, biz daha canımızı qurtara bilməyəcəyik.

– Allaha şükür, qurtardıq – deyə kətan kimi ağarmış Həmid güclə eşidiləcək bir səsə pıçıldadı.

– İndi təkcə burdan keçmək qalır! – deyə yorulmaq bilməyən Reno uçub o biri sahilədən aralanmış torpaq layındakı ensiz yağmanı nişan verdi. Bəli, burdan keçmək lazım gəlirdi.

Həmid az qala yoldaşına demək istəyirdi ki, “Məni burda qoyub get, mənim daha bir addım da atmağa halım qalmayıb!” Ancaq burdan Renonun onu tək qoyub gedəcəyindən qorxaraq susdu. Bir vaxtdək inadkar oğlan yenə köynəyini sıxıb boynuna dolamışdı. Bükülmüş gödəkcəsini çayın o biri sahilinə tullamışdı və artıq sapsarı dalğaların arasında üzürdü.

– Boş şeydir! – deyə o çağırırdı. – Bura bir o qədər dərin deyil, işə başla. Quzunu da yaddan çıxarma.

Həmid çətinliklə ayağa durdu. Yer ayağının altından qaçırdı, gözlərini qırmızımtıl duman örtmüşdü, bəbəkləri qarşısında qığıl cimlar oynayırdı. Saysız-hesabsız parlaq qığıl cimlar! – Hər dəfə nəfəs alanda sinəsi ağrıyırdı.

– Tez ol, tez ol, – deyə kimsə onu təhdid edirdi. – Tez ol! Quzunu da yadından çıxarma!

Quzu hanı? Hansı quzu? Həmid sanki yuxulu-yuxulu əyilib, balaca isti bədənlə varlığı əllərinə götürdü, suya girdi... O artıq suyun soyuqluğunu hiss etmirdi. Qulaqlarında dəhşətli uğultu vardı. Ued... hə, əlbəttə, uğuldayan Ueddir. Bəlkə qasırga yenidən başlayıb? Həmid üzünü Renoya tərəf çevirdi, ancaq yoldaşını görmədi. Nəhəng qaranlıq divar üstünə yeriyib, onu əzdi. O, huşunu itirmiş halda Renonun ayaqları altına yıxıldı.

Macərə romanlarında hadisələrin uğurlu ya uğursuz qurtarmasından asılı olmayaraq, qəhrəman öz yaralı yoldaşını dalına alır. Bu ağır yüklə on kilometrə qədər yolu, yaqın ki, bir o qədər də çətinlik

çəkmədən keçib-gedir. Reno tərəddüd etmirdi: o balaca çobanı dalına alıb aparacaqdır, bir də ki Həmid pərqə kimi yüngüldür.

Necə yəni pərqə kimi? Yox, oğlanın həyat əlaməti görünməyən bədəni gözlənilməyindən çox-çox ağır imiş. Onu demək olar ki, yerdən qaldırmaq mümkün deyil. Hər halda Reno yamaca bir neçə metr dirmanmağa müvəffəq olur, lakin o elə buradaca ayaq saxlayır: Bəs quzu?

Quzu bir növ onların hərəkətinə haqq qazandıran, günahsız olduqlarını sübut edən dəlildir. Evə döndəndən sonra öz qəhrəmanlıqları haqqında tələm-tələsik düzəldilmiş hekayə ilə kifayətlənmək olmaz, quzunu aparmasalar, onları ciddi təhlükə hədələyir. Heç olmasa bu mürdar heyvan öz ayaqları üstündə onların dalınca getmək üçün qüvvə toplaya bilirdi. Bir işə bax, görünür, quzu qorara alıb ki, indi dincəlmək üçün ən əlverişli vaxtdır: yerə uzanıb, gözlərini geniş açaraq uzaqlara baxır, nədənso tez-tez nəfəs alır... Reno ayağı ilə onu itələdi. Ancaq quzu bunun cavabında yalnız fınxırdı və burnunu çəko-çəko asırırdı. Lakin yerindən tərpənmədi.

– Gör də, əcəb kələyə düşdük!

Güman ki, dördə az qalmışdı. Onların fermaya nə kökdə qayıdacaqlarını təsəvvür etmək olar! Bəs Həmid? Lənət şeytana, o niyə belə eləyir? Doğrudanmı o bu qədər yorulmuşdur?

Karışmış Reno yoldaşının yanına gəldi. Onun rəngi necə də ağarmışdır: əlləri və ayaqları bız kimi soyuqdur. Əbası tamam circindirir, torpağa bulaşmış və ıslanmış. Reno əli ilə öz gödəkcəsini yoxladı. Əlbəttə, elə ıslanıb ki, görək sıxasan! Bununla Həmidin üstünü örtməyin heç bir mənası yoxdur. O bir an tərəddüd etdi. Sonra yerə oturub qollarını açdı, balaca çobanın çəlimsiz bədənini qucaqladı və özünə sıxdı. Hər üçünün kədərli görkəmi var idi. Burda həmişə çox qısa, buruq-buruq yun kürkündə quzu üçün isti idi. Elə bu məqamda kömək gəldi. Xilaskar – oynındə əbə və başında çalma olan yoxsul bir fəllah qəflətən dərədən çıxdı: o qarşısında gedən ulağı bizləyib qovur və görünür, Ueddən keçmək üçün münasib yer axtarırdı. Onun dağlardan deyil, düzənlikdən gəlməsinə baxmayaraq, Reno azacıq da olsa utanıb çəkinmədən əlini yelləyə-yelləyə, uca səsə onu çağırmağa başladı. Fəllah itəat edib yaxınlaşdı və torpağın üzərində uzanıb meyit kimi hərəkətsiz qalmış balaca çobanı görəndə sanki durduğu yerə mıxlandı.

– Ulağın məna ver, – deyə Reno amirana tərzdə dilləndi. – Mən bu oğlanı evə çatdırmalıyam.

O, uzaqdakı fermanı göstərdi.

Fəllah indi keçmək istədiyi çayın sahilinə qayıdana kimi o baş-bu başa on iki kilometr məsafə qət etməli olacağını bilse də, narahatlığını üzə vurmadı, sorğu-sual etmədən dedi:

– Yaxşı!

O, Həmid qaldırmaq üçün Renoya kömək etdi. Ən çətin bu idi ki, görək elə edəsən balaca çoban ulanın üstündən yıxılmasın. Reno yedəkdə oturub Həmidə tutmağa məcbur oldu, oğlan özünə gəlmişdisə də, o qədər zəif idi ki, gözdən qaçırsan yıxılırdı.

Ərəb quzunu qucağına aldı, ulaq yorğaladı və kiçik dəstə yola düşdü.

Doğrudan da çox güclü qasırğa olmuşdu. Bu fikirlə ağanın özü də razılaşdı, hərçənd adət üzrə övvəllər şahidi olduğu bundan daha artıq şiddətli və dağıdıcı qasırğaları xatırlayıb deyirdi:

– Bax on yeddinci ildəki qasırğa... Bəs iyirminci ildəki...

Lakin bu dəfə o etiraf etməyə məcbur oldu ki, min doqquz yüz əlli dördüncü ilin qasırğasını fərmada uzun illər yadda saxlayacaqlar.

İki fəhlə kirəmitləri və bağçada ağaclardan sınımış budaqlarını yığışırdı. Həyətdə bu gecə əmələ gəlmiş arxlar parıldayırdı. Başqa fəhlələr də qarajın damından qopmuş dəmir təbəqələrini toplayırdılar. Lakin bütün bunlar payız yağmurunun adı qurbanları idi. Həmişə pis isə bu idi ki, yel dəyirmanının pərləri qırılmış və havadan asılı qalmışdı. Külək hərdən şiddətlənib qanadları tərpədir, onları aşağıdan ötənlərin başına salacağı ilə hədələyirdi.

Dəyirmanın dirəyinə qalxmaq, xüsusən onun lap zirvəsinə çıxmaq cəldlik tələb edirdi və həm də çox təhlükəli iş idi. Yalnız dirəyin lap ucundakı atqıların üstündən dursaydın, qanadlara əl çətərdi. Sınıb çatlamış qanadlar havada o yan-bu yana çalxalanırdı. Qanadların çatlayan yerlərində qədim kortənkələlərin dişləri kimi iti talaşalar görünürdü...

Ağa dişlərini qıcaıyıb, təhlükəni asanlıqla aradan qaldırmağın yolu barədə düşünə-düşünə dirəyə dırmaşdı. Fəhlələr başlarını yuxarı qaldırıb, dinməz-söyləməz aşağıdan onu müşahidə edirdilər. Bu zaman uzaqlarda yol üstündə iki qara nöqtə göründü. Nöqtələr getdikcə böyüməyə başladı.

Ağanın etimadını qazanmış fəhlə Salah ikinci alət çantasını və bir neçə uzun koxa götürüb, onun ardınca dirəyə dırmaşdı.

Ağa cold hərəkətlə polad kanatı pərlərdən birinə atdı və qüvvətli, əli ilə onu çəkib dayandırdı. O, küreyini dirəyə dayaq verib durmuşdu, buna görə də öz işindən ləzzət alırdı. Külək dirəyi aramsız surətdə silkələdiyi üçün onun bədəni titrəyirdi. Ağa sürətlə və ustalıqla işləyirdi.

– Orada nə olub? – deyə lazım olduqca alətləri bir-bir ağaya verən Salah soruşdu. Onun başı ağanın çəkmələri ilə bir bərabərdə idi, ona görə ki, atqıların üstündə yalnız bir adam dura bilirdi.

Renonun atası onun atalına o dəqiqə cavab vermədi. Əvvəlcə boltu burub açdı, sonra fəxrlə dilləndi:

– Fərmaya bax, bir ətrafa nəzər sal! De görüm, hansı ərəb bu qədər iş görməyi bacarardı? Bütün bu binəllilər, bin-əmorlar, bin-kuskuslar bir şeyə yaramırlar! Onların cvlərinin nə gündə olduğunu bilirənsənmi! Peyinə batmış böcək yuvalarına oxşayırlar!

– Əlbət ki, axı sən məktəbə getməsən, – deyə Salah köksünü ötürdü, – sən dünyaya gələndə atan artıq varlı idi...

– Bu, kifayət deyildir! – deyə ağa qızğınlıqla etiraz etdi. – Bundan savayı, görək işə ürəklə girsənsən, onu sevəsən... ağıl, axtarıb tapmağı bacarmaq, dözümlülük də lazımdır. Bütün bunlar isə sizdə yoxdur, bax məsələ bu yerdədir!

Salah inandırıcı dəlil-sübut axtararaq, yenə də köksünü ötürdü. Lakin bu dəlil onun bürüzə vermədiyi nə qədər hissin gizləndiyi qəlbinin dərinliklərində itib-batmışdı. Dözümlülük mü? Ağa, sən bunu necə başa düşürsən? Bax, Salahın özü, onun kimi başqaları taxıl biçirlər, Şimali Afrika səhralarından əsən küləyin altında, cəhənnəm istisində taxıl döyürlər... Qaynar kül kimi acı və yandırıcı toz ağızlarına dolur, boğazı düşüb qıcıqlandırır, havada uçan lənətdə gəlmiş tikanlı arpa qılıcı isə dirəyə sancılır. Batandan sonra da sınıb dəridə qalır. Bu gözəgörünməz iynə yerlərinin sayı-hesabı yoxdur. Özü də yara cləyir. Hər gün səhərdən ta axşamacan, hətta günəş batandan sonra da iş davam edir. İş yalnız o vaxt dayandırılır ki, bozarmış soma, yaxud qəflətən işığın yoxa çıxması nəticəsində əmələ gələn nemişlik sünbülləri də nəmledirir, sünbüllər taxıldöyənlərin metal lövhələri altında sınımr. Yalnız bu zaman işə ara verilir. Nəhəng kombaynlar, sanki iri okean gəmiləri geniş mavi ənginliklərdə olduğu kimi, qızıl taxıl zəmilərində

yrğalanmaqdan qalır. Traktorlar ağzınadək dolu kisələr yüklənmiş yedəkləri gurultu sala-sala yollarla dartıb aparırlar, kisələrin üstündə yorulub əldən-ayaqdan düşmüş adamlar mürgü döyürlər... Eh, geriyyə qayıdanda yol da qurtarmaq bilmir! Çox vaxt fermaya qaranlıq çökəndən sonra qayıdıb gəlirlər. Lakin bu hələ işin hamısı deyildir: kisələri düşürmək, anbara boşaltmaq görəkdir. Onbaşlıların və malikanə müdirinin çığır-bağırı, söyüşləri altında bunları dəfə-lərlə, ta hesab düz gəlincəyədək saymaq lazımdır... Məgər elə vaxt olubmu ki, onlar kisələrin ağırlığı altında nəfəsləri kəsildəndə şikayət etsinlər? Axı belə qızğın günlər üçün onlara başqa adı günlər-dəki qədər haqq verilir.

Qoca Salah bütün bu lövhələri təsəvvüründə canlandırır-canlandırır inandırıcı və ədalətli sözlər arayıb axtarırdı. Lakin təəssüf ki, o yaxşı danışmağı bacarmırdı. O belə deyə bilirdi: "Axı sən heç vaxt birçə dəfə də olsun mənim haqqımı bir qopik də artırmamısan. Halbuki on beş ildir gecə-gündüz sənə inam və sədaqətlə xidmət edirəm... Qışda soyuqdan möhv olmamaq üçün mənim uşaqlarım sənəin tayarlarından quru ot oğurlamağa məcbur olurlar, hələ buna görə sən bizə nifrət də edirsən..."

– Susursan, hə? – deyə ağa qalib görkəmi ilə bildirdi.

– Bəli, susuram, – deyə Salah cavab verdi. – Susuram...

Laqeyd, həvəssiz bir görkəmlə o, nəzərlərini uzaqlara dikdi, yolda iki qara nöqtənin böyüdüyü, tədricən iki adamın mindiyi ulğa və əyninə əba geymiş orob kişiyə çevrildiyini müşahidə etdi. Ona elə gəldi ki, ağa oğlunun sarımtıl gödəkcəsini tanıyıb. Ancaq dinnədi, çünki bu işin ona dəxli yox idi.

Elə bu vaxt Reno qıç olmuş əlini (o, bu əli ilə Həmidə vəziyyə-tini dəyişmədən xeyli saxlamışdı) yellədi, küləklə işləyən stansiyanın dirəyinin lap başında enlikürək atasının tanış simasını seçdi. Reno çox istəyirdi ki, atası onu görsün. Bu, sonrakı sorğu-sualdan onun canını qurtarardı. Lakin atası arxası onlara tərəf dayanmışdı.

– Atam dirəyin başındadır! – deyə Reno ağzını, hərdən gözlərini aralayıb baxan və zəif-zəif inləyən Həmidin qulağına tutub qışqırdı.

– Bizim bəxtimiz gətirdi, – deyə balaca çoban yenidən huşunu itirərək, dodağının altında piçıldadı.

Hasar onları dirəyin üstündə duran adamdan gizlətdi. İtlər hürə-hürə üstlərinə cumdular.

– Bu gələn kimdir? – deyə ağa işinə ara vermədən soruşdu.

– Bilmiyəm, – deyə Salah dilləndi.

Reno yatağın küncündə uluğın belindən yerə sıçrayıb ucadan dedi:

– Eh! Yamanca əziyyətdə düşdüm!

Ərəb Həmidə torpağın üstündə quzu ilə yanaşı uzatdı.

– O öləcək, – deyə kişi hələlik az-maz da olsa, üst-başını qaydaya salmağa çalışan Renoya təmkinlə bildirdi.

– Öləcək? Dünyada ola bilməz, – deyə yeniyetmə qızğınlıqla qışqırdı. – Mən bundan da ağır xəstələrin sağaldığını görmüşəm. İndi onu anasının altına buraxacaqlar... Görərsən! Ona mən özüm baxacağam. Üç-dörd gündən sonra...

– Mən oğlanı deyirəm... – Ərəb halını pozmadan qətiyyətlə söylədi.

– Həmidə deyirsən? Sənəin ağlın çaşıb? Məgər mən bu cür çim-çimə ayaqlarımı uzadıb ölürəm?

– Sənmi? Yox... Sənəin azarlamağın üçün bu, çox azdır, on belə yağmura düşməlisən ki, azarlayasan...

Sanki söhbət havadan gedirmiş kimi, ərəb özünə məxsus sakit, təmkinli tərzdə danışdı, lakin Renonun qorxu ifadə edən çöhrəsini görüb əlavə etdi:

– Ancaq bilmiyəm. Belə şeylərdən bir o qədər də başım çıxmır. Həm də bunun mənə nə dəxli var... İndi mən gedim.

– Gedə bilərsən, – deyə Reno dilləndi. – Ulağı verdiyinə görə çox sağ ol! İstəyirsən... (Pul təklif etmək qərarına gəldisə də, özünü saxladı.) Əgər sənə bir şey lazım olub-ələsə buraya gəl.

– Yaxşı, – deyə ərəb öz-özlüyündə gəlməməyi qəti etdi; axı, uşağın vədini kişi sözü kimi qəbul etmək olmazdı.

...Reno Həmidə təkliddə qaldı. O, anlaşılmaz bir hiss və qorxu ilə balaca çobana baxırdı. Oğlan ciddi azarlamışdı, bu o dəqiqə nəzərə çarpırdı. Həmidin bütün qanı üzünə dolmuşdu. Adətən çox solğun, rəngi qaçmış olan oğlanın üzü qızmış dəmir kimi idi. Şişmiş dodaqlarından qırıq-qırıq əlaqəsiz söz qopurdu. Əgər onun üstünü

yaxşıca örtüb-basdırsan istidə saxlasan, dərman, bir də şirin çay içirtsən... Lakin gecə leysanı Həmidin çardağını basmışdı. Əldəqa-yırma sığınacaq qasırğanın təzyiqinə tab gətirməmiş, balaca çoban üçün yatağı əvəz edən bir qucaq saman isə gölməçədə üzürdü.

– Ora heç cür qoymaq olmaz! – deyə özünü itirmiş Reno dod-ağının altında dilləndi. Lakin belə boş, ohəmiyyətsiz şeylər onu saxlaya bilməz! O lap yaxşı bilir ki, Həmidə harada yerləşdirdin! Bir an sonra Reno artıq qətiyyətlə yel dəyirmanı ucalan bağa tərəf addımladı.

Fəhlələr dinməz-söyləməz baxır, təəccüb edirdilər ki, səhərin bu erkən çağında o, palçığa bulaşmağa haradan vaxt tapıb. Buna baxmayaraq, onlar öz fikirlərini açıq-aşkar söyləməyə cəsarət etmir, onunla alçaq səsle salamlaşır, geri çəkilərək yol verirdilər:

– Ata! – deyə Reno çağırırdı, – Ata!

– Nə olub? – deyə ağa çəkici saxlayıb soruşdu.

– Sabahın xeyir, ata! Mən sənə demək istəyirdim ki... Həmid xəstədir.

– Elə şey olmaz əşi? Bəs o, səninlə sabahın gözü açılmamış avaralanmağa gedəndə xəstə deyildi... Əgər Əli qoyunlara baxmasaydı...

Reno dedi:

– Bilirsonmi, biz itmiş quzunu axtarmağa getmişdik.

Reno üçün dirəyin başında olan atasına belə uzaq məsafədən günahlarını boynuna almaq asan idi.

– Hə, nə olsun?

– Həmid suya yığıldı... və... və...

– Hə, nə olsun? – atası yenə soyuq-soyuq soruşdu.

– İndi azarlayıb...

Reno özünü çox pis hiss eləyirdi: atasının “hə, nə olsun?” sözünü elə ədalət, elə laqəydlə tələffüz etmək xasiyyəti vardı ki, bu zaman həтта qeyri-ixtiyari oğlunun da əti ürpeşir, küreyi qovuşurdu.

– Ayaqlarını isladıb, azarlayıbdır? Bu mənə bir damcı da təəc-cübləndirmir. Bu qoçaqlar həmişə belədirlər. Üzlərinə bir damla su çiləndimi, o dəqiqə huşlarını itirirlər. İndi sən məndən nə istə-yirsen? Sənin Həmidin quruyan kimi sağalacaq.

Reno qızardı. Necə oldu ki, onun qətiyyəti itdi? Lakin hər halda, Allaha çox şükür, atası dirəyin başındadır, odur ki, onun inad etməyə mərdliyi çatdı:

– Həmid quzunu xilas etmək üçün Uedə baş vurmuşdur, indi o huşsuzdur. Onun çardağını su basıb; mən onu alətlər saxlanan anbara qoymaq istəyirəm, olarmı? – deyə Reno hər şeyi bir nəfəsə söylədi.

– Nə deyirsən? – Ağa qarğa kimi ucadan elə qarıldadı ki, dirə-yin otəfına toplaşanlar diksinərək, gözlərini aşağı dıkdılar. – Alət saxlanılan anbarda? Necədir, bu toklif xoşunuza gəlirmi? Madam ki, belə olub, nə üçün öz otağına aparmırsan? Nə danışsən, ağlını itirmisən? Bu gün anbarda, sabah sənin otağında saxlarsan, birisi gün isə o səni evdən bayıra atar! Bu xalqın xasiyyəti belədir! Əgər sən bu avaraları tanımırınsansa, mən tanıyıram!

– Mən sənə mübahisə etmirəm, deyə Reno dilləndi. – Lakin ora ağzınadək su ilə doludur...

– Su ilə doludur? Mən nə edə bilərəm? O nə üçün havalar yaxşı olanda öz komasını təmir etməyib? Yəqin yağışı gözləyirmiş ki, görsün harasından axır. Həmişə belə olur: qayğı çəkmirlər, qayda-sahman gözləmlirlər, sonra da ağanın yanına xahişə gəlirlər... Yox, olmaz, mənə bağışlayın, eləyə bilməyəcəyəm!

– Ata, axı o, çardağı nə ilə təmir edə bilərdi? Həm də bu gecəyə kimi yağış olmayıb...

– Bir buna bax, sən yoxlayıbsan? Nə ilə təmir etsin? Kimin ki ağılı başındadır, bir iş bacarır, o həmişə bir şey tapacaq! – deyə öz əqidəsinə sədaqətli olan fərmanın sahibi hirsli-hirsli cavab verdi. – Bir az zəhmət çək, səsinə alçal!

– Ata, mənə bağışla, – deyə Reno tələsik dilləndi. Ancaq o dəqiqə də qətiyyətlə öz xahişini təkrar etdi. – Bəs necə olsun, onu hara eləyək?

– Allah, sən saxla! Nə üçün sən bununla məşğul olursan? Mən sənəndən soruşuram? Sənin nə işinə qalıb? Bir də görüm, niyə indiyədək evdə avaralanırsan? Birbaşa məktəbə get, elə et, bir də mən səni görməyim! Allah haqqı, əgər hər çəçəyənin halına qalsan, görək durmayıb xəstəxanaya açasan.

Fəhlələr gülüşdülər. Bundan heyrotlənən Reno ilk dəfə başa düşdü ki, yetimlər necə amansız bir tənəhalığa məhkumdurlar. Aydın idi ki, ətrafdakılar belə düşünürlər: “Biz uşaqlarımızla birlikdə komalarımızda donduqumuz halda, nəyə görə də kiçük Həmidə isti otağa qoysunlar?”. Onların Həmidə qətiyyətlə yazıqları gəlmirdi, paxıllıqları tuturdu ki, birdən ağa güzəştə gedə bilər. Hərçənd buna az ümid var idi.

Reno fəhloləri təhqiramiz nəzərlərlə süzdü və onlara tərəf üz çevirib tüpürdü: – Mən sizə göstərərəm, bir az səbir cəyin! Yeni-
yeta həyət darvazasını çırpıb, uzaqlaşdı.

Fəhlolər gülməklərini kosdilər. Qoca Salah əvvəldən də heç gülməmişdi; onu fərəhsiz xatirələr ağuşuna almışdı...

O, arvadı ilə fermaya heç yerdə iş tapmaq mümkün olmayan ildə gəlmişdi. Pulsuz-parasız qalmışdı, aclıq cövlan edirdi. Əlbəttə, qışın gırhagirində ağa tərəfindən işə götürülməsi böyük xeyirxahlıq idi. Bütün komalar tutulmuşdu, onları şimal tərəfdə, uçq-sökük, qapısı olmayan qazmada yerləşdirdilər. Bir dəfə qar yağıb onların komasına töküləndə Salah tikinti üçün hazırlanmış bir təbəqə dəmir götürdü. Bu dəmirə qapı boşluğunu örtüdü, lakin korlamamaq üçün mismarlamadı. Dəmir təbəqəsi hər halda küləyin qabağını alır, qar daxmanın içinə tökülmürdü. Lakin elə ertəsi gün onbaşı bundan xəbər tutaraq, dəmir təbəqəsini öz yerinə qaytarıb qoymağı əmr etdi. Qar dənələri yenə də otağın içinə, lap ortaya qədər dolmağa başladı: olini uzatsaydı, üstünə qar dənələri düşərdi...

Bax, buna görə də qoca Salah başqaları ilə birlikdə gülmürdü. Kim bilir, fəhlolərin gülüşü arxasında bundan az qüssəli olmayan hansı xatirələr gizlənmişdi?!

MÜNDƏRİCAT

Bualo	
Pocziya soneti (tərcümə edən Əkbər Ağayev)	7
Onore dö Balzak	
Qobsek (tərcümə edən Mikayıl Rəfil)	36
Prosper Merime	
Məhəbbət ilahəsi (tərcümə edən Şamil Zaman)	97
Şarl Bodler	
Gözəllik himni (tərcümə edən Məmməd İbrahim)	128
Emil Zolya	
Dəyirmanın mühasirəsi (tərcümə edən Ənvər Məmmədcanlı)	131
Pol Valeri	
Görməmişəm, bilmirəm (tərcümə edən Hamlet Qoca)	164
Şarl-Lui Filipp	
Vəsiyyət (tərcümə edən İbrahim Hüseynov)	166
Simon Teri	
Yaxşılıq (tərcümə edən Hamlet Qoca)	170
Lui Araqon	
Elza (tərcümə edən Hamlet Qoca)	176
Antuan dö Sent-Ekzüperi	
Gecə uçuşu (tərcümə edən Rəhim Quliyev)	178
Jak Prever	
Qapı döyülür (tərcümə edən Hamlet Qoca)	190
Klod Avlin	
Frederik Bölonun ikinci ölümü (tərcümə edən Şamil Zaman)	193
Semyuel Bekket	
İlk məhəbbət (tərcümə edən Əyyub Qiyas)	223
Pyer Bul	
İntəhasız gecə (tərcümə edən Rəfayıl Nəgəyev)	236
Roje Şatonö	
Göz yaşları (tərcümə edən Hamlet Qoca)	268

Martin Mono	
Qırmızı çaydan qayıdarkən (<i>tərcümə edən Hamlet Qoca</i>)	276
Andre Stil	
Polad çıxək tərcümə edən (<i>tərcümə edən Yusif Əzizadə</i>)	283
Bernar Klavel	
Əlvida Besi (<i>tərcümə edən Şamil Zaman</i>)	303
Moris Pons	
Qayınağacı kölgəsində (<i>tərcümə edən Hamlet Qoca</i>)	309
Karla Serena	
Mənim səyahətim (<i>tərcümə edən Hamlet Qoca</i>)	313
Lui Bazən	
Qısa tarixi yaddaş (<i>tərcümə edən Hamlet Qoca</i>)	324
Roje Lökürö	
Qəribə xəstəlik (<i>tərcümə edən Hamlet Qoca</i>)	328
Jan Sanitas	
Sakitlik (<i>tərcümə edən Hamlet Qoca</i>)	333
Jorj Kulon	
Motsart qəzamatda (<i>tərcümə edən Hamlet Qoca</i>)	336
Noel Kalef	
Qala (<i>tərcümə edən Rəhimə Zeynalova</i>)	341
Jorj Blon	
Ölümə yürüş (<i>tərcümə edən Kamil Vəliyev</i>)	355
Lui Navir	
Qonq zərbəsi (<i>tərcümə edən Əsgər Əliyev</i>)	376
Andre Törye	
Şaftalı (<i>tərcümə edən İskəndər Pəniyev</i>)	383
Mişel Morua	
Lənətlər (<i>tərcümə edən Hüseyn Şərif</i>)	387
Qabriel Jildas	
Həmid üçün at yoxdur (<i>tərcümə edən Əşrəf Hacıyev</i>)	395

FRANSIZ ƏDƏBİYYATI ANTOLOGİYASI

III CİLD

“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKİ
2007

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Azər Ələsgərov</i>
Korrektorlar:	<i>Fəridə Səmədova</i> <i>Pərinaz Musaqızı</i>

Yığılmağa verilmişdir 05.07.2007. Çapa imzalanmışdır 28.12.2007.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 25.5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 262.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.

116(4)
F81

